

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 3

Naxçıvan, “Tusi” – 2016, Cild 12

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalın** (Türkiyə), tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hüləgu** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **F.Y.Səfərli** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), AMEA-nın müxbir üzvü **Z.Ə.Şahverdiyev**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru **F.Y.Xəlilov**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2016, № 3, 368 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin mərkəzlərindən biri kimi.....	6
Fəxrəddin Səfərli. Əlincəçay körpüləri.....	17
Havva Məmmədova, Nazim Məmmədov. Azərbaycanın Zəngəzur qəzasına Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları və onun ağır nəticələri (1920-1930)....	24
Musa Quliyev. General-mayor Ehsan xan və onun oğlu general İsmayıl xan Naxçıvanski haqqında dəqiqləşmələr.....	35
Sara Hacıyeva. Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda bazarların inkişafı.....	41
Vidadi Muradov. Naxçıvan diyarında gön-dəri məmulatı istehsalı (XVIII-XX əsrin əvvəlləri).....	48
Abdulla Mustafayev. Erməni təcavüzkarlığının artmasında missioner məktəblərinin rolu.....	55
Fərhad Cabbarov. Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkov və 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi (Rəsmi yazışma və hesabat materialları əsasında).....	69
Mehman Şabanov. Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi və münaqişənin nizama salınmasında böyük dövlətlərin mövqeyi.....	83
Elman Cəfərli. Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli siyasəti və Naxçıvan məsələsi.....	98
Kamran İsmayılov. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində siyasi vəziyyət (1918-1920-ci illər).....	111
Aydın Mirzəzadə. Azərbaycanın enerji layihələrinin reallaşdırılması və Ermənistan.....	120
Elnur Kəlbizadə. Muxtariyyətin əldə olunmasında Naxçıvanlı diplomatların fəaliyyəti.....	127
Eynulla Mədətli. Naxçıvan tarixinin bəzi məsələləri İran tarixşünaslığında.....	139
Şaiq Əliyev. Müasir dövrdə böyük dövlətlərin Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları.....	148
İsmayıl Mahmudov. Quba qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri.....	160

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Naxçıvanda orta tunc dövrünün yeni yaşayış yeri və qəbir abidələri.....	167
Zeynəb Quliyeva. I Kültəpənin neolit keramikasının ornamental xüsusiyyətləri (2015-ci ildə aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında).....	174

Toğrul Xəlilov. Dulusçuluq məhsullarının hazırlanma texnologiyası.....	189
Aytən Tahirli. Naxçıvanın antik dövr arxeoloji abidələrinin təsərrüfatın öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti.....	197
Emin Məmmədov. Arpaçay vadisinin eneolit mədəniyyəti.....	211
Qənirə Pirquliyeva. Şəmkir zərbxanasının numizmatik materiallarının bəzi ikonoqrafik xüsusiyyətləri.....	217
Asəf Orucov. Bostançılıq təsərrüfatı haqqında bəzi qeydlər (Naxçıvan materialları əsasında).....	223

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində zəngi türkləri.....	229
Nuray Əliyeva. Atalar sözləri frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi (Naxçıvan dialektinin materialları əsasında).....	238
Nağdəli Zamanov. Heydər Əliyevin nitqində feilin şəkillərinin öyrənilməsi.....	244
Əhrüz Mahmudova. Sərraclıq sənəti, Naxçıvan dialekt və şivələrində atçılıq ləvazimatları ilə bağlı işlədilən bəzi terminlər.....	251

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Hüseyn Razinin yaradıcılığının birinci mərhələsinə aid ədəbi irsinin dəyərləndirilməsi.....	257
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadə erməni-müsəlman davası haqqında.....	264
Ramiz Qasimov. Məmməd Səid Ordubadinin tarixi roman yaradıcılığı ("Dumanlı Təbriz" və "Qılınc və Qələm" əsərləri əsasında).....	271
Sərxan Əkbərov. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin Qütbün eyniadlı əsəri ilə müqayisəsi.....	277
Nazirə Əsgərova. Sehrli nağıllarda cilddəyişmə funksiyası.....	285

İNCƏSƏNƏT

Ələkbər Qasimov. "Cavid" Poeziya Teatrı.....	291
Qadir Əliyev. Qeyri-adi simmetriyanın iki növü, canlı təbiətdə və Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlığında forma problemi.....	304
Əli Qəhrəmanov. Azərbaycan səhnəsinin ilk qadın aktyorları.....	310

İQTİSADİYYAT

Mehdi Bağirov. Naxçıvan Muxtar Respublikası və regional nəqliyyat-logistika sistemindən istifadə imkanları.....	316
--	-----

Asəf Qəribov. Davamlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti və əsas istiqamətləri.....	325
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi güclü istehsal potensialının dayağı kimi.....	331
Sevinc Cabbarova. İnnovasiya fəaliyyətinin Naxçıvan iqtisadi rayonunda əmək potensialından səmərəli istifadəyə təsiri.....	336
Eltun İbrahimov. Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatında bank sektorunun xidmətləri.....	342
Rafiq Əliyev. İstilik təchizatı sisteminin formalaşması və fəaliyyət xüsusiyyətləri.....	348

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVAN AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Məqalədə ilk əvvəl Səlcuq imperiyasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi həyatına göstərdiyi təsirdən, Naxçıvanın bu imperiyanın tərkibinə daxil edilməsindən, Alp Arslanın Naxçıvana yiyələnməsindən, Naxçıvan şahlığının süqutundan, səlcuq əmirinin Naxçıvana hakim təyin edilməsindən, Naxçıvanın iqta hüququnda Toğrul bəyə verilməsindən bəhs edilir.

Aydın olur ki, ilk səlcuq hücumları dövründən başlayaraq Naxçıvan səlcuq əmirlərinin iqamətgahı olub. Səlcuq sultanlarından I Məlikşah, Məhəmməd Tapar, Məsud, Toğrul bu mühüm bölgədə fəaliyyət göstərmiş, Möminə xatın və oğlu Arslan şah Naxçıvanda yaşamışlar.

Naxçıvanın rol və nüfuzu Şəmsəddin Eldənizin dövründə daha da artmış, onu öz mütləqərinə birləşdirmiş, iqamətgahını Naxçıvana köçürmüşdür. 1146-cı ildən Naxçıvan şəhəri və vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtasına çevrilir. Naxçıvan şəhəri səlcuq əmirlərinin əsas iqamətgahlarından biri idi. Şəmsəddin Eldəniz ailəsi və övladları ilə birlikdə Naxçıvanda yaşayırdı. Naxçıvan vilayəti divan əl-xassə və ya divan əl-əla adlanan Ali divana tabe idi. Naxçıvan şəhəri bir müddət Eldənizlərin paytaxtı olmuş və XII əsrin 70-ci illərindən (1175-ci ildən) mərkəzi şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Yekun olaraq onu qeyd etməliyəm ki, Eldəniz nəslinin şəxsi mülki statusunu saxlayan Naxçıvan siyasi-mədəni mərkəz və strateji mövqe kimi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Açar sözlər: *Səlcuq imperiyası, Azərbaycan atabəyləri, Arran, Naxçıvan, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan.*

Səlcuq imperiyasının təşəkkülü və yaranması Azərbaycanın siyasi həyatına da ciddi təsir göstərdi. Azərbaycanda mövcud olan siyasi pərakəndəlik aradan qaldırıldı, Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Naxçıvan Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Səlcuq-oğuz türkləri 1018-1021-ci illərdə Araz çayını keçərək cənub istiqamətində Arran torpaqlarına daxil olmuş, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərini tutmuşdular. 30-cu illərin əvvəllərində Qəznəvilərin təqibindən qurtarmağa çalışan təqribən iki min oğuz ailəsi Rəvvadilərin Cənubi Azərbaycandakı mütləqlərinə gəlmişdilər. Xorasanda qalan oğuzlar isə Qəznəvi-

lərə qarşı mübarizəni davam etdirmişdi [3, s. 350]. Azərbaycan oğuzları sözsüz ki, bu mübarizəyə fəal köməklik göstərmiş, sonrakı tarixi hadisələr zamanı isə onların Azərbaycanda möhkəmlənməsinə çalışmışdır.

Səlcuq imperiyasının əsasını Toğrul bəy (1038-1063) qoymuşdur. Toğrul bəyin zamanında Azərbaycan da ələ keçirildi. İbn əl-Əsir yazır ki, hicri 446-cı ildə (1054/55) Toğrul bəy Azərbaycana hərəkət edərək Təbrizə gəldi. O vaxt Təbrizin hakimi olan Əmir Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd Rəvvadi Toğrul bəyə tabe olduğunu bildirdi, adına xütbələr oxutdurdu və sikkələr üzərində zərb etdirdi, hədiyyələr göndərərək qəlbini ələ aldı və oğlunu girov olaraq onun yanına göndərdi” [6, s. 223].

Toğrul bəy buradan Naxçıvana yollandı və Naxçıvanşah Əbu Düləfin səlcuqları süzeren (vassal) kimi tanımasına nail oldu. İkinci səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Azərbaycanda təsir gücünü artırmaq üçün Cənubi Qafqaza yürüş etdi [3, s. 391]. Alp Arslan Səlcuq sultanı olduğu illərdə ilk səfəri Təbriz-Mərənd yolu ilə Naxçıvan bölgəsinə oldu. O, 1064-cü ildə Naxçıvana yiyələndi və burada xüsusi iqamətgah tikdirdi [10, s. 105].

Alp Arslan Naxçıvanda olarkən özünü orduya və ölkəyə tanımaq üçün 14 yaşlı oğlu Məlikşahı vəliəhd elan etdi və ordunun bir hissəsini onun ixtiyarına verdi. Baş vəzir Nizamülmülk və Gəncə-Dvin hakimi əmir Şavur da ordusu ilə birlikdə şahzadəyə yardım göstərdi. Alp Arslan oğlu Məlikşahı və vəziri Nizamülmülkü öz yerində qoyub şəhəri tərk etdi. Məlikşah və Nizamülmülk Naxçıvanda olan müddət ərzində bir sıra qalaları, o cümlədən Sərmari, Kulp-Tuzluca qalalarını fəth edib, Naxçıvan əmirinin sərəncamına verdilər. Az sonra onlar da Naxçıvanı tərk etməli oldular. Buradan məlum olur ki, səlcuqlar artıq Naxçıvan şahlığına son qoyaraq, oraya öz əmirlərini təyin etmişdilər.

Məlikşahın hakimiyyəti dövründə (1072-1092) Səlcuq imperiyasının əraziləri daha da genişləndirilir. O, Azərbaycanı, Arranı, o cümlədən səlcuq əmirlərinin strateji yeri hesab etdikləri Naxçıvanı da əmisi oğlu İsmayıl verdi [11, s. 88; 12, s. 94]. İsmayıl ibn Yaquti Məlikşahın vəfatından sonra da bir müddət Naxçıvanın valisi olmuşdur. Səlcuqların Azərbaycan üzrə canişini Naxçıvanda öyləşirdi [7, s. 72; 10, s. 105].

Məlikşahın ölümündən sonra imperiyada ara çəkişmələri başladı. Əsas mübarizə Məlikşahın oğlanları Bərküyarıq (1092-1104) və Mahmud (1092-1093) arasında idi. Sonra mübarizəyə Məlikşahın digər oğlu Məhəmməd Tapar da qoşuldu. Bu mübarizədə də Bərküyarıq (1092-1104) üstünlüyə nail oldu. 1104-cü ildə tərəflər arasında anlaşma bağlandı. Anlaşmaya görə Bərküyarıq sultanlıqda qaldı, Məhəmməd Tapar isə varis elan olundu. Diyarbəkir, Əl-Cəzirə, Mosul, Azərbaycan və eləcə də Naxçıvan Məhəmməd Taparın hakimiyyəti altında qaldı. Barışqı çox çəkmədi və qarşıdurma davam etdi.

Bərküyarıq öldükdən sonra hakimiyyətə oğlu II Məlikşah (1104-1105) gəldi. II Məlikşahın hakimiyyəti ancaq ay yarım davam etdi. İmperiyanın bir

hissəsinə, o cümlədən Naxçıvana sahib olan Məhəmməd Tapar (1105-1118) hakimiyyəti ələ aldı.

Məhəmməd Taparın ölümü ilə sultanlıq taxt-tacı üstündə mübarizə yenicən qızıışdı. Mahmud və qardaşları arasında olan hakimiyyət çəkişməsi birincinin hakimiyyətə gəlməsinə imkan vermədi. Save döyüşündə (1119) Mahmudun ordusunun məğlub olması Səncər ibn Məlikşahın (1118-1157) Səlcuq dövlətinin sultanı olması yolunu asanlaşdırdı. Məğlubiyyətdən sonra döyüş meydanından qaçan Mahmud ilə Səncər arasında aparılan danışıqlar 1119-cu ilin noyabr ayında tamamlandı. Səncər ilə Mahmudun görüşməsi nəticəsində Böyük Səlcuq dövləti iki hissəyə bölündü: Şərqi Səlcuqlular və Qərbi Səlcuqlular. Şərqi Səlcuqluların başında duran Səncər ibn Məlikşah, eyni zamanda, “böyük sultan” sifətiylə bütün Səlcuq coğrafiyasının hakimi oldu. Bu danışıqlarda torpaqlar da paylaşılmışdı. Gəncə ilə birlikdə “bütün Arran və Araz çayınadək Naxçıvan Toğrula tabe olur”. Sultan Mahmud vəfat edəndək (1131) Toğrul Naxçıvanda qalaraq, ona iqta hüququnda verilmiş bu ərazini idarə edir.

Beləliklə, ilk səlcuq hücumları dövründən başlayaraq hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə Naxçıvan səlcuq əmirlərinin iqamətgahı olub. Sultanlıq taxtına çıxanadək, səlcuq sultanlarından I Məlikşah, Məhəmməd Tapar, Məsud, Toğrul imperiyanın bu mühüm bölgəsində fəaliyyət göstərmişlər [12, s. 98]. Toğrul hələ Naxçıvanın əmiri olub, sultanlığın paytaxtına gedəndək, arvadı Möminə xatın və oğlu Arslan şahla Naxçıvanda da yaşamışdır. Naxçıvan bu illərdə Atabəy Qara Sunqurun vasitəsi ilə bölgəyə sahiblik edən Əmir Məsudun idarə sistemində daxil idi. Göründüyü kimi, Səlcuqlar dövlətinin meydana çıxması, çiçəklənməsi və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvanın tarixi taleyində mühüm yer tutur.

Böyük Səlcuq imperiyasının tənəzzülü dövründə bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəlmişdi. Belə dövlətlərdən biri də Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldənizlər dövləti idi. Eldənizlər dövlətinin ərazisi əvvəllər İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində idi. İraq Səlcuq sultanlığı (1118-1194) İraqı, İranı və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları daxil olmaqla, Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175) olmuşdur. Tədqiqatlara görə dövlətin yaradılması tarixi kimi 1136-cı il, yəni sultan II Toğrulun (1132-1135) ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Məsud tərəfindən (1135-1152) Arranın iqta kimi Şəmsəddin Eldənizə verilməsindən götürülür. Şəmsəddin Eldəniz Arranda hələ də nüfuz sahibi olan Qara Sunqurun Gəncədəki və Naxçıvandakı mövqeyinin möhkəm olduğunu nəzərə alaraq, artıq əvvəlki qüdrətini əldən vermiş Bərdə şəhərində qərarlaşır. Bu zaman Gəncə, Naxçıvan və Arranın Arazdan şimalda bir çox torpaqları sultan Məsudun atabəyi Qara Sunqurun idarəsində idi. Şəmsəddin Eldəniz Şirvanı da bir süzeren-vassal kimi öz hakimiyyətinə tabe etmişdi. Qara Sunqurdan sonra onun yerini

tutan əmir Çavlının qəfil ölümündən sonra (1146) Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvan vilayətini mütləklərinə birləşdirir və iqamətgahını Bərdədən Naxçıvana köçürür. O, sultan sarayından iqta aldığı Arrandan başqa, Azərbaycanın bütün cənub rayonlarını, habelə Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə və öz adından pul kəşd etməyə başlayır. 1146-cı ildə Atabəy Naxçıvan vilayətini torpaqlarına birləşdirir və həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvan şəhəri və vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtasına çevrilir. Bəhs edilən dövrün hadisələrində Şəmsəddin Eldənizin adı “Gəncə və Arranın sahibi” (İbn əl-Əsir), “Naxçıvan şəhəri və vilayətinin hakimi” (Mxitar Qoş) kimi çəkilir. Mənbələr Eldənizin bu dövrdə Naxçıvanda möhkəmlənməsi, “daim Naxçıvanda olması” haqqında məlumat verir. XI əsrin II yarısından başlayaraq Naxçıvan şəhəri səlcuq əmirlərinin əsas iqamətgahlarından biri idi. Yaqut-əl-Həməvinin Azərbaycanın böyük şəhəri adlandırdığı “Naxçıvan (Nəşavə)” şəhəri artıq XII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Eldənizlər sülaləsinin nümayəndələri olan Azərbaycan atabəylərinin doğma (xass) mültətac şəhərinə çevrilir. Şəmsəddin Eldəniz ailəsi Möminə xatın və övladları ilə birlikdə burada yaşayır. Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövründə Naxçıvan sərhəd vilayəti kimi xüsusi rejimdə idi. Burada başqa dinə – xristianlığa etiqad edənlərin nüfuzu məhdudlaşdırılmışdı və islamın mühafizəsi üçün ciddi nəzarət mövcud idi [4, s. 170-181]. Naxçıvan vilayəti divan əl-xassə və ya divan əl-ələ adlanan Ali divana tabe idi [3, s. 404]. Şəmsəddin Eldəniz müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (1136-1175) dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak edirdi. O, səlcuq sarayında görkəmli sərkərdə və uzaqgörən siyasi xadim kimi böyük nüfuza malik idi. Şəmsəddin Eldəniz 1160-cı ildə “Böyük Atabəy” titulu aldı və oğulluğu Arslan şahın sultan elan edilməsinə nail oldu. 1160-cı ilin noyabr ayında Eldəniz Arslan şahla Həmədana gəldi, burada Arslan şahı sultan taxtında əyləşdirdi və başına tac qoydu. Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu və sultanın ana tərəfdən qardaşı Nüsrətəddin Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi oldu, ikinci oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan isə sultan ordularının ali baş komandanı təyin edildi. Eldəniz özünün bütün əmirlərini dövlətdə yüksək vəzifələrə təyin etdi. Beləliklə, İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlər evinin hakimiyyəti altına düşdü. Bundan sonra İraq Səlcuq sultanlığı əslində Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Azərbaycan torpaqları, əslində, vahid dövlət halında birləşdirildi. Şəmsəddin Eldəniz bütün İraq sultanlığının gerçək sahibi, sultan Arslan şah isə dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs idi. “Atabəy Eldəniz əsl hökmdar idi. Əmrləri o verir, torpaqları o paylayır, dövlət xəzinəsinə o nəzarət edirdi. Toğrulun oğlu sultan Arslanşahın isə ancaq adı hökmdar idi” [9, s. 303]. Sultanın adından fəaliyyət göstərmək imkanını əldə etmiş Eldəniz mövqeyindən sülalə mütləklərini genişləndirmək ucun istifadə edirdi. O, Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək uzanan böyük ərazini hakimiyyətinə tabe etdi: “Bağdad və ətraf istisna olmaqla bütün ölkələr” Eldənizin hakimiyyəti altına düşdü. Əl-Hüseyninin məlumatına görə, onun mütləkləri “Tiflis qapılarından Məkranadək” uzanırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl,

Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey vilayətlərinin sahibi idi. Eldənizin vassalları olan Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri onun adını xütbələrdə çəkir, adına pul kəsdirirdilər [3, s. 406; 6, s. 119]. Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizlər dövləti o vaxta qədər Azərbaycanda yaranan bütün feodal dövlətlərdən hərbi-siyasi və iqtisadi baxımdan ən güclüsü olmuşdur. Bu dövlət Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafının və onun davamı olaraq feodal istehsal üsulunun tam hakim mövqeyə keçməsinin nəticəsi idi. Tədqiqatçılar Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin və onu idarə edən sülalənin tarixini təşəkkül (1136-1160), çiçəklənmə (1161-1191) və tənəzzül (1191-1225) dövrünə bölürlər. Birinci və ikinci dövrlərdə əldə edilən nailiyyətlər Eldənizin və oğlanlarının adı ilə bağlıdır. İraq Səlcuq sultanı Arslan şahın iqamətgahı olan Həmədan Azərbaycan Atabəylər dövlətinə başçılıq edən Şəmsəddin Eldənizin əsas şəhəri, dövlətin paytaxtı olur. Bununla belə, özünün ilkin paytaxt və Eldəniz nəslinin şəxsi mülki statusunu saxlayan Naxçıvan siyasi-mədəni mərkəz və strateji mövqe kimi əhəmiyyətini itirmədi. Məlumdur ki, Naxçıvan şəhəri bir müddət Eldənizlərin paytaxtı olmuş və XII əsrin 70-ci illərindən mərkəzi şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bu zaman Atabəylərin xəzinəsi həmişə atabəyin olduğu yerdə saxlanılır, əsas xəzinə isə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında mühafizə olunurdu. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən dövlətin bütün gəlirləri burada toplanırdı [10, s. 7]. Şəmsəddin Eldənizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə (1174-1186) paytaxt Naxçıvandan Həmədana (1175), sonra isə Təbrizə köçürülür. Bununla belə, Şəmsəddin Eldəniz vaxtaşırı Naxçıvanda olur, ölkəni buradan da idarə edirdi. Mənbələrdən bu da məlumdur ki, Sultanın anası və atabəyin arvadı olan Möminə xatının əsas iqamətgahı Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin bir sıra əraziləri və şəhərləri qonşu gürcülərin intensiv xarakter daşıyan hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarı III Georgi 1161-ci ilin yayında 30 min nəfərlik qoşunla Gəncəyə və Dəbil şəhərinə soxulub oranı qarət etdi [2, s. 313]. Gürcü hakiminin bu vəhşi hərəkətinə cavab olaraq Atabəy Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında vassalları ilə birlikdə Gürcüstana hücum edərək xeyli adam öldürdü, əsir götürdü və hərbi qənimət ələ keçirdi. Bu məğlubiyyətin acı nəticələrindən ibrət dərsi almayan gürcü çarı 1164 və 1166-cı illərdə yenidən Azərbaycana hücumlar etmiş, Gəncəyə gəlmiş, qətlə və talana başlamışdı [2, s. 313]. Eldənizlər hər dəfə gürcülərin hücumlarını daha ağır zərbələrlə dəf etmişlər. 1174-cü ildə gürcü qoşunları Naxçıvana hücum etdi. Gürcü qoşunlarını geri oturdan Şəmsəddin Eldəniz Ağşəhər qalasını ələ keçirdi və Naxçıvana qayıtdı [4, s. 64]. Gürcü qoşunları 1174-cü ildə Aniyə, 1175-ci ildə isə Dvinə hücum etdilər. Atabəy Eldənizin rəhbərliyi ilə gürcü qoşunları ağır məğlubiyyətə düşər edildi, “car III Georgi güc-bəla ilə əsir düşməkdən qurtardı, abxazlar darmadağın edildi, müsəlmanlar elə bir qələbə çaldı ki, beləsini kimsə xatırlaya bilmirdi” [4, s. 66]. 1175-ci ilin noyabrında Şəmsəddin Eldənizin arvadı və Səlcuqlu tarixinin ən

məşhur xatınlarından olan Möminə xatın Naxçıvanda vəfat etdi. Dövlətin təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində mühüm rol oynayan, siyasi həyatında fəal iştirak edən bu qadın İraq sultanlığının başçısı olmuş, böyük oğlu Arslan şahla atabəy Şəmsəddin arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə nail ola bilmişdi [11, s. 102]. Möminə xatının oğluna müraciətində bu cəhətlər özünü göstərir: “Fikir vermə! Bu adam (Eldəniz – İ.H.) öz həyatını təhlükə altına qoyub, dəfələrlə amansız döyüşlərə atılıb. Bundan başqa, səni sultan edənədək özünün ən əziz malından keçib, neçə qulamını və adamını ölümə göndərib. Səndən də yaşca böyük, nə qədər səlcuqlar var ki, həbsxanalardadır, dara düşüblər. Yerlərindən hərəkət edə bilsəydilər, muradlarına çatardılar. Ancaq edə bilmirlər. Sən isə sultanlıq taxtıdasan, o və onun hər iki oğlu sənin xidmətində və sənin əlinin altındadır. Sənin düşmənlərlə döyüşür, sənin rəqiblərinə qalib gəlirlər. Sənin canın bütün bunlardan azaddır. Atabəy nə qərar qəbul etsə – bağışlasa və ya əlindən tutub alsın, bunlar sənin dövlətinin möhkəmlənməsi, hakimiyyətinin davamlı olması üçündür. Qoy onun əməlləri səni sıxmasın, onun tədbirləri səni darıxdırmasın: axı o, sənin məmlükündür” [11, s. 102]. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynayan, bu ağıllı qadın Naxçıvanda torpağa tapşırıldı. Atabəy Eldəniz onun qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başladı. Lakin Möminə xatından bir ay sonra, zamanəsinin böyük siyasi xadimi, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaradıcısı, bu dövlətin, eləcə də Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış Şəmsəddin Eldənizin özü də vəfat etdi [8, s. 49]. Məqbərənin tikintisi Atabəy Cahan Pəhləvanın vaxtında başa çatdırıldı. Türbənin uca gövdəsini yuxarıda qapayan yazı qurşağında – abidənin baş kitabəsində yazılmışdır: “...Bu məqbərəni dünyanın elmi adil məliki, böyük qalib Şəmsəddin Nüsrət əl-islam və vəl-müslimin Cahan Pəhləvan atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz... dünyanın və dinin cəlalı, islamın və müsəlmanların namusu Məminə xatının xatirinə tikməyi əmr etdi!..” Baştağ çərçivəsinin üstündə abidənin tikilmə tarixinin “məhərrəm 582” (1186)-ci ilin yaz çağı olduğunu aydınlaşdıran Ə.Ələsgərzadə türbə yaxınlığında olmuş baştağın kitabəsindəki məlumatı, eləcə də tarixi qaynaqlara əsaslanaraq belə bir məntiqi nəticəyə gəlmişdi ki, “...türbə Cahan Pəhləvanın ölümündən bir az öncə bitmiş, baştağ isə onun ölümündən sonra tikilmişdir. Şübhəsiz ki, Cahan Pəhləvanın özü də bu türbədə dəfn edilmişdir” [5, s. 90; 15, s. 57]. Azərbaycan Atabəyləri dövləti Şəmsəddin Eldənizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (1175-1186) hakimiyyəti illərində daha da gücləndi. O, Səlcuq sultanı III Toğrulun (1176-1194) atabəyi idi. Azyaşlı III Toğrul Azərbaycan hökmdarının himayəsi altında Naxçıvanda yaşayırdı [1, s. 222]. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanı onun kiçik qardaşı Qızıl Arslan idarə edirdi. Qızıl Arslan həm də Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğulları Əbubəkrin və Özbəyin atabəyi idi. Valideynlərinin vəfatından sonra, o vaxtadək Həmədanda, sultan sarayında yaşayan, sultanlıqda vəzirdən sonra üçüncü vəzifə olan “hacib” (kamerger) vəzifəsini alaraq “əmir əl-hacib əl-kəbir” titulu daşıyan

Cahan Pəhləvan ata mülkünə - Naxçıvana qayıtdı. Dövlətin buradakı xəzinəsini, taxt-tacın əmlakını, eləcə də bütün süvari və piyada qoşunlarını nəzarəti altına aldı [4, s. 73]. Məhəmməd Cahan Pəhləvan bütün dövlət vəzifələrinə özünün ən yaxın adamlarını təyin etdi. Öz tərəfdarlarına çoxlu torpaq mülkləri paylamaqla mərkəzi hakimiyyəti xeyli qüvvətləndirdi. Atası kimi onun da 50 min nəfərlik nizamlı və güclü atlı ordusu vardı. Ölkədə əsil hakimiyyət Cahan Pəhləvanın əlinə keçdi. Ətraf torpaqların sahibləri və vassallarından heç biri buna müqavimət göstərmirdi, çünki Pəhləvandan “bütün hakimlər qorxurdular” [13, s. 97]. Ölkə əmirləri və xəzinə – hamısı Cahan Pəhləvanın sərəncamında idi [6, s. 119]. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, Cahan Pəhləvana “Arran, Azərbaycan, Həmədan, əl-Cibal ölkəsi, İsfahan, Rey və bunların arasında yerləşən torpaqlar tabe idi və ona Farsın və Xuzistanın hakimləri itaət edirdilər” [6, s. 118]. Cahan Pəhləvanın çox böyük uğurlarından biri Ağsunqurilər xanədanına mənsub Təbriz şəhərini mülklərinə qatması idi. Atabəy Cahan Pəhləvanın inzibati bacarığı və sərt tələbkərligi sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndirilmişdi. Atabəyin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə “gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişlər”. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarını Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kiçik qardaşı Qızıl Arslan (1186-1191) idarə edirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan Azərbaycan və Arranı tərk edərək sultanlığın paytaxtı Həmədana gəldiyi üçün, ilk vaxtlar qardaşı Müzəffər-rəddin Qızıl Arslanı öz yerinə qoydu. Cahan Pəhləvanın oğlanları Əbubəkr və Özbəyin hakimiyyəti dövründə paytaxt Təbriz olsa da, Naxçıvan iqtisadi və mədəni mərkəz kimi mühüm rol oynamışdır. Bu dövrə aid Naxçıvanda möhtəşəm abidələr vardır. Əbubəkr hələ atasının sağlığında Azərbaycan və Arrana vali təyin olunduğu vaxtdan Naxçıvanda yaşayırdı. Naxçıvan sərhəd vilayətində yerləşən xüsusi rejimli bölgə olduğu üçün, buraya, demək olar ki, həmişə Eldənizlər xanədanı üzvlərindən olan valilər təyin olunurdu [11, s. 109]. Şəhərləri isə valinin adından “adətən tanınmış yerli nəsilədən olan” rəislər idarə edirdilər. Onların vəzifəsi irsən atadan oğula keçirdi. İlk Azərbaycan atabəyləri dövründə Naxçıvanda yaşayan Yusif Küseyir oğlu belə rəislərdən olmuşdur. Ona “xacə, tanınmış rəis” titulu verilmişdir [15, s. 51]. Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186-cı il martın 23-də vəfat etdi [4, s. 83]. Atabəyin müasiri İbn əl-Əsir Cahan Pəhləvan haqqında bunları söyləyib: “...O, xoş xasiyyətli insan, ədalətli, müdrik və səbirli hakim idi. Onun hakimiyyəti illərində [tabeliyində olan] ölkələr əmin-əmanlıq, təbəələri isə dinclik şəraitində yaşayırdılar” [6, s. 118]. Eyni zamanda məlumdur ki, o, misilsiz miras qoymuşdur: onun 5000-dən artıq şəxsi məmlükü və 70 min atı, qatırı və dəvəsi var idi. Cahan Pəhləvan özündən sonra kimsənin yığa bilmədiyi miqdarda var-dövlət qoyub getmişdir. Onun var-dövlətinin bir hissəsi Deyləm dağlarında yerləşən Sərcahan qalasında, qalanı isə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasındakı xəzinədə qorunurdu. Sərcahandakı xəzinəyə onun yoldaşı İncə xatın sahib olmuş, Əlincə qalasındakı xəzinə isə Cahan Pəh-

ləvanın Naxçıvanda yaşayan ikinci yoldaşı Zahidə xatının ixtiyarında qalmışdı [13, s. 154, 156]. Cahan Pəhləvandan sonra İnanc xatının və tərəfdarlarının təşəbbüsünə baxmayaraq, hakimiyyətə atabəy Qızıl Arslan keçdi (1186-1191). Cahan Pəhləvan sağlığında “Azərbaycan və Arranın idarə olunmasını oğlu Əbubəkrə tapşırılmış və onun tərbiyəsini əmisi Qızıl Arslana həvalə etmişdi. Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə də Naxçıvan özünün Azərbaycan atabəylərinin mərkəzi şəhəri statusunu saxlayırdı. Naxçıvanda yaşayan Zahidə xatın həm şəhərin idarəsini, həm də Əlincə qaləsindəki dövlət xəzinəsini ələ keçirir [13, s. 154]. Bu bacarıqlı qadın dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olub, Eldənizlər dövlətinin siyasi həyatında mühüm mövqe tutmuşdu. Zahidə xatın əsasən, Naxçıvanda yaşamış, hakim kimi Azərbaycanın bu vilayətini idarə etmişdir. Zahidə xatın vəfat etdikdən sonra müəyyən müddət Naxçıvanın hakimi əl-Cəlalyyə olmuşdur. Ehtimala görə əl-Cəlalyyə Cahan Pəhləvan və Zahidə xatının qızıdır. Qızıl Arslan hakimiyyətdə möhkəmlənməmiş sultan III Toğrul, İnanc xatın və bir sıra əmirələr ona qarşı çıxırlar. Qızıl Arslan qardaşı arvadı İnanc xatınla evlənməklə onun özü və oğlanları ilə barışığa nail ola bilir. Sultan III Toğrul isə Qızıl Arslanın hakimiyyətdə olması ilə barışmaq istəmir. Nəticədə, 1188-1190-cı illərdə III Toğrulla əmisi Qızıl Arslan arasında qarşıdurma birincinin məğlubiyyəti ilə qurtarır. “III Toğrulun əl-qolu qandallanıb, Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəm qalasına salınır” [4, s. 94; 11, s. 110]. Qızıl Arslan İraq sultanlığının müttəfiq hakimi olur. Atabəy Azərbaycan, Arran, Həmədan, İsfahan, Rey vilayətlərinə, onlara bitişik ərazilərə sahiblik edir, Fars və Xuzistan hakimləri vassal kimi ona tabe olur. Qızıl Arslanın mövqeyi möhkəmlənir, ordu onun tərəfinə keçir və hakimiyyəti az qala əlindən çıxacaq Atabəy o dərəcədə qüvvətlənir ki, artıq ciddi rəqib görmürdü [11, s. 89]. Xəlifə ən-Nasirin məsləhəti ilə Atabəy Qızıl Arslan sultan taxtını tutur. İnanc xatın və onun tərəfdarları Qızıl Arslana qarşı sui-qəsd hazırlayırlar. 1191-ci il sentyabrın 21-də o, yatağında öldürüldü. Eldənizlərin yaratdığı mərkəzi hakimiyyət parçalandı. İraq, Rey, Mosul, İsfahan onların asılılığından xilas oldu. Eldənizlərin əlində, ancaq Azərbaycan torpaqları qaldı. Azərbaycanda hakimiyyəti Qızıl Arslanın qardaşı oğlu, həm də onun qəyyumluğu altında tərbiyə olunmuş Əbubəkr (1191-1210) ələ keçirdi. Əbubəkr tezliklə Naxçıvana gəlir. Əlincəqalaya və xəzinəyə sahib olur [4, s. 98]. Atabəy Əbubəkrin hakimiyyətə gəlməsi ilə Naxçıvan şəhəri yenidən ölkənin əsas idarə mərkəzinə çevrilir. Naxçıvanın və Əlincənin valiləri Əbubəkrin ali hakimiyyətini tanıyırlar. Bu işdə analığı Zahidə xatın ona yardımçı olur. “Bütün Azərbaycan və Arran” Əbubəkrə tabe olur [12, s. 115]. Atabəy Əbubəkr öz sələflərindən fərqli olaraq hakimiyyətinin əksər illərini Naxçıvanda qalır, yalnız Azərbaycana və Arrana hakimlik etməklə kifayətlənməli olur [3, s. 419]. Ara müharibələri və feodal çəkişmələri, xüsusilə də gürcü qoşunlarının Azərbaycan torpaqlarına dağıdıcı yürüşləri dövlətin tənəzzülünü sürətləndirir. 1202-1203-cü illərdə gürcü qoşunları Gəncəni mühasirəyə alır, Dvini işğal və qarət edərək, Naxçıvana doğru istiqamət götürür. Gürcülərin Dvini tutduğunu bilən və onla-

rın ölkənin içərilərinə soxulacağından qorxan Əbubəkr Naxçıvandan Təbrizə yola düşür [4, s. 110]. Zəif iradəli Əbubəkr sələflərinin ənənələrini yaşada bilmədi, təmsil etdiyi sülalənin nüfuzunu zəiflətdi, dövlətin süqutunun qarşısını ala bilmədi. Atabəy Əbubəkrin ölümündən sonra (1210) ona tabe olan torpaqlar qardaşı Müzəffərəddin Özbəyin ixtiyarına keçdi [2, s. 317]. Onun hakimiyyətinin ilk ilində (1210-1211) gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edirlər. Bu, gürcülərin Azərbaycana təşkil etdikləri ən böyük hərbi yürüşlərdən idi. Əvvəlcə Naxçıvana hücum edən gürcülər şəhəri ələ keçirə bilmir, Culfaya doğru yönələrək Dəvədüz dərəsini keçib Mərəndi talayır və Təbrizi mühasirəyə alırlar [3, s. 426]. Şəhər hakimi Zahidə xatın çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verib şəhəri dağıntıdan qurtarır. Atabəy Əbubəkrdən fərqli olaraq Naxçıvanda deyil, Təbrizdə yaşayan "...Özbək Xarəzmşahın adına xütbə oxutdurub tabeliyinə daxil olur" [6, s. 180]. Atabəylərin bütün xəzinəsi Xarəzmşahın əlinə keçir. Naxçıvanda isə bu zaman Özbəyin anadangəlmə lal-kar olduğu üçün Xamuş ləqəbli oğlu atabəy Qızıl Arslan, yəni əl-Məlik Xamuş hakimlik edirdi. Gürcü hücumlarının səngidiyi bu illərdə Naxçıvanda da nisbi əmin-amanlıq hökm sürürdü. 1221-ci ilin yanvarında Xorasan və İraq Əcəmindən keçərək Azərbaycan ərazisinə soxulan monqolların dağıdıcı və viranedicisi hücumları, nəhayət Naxçıvana da yetişdi. Monqolların hücumlarının davam etdiyini görən Özbək "Təbrizi tərk edib, Naxçıvana gedir..." [4, s. 128]. Atabəy Özbək Əlincə qalasında gizlənir. Qırğınlar yalnız Atabəyin Naxçıvanın sahibi olan oğlu Qızıl Arslan Xamuş monqollara üzrxahlıqla "günahı boynuna götürüb" müraciətindən sonra dayandırılır [4, s. 128]. Bununla belə, atabəylərin böyük zövqlə abadlaşdırdıqları Naxçıvan şəhəri və onun ətrafı böyük dağıntılara məruz qaldı, insanları məhv edildi, əsir aparıldı. Atabəy Özbəyin müasiri İbn əl-Əsir onun bir dövlət başçısı kimi bu dövr fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdir. Çünki monqollar Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Özbək Naxçıvanı tərk edərək yenidən Təbrizə qayıtmış, arvadı, III Toğrulun qızı Məleykə xatın isə ərinin ölkəsinə hakimlik etmişdir [6, s. 147]. Naxçıvan isə bu zaman Zahidə xatının qızı, Özbəyin atabir bacısı məlikə Cəlaliyyənin əlində idi [12, s. 118]. Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı sultan Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pirşah Azərbaycana yürüş etdikdə, bu hücumların qarşısını ala bilməyən atabəy Özbək bacısı Cəlaliyyəni ona ərə verir və bu yolla barışıq əldə edir. Beləliklə, Naxçıvan Qiyasəddin Pirşahın tabeliyinə keçir. Atabəy Özbək Əlincə qalasında olarkən arvadı Məlikə xatının Cəlaləddin ilə evləndiyini eşidir. Bu xəbərdən sonra Özbək vaxtını içki içməklə keçirir və 1225-ci ilin ikinci yarısında Əlincə qalasında vəfat edir. Atabəy Özbəyin vəfatı ilə dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən olan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə son qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.

2. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
5. Ələsgərzadə Ə. Yusif ibn Küseyir və Möminə xatın türbələrinin kitabələri // A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri. Bakı, 1947, I cild.
6. İzzəddin İbn əl-Əsir. Əl-Kamil-fi-t-tarix. Bakı: Şur, 1996, 192 s.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçərki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
8. Naxçıvan ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. İstanbul, 2005, 360 s.
9. Naxçıvan ensiklopediyası. İki cildə. İkinci cild. İstanbul, 2005, 380 s.
10. PiriyeV. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
11. Vəlixanlı N. Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
12. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: Əsəmi, NPB, 2015, 180 s.
13. Садр-ад-Дин Али ал-Хусейни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийе (Зиб-дат ат-таварих). Москва, 1980.
14. Мамедов Р. Города северного Азербайджана VII- XIV вв. (социально-экономическая и культурная история). Баку: Elm və təhsil, 2015, 480 s.
15. Мешади ханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII век-начало XX века). Баку: XXI-YNЕ, 2001, 216 с.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАН КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА АТАБЕКОВ

В статье прежде всего рассматривается влияние империи Сельджуков на политическую жизнь Азербайджана, вхождение Нахчывана в состав этой империи, завоевание Нахчывана Альп Арсланом, падение Нахчыванского шахства, назначение сельджукского эмира правителем Нахчывана, передача Нахчывана по праву игта Тогрул беку.

Становится ясно, что, начиная с первых нашествий сельджуков, Нахчыван превратился в резиденцию сельджукских эмиров. Деятельность сельджукских султанов Меликшаха, Мухаммеда Тапара, Масуда, Тогрула проходила в этом важном регионе, Момине хатун и её сын Арслан шах жили в Нахчыване.

Роль и влияние Нахчывана выросли в период правления Шамсаддина Эльдениза, который присоединил Нахчыван к своим владениям и перенес сюда свою резиденцию. С 1146-го года город и область Нахчыван пре-

вратились в наследственный икт (владение) Эльденизов. Город Нахчыван стал одной из основных резиденций сельджукских эмиров. Шамсаддин Эльдениз вместе с семьей и детьми жил в Нахчыване. Нахчыванская область подчинялась Верховному дивану, называемому диван аль-хассе или диван аль-эла. Город Нахчыван некоторое время был столицей Эльденизов и с 70-х годов XII века (с 1175-го года) действовал как центральный город.

В итоге следует отметить, что Нахчыван, сохранивший статус наследственного владения Эльденизов, не потерял свое стратегическое значение в качестве политико-культурного центра.

Ключевые слова: империя Сельджуков, Азербайджанские атабеки, Арран, Нахчыван, Шамсаддин Эльдениз, Магомед Джахан Пехлеван.

Ismayil Hajiyev

NAKHCHIVAN AS ONE OF THE CENTERS OF THE AZERBAIJANI ATABEYS' STATE

The creation of the Seljuk empire, its influence to the political life of Azerbaijan, Nakhchivan's inclusion to this empire, Alp Arslan's conquest of the Nakhchivan lands, the downfall of the Nakhchivan shahdom, appointment of the Seljuk emir as a governor to Nakhchivan, assignation of Nakhchivan to Togrul bay according to the igta (domain) right are primarily considered in the paper.

It is clear that, since the first invasions of Seljuks, Nakhchivan became the residence of the Seljuk emirs. Activities of the Seljuk sultans Melikshah, Mohammed Thapar, Masud, Togrul took place in this important region, Momina Khatun and her son Arslan Shah lived in Nakhchivan.

The role and influence of Nakhchivan increased during the reign of Shamsaddin Eldaniz who attached Nakhchivan to his possessions and moved here his residence. Since 1146, the city and region of Nakhchivan turned into a hereditary igta (domain) of the Eldaniz tribe. Nakhchivan city became one of the principal residences of the Seljuk emirs. Shamsaddin Eldaniz with his family and children lived in Nakhchivan. The Nakhchivan region was submitted to the Supreme divan, called divan Al-khassa or divan Al-ala. Nakhchivan city was briefly the capital of the Eldaniz State and from the 70s of the XII century (from 1175-year) acted as the central city.

As a result, it should be noted that Nakhchivan keeping the status of Eldaniz tribe's own property has never lost its strategical importance as a political and cultural center.

Key words: Seljuk Empire, Azerbaijani Atabeys, Arran, Nakhchivan, Shamsaddin Eldaniz, Mohammad Jahan Pekhlevan.

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

ƏLİNCƏÇAY KÖRPÜLƏRİ

Məqalədə Culfa bölgəsindən axan Əlincəçay üzərində inşa edilən körpülərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, ticarət karvanlarının və əhalinin hərəkətini asanlaşdırmaq məqsədi ilə orta əsrlər zamanı Əlincəçay üzərində çoxlu körpülər, o cümlədən Qazançı körpüsü, Ləkətağ körpüsü, Xoşkeşin körpüsü və s. inşa edilmişdir. Məqalədə həmin körpülərin ticarət-iqtisadi əhəmiyyətindən danışılmışdır.

Açar sözlər: *Culfa, Əlincəçay, Qazançı, Ləkətağ, körpü.*

Qədim və orta əsrlər zamanı yaşayış məskənləri salınarkən insanların suya olan tələbatının ödənilməsi zərurətini nəzərə alaraq əsasən çay sahilləri seçilirdi. Ona görə də hər hansı bir yaşayış məskənində yaşayan insanlar, yaxud da ətraf ərazilərdə məskunlaşan əhali bir yerdən digər yerə gedərkən həmin çaylar onların rahat hərəkətinə mane olurdular. Bu səbəbdən də həmin insanların, həmçinin bu ərazilərdə hərəkət edən müxtəlif təyinatlı karvanların işini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilirdi. Belə tədbirlər sırasında hələ qədim zamanlardan bu çayları keçmək üçün istifadə olunan kötökləri, salları, bərə nəqliyyatını və s. qeyd etmək olar. Mərhələlərlə inkişaf edərək təkmilləşən bu keçid vasitələri uzun müddət insanların tələbatını ödəmiş, onlardan hətta iri qoşun birləşmələri də istifadə etmişlər. Məsələn, ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri zamanı Həbib ibn Məsləmənin qoşunları Naxçıvan ərazisinə daxil olduqdan, kəndləri viran etdikdən, əhaliyə divan tutduqdan sonra, götürdükləri çoxlu əsirləri Culfa bərəsi ilə Arazdan keçirərək aparmışdılar [3, s. 82].

Göründüyü kimi, hələ çaylar üzərində iri körpülər salınmamışdan əvvəlki dövrlərdə bərə nəqliyyatından geniş istifadə edilmişdir. Eyni zamanda həmin vaxtlar girmə, keçələt və suvatlardan istifadə edilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın iri çaylarında yaz daşqınları olmayan dövrlərdə çayı piyada, atla və ya araba ilə keçmək üçün girmə, keçələt və suvatlar daha əlverişli sayılırdı. Adətən, onlar təhlükəsizliyi və rahatlığı dəfələrlə yoxlanıldıqdan sonra suyun dayaz və ensiz yataqlarında salınır, hələ körpülərin olmadığı zamanlarda rəvan əlaqə vasitəsi kimi xalqın köməyinə çatırdı [8, s. 249]. Ancaq bu nəqliyyat vasitələri, o cüm-

lədən bərə nəqliyyatı primitiv və çətin olduğundan insanlar çay maneələrini aradan qaldırmaq üçün daha asan, məqsəduyğun, sərfəli vasitələrdən və üsullardan istifadə etməyə çalışmışlar. Belə vasitələrdən biri də çayların üstündən salınan körpülər olmuşdur. Maneələri aradan qaldırmaq üçün iri çayların üzərində körpülər salınmağa başlanmışdır. Hətta bu iş dövlət siyasəti səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. VII-X yüzilliklərdə Azərbaycanda körpü tikintisi ərəb və yerli hakimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İri qoşun birləşmələrinin yerdəyişməsi, xarici əlaqələrin çoxalması köhnə körpülərin yenidən qurulmasını, yeni iri körpülərin tikintisini tələb edirdi [5, s. 12].

Qeyd etmək lazımdır ki, körpülərin salınmasında ilk vaxtlar ağac və taxta materiallarından istifadə edilmişdir. Bu zaman çayın ən dar yerindən hər iki sahili birləşdirən qoşa, bəzən də üçəm tirlər atır, onların üzərinə köndələn şəkildə xırda ağac parçalarını yan-yana bənd etməklə primitiv körpü – “addamac” düzəldirdilər. Çayın yatağı enli olduqda, içərisinə çay daşları doldurulmuş iri hörmə səbətləri (qoysara) çay yatağına yerləşdirir, üstünə tirlər ataraq körpü düzəldirdilər. Bu məqsədlə iri sal daşlardan da istifadə edilirdi. Adətən, təkərli nəqliyyat vasitələrinin və qoyun sürülərinin keçməsi üçün düzəldilən keçidlərdə tirlərin üstünə çubuq çəpərə qoyur, üzərini ot, saman və ağac şaxları ilə örtüb, üzərini torpaqlayırdılar. Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvi olan bu primitiv əlaqə vasitələri çox davamsız olur və tez-tez sıradan çıxırdı [1, s. 289-290; 8, s. 248]. Məhz bu səbəbdən də, yəni zaman keçdikcə bu körpülər tələbatı ödəmədiyi, güclü sel sularına və s. davam gətirmədiyi üçün onları daşdan və kərpicdən inşa edilən möhtəşəm körpülər əvəz etməyə başladı. Beləliklə, digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi və qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində də tələbata uyğun olaraq kiçik və böyük ölçülü körpülər inşa edilməyə başladı. Bölgənin ən böyük çayı olan Araz çayı və şimaldan cənuba doğru axaraq Araza qovuşan Arpaçayın, Naxçıvançayın, Əlincəçayın, Gilançayın, Vənəndçayın və s. üzərində şəraitə uyğun olaraq çoxlu sayda müxtəlif ölçülü körpülər salındı. Bölgə əhalisinə və ərəzidən keçən ticarət karvanlarına xidmət etmək məqsədi ilə orta əsrlər zamanı salınmış həmin körpülərdən zamanəmizədək nisbətən salamat və ya dağılmış vəziyyətdə gəlib çatanlar da vardır.

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsindən keçən Böyük İpək yolu marşrutları ilə hərəkət edən ticarət karvanlarının işini asanlaşdırmaq və karvan əhlinin rahatlığını təmin etmək məqsədi ilə üzərində müxtəlif həcmli körpü salınan çaylardan biri də indiki Culfa rayonu ərəzindən axan Əlincəçay olmuşdur. Uzunluğu 61 kilometr, sutoplayıcı sahəsi 600 kvadrat kilometr təşkil edən, böyüklüyünə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının üçüncü çayı olan, başlanğıcını Zəngəzur silsiləsindəki Dəmirli dağına yamacından, təxminən 2800 metr yüksəklikdən götürən, Xəzinədərə və Ləkətağsu çaylarının birləşməsindən əmələ gələn Əlincəçayın dərəsi çayın Araza qovuşanadək qət etdiyi 61 km məsafənin yuxarı axınında bir qədər dar və dərin, orta və aşağı axınında isə genişdir [2, s.

56]. Ona görə də bu çay bölgədən keçən ticarət karvanlarının hərəkəti üçün ciddi maneələr törədir, çətinlik yaradırdı. Məhz buna görə də bu çətinlikləri və maneələri dəf etmək, aradan qaldırmaq üçün orta əsrlər zamanı çayın üzərində, müxtəlif yerlərdə körpülər salınmışdır. Şübhəsiz ki, bu körpülərin sayı çox olmuşdur. Ancaq həmin körpülərdən ikisi (Qazançı və Ləkətağ) zamanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatsa da, çoxu zaman keçdikcə məhv olmuş, bəzilərinin hətta yeri də itib-batmışdır. Buna baxmayaraq həmin körpülərin bəzilərinin qalıqlarına əsasən bir neçəsinin yerləri müəyyənləşdirilmiş, ölçüləri götürülmüş, yerli əhalidən onlar haqqında məlumatlar toplanmışdır.

Əlincəçay üzərində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş körpülərdən biri indiki Culfa rayonunun Qazançı kəndinin cənub tərəfində inşa edilmiş bir aşırımlı körpüdür. Yerli əhali arasında “Qozbel körpü” adı ilə tanınan bu körpü zamanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Nəqliyyat üçün yararsız olsa da, 2004-cü ildə tarix üzrə fəlsəfə doktoru E.İsayevlə körpünü tədqiq edərkən müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, çayda suyun çox olduğu vaxtlarda həmin ərazidə hərəkət edən insanlar və heyvan sürüləri bir sahilə o biri sahilə keçmək üçün körpüdən yararlanırlar. Dayaqları arasındakı məsafə 10,85 metr, eni 3,55-3,95 metr, ən hündür yeri 8,80 metr olan körpü az yonulmuş çapma daşlardan inşa olunmuş, tağların haşiyəsi və arxivoltu (körpünün tağını çərçivəyə alan çıxıntılı haşiyə) təmiz yonulmuş qumdaşı ilə işlənmişdir. Buna görə də tağın kənarı körpü divarının yonulmamış səthindən fərqlənərək onun konstruksiyasını nəzərə çatdırır [6, s. 262].

Qeyd olunduğu kimi bu körpü Azərbaycanın “qozbel” körpülər tipinə aiddir. Körpünün dayaqları çayın sahillərində təbii özüllər – iri qayalar üzərində oturdulmuşdur. Çay yataqlarındakı qayalar davamlı təbii özüllər olduğundan körpülər inşa edilərkən onların konstruktiv sistemi bu möhkəm dayaqlar arasında qurulan tağbənd aşırımlarından yaradılırdı. Qaya özüllər həm də körpünü olduğu yerə, təbii landşafta birbaşa bağlayırdı. Bu zaman körpünün orta üfüqi hissəsi bir qayda olaraq pandus şəklində sahilə yenirdi. Bu fənd az aşırımlı körpülərə “qozbel” biçim verirdi. Belə biçim təbiətə bağlılıq, tikinti materiallarına qənaət baxımından əlverişli olmaqla aramsız sellərə qarşı da daha dayanıqlı olurdu [5, s. 139].

Xalqımızın keçmiş körpüsalma ənənələrini və təcrübəsini parlaq surətdə əks etdirən [8, s. 249] Qazançı körpüsü də bu tələblərə uyğun inşa edildiyindən elmi ədəbiyyatda və xalq arasında “Qozbel körpü” kimi dəyərləndirilir.

Körpü Qazançı kəndindən keçən, qərbə və şərqə hərəkət edən və Ordubad ərazisində Böyük İpək yolunun əsas marşrutlarına birləşən ticarət karvanlarına xidmət etmişdir. Şərq memarlıq üslubunda inşa edilən və Azərbaycan ərazisində zamanəmizədək müəyyən qədər salamat vəziyyətdə gəlib çatan biraşırımlı körpülərin möhtəşəm nümunələrindən olan körpünün üzərində epigrafiq sənəd – kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında sanballı və dəqiq elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Bəzi ədəbiyyat materiallarında onun 1551-ci ildə

inşa edilməsi haqqında məlumat verilsə də bu tarixin hansı qaynağa əsasən söyləndiyi məlum olmadığı üçün onun heç bir elmi əsası yoxdur. Tikinti texnikasına və memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən körpünü XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərinə, I Şah Abbas dövrünə (1587-1629-cu illər) aid etmək olar.

Qazançı körpüsü.

2005-ci ildə ərazidə olarkən bu körpüdən bir qədər şimal tərəfdə, dəqiq desək Qazançı kəndinin şimal-şərq tərəfində indiyədək qalan qalıqlarına əsasən orta əsrlər dövrünə aid daha möhtəşəm bir körpünün yeri müəyyən edilmiş, təxmini də olsa ölçüləri götürülmüş, haqqında məlumat toplanmışdır. Əhali tərəfindən “Çay məhəlləsi” adlandırılan yerdə, Əlincəçayın üzərində inşa edilmiş körpünün çayın sahilində və ortasında qalan qalıqlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, körpünün tağlarının dayaqları arasındakı məsafə təxminən 10 metr, uzunluğu 30 metrdən artıq olmuşdur. İnşasında çaydaşı, yonulmuş dağ daşı və əhəng məhlulundan istifadə olunmuş körpü haqqında aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq E.İsayev fəlsəfə doktoru dissertasiyasında və monoqrafiyasında məlumat vermişdir [4, s. 123].

Körpünü XVII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Ləkətağ körpüsü. Orta əsrlər zamanı Əlincəçay üzərində inşa edilən və zamanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan körpülərdən biri də Ləkətağ kəndinin cənub tərəfində inşa edilən körpüdür. Rayon mərkəzi Culfa şəhərindən 60 km şimalda yerləşən və Əlincəçay vadisində ən son və ucqar kənd olan Ləkətağ kəndi ilə Ərəfsə kəndi arasında yerləşən bu körpü bir aşırımlıdır. Müxtəlif ölçülü çay və dağ daşından iri qum və əhəng qarışığı olan gəc məhlulu ilə inşa edilmiş körpünün tağının kənarları yonulmuş ağ daşlarla işlənmişdir. Körpünün eni aşağı hissədə 7 metr, uzunluğu 27 metrdir. Hündürlüyü çayın sağ və sol sahillərində olan və körpünün tağının dayaqları oturan daş özüllərə qədər 5 metr, çayın yatağına qədər isə 6,5 metrdir [6, s. 290-291]. Üst hissəsi tama-

milə uçub dağılmış körpüdən bəzi hallarda keçən insanlar və heyvanlar istisna olmaqla istifadə olunmur. Ancaq orta əsrlər zamanı bu körpü Əlincəçay boyunca hərəkət edən karvanların və insanların, həmçinin çayın sağ və sol sahilində yerləşən yaşayış məskənlərinin əhalisinin tələbatını yüksək səviyyədə ödəmişdir.

Körpünün inşa tarixini Qazançı kəndindəki “Qozbel körpü” ilə eyni dövrə, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın hakimiyyəti zamanına (1587-1629-cu illər) aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr dövlət başçılarından qərşısında duran əsas vəzifələrdən biri də körpülər saldırılması olmuşdur. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri olmuş Xacə Nizamülmülk şahların yerinə yetirəcəyi vəzifələrdən bəhs edərkən iri çayların üzərində körpülər saldırılmasını xüsusi qeyd etmiş və digər işlərlə yanaşı, bunu da onun adının əbədi qalması, ona həmişə xeyir-dua oxunması, savabının o dünyada verilməsi vədi ilə dəyərləndirmişdir [7, s. 33]. Ona görə də bu körpülərin də I Şah Abbasın zamanında Azərbaycanda geniş vüsət almış quruculuq işləri çərçivəsində inşa olunan abidələrdən olduğunu ehtimal etmək olar.

Ləkətağ körpüsü.

Xoşkeşin körpüsü. Orta əsrlər zamanı Əlincəçay üzərində inşa edilən və Böyük İpək yoluna xidmət edən körpülər içərisində Haçadağın qərb ətəklərində, Culfa rayonunun indiki Xoşkeşin kəndinin şimal-qərb hissəsində qalıqları qalan körpünün də xüsusi yeri olmuşdur. Haçadağın şimal tərəfində yerləşən qədim və orta əsr Xoşkeşin kəndindən (hazırda yaşayış yoxdur) köçüb gələn əhali tərəfindən XX yüzilliyin əvvəllərində əsas qoyulan yeni Xoşkeşin kəndinin adı ilə şərti olaraq Xoşkeşin körpüsü adlandırılan bu körpünün qalıqlarına, xüsusilə çayın hər iki sahilində qalan bünövrələrinə əsasən demək olar ki, o çox möhtəşəm (uzunluğu 30 metrədən artıq, eni 7 metr, hündürlüyü 6-7 metr) olmuşdur. Yonulmuş dağ daşından əhəng və gəc məhlulu ilə inşa edilmiş və yerli əhali tərəfindən “Daş körpü” adlandırılan körpü orta əsrlər zamanı böyük ticarət-iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Kənd sakini, 1927-ci ildə anadan olmuş, 77 yaşlı Dil-ədəbiyyat müəllimi Məmmədov Abbasəli Heydər oğlunun söylədiklərinə əsasən (məlumat 2004-cü

ildə alınmışdır) məlum olur ki, körpü üstüörtülü olmuşdur. Ərazidəki digər körpülərdən fərqli olaraq enli olması (7 metr) onun üzərində karvanların gətirdiyi malların alverini təşkil etməyə şərait yaratmışdır. Ətraf kəndlərdən gələn adamlar burada alver etmiş, lazım olan şeyləri almış, eyni zamanda öz məhsullarını satmışdır. Sələflərindən eşitdiklərinə əsaslanan Abbasəli müəllimin şəhadətinə görə karvanlar körpünün yanında və altında düşərgə salmış, körpünün altından karvansara kimi istifadə edilmiş, hətta karvan əhli orada gecələmişdir. Əhali arasında burada nə vaxtsa yanğın olması haqqında fikir də vardır. Bu faktı əsasən körpünün altında və ətrafında çoxlu dükanların olmasını ehtimal etmək olar.

Körpüdən keçən ticarət karvanları şərqə və qərbə, həmçinin cənuba doğru hərəkət edərək Araz çayı boyunca uzanan Böyük İpək yolu marşrutları ilə birləşmiş, müxtəlif ölkələrə getmişlər. Həmçinin Tivi-Bist yolu ilə şimala doğru və əksinə hərəkət edən karvanlar da bu körpünün xidmətindən bəhrələnmişlər.

Xanəgah körpüsü. Ərazidən keçən ticarət karvanlarına və əhaliyə xidmət etmək məqsədi ilə salınan körpülərdən biri də Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndinin ortasından keçən, Əlincəqalanın şərq ətəyindən axan Əlincəçayın üzərindəki körpüdür. Uzun müddət fəaliyyət göstərən bu körpü zaman keçdikcə aşınaraq sıradan çıxmış, uçub-dağılmış və məhv olmuşdur. Onun qalıqları çayın suyu tərəfindən tədricən yuyularaq axıb getmiş və itib batmışdır. Özül ilə suyun altında qaldığı üçün görünməz olmuşdur. Ona görə də kəndin əhalisi arasında körpü haqqında heç bir məlumat olmamışdır. Ancaq 2003-cü ildə həmin ərazidə inşaat işləri aparılarkən, yeni körpü üçün özül qazılarkən körpünün qalıqları aşkar olunmuşdur.

Qalıqlarına və həmin ərazidə çayın eninə əsasən təxmini də olsa ehtimal etmək olar ki, o çox böyük, uzunluğu 50 metrə yaxın, eni 3 metr olmuşdur. Körpünün yerləşdiyi ərazinin relyefinə əsasən demək olar ki, körpü xeyli hündür olmuşdur. Onun qərb tərəfdən sonuncu dayağı təbii özülün – qayanın üzərində qərar tutmuşdur.

Zəngin tarixi keçmişə, ərazisində Əlincəqala kimi möhtəşəm müdafiə qalasının olmasına, sufiliklə bağlı böyük bir mərkəzin – Əlincəçay xanəgahının fəaliyyət göstərməsinə, Hurifilik təlimi ardıcılarının yaşamasına, öz ideyalarını yaymaq üçün fəaliyyət göstərməsinə və digər tarixi faktlara əsasən demək olar ki, körpü zamanəsinin Əlincəçay üzərində mövcud olan ən mühüm keçid vasitələrindən biri olmuşdur. Bu körpüdən müxtəlif ölkələrdən gələn ticarət karvanları və əhali yararlandığı kimi, əraziyə hücum edən və onlara qarşı vuruşan qoşunlar da istifadə etmişlər.

Körpünün XII-XIII yüzilliklərdə inşa olunmasını ehtimal etmək olar.

Ərazidə çoxlu belə körpülərin tikilməsinə baxmayaraq böyük çayların, xüsusilə haqqında bəhs olunan Əlincəçayın da qovuşduğu, bölgənin ən iri çayı olan Araz çayı üzərində çoxlu nəhəng körpülərin salınmasına baxmayaraq bu çayda bərə nəqliyyatı da uzun müddət öz varlığını qoruyub saxlamış və fəaliyyət

yət göstərmişdir. Bunu XVII əsrdə Naxçıvan bölgəsində olmuş, hətta bu nəqliyyat növü ilə Arazı keçmiş Avropa səyyahlarının məlumatları da təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
5. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
6. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
7. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989, 212 s.
8. Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.

Фахреддин Сафарли

МОСТЫ НА РЕКЕ АЛИНДЖАЧАЙ

В статье идет речь о мостах, возведенных на реке Алинджачай, протекающей по территории Джульфинского района. Отмечается, что с целью облегчения движения торговых караванов и населения на территории в Средние века было построено множество мостов через реку Алинджачай, в том числе мост Газанчи, мост Лакатаг, мост Хошкешин и др. В статье говорится о торгово-экономическом значении этих мостов.

Ключевые слова: *Джульфа, Алинджачай, Газанчи, Лакатаг, мост.*

Fakhraddin Safarli

BRIDGES ON THE RIVER ALINJACHAY

The paper deals with the bridges built on the Alinjachay River which flows through the territory of the Julfa region. It is noted that in order to facilitate the movement of trade caravans and population many bridges have been built in the territory in the Middle Ages across the Alinjachay River including the bridges of Gazanchi, Lakatagh, Hoshkeshin and others. The paper discusses trade and economic importance of these bridges.

Key words: *Julfa, Alinjachay, Gazanchi, Lakatagh, bridge.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2016, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2016, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2016, № 3

HAVVA MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: Havva_mamedova@mail.ru,

NAZİM MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.

AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR QƏZASINA ERMƏNİSTANIN ƏSASSIZ ƏRAZİ İDDİALARI VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ (1920-1930)

Məqalədə, mənbələrə əsaslanaraq XX əsrin 20-30-cu illərində Rusiya hakim dairələrinin, XI Ordunun, RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun, Zaqafqaziya MİK-in birtərəfli mövqeyi və məqsədli siyasəti nəticəsində Azərbaycanın Zəngəzur qəzasına aid əzəli torpaqların Ermənistanı "bağışlanması" prosesi izlənməmiş, maraqlı dövlətlərin bölgədəki məqsədlərinə aydınlıq gətirilmiş və bütün bunların törətdiyi ağır nəticələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, ərazi, Ermənistan, işğal olunmuş, Şimali Qafqaz, Qəza, Rusiya.

1905-1906, 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi aprel çevrilişindən sonra da Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdi. Ermənistan, hələ Xalq Cümhuriyyəti vaxtında "mübahisəli" ərazilər kimi qələmə verilən Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Şərur-Dərələyəz kimi əzəli Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətində idi. XX yüzilliyin əvvəllərində Ermənistan Zəngəzurdə işğalçı qoşunlarını saxlayırdı. Sovet Rusiyası bu məsələlərdə iki-başlı siyasət yürüdürdü. O, bu ərazilərin gah mübahisəli olmaması, gah da Ermənistanı verilməsi barədə mülahizələr irəli sürürdü. Yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1920-ci ilin yayında Zəngibasara və Şərura hücum edərək dinc əhalini qırmışdılar. Onlar Zəngibasarda 48 kənd, Vedibasarda 118 kənd, Dərələyəzdə 74 kənd, Şərur və Şahtaxtı rayonlarında 76 kənd yandırmış, minlərlə adamı məhv etmiş və əsir götürmüşdülər. Həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlılardan 70 mini İrana, 400 mini isə Naxçıvana pənah gətirmişdi [1].

Hər cür silahlarla təmin olunmuş erməni hərbi hissələri 1920-ci ilin yayında Zəngəzuru dağıdıb Naxçıvana hücum etdilər. Bu vaxt Naxçıvan əhalisinin tələbilə Veysəl bəy Türk qoşun hissələri ilə Naxçıvanı müdafiə etmək üçün

köməyə gəldi Onlar bütün Naxçıvanı nəzarət altına aldılar. Lakin XI Ordunun Naxçıvana girməsi, əhalinin ciddi etirazları burada gizli rəy sorğusunun aparılmasına və Naxçıvanın Azərbaycan Respublikası tərkibində qalmasına səbəb oldu.

Erməni daşnak hökumətinin göstərişi ilə erməni qoşun hissələrinin Azərbaycanın Ermənistanla bütün sərhəd rayonlarında təcavüzkar hərəkətləri isə davam edirdi. Onların azğın təcavüzü Qarabağ, Zəngəzur ərazilərində daha şiddətli idi. Həmin ərazilərdə artıq XI ordunun hissələri yerləşirdi və onun tərkibində çoxlu erməni var idi. Hətta XI ordunun ehtiyat polkunun tərkibində erməni batalyonu mövcud idi [2]. 1920-ci ilin iyul-avqustunda general Dronun 400 süvari, 400 piyadadan ibarət, 4 topu və 30 pulemyotu olan qoşunu Qarabağa hücum edərək Bazarkəndi tutdu. Onlar Njdenin quldur dəstəsi ilə birləşməyə və Naxçıvan-Şuşa yolunu ələ keçirməyə çalışırdılar. İyulun axırında general Məlik Muratovun daşnak hissələri Pays kəndini işğal etdilər. Ümumi taktikaya əməl edən ermənilər müsəlman kəndlərini ələ keçirərkən evləri, taxıl anbarlarını və zəmiləri yandırırtdılar [3].

Silahlı quldur erməni daşnakları Zəngəzurda, Qarabağda, Azərbaycanın başqa rayonlarında dinc əhaliyə qarşı təcavüzkarlıq edir, vahimə salır, qarətçilik, zorakılıqla məşğul olur, bütöv kəndləri yandırır, cinayətkar təbliğat aparır, yerli ermənilər və azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar törədirdilər. Onların əsas məqsədi Azərbaycanın əzəli ərazilərini, ilk növbədə Qarabağı, Naxçıvanı Zəngəzuru ələ keçirmək idi.

Ermənistan KP-nın nümayəndəsi 1920-ci il iyunun 19-da Kominternin II konqresində çıxış edərkən demişdi: “Müstəqil və birləşmiş Ermənistan” indiki Ermənistan hökuməti əraziləri müsəlmanlardan təmizləməklə, müsəlman kəndlərini oda qalamaq və qılıncdan keçirməklə, bu müqəddəs arzunu praktiki olaraq həyata keçirir” [4].

1920-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfat Şurasının sədri vəzifəsində işləyən, Moskvanın Bakıdakı nümayəndəsi N.İ.Solovyovun V.İ.Leninə göndərdiyi “Çevrilişdən sonrakı iki aydı (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz” adlı məktubu (Ermənistanda və sərhəd ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətlər açıqlanır), çox böyük maraq doğurur.

N.İ.Solovyov yazırdı ki ən kədərli təsir bağışlayan Ermənistanla sərhəd rayonlarında azərbaycanlılardan silahların alınması – bu, müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırılmağa məhkum edilməsi demək idi – və ermənilərin Qızıl ordu tərkibinə və dəmir yollarının mühafizəsinə qəbul olunması idi. N.İ.Solovyov xəbər verirdi ki, Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüduqlarında 250 müsəlman kəndi var idi, indi onlar hamısı məhv edilmişdi, hal-hazırda orada bir nəfər də müsəlman yoxdur. Solovyov daha sonra yazır ki, “çevrilişə qədər Azərbaycanda Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmağa olan meyil nisbətən güclü idi... Bu meyil müsəlman ziyalıların xeyli hissəsi arasında da müşahidə edilirdi... onlar bolşevizmdən böyük bəlalar gözləmişdilər”. Yeni hökumətin inqilab komitəsinin azərbaycanlılardan ibarət olması faktını müsbət qiymətləndirən

müəllif eyni zamanda bildirir ki, “heç kimə sirr deyil ki, inqilab komitəsinin başı üstündə Az KP MK durur ki, burada rəhbər rol gürcü-erməni qrupuna məxsusdur, bu isə pis idi”. Bu rəhbər qrup MK-nin vasitəsilə Azərbaycan xalqını başsız qoymağı, kütləvi həbslər və güllələmək yolu ilə onun ən yaxşı nümayəndələrini məhv etməyi qərara almışdı. N.İ.Solovyov yazırdı: “Ziyalılar və burjuaziyanın nümayəndələri (Cümhuriyyət liderləri nəzərdə tutulur) həbs olunur və güllələnirdi, bunlar demək olar yalnız müsəlmanlar idilər. Həbs edilmiş müsəlmanların dəstə ilə küçələrlə aparılması ermənilərdə açıq-aşkar bədxah sevinc doğururdu ki, ... sovet hakimiyyətinin təntənəsinin müsəlmanların düşmənlərinin təntənəsi, ümummilli fəlakət olacağı barədə xəbərdarlıq edən müsəlman millətçilərinin (müsavətçilərin) irəlicədən dedikləri doğru çıxmağa başlayır” [5]. İ.V.Stalin N.İ.Solovyovun məruzəsi ilə tanış olduqdan sonra 1920-ci il sentyabrın 17-də V.İ.Leninə qaytararkən ona yazmışdı ki, göndərilən məktubdakı xarakteristika yoxlanıldı, ümumən düzdür” [7].

Bu dövrdə Zəngəzurda erməni generalları Dro və Njde daha ağır cinayətlər törədirdilər. Qırmızı ordu hissələri Zəngəzurun sovetləşməsinə sürətləndirmək üçün 1920-ci ilin avqustun 5-9-da hücumə keçərək Dro və Njdenin hərbi qüvvələrini Sisyanıdan, Qafanı və Gorusdan qovub çıxardılar [9].

Azərbaycan xalqının xəbəri olmadan 1920-ci il avqustun 10-da Azərbaycan rəhbərliyi, Sovet Rusiyası ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında 6 maddədən ibarət müqavilə imzaladı [12, s. 47-48]. Həmin müqavilədə ərazi məsələləri ilə bağlı Azərbaycan xalqı əleyhinə ədalətsiz qərar qəbul olundu. Müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycana məxsus olan Şərur-Dərələyəz bölgəsi bütövlükdə qeyd-şərtsiz Ermənistanı verildi. Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə “mübahisəli əraziləri” elan olundu. Bu, o demək idi ki, Rusiya Azərbaycanın suveren hüquqlarını pozaraq, onun iştirakı olmadan qədim torpaqlarının Ermənistanı mənsub olduğunu həll edirdi. Şərur-Dərələyəz bölgəsinin belə “səxavətlə” Ermənistanı “bağışlanması” ermənilərin əsassız ərazi iddialarını daha da artırdı və Azərbaycanın digər ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun işğalına siyasi zəmin hazırladı. Beləliklə, Sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı sovetləşdirmək siyasəti yürüdüdü [22, s.128]. Nəriman Nərimanov mərkəzin belə ədalətsiz mövqeyinə ciddi etirazını bildirmiş və Moskvaya həyəcanlı teleqramlar vuraraq Azərbaycan nümayəndə heyətini ezam etmişdir.

1920-ci il avqustun 21-də N.Nərimanov Leninə və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda daşnak Ermənistanın işğalçılıq siyasətini və onu müdafiə edən Mərkəzin nümayəndələrinin bitərəfli mövqeyini qətiyyətlə pisləyir və Ermənistanın hərəkətlərinə son qoyulmasını tələb edirdi.

Rusiyanın Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanı sovetləşdirmək siyasəti Zəngəzurda vəziyyətin sabitləşməsinə mane olurdu. 1920-ci ilin axırına kimi, Zəngəzur qızgın döyüş meydanına çevrilmişdi. O, gah daşnakların, gah da sovet qoşunlarının əlinə keçirdi. Naxçıvan bölgəsi tamamilə rus ordusu tərəfindən tutulduğu halda, Zəngəzurda vəziyyət hələ də gərgin idi.

Ermənistan sovetləşəndən (29 noyabr 1920-ci il) sonra ermənilərin Azərbaycanın əzəli Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur ərazilərinə iddiaları daha da gücləndi.

1920-ci il 1 dekabr “bəyanatı” ilə Azərbaycanın kommunist rəhbərliyindən razılıq alan ermənilər var qüvvələri ilə Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsini sürətləndirirdilər. 1920-ci il dekabrın 25-də daşnaklar burada “Azad Sünik Hökuməti” adlandırılan oyuncaq qurum yaratdılar [8].

Azərbaycan rəhbərliyinin bu güzəştləri RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında 1920-ci il dekabrın 2-də imzalanan hərbi-siyasi saziş ilə daha da möhkəmləndirildi. Sovetləşmə Ermənistanı bir müstəqil dövlət kimi yox olmaqdan xilas etdi. Türkiyə ilə Ermənistan arasında 1920-ci il dekabrın 2-də imzalanmış Gümrü (Aleksandropol) sülh müqaviləsinə görə, İrəvan bölgəsi və Göyçə gölü istisna olmaqla bütün Ermənistan ərazisi Türkiyənin himayəsinə keçmişdi. Onun ərazisi təxminən 10 min km² hüduddlarında müəyyənləşdirilmişdi. Lakin bolşevik Rusiyası Ermənistan sovetləşdikdən sonra Gümrü sülh müqaviləsini tanımaqdan imtina etdi [4].

Ermənistan sovetləşmə şəraitində Zəngəzuru özünə birləşdirmək imkanları qazandı. O zaman Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Zəngəzuru bütövlükdə işğal etməyin mümkün olmadığını görən ermənilər onu parçalamaq yolu ilə zəbt etmək fikirlərinə düşdülər. Ermənilər Moskvadakı emissarlarının gücündən istifadə edərək Zəngəzuru iki yerə: Qərb və şərq hissələrə bölmək təklifini irəli sürdülər. Qərb hissəsi Zəngəzur qəzası, şərq hissəni isə əhalisinin çox cüzi hissəsi kürdlər olan Kürdüstan qəzası adlandırmaq təklif olundu. Ermənistan rəhbərliyi və XI Qırmızı ordunun komandanlığı Yuxarı Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsini başa çatdırmaq üçün birgə tədbirlər görürdülər. 1921-ci ilin iyununda hücum keçən əlahiddə Qafqaz ordusunun hissələri iyulun ortalarında Zəngəzuru ələ keçirdilər. Bununla da Zəngəzurun yuxarı hissəsinin Ermənistanla birləşdirməsi başa çatdırıldı [8].

Ermənistan hökuməti xaricdən – İrandan, Misirdən, Türkiyədən, Rusiyadan erməniləri köçürərək Zəngəzurda yerləşdirməyə başladılar. Zəngəzurda qalmış azərbaycanlılar müxtəlif bəhanələrlə öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırılırdı. 1929-cu ildə Zəngilan rayonun üç kəndi Ermənistana verildi.

Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərbində torpaqların ermənilərə “bağışlanması” əsasında Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycanın əsas hissəsi Naxçıvandan ayrı salındı, onunla quru sərhədi aradan qaldırıldı [9].

1920-ci ildə Sovet Rusiyası var gücü ilə Ermənistanı sovetləşdirmək siyasəti yeridir və bu yolda ona hər bir köməklik göstərməyi vəd edirdi. Moskvanın güclü təsiri ilə Zəngəzurun qərb hissəsinin torpaqları (təxminən 4504,5 kv. km Azərbaycan ərazisi) Ermənistanla bağışlandı [20, s. 260].

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsini bütövlükdə ələ keçirməyə can atan ermənilər 1920-ci ilin sonundan başlayaraq buraya tez-tez hücumlar edirdilər. Ermənistan XI Ordu ilə birlikdə 1921-ci ilin iyulunda Zəngəzurun yuxarı his-

səsini ələ keçirdilər. Bununla da 11.000 kv. km qədim Azərbaycan torpaqları (buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göyçə dairəsi) Ermənistanə verildi [22, s. 131].

T.e.d., professor T.Köçərli “Qarabağ: Yalan və həqiqət” adlı əsərində göstərir ki “1918-1920-ci illərdə” Zəngəzurun ələ keçirilməsinə ciddi səy göstərən erməni silahlı qüvvələri bu bölgədə qanlı müharibələr aparmış, minlərlə azərbaycanlını qətlə yetirmişdilər. Həmin vaxt Ermənistan Zəngəzurdə öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdi...” [16, s. 335]. Mənbələrdən məlum olur ki, 1920-ci ildə 30.741 azərbaycanlı qaçqın qeydə alınmışdı. 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycana gələn N.Nərimanov Ermənistan daşnak hökumətinə nota və ultimatumlar göndərsə də, qarşı tərəf onu cavabsız qoymuşdu. Belə bir vaxtda XI Ordu N.Nərimanovun göstərişi ilə uğurlu əməliyyatlar həyata keçirsə də, sonradan ermənilərə kömək etməyə başladı. Həmin vaxt Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ Ermənistanla münaqişə ocağı olaraq qalırdı. Ş.Qurbanov “Nəriman Nərimanov ömrünün son illəri” adlı əsərində yazır ki, “O zamanlar münaqişə mövzusu Nərimanovun ayağına yazılan Zəngəzurdan deyil, Nərimanovun hakimiyyətə gəlməzdən xeyli əvvəl əldən getmiş daha geniş ərazilərimizdən söhbət getməlidir. Nərimanovun məlum “Zəngəzur bəyanatı” verilərkən Ermənistanın ərazisi 25,0 min kv. km-i keçmişdi” [18, s. 31-33]. Halbuki Batım müqaviləsinin şərtləri ilə Ermənistanın ərazisi 9 min kv. km idi [20, s. 119].

1921-ci ilin martın 12-də Moskva müqaviləsinin imzalanması danışıqları zamanı Türkiyə nümayəndə heyəti qətiyyət nümayiş etdirərək Şərur-Dərələyəz dairəsinin bütövlükdə Azərbaycanın tərkibində saxlanılması ideyası ilə çıxış etdi [19, s. 400].

Beləliklə, aparılan mürəkkəb danışıqlara baxmayaraq, Moskva konfransında Türkiyə diplomatiyasının möhkəm mövqeyi sahəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlandı [19, s. 399].

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər Gümrü müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmədi. Bu işdə Ermənistan hökumətinə yenə də Moskva təsir göstərmişdir.

Arxiv sənədlərində göstərilir ki, 1921-ci il iyulun 5-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında “dostluq və əməkdaşlıq məsələsinə dair” müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, hər bir dövlət başqasının suverenliyinə və müstəqilliyinə hörmətlə yanaşır, bütün qüvvələrini dağılmış təsərrüfatın bərpa və inkişafına istiqamətləndirir. On üç bənddən ibarət olan bu müqavilə 3 respublika arasında hərbi, siyasi və iqtisadi ittifaqın” əsasını qoydu və İttifaq Şurasını yaratdı. Düşünmək olardı ki, bərabər hüquq əsasında imzalanan bu müqaviləyə tərəflər əməl edəcək və hörmət prinsipini rəhbər tutacaqlar [10, i. 2927]. Lakin sonrakı praktiki əməllər göstərdi ki, Ermənistan rəhbərliyi müqavilənin şərtlərini pozaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxışlar edirlər. Müqavilədən az sonra, 1921-ci il avqustun 27-də erməni silahlı quldur dəstələri general Dro və polkovnik Njdenin komandanlığı altında Qazax, Qarabağ, Zən-

gəzur, Gorus-Naxçıvan bölgələrinə dəfələrlə hücumlar etmiş və yerli dinc əhalini itkilərə məruz qoymuş, dağıntılar törətmişlər [11, i. 2953].

Azərbaycan Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhəd məsələlərini həll etmək üçün 1921-1923-cü illərdə həmin dövlətlərin rəsmi nümayəndələri vasitəsilə danışıqlar aparılmışdır, hər üç dövlətin yerli nümayəndələri dəfələrlə RK(b)P Qafqaz Bürosuna, Zaqafqaziya MİK-ə (ZMİK) müraciətlər etmiş, mübahisəli və mübahisəsiz ərazilərin işlərinə obyektiv kömək etməyi xahiş etmişlər [10, i. 2990]. Azərbaycan hökumətinin 15 aprel 1922-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli torpaq məsələsini həll etmək üçün komissiya yaradılmışdır [10, i. 2953, v. 80].

ARPIİSSA-də saxlanılan sənədlərdə göstərilir ki, AK(b)P-nın 1921-ci il 27 iyun tarixli iclasında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sərhəd məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. Qərara alınmışdı ki, məsələnin doğru həlli erməni və müsəlman kütlələrini geniş şəkildə sovet quruculuğuna cəlb etməkdən ibarətdir [6, i. 18, v. 80].

Azərbaycanın Eldar, Qarayazı düzənliklərinin və Lori bölgəsinin onun əlindən alınması prosesi mənbələrdə geniş təhlil edilmişdir. Həmin arxiv sənədlərində göstərilir ki, 1921-ci il iyulun 7-də Qafqaz bürosunun plenumunda Stalinin iştirakı Gürcüstan və Ermənistanın xarici işlər nazirlərinin razılığı ilə Azərbaycanın Lori bölgəsi müzakirəyə çıxarılır. Maraqlıdır ki, bu vacib məsələnin müzakirəsinə Azərbaycan tərəfinin nümayəndəsi çağırılmamışdı. Plenumda qərara alırlar ki, “bitərəf zona” olan Lori bölgəsi Ermənistana birləşdirilsin. 1921-ci il iyulun 16-da Lorinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında RK(b)P Qafqaz bürosunun qərarını Gürcüstan tərəfi təsdiq etdi. Avqustun 15-də həmin qərarın Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan XKS-in təsdiq edilməsi üçün göndərilir. 1921-ci il noyabrın 15-də Qarayazı və Eldar düzənliyinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Tiflisdə müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə, Eldar düzənliyi məsələsi hələ ki, “açıq” qaldı. 1921-ci il noyabrın 6-da Tiflisdə Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi haqqında qərar imzalandılar. Bu qərara görə Lori bölgəsi Ermənistan SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi [9]. Bununla da Azərbaycan rəhbərliyinin iştirakı və razılığı olmadan Lori bölgəsi ermənilərə “bağışlanır” və təəssüflər olsun ki, bu “bağışlanma” axırıncı “səxavətli”lik deyildi.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, əvvəllər olduğu kimi, 1923-cü ildə də Ermənistan tərəfindən Zəngəzur və Kürdüstan qəzalarında sərhəd pozuntusu olmuşdur. Mübahisəli ərazi məsələsini həll etmək üçün həmin qəzaların İcraiyyə Komitələri Az.MİK-ə və ZMİK-ə rəsmi müraciət edərək [1, i. 2990, v. 4] məsələnin ədalətli həllini xahiş etmişlər [10, i. 2990, v. 4]. Ermənilər yenə də dinc durmur və Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün müxtəlif bəhanələrdən istifadə edirdilər. Ermənistan MİK 1923-cü ilin sentyabrında Zəngəzur və Qubadlı qəzaları arasında “mübahisəli sərhəd” məsələlərini həll etmək üçün

ZMİK-ə xahiş etdi. Məsələni həll etmək üçün ZMİK-in 1923-cü il 18 oktyabr tarixli qərarı və Struanın sədrliyi ilə komissiya yaradıldı. Həmin komissiya 1923-cü ilin oktyabrında Kürdüstan və Zəngəzur qəzaları arasında “mübahisəli sərhəd məsələsini” həll etməli idi [10, i. 2990, v. 17]. ZMİK-in 1923-cü il 18 oktyabr tarixli qərarı ilə Qazax və Dilican qəzaları arasında sərhəd xətti müəyyənləşdirilmişdi [10, i. 2990, v. 5]. Lakin bu sərhəd xətti qeyri-müəyyən olduğundan gələcəkdə ona yenidən baxılmasını zəruriləşdirdi. R.Mehdiyev “Gorus 2010 – absurd teatri mövsümü” əsərində göstərir ki, bütün XX yüzillik ərzində Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları olmuşdur. Keçən əsrin 20-ci illərində bu hal daha kütləvi xarakter almış və Azərbaycanın qədim torpaqları Ermənistana bağışlanmışdır... Xalq Torpaq Komissarlığının Torpaq quruluşu İdarəsinin 1920-1923-cü illər materiallarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, əvvəl Zəngəzur, Cavanşir və Qazax qəzalarının Azərbaycana məxsus 150 min desyatinə qədər otlaq sahəsi 1923-cü ildə Ermənistana verildi [21, s. 68-69].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, sovetləşmənin ilk günlərindən başlayaraq ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini böyüməyə çalışırdılar. Ermənistan tərəfi qədim Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün bütün hiyləgər əməllərindən istifadə edir və mərkəzin havadarlığından lazımınca faydalanırdı. 1924-cü il noyabrın 3-də Mehri rayon İcraiyyə Komitəsindən Zəngilan qəza İcraiyyə Komitəsinə belə bir sənəd daxil oldu: Tuqut kəndi Ermənistanın ərazisinə daxil edilmişdir. Bunu bilən Tuqut kənd əhalisi böyük bir yığıncaq təşkil etdi və bütün kənd əhalisi ümumi bir ərizə tərtib edib Nüvədi kənd Soveti Sədrinə göndərdi. Həmin ərizədə deyilirdi: “Üç gün bundan əvvəl Astazor kəndindən bir yerölçən bizim kəndə gəldi və bir neçə adamı yanına çağıraraq dedi ki, Tuqut kənd torpaqlarının Ermənistana verilməsi ilə razılaşın, indi buna razı olmasanız milis gəlib sizi zorla razı salacaq və əlinizdə olub-qalan torpaqları da alıb ermənilərə verəcək. Ancaq buna razı olmadıq və ona etiraz etdik. O, acıqlandı və torpaqlarımızı əlimizdən almaqla hədələdi. Xahiş edirik lazımı göstəriş və qərar verəsiniz” [10, i. 2990, v. 42-43].

Məsələyə Zəngilan və Qafan İcraiyyə komitələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə 1924-cü il noyabrın 24-də baxılsa da, problem “açıq” qalmış və mərkəzdən xahiş edilmişdir ki, hər iki rayon arasında sərhəd məsələsini həll etsin [10, i. 3099, v. 40].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi yenə də ermənilər zorakılığa əl atır, özbaşına gələrək Tuqut kənd əhalisinə məxsus olan torpaqları şumlamağa başlayırlar. Bunu gören Tuqut kənd əhalisi etirazını bildirərkən qarşıdurma yaranır, hətta silahlı ermənilər bir neçə azərbaycanlıyı həbs edir. Vəziyyətin ciddiliyinə işə mərkəz göz yumur. Lakin kənd əhalisinin şikayəti əsasında Azərbaycan hökuməti işə qarışır və ZMİK-ə təcili teleqram göndərir [10, i. 3099, v. 72]. Həmin teleqramda ermənilərin yalanı ifşa edilir və bildirilir ki Sovet hakimiyyətinin ilk illərində də Zaqafqaziya sərhədləri müəyyən edilərkən Tuqut kəndi Azərbayca-

nın tərkibində olmuşdu. Azərbaycan hökuməti belə bir məlumat hazırlayır ki, Tuqut kəndi tarixən Azərbaycanın ərazisi olmuşdur, sovetləşmənin ilk illərində də Azərbaycana aid edilmişdir və Cəbrayıl qəzasına daxildir bu tarixi məlumatı hazırlayan Azərbaycan hökuməti onu ZMİK-ə göndərir və xahiş edir ki, Az. MİK-in bu qərarını təsdiqləsin [10, i. 3099, v. 72].

Qədim Azərbaycan torpaqları asanlıqla işğal edilərkən Azərbaycan rəhbərliyinin və xalqının rəyi nəzərə alınmırdı. Hətta çox hallarda Azərbaycan rəhbərliyinin də rəyi soruşulmurdu. Belə ki, 1927-ci il martın 31-də ZMİK-si Azərbaycan rəhbərliyinin xəbəri və razılığı olmadan Azərbaycanın Zəngəzur qəzasına aid olan və sərhəd zolağında yerləşən 172,8 desyatin ərazi “mübahisəli zona”ya daxil edilərək onun 56,1 desyatini Ermənistanə verildi [6, i. 1000, v. 10]. Zəngəzur qəzasının 56,1 desyatin torpaq sahəsinin Ermənistanə verilməsi barədə ZMİK-in qərarını Azərbaycan hökuməti rədd etmiş və Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığına tapşırıq vermişdi ki, bu “mübahisəli məsələləri” araşdırıb, ədalətlə həll etsin. Azərbaycan rəhbərliyi torpaq komissarlığının sənədlərini 1927-ci il sentyabrın 6-da ZMİK-ə göndərir və onun qarşısında vəsatət qaldırır. Azərbaycan rəhbərliyi bildirir ki, həmin ərazilər əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır. Təəssüflər olsun ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi yenə də Azərbaycan hökumətinin ədalətli qərarını ZMİK-i nəzərə almır və Zəngəzur qəzasının 56,1 desyatin torpaq sahəsi Ermənistanə verilir [6, v. 12, 13].

Azərbaycan xalqının rəyi, etirazı Moskva tərəfindən heç vaxt nəzərə alınmırdı. Arxiv sənədlərindən birində Ermənistanə “bağışlanmış” Nüvədi, Eynazur, Tuqut kənd əhalisinin Azərbaycan rəhbərliyinə müraciəti və onun nəticələri öz əksini tapmışdır. Mənbədə göstərilir ki, 1927-ci il fevralın 5-də Cəbrayıl qəzasının Eynazur kənd əhalisi adından Azərbaycan hökumətinə ərizə göndərilmişdi. Ərizədə deyilirdi ki, yuxarı orqanların qərarı ilə Zəngilan dairəsi Cəbrayıl qəzasının Nüvədi kənd sovetliyi bizdən alınıb Ermənistanın Mehri rayonuna verilmişdir. Onun tərkibinə Nüvədi, Eynazur və Tuqut kəndləri daxildir. Bu kəndlərin Ermənistanə verilməsi düzgün deyildir, biz Nüvədi, Eynazur və Tuqut kəndlərinin vətəndaşları acizənə xahiş edirik ki, arzumuzu, vəziyyətimizi, iqtisadi, siyasi əlaqələrimizi, inzibati orqan və dil xüsusiyyətlərimizi nəzərə alaraq bizim Zəngilan rayonunda qalmağımıza kömək edəsiniz [10, i. 1414, v. 4-5]. Lakin istər Moskva, istərsə də ZMİK-si bu xahişləri nəzərə almır və Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanə “bağışlanmasına” qərar verir. Mərkəzin qeyri-obyektivliyini və zorakılığını görən yerli əhali, 108 nəfər kənd əhalisi adından Azərbaycan hökumətinə teleqram göndərir. Teleqramda deyilirdi: Bizi Mehri rayonuna zorla birləşdirdiyiniz üçün ağır, acınacaqlı vəziyyətə düşdüyü-müzü nəzərə alaraq Mehri rayon idarəsinə və orqanlarına tapşırıq versəniz ki, erməni dilini bilmədiyimiz üçün Azərbaycan dilində danışmağımıza icazə verilsin. Heç olmasa bu xahişimizə əməl olunmasını Sizdən xahiş edirik [10, 1414, v. 6-7].

İşğal edilmiş ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların xahiş və teleqramlarına əsasən Azərbaycan hökuməti məlumat hazırlayır. Məlumatda bildirilir ki, Nü-

vədi, Eynazur və Tuqut kəndləri tarixən Azərbaycan torpaqlarıdır və indi də ZMİK-in ədalətsiz hökmü ilə barışmaq istəmir... Tuqut, Nüvədi və Eynazur kənd əhalisinin xahişini nəzərə alaraq həmin kəndlərin Azərbaycan ərazisində, Zəngilan qəzasının tərkibində qalmasını xahiş edir. Lakin Azərbaycan hökumətinin bu xahişini və məlumatını nəzərə almayan ZMİK məsələni yenə də Ermənistanın xeyrinə həll edir [10, i. 1414, v. 9].

ZMİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə Cəbrayıl qəzasının 24 kəndi, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasının qərarı ilə isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisi “mübahisəli ərazi” kimi müzakirəyə çıxarılmışdı. ZMİK-in 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakyanın sədrliyi ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun 3 kəndi – Tuqut, Nüvədi və Eynazur kəndləri Ermənistana verildi. 1938-1939-cu illərdə Eynazur kəndi Nüvədi kəndi ilə, Tuqut kəndi isə Astazurla birləşdirildi [20, s. 296].

AMEA-nın həqiqi üzvü R.Mehdiyev “Gorus 2010 – absurd teatrı mövsümü” əsərində həmin hadisələrə münasibətini bu cür şərh etmişdi: Azərbaycan hökumətinin qərarı və razılığı olmadan ZMİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Qədim Azərbaycan əraziləri olan Nüvədi, Eynazur və Tuqut həmçinin Ordubad qəzasının Kərkivan kəndi, Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. Süni yolla Mehri rayonu yaradıldı [21, s. 69].

ZMİK-in yuxarıda adıgedən iclasının qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in 9 kəndi – 1930-cu ildə isə 2 kəndi Ermənistana verildi. Bununla da Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında 45 km-lik məsafə yaradıldı. Naxçıvan ərazisindən 658,4 km² əzəli torpaq sahəsi qoparılaraq Ermənistana “bağışlandı” [15, s. 235].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarından birində Mərkəzin Azərbaycan xalqının əleyhinə çıxardığı yuxarıdakı qərarlara öz münasibəti bu cür ifadə etmişdir. “...1929-cu ildə ZMİK-in qərarı ilə Naxçıvan MR 657 kv. km torpağı Ermənistana verilmişdi.... Başqa torpaqlar da “bağışlandı”... Sırf Azərbaycan kəndi olan Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistana verilibdir”. Zəngəzurun cənub-qərb torpaqlarının ermənilərə “bağışlanması” nəticəsində Mehri rayonu təşkil edildi, Azərbaycan isə Naxçıvandan ayrı salındı. Azərbaycanın Naxçıvanla və Türkiyə ilə əlaqəsi kəsildi, Azərbaycan torpaqları parça-parça edildi [14].

AMEA-nın illik ümumi yığıncağındakı nitqində Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev Zəngəzur mahalının Ermənistana “bağışlanması”ndan bəhs edərək göstərmişdir ki, “qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur mahalının süni şəkildə Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi.Sonralar bu ədalətsiz qərarların xalqımız üçün çox böyük mənfi nəticələri oldu. Bu, bütün türk dünyasını parçaladı” [13].

Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycanın 12 779,6 kv. km ərazi Ermənistana “bağışlandı” [23, s. 49]. Nəticədə Batım müqaviləsinə əsasən Ermənistanın ərazisi 9,2 min kv. km müəyyən edilsə də, 1924-cü ildə 27,1 min

kv. km-ə, az sonra isə 28,1 min kv. km-ə çatdı. Ancaq bu da hələ son hədd deyildi. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti davam edirdi. 1928-ci ildə Azərbaycana məxsus olan 170 km yol “sərəncamla” Ermənistan şose yolları idarəsinə verildi [12, s. 392].

Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə edilən qəsd və torpaqlarımızın zəbt edilməsi mərkəzin “parçala-hökmranlıq et” məkrli və avantürist siyasətinin məntiqi inzibati-amirlik rejiminin yaratdığı işğal siyasəti idi. Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun sözləri ilə desək “... Mərkəz Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir... Ermənistan müstəqillik əldə etməklə yanaşı üstəlik qədim Azərbaycanın ərazilərini də almışdır” [17, s. 62].

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA: F. 1, siy. 74, iş 120, v. 12, 43, 45.
2. ARPIİSSA: F. 1, siy. 74, iş 120, v. 16.
3. ARPIİSSA: F. 1, siy. 74, iş 121, v. 18.
4. ARPIİSSA: F. 609, siy. 1, iş 32, v. 1-9.
5. ARPIİSSA: F. 1, siy. 74, iş 36, v. 8, 5.
6. ARPIİSSA: F. 1, siy. 1, iş 22.
7. ARDA: F. 17, siy. 1, iş 397, v. 10.
8. ARDA: F. 27, siy. 1, iş 326, v. 2.
9. ARDA: F. 414, siy. 1, iş 81, v. 17, 18, 31.
10. ARDA: F. 379, siy. 3, iş 2.
11. ARDA: F. 379, siy. 2, iş 489, 2953.
12. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI c., Bakı: Elm, 2000, 516 s.
13. Əliyev İ.H. AMEA-nın illik ümumi yığıncağında nitqi. “Azərbaycan” qəz., 27.04.2011.
14. Əliyev H.Ə. Naxçıvanın Muxtariyyəti tarixi nailiyyətimizdir və biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. “Azərbaycan” qəz., 17.01.1998.
15. Məmmədov N. Azərbaycan SSR DQMV-nin tarixi mənbələrdə. Bakı: Elm, 2013, 895 s.
16. Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət. Bakı: ƏZO nəşriyyatı, 1998, 343 s.
17. Газета «Известия ВРК Азербайджанской ССР», 1920, 28 мая, № 20; 1920, 26 мая, № 8, 9.
18. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanovun ömrünün son illəri. Bakı: Azərnəşr, 2003, 375 s.
19. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 473 s.
20. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı: BDU, 1996, 329 s.
21. Mehdiyev R. Gorus – 2010 absurd teatri mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 77 s.

22. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (Arxiv sənədləri əsasında). Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 323 s.
23. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər, 2000, 373 s.

Хавва Мамедова, Назим Мамедов

**НЕОБОСНОВАННЫЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРЕТЕНЗИИ
АРМЕНИИ НА ЗАНГЕЗУРСКИЙ УЕЗД АЗЕРБАЙДЖАНА
И ИХ ТЯЖЕЛЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ (1920-1930)**

В статье на основе источников прослеживается процесс «дарения» исконных земель Зангезурского уезда Азербайджана Армении в 1920-1930-х годах в результате односторонней позиции и целенаправленной политики руководящих кругов России, XI Красной Армии, Кавказского бюро РК(б)П и Закавказского ЦИК. Разъяснены также цели заинтересованных государств в регионе и проанализированы тяжелые последствия всех этих мероприятий.

Ключевые слова: *Азербайджан, Зангезур, территория, Армения, оккупированный, Северный Кавказ, уезд, Россия.*

Havva Mammadova, Nazim Mammadov

**ARMENIA'S GROUNDLESS TERRITORIAL CLAIMS
TO THE ZANGEZUR UYEZD OF AZERBAIJAN AND
THEIR SERIOUS CONSEQUENCES (1920-1930)**

The process of “giving” of Azerbaijani Zangezur district native lands to Armenia in 1920-1930-ies as a result of one-sided positions and deliberate policy of Russian policy makers, XI Red Army, the Caucasian Bureau of RCP(b) and the Transcaucasian CEC is traced in this paper on the basis of sources. Also interested States’ goals in the region are clarified and serious consequences of these measures are analyzed.

Key words: *Azerbaijan, Zangazur, territory, Armenia, occupied, North Caucasus district, uyezd, Russia.*

MUSA QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kuliyevm@yandex.ru

GENERAL-MAYOR EHSAN XAN VƏ ONUN OĞLU GENERAL İSMAYIL XAN NAXÇIVANSKİ HAQQINDA DƏQİQLƏŞMƏLƏR

Məqalədə Naxçıvan əyalətinin hakimi general-mayor Ehsan xanın 26 mart 1838-ci ildə tərtib edilmiş formulyar siyahısından ilk dəfə söhbət açılır. Bu siyahıdan indiyədək məlum olmayan faktlar ortalığa çıxır. Ehsan xanın 1827-ci ildən sonra Rusiyanın apardığı döyüşlərdə iştirakı haqda məlumatlar vardır.

Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivindən tapılmış yeni sənədlərdə Ehsan xanın oğlu İsmayıl xanın da hərbi xidmətləri haqda maraqlı məlumatlar vardır. Bu sənədlərdə həmçinin 1827-ci ildən sonra Naxçıvanın Kəngərli süvarilərinə verilən imtiyaz və güzəştlərdən də söhbət açılır.

Açar sözlər: *general-mayor Ehsan xan, ştabs-kapitan İsmayıl xan, ataman, Kəngərli süvarisi, Naxçıvan, Əlahiddə Qafqaz Korpusu, Ordubad, Vənənd, Abbasabad qalası.*

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra onun hərbi tarixinin hərtərəfli və düzgün araşdırılması ən aktual və vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Çox qədim tarixə malik olan Azərbaycan hərbi tarixində Naxçıvanın igid Kəngərli süvarilərinin öz yeri vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixi taleyində hərbi sənətinin mahir biliciləri olan Kəngərli süvarilərinin olduqca orijinal döyüş ənənələri vardır. Çar Rusiyasında Azərbaycanın uzun illər hərbi sənətindən kənarda saxlanmasına baxmayaraq, Kəngərli süvariləri Rusiyanın apardığı döyüşlərdə böyük cəsarət nümunəsinə çevrilmişlər.

Naxçıvanın Kəngərli tayfasının yetişdirdiyi 6 məşhur generalın göstərdiyi sərkərdəlik məharətləri və bacarıqları ümumdünya hərbi tarixində də layiqli yer tutur.

Görkəmli sərkərdə Ehsan xan Naxçıvanski-Kəngərlinin fəaliyyəti haqqında çar Rusiyası, sovet hakimiyyəti və müstəqillik illərində yazılan kitablarda məlumat verilmişdir. Bunlardan İ.Bağırovun [1], P.P. Zubovun [3], R.İvanovun [4; 5, s. 478-480], E. İsmayılovun [6, s. 95-96, 116-117, 162], F.Korfun [7], F.Nağdəliyevin [8], M.Şerbatovun [12] və digər müəlliflərin kitab və monoqrafiyalarını göstərmək olar.

Tədqiqatçı alim M.Quliyevin yazdığı monoqrafiyada Ehsan xanın həyatı və fəaliyyəti daha ətraflı elmi tədqiqata cəlb edilmişdir [2, s. 145-149]. Qeyd edək ki, görkəmli sərkərdə Ehsan xanla bağlı axtarışlarımız davam edir.

Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərbi elminin milli qururu olan Kəngərli sərkərdələrinin həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı hərtərəfli axtarışlara başladıq. Gürcüstan Milli Arxivində axtarışlar nəticəsində məşhur sərkərdə I Ehsan xanın 1831-ci ilə aid xidmət kitabçası və onun hərbiçi varisləri haqqında maraqlı arxiv sənədləri aşkar edilmişdir. Bu sənədlər bir çox qaranlıq məsələləri aydınlaşdırmaqla bərabər, həm də hərbi tariximizi zənginləşdirəcəkdir [10].

Rusiyanın Dövlət Hərbi Tarix Arxivindəki fondlardan tapılan yeni arxiv sənədlərindən biri general-mayor I Ehsan xanın 26 mart 1838-ci ildə tərtib edilən xidmət kitabçasıdır. Bu kitabçadakı qeydlərdən məlum olur ki, Ehsan xan 22 yanvar 1843-cü ildə Zaqafqaziya müsəlman qoşunlarının hərbi yürüş atamanı təyin edilmiş və vəfatından sonra, yəni 3 mart 1846-cı ildə isə hərbiçilərin siyahısından çıxarılmışdır. Daha sonra isə qeydlər aşağıdakılardır:

Ehsan xan Kalbalı xan oğlunun 44 yaşı var (Bu qeydə görə onun doğum tarixini dəqiq söyləmək olur: 1794-cü il – müəllif). Müsəlmandır, şiədir. Persiyanın nüfuzlu xanlarından. Farsca savadlıdır. Bu dildə oxumağı və yazmağı bacarır. Naxçıvan və Ordubad əyalətlərində daşınmaz əmlakı vardır, sahib olduğu torpaq ölçülməyib, təxminən 60 danqa (danq ölçü vahididir – müəllif) bərabərdir.

Övladları vardır: qızı Sonabəyim 22 yaşında, oğlanları İsmayıl xan 16 yaşında, Kalbalı xan 14 yaşında və Cəfərqulu xan 11 yaşında. Hamısı müsəlman və şiədir (Buradaca qeyd edək ki, Ehsan xanın qızı Lalabəyim 1840-cı ildə anadan olduğundan bu siyahıya düşməyib. Rusiya Hərbi Nazirliyinin 19 avqust 1848-ci il məruzəsində Lalabəyimin 8 yaşı olduğu qeyd edilib – müəllif).

Ehsan xan 1827-ci ildən Rusiya təbəəsidir və hərbi xidmətdədir. İgidliyinə və hünərinə görə 30 noyabr 1827-ci ildə ona polkovnik hərbi rütbəsi verilib. 19 mart 1828-ci ildə isə Naxçıvan əyalətinin hakimi, yəni naibi təyin edilib. Hərbi xidmətdə fərqləndiyinə görə ona 9 noyabr 1837-ci ildə general-mayor rütbəsi verilib.

Həbsdə olmayıb və cərimə edilməyib. Ona görə də yuxarı hərbi rütbə almağa layiqdir (daha sonra Ehsan xanın Abbasabad qalasında, Ordubadda, Vənənddə və digər yerlərdə Rusiyanın apardığı döyüşlərdə iştirakından danışılır – müəllif). Naxçıvan əyalətinin naibi vəzifəsində olarkən general-feldmarşal knyaz Varşavskinin (qraf Paskeviç – İrəvanski) 14 yanvar 1830-cu il tarixli 47 nömrəli əmri ilə ona ildə 2200 gümüş pulla təqaüd təyin edilmişdir. 26 may 1831-ci ildə 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdir. 6 oktyabr 1837-ci ildə Rusiya çarının müsəlman Kəngərli polkuna baxışından sonra ona yüksək etimad göstərilmişdir. Ona noyabr ayında general-mayor hərbi rütbəsi verilib [11, v. 46-51].

Tapılan ikinci sənəddə isə Hərbi nazirliyin departamentdə poseleniyalar (I Aleksandrın dövründə general Araksayev tərəfindən həyata keçirilən qoşun təşkili üsulu, bu üsula görə bir sıra yerlərin kəndliləri əsgərliyə çağırılaraq, hərbi mükəlləfiyyətlə bərabər əkinçiliklə də məşğul olmalı idilər) haqqında məruzəsidir (18 iyul 1847-ci il).

Yeni arxiv sənədində məşhur general İsmayıl xan Naxçıvanskinin haqqında da maraqlı faktlar vardır. Rus tarixçisi R.İvanovun yazdığı kitabda [4] general İsmayıl xanın hərbi fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq onun formulyar siyahısı verilmişdir.

Tapılan bu sənəd general İsmayıl xanın gənclik illərində Rusiya ordusunda xüsusi mövqeyə sahib olduğundan xəbər verir [11].

Qeyri-nizami qoşunların manqası. Ömr № 753. Sankt-Peterburq şəhəri. Əlahiddə Qafqaz korpusunun Baş komandanı xəbər verdi: General-mayor Ehsan xanın vəfatı ilə Kəngərli tayfası öz başçısını itirdi. Naxçıvan əyaləti Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra o, bu tayfanı idarə edirdi.

Ehsan xanın atası I Kalbalı xan ruslarla əlaqə saxladığına görə Ağa Məhəmməd xan tərəfindən kor edilməsinə baxmayaraq ömrünün sonuna kimi Naxçıvan əyalətini və Kəngərli tayfasını idarə etmişdi. Həmin illərdəki qanun-qaydaya uyğun olaraq hakimiyyət Kalbalı xandan sonra Ehsan xanın qardaşlarına keçmişdi.

1827-ci ildə Naxçıvan əyaləti bizim qoşunlarımız tərəfindən tutulandan sonra general-feldmarşal knyaz qraf Paskeviç-İrəvanski (Varşavski), Ehsan xanı Naxçıvanın naibi və Kəngərli tayfasının rəisi təyin etmişdi.

Rəhmətlik Ehsan xanın göstərdiyi xidmətlər müqabilində general-adyutant knyaz Vorontsov ərizə verib aşağıdakıları xahiş etmişdir:

1. Mərhum general-mayor Ehsan xanın böyük oğlu, süvari ordusunun ştabs kapitani İsmayıl xanın Kəngərli tayfasına rəis təyin edilməsi haqqında. Ancaq bu təyinat Ehsan xana məxsus qaydada həyata keçirilsin. Kəngərli süvarilərinin hərbi xidmətə hazırlanması İsmayıl xanın iştirakı olmadan cəmiyyətin özü tərəfindən həyata keçirilsin.

Əlahəzrətin əmri ilə Əlahiddə Qafqaz korpusunun keçmiş komandirinə 22 yanvar 1843-cü ildə elan edilmişdi ki, kəngərlilər aşağıdakı qaydalar əsasında general-mayor Ehsan xana təbə edilsinlər.

1) General onlarla özünə təbə olan adamlar kimi davranmasın.

2) Heç kimə imtiyaz vermədən, ədalətlə və növbə ilə onların hərbi xidmətlərini təşkil etsin.

3) Xidmətə gedən kəngərlilərin yaxşı geyindirilib saz silah və atla təmin edilməsinə nəzarət etsin.

4) Kəngərlilər arasında intizam hökm sürsün və kiçiklər böyüklərə təbə olsunlar.

Bununla belə general-mayor Ehsan xana kəngərlilərdən öz məqsədi üçün istifadə etməsi qadağan edilmişdir. Özünün yanında ancaq 8 nəfərdən ibarət

fəxri qarovul saxlaya bilər. Generala kəngərlilərdən vergi almağı və itaətkarlıq göstərməyi tələb etməyə icazə verilmir. Kəngərlilərin hərbi xidmətə hazırlanması sərhəd mühafizə dəstəsinin rəisinə həvalə edilsin.

5) Kəndlərdə kəngərlilərin daxili nizam-intizam qaydalarına nəzarət yerli mülki rəisə tapşırılsın. İddia ərizələri ilə bağlı, həmçinin digər mülki məsələlərdə onlar Naxçıvan əyalətinin digər sakinləri kimi imtiyaz daşıyırlar.

Sonra Əlahəzrətin 8 aprel 1844-cü il əmri ilə həmin rəisə tapşırılmışdır:

1) Kəngərli tayfası vergilərdən azad edilsin.

2) 200 Kəngərli süvarisi həmişə hazır vəziyyətdə olsun və onların yarısını sərhədlərin mühafizə olunmasında istifadə edilsin.

3) Birinci dəfə əvvəllərdə olduğu kimi süvarilərin lazımı əşyalarla təchiz olunması cəmiyyətin özünə həvalə edilsin. Əvvəllər bu məsələdə Ehsan xan iştirak etmişdi. Sonralar isə yerli rəhbərliyə tapşırılsın ki, süvarilərin təchiz edilməsinə ciddi nəzarət etsin.

4) Kəngərli süvarilərinə xidmət zamanı həmişə dövlət hesabına ərzaq, onların atları üçün yem 16 oktyabrdan 16 aprelədək verilsin.

2. İsmayıl xana əməkhaqqı rütbəsinə görə təyin edilsin.

Bütün bunlara knyaz Vorontsov əlavə edir:

– General-mayor Ehsan xan Kəngərli süvarilərinin rəisi vəzifəsini daşımaqla həm də Zaqafqaziya müsəlman qoşunlarının yürüş atamanı idi. Bu rütbə İsmayıl xana həvalə edilə bilməz.

– Hərbi yürüş atamanı vəzifəsinə hələlikdə münasib hərbiçi olmadığından bir müddət fəaliyyətini dayandırın.

Tapılan sənədlərdə məlumat verilir ki, İsmayıl xan gənc olduğundan ataman rütbəsinə daşımağa icazə vermirlər. Həmin sənədlərdə qeyd edilir ki, ştabskapitan İsmayıl xan 8 il 2 ay hərbi xidmətdədir, 6 il 8 aydır ki, zabıt rütbəsinə daşıyır. Hərbi yürüşlərdə olmamışdır. Məhkəmədə olmamış və cərimələnməmişdir. Hərbi bacarığı yüksək qiymətləndirilir. İsmayıl xana verilən arayışda bildirilir ki, kameral siyahıya görə Kəngərli tayfası 1241 ailədən ibarətdir, 2634 nəfər kişidir. Bu tayfanın üzvləri Naxçıvan şəhərində və Naxçıvan qəzasının kəndlərində yaşayırlar. Kəngərlilər indi kasıb olduqlarından 200 nəfərdən çox atlını xidmət üçün hazırlaya bilmirlər. Daha sonra sənəddə bildirilir ki, Kəngərli tayfasının rəisliyi 22 yanvar 1843-cü ildəki əsaslarla verilsin. Həmçinin Kəngərli süvarilərinin təchizat məsələsi İsmayıl xanın iştirakı olmadan cəmiyyətin özü tərəfindən təşkil edilsin. Bu haqda 6 aprel 1844-cü ildə verilən əmri əsas götürsünlər.

Aşkar edilmiş arxiv sənədində Qafqaz canişininin yazdıqlarını Rusiya çarı I Nikolay təsdiqləyib: “Razıyam. 22 iyul 1847-ci il” [11, v. 12-17].

Bütün bunlar Hərbi Nazirliyin 27 iyul 1847-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir [11, v. 18-18]

Beləliklə, general-mayor Ehsan xanın böyük oğlu ştabskapitan İsmayıl xan Kəngərli tayfasının rəisi təyin edilir. Bu sənəddən aydın olur ki, İsmayıl xan

nın daşdığı hərbi rütbəyə uyğun olaraq əməkhaqqı da təyin olunub. 27 iyul 1847-ci ilə Rusiyanın Hərbi Nazirliyinin əmri ilə yuxarıdakılar təsdiq olunmuşdur [11, v. 18-18].

Digər bir sənəd isə 19 avqust 1848-ci ilə aiddir. Bu sənəd Hərbi Nazirliyin qeyri-nizami qoşunların şöbəsinin məruzəsidir. Qeyd edək ki, şöbə rəisinin məruzəsində əsasən mərhum general-mayor Ehsan xana və onun övladlarına Rusiya çarının göstərdiyi qayğıdan söhbət açılır. Nəticədə Rusiya çarının əmri verilib.

Ehsan xanın qızı kiçik yaşlı olduğundan ona atasının vəfatından sonra 95 rubl 55 qəpik gümüş pul təqaüd təyin edilib [11, v. 53-57].

Əlahəzrət Rusiya çarının əmrinə əsasən ştabs-kapitan İsmayıl xana kəngərli süvarilərinin rəisi olduğu üçün ildə 500 rubl gümüş pulla maaş təyin edilmişdir.

Bundan əlavə mərhum general-mayor Ehsan xanın oğlanları ştabs-kapitan İsmayıl xana və Kalbalı xana-onların hər birinə ildə 250 gümüş rubl, bacıları Lalabəyimə isə ildə 150 gümüş rubl təqaüd təyin edilmişdir: 23 avqust 1848-ci il. Peterqof şəhəri [11, v. 52].

Təqdim etdiyimiz bu sənədlərdə I Ehsan xanın sərkərdəlik məharəti və onun böyük oğlu İsmayıl xanın hərbi bacarığı real faktlarla öz təsdiqini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov İ. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı: Yazıçı, 1994, 56 s.
2. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
3. Зубов П.П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-1834 гг. Том. II, Санкт-Петербург, 1836, 269 с.
4. Иванов Р.Н. Оборона Баязета: Правда и ложь. Москва: Герои Отечества, 2005, 224 с.
5. Иванов Р.Н. Келб-Али-хан Нахчыванский. Его эпоха и наследие. Москва, 2011, 528 с.
6. Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры-азербайджанцы. Москва: Герои Отечества, 2005, 248 с.
7. Корф Ф. Воспоминание о Персии 1834-1835. СПб., 1838, 262 с.
8. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва: Новый Аргумент, 2006, 432 с.
9. НАГ (Национальный Архив Грузии): Ф. 11, о. 1, д. 11, на 142 листах.
10. НАГ: Ф. 2, оп. 1, д. 2041, на 44 листах.
11. РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив): Ф. 405, о. 6, д. 7245.
12. Щербатов М. Генерал-фельдмаршал Князь Паскевич, его жизнь и деятельность. СПб., 1890, т. II, 609 с.

Муса Гулиев

**НОВЫЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ГЕНЕРАЛ-МАЙОРЕ
ЭХСАН ХАНЕ НАХЧЫВАНСКОМ И ЕГО СЫНЕ
ГЕНЕРАЛЕ ИСМАИЛ ХАНЕ**

В статье впервые говорится о формулярном списке, составленном 26 марта 1838 года правителем Нахчыванской провинции Эхсан ханом. Благодаря этому списку выявлены до сих пор неизвестные факты. Также имеются сведения об участии Эхсан хана в проводимых Россией военных действиях после 1827-го года.

В документах, найденных в Российском Государственном Военно-Историческом Архиве (РГВИА), имеются интересные сведения о военной службе сына Эхсан хана Исмаил хана. В этих документах также говорится о привилегиях и льготах, дарованных Кенгерлинским всадникам Нахчывана после 1827 года.

Ключевые слова: генерал-майор Эхсан хан, штабс-капитан Исмаил хан, атаман, Кенгерлинские всадники, Нахчыван, Отдельный Кавказский Корпус, Ордубад, Вананд, крепость Аббасабад.

Musa Guliyev

**NEW ARCHIVE DOCUMENTS CONCERNING MAJOR-GENERAL
EHSAN KHAN NAKHCHIVANI AND HIS SON,
GENERAL ISMAYIL KHAN**

The paper considers for the first time the official lists drawn up on March 26, 1838 by Ehsan Khan, the ruler of the Nakhchivan province. This list revealed hitherto unknown facts. There is also information on the participation of Ehsan Khan in military operations carried out by Russia after 1827.

The documents found in the Russian State Military History Archive (RGVIA), have interesting information on the military service of Ismayil Khan, Ehsan Khan's son. These documents mention also privileges and benefits granted to the Kangarli riders of Nakhchivan after 1827.

Key words: Major-General Ehsan Khan, Staff-Captain Ismayil Khan, ataman, Kangarli riders, Nakhchivan, Separate Caucasian Corps, Ordubad, Vanand, Abbasabad fortress.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacyevasara@yahoo.com

ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA BAZARLARIN İNKİŞAFI

Məqalədə orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində ticarətin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan bazarların vəziyyətindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, orta əsrlərdə bazarlar dünya və ölkə əhəmiyyətli bir ticarət obyekti olaraq iqtisadiyyatın inkişafında və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəticədə Naxçıvan bölgəsində ticarət inkişaf etmiş, Yaxın Şərq və Avropa ölkələrinin bölgəyə marağı artmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan bölgəsi, bazar münasibətləri, iqtisadiyyat, ticarət əlaqələri.*

Qədim dövrlərdən başlayaraq şərqin əksər şəhərlərində bazarlar fəaliyyət göstərmişdir. Orta əsrlər dövründə isə ticarət üçün beynəlxalq pul sistemi nə qədər aparıcı təsisat rolu oynayırırsa, bazarlar da o dərəcədə təcrübə əhəmiyyətli, həm də zəruri fəaliyyət məkanı idi. O dövrdə bazar şəhərin əsas göstəricilərindən biri sayılırdı. IX-X əsr ərəb coğrafiyaçıları istənilən iri yaşayış məntəqəsini xarakterizə edərkən, onun “şəhər” olaraq təyini üçün əsas əlamətlərdən biri kimi bazarın mövcudluğunu göstərirdi [1, s. 165]. Müsəlman şəriət qanunlarına görə bazarda ticarətlə məşğul olmaq dindar üçün məqbul və savab əməl hesab edilirdi. Həmçinin, islam dininə görə “Bazar – Tanrının açdığı süfrədir və hər gələn buradan öz payını götürür”, “Bazar – Şeytanla cihad etmək üçün bir məkandır” deyə söylənilmişdir [5, s. 139].

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda sənətkarlığın, kənd təsərrüfatının inkişafı ticarətin genişlənməsinə və bölgədə yeni bazarların meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində olmuş bir çox müharibələr dəfələrlə buradakı digər maddi mədəniyyət nümunələri kimi ticarət məkanlarının – bazarların da dəfələrlə yerlə yeksan olunmasına səbəb olmuşdur. Lakin Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqeyi, onun Şərqdən Qərbə və əksinə gedən ticarət yollarının üzərində yerləşməsi burada çoxsaylı karvansaraların, məscidlərin, bazarların tikilməsinə səbəb olmuş və zaman-zaman dağıdılan mədəniyyət və ticarət obyektləri yenidən bərpa edilmişdi. Dövrün digər tikililəri ilə yanaşı ticarət mərkəzlərinin (Rasta və Çarşı bazarların) tikilməsi şəhərlərin inkişafına

əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Müxtəlif ticarət yollarının kəsişdiyi şəhərdə çoxlu sayda bazarlar, dükanlar, sənətkar emalatxanaları və s. iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli obyektlər var idi ki, onlar sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı və ticarət mallarının alqı-satqısını genişləndirirdi. Qeyd edək ki, bazar bütün növ məhsulların satışı və alışı üçün əlverişli olduğundan sənətkarların da çox hissəsinin əsas iş yerləri bazarlarda yerləşmişdi.

Naxçıvan bazarları böyük və izdihamlı olurdu. O dövrdə Naxçıvan özünün məhsuldar bazarları ilə şöhrət tapmışdı. Ölkənin digər yerlərində olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də alver pərakəndə və topdansaş ticarəti şəklində aparılırdı. Topdansaş ticarətlə əsas etibarilə iri və gəlmə tacirlər məşğul olurdular. Burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tacirlərə təsadüf edilirdi. Bazarlarda Çindən, Misirdən, İrandan, Türkiyədən, Hindistandan, İraqdan, Orta Asiyadan gətirilmiş müxtəlif növlü mallarla yanaşı, azərbaycanlı sənətkarlar tərəfindən yüksək zövqlə hazırlanmış əşyalar – saxsı və mis qablar, xalçalar, parçalar, zərgərlik məmulatları və s. satılırdı. Naxçıvan bazarlarında yerli ustaların hazırladıqları gümüş, mis, saxsı qablar, zərif parçalar, o cümlədən qanovuz, atlas, zərbəft, tafa, cavahir, çit, silah, bəzək əşyaları ilə yanaşı, xarici tacirlərin gətirdikləri mallar da satılırdı [7, s. 112].

Rus müəllifi V.Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, Naxçıvan şəhər bazarı üstü qamışla örtülmüş kiçik daş dükanlardan ibarət olmuşdur [17, s. 68-69]. Avropa səyyahlarının məlumatına görə, Naxçıvan şəhərində üstüörtülü küçələrdə ticarət cərgələri təşkil edilir, müxtəlif yerli və gətirilmə mallar satılırdı. Naxçıvan bazarlarında intensiv ticarət gedirdi. J.Şardənin qeyd etdiyi kimi, “uzun və üstüörtülü küçələrin hər iki tərəfində köşklər qurulur, müxtəlif sənətkarlıq və ərzaq məhsulları satılırdı, orada böyük bazarlar deyilən hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükanlarla dolu qalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır” [15, s. 20, 45].

Qeyd edək ki, yaşlı əhalinin verdikləri məlumatlarla Şardənin məlumatları üst-üstə düşür. Əhali şəhər mərkəzini belə təsvir edir. Bazar çayının yuxarısında dördkünc bazar, bu bazarda karvansara və örtülü dükanlar var idi. Qeyd etmək olar ki, orta əsrlər dövründə müsəlman şəhərlərində bazar adətən cümə məscidinin yaxınlığında salınırdı və müsəlman tacirinin “həm ziyarət, həm ticarət” işini unutmaması məqsədi daşıyırdı. Naxçıvanın şəhər əhalisi arasında “Anbar” məhəlləsi adı ilə tanınan ərazi vaxtilə şəhər meydanından indiki Cümə məscidinə qədər uzanan bir məsafədə yerləşən alış-veriş mərkəzinin – “Rasta bazar” – qızıl, zərgərlik dükanları yerləşən örtülü bazardan və “Çarşı bazar” da topdansaş alveri edən tacirlərin yerli tacirlərlə alış-veriş mərkəzi olmuşdur. Mərkəzi bazarla şəhər çayı arasında Cümə məscidi yerləşir. Məscidin qarşısında mədrəsə binası ucalırdı. Şəhərin mərkəzindən keçən şəhər çayı Cümə məscidinin qarşı tərəfindəki həyətidən keçərək Bazar gölünə tökülürdü. Bazar çayının

üzərində məsciddən şimal və bazar gölünün yuxarısında Şərq üslubunda tikilmiş hamamlar var idi [6].

Bəhs olunan dövrlərdə bazarların zahiri görkəmi şəhərdən asılı olaraq fərqlənirdi. Bazarlar qapalı (üstü örtülü) idi. Bazarlarla yanaşı yarmarkalar da ticarətin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edirdi. Topdansatış ticarəti ilə məşğul olan tacirlər yarmarkalarda görüşür və ən iri ticarət əməliyyatları burada aparılırdı. XVI əsrdə Naxçıvandakı tacirlər zümrəsi şəhərdə hakim mövqə tutan feodallardan fərqli olaraq kəndlilərin istismarında vasitəli şəkildə iştirak edir, ticarət kapitalının artmasına səbəb olurdu. Həmin dövrdə Azərbaycanda yerli bazarların formalaşmasında müəyyən inkişaf nəzərə çarpırdı. Avropa ölkələrini Səfəvi torpaqları ilə birləşdirən yollar Naxçıvan ərazisindən keçdiyindən burada ticarət üçün böyük bazarlar və digər alış-satış məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Böyük İpək Yolu bu dövrdə də Naxçıvan ərazisində iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. XVI əsrdə nəinki Naxçıvan, həmçinin, Ordubad, Əylis Culfa kimi şəhərlərin böyük ticarət əhəmiyyəti vardı. Səfəvi şahları sonuncu iki şəhəri xüsusilə himayə etmişlər. F.Səfərli yazır ki, orta əsrlər zamanı Ordubad rayonunun Əylis kəndində böyük ticarət mərkəzi olmuş, müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada alver etmişlər. Bazarda çoxlu dükənlər, dükənlərin altında zirzəmilər olmuşdur. Bu zirzəmilər anbar rolunu oynamış, kənar yerlərdən gətirilən mallar bu anbarlarda saxlanılmışdır. Həmçinin, Kəndin cənub girişində son zamanlaradək qalıqları qalan və el arasında “Qala qapısı” adlandırılan yer var idi. Bu yer orta əsrlər zamanı gömrük məntəqəsi rolunu oynamış, cənub yolu ilə şəhərə daxil olan və şəhəri tərk edən adamlar və mallar burada yoxlanmış və qeydiyyatdan keçmişdir [12, s. 11-17].

XVI-XVII yüzilliklərdə ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi əlaqələrin güclənməsi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, əmtəə istehsalının artması və əmtəə təsərrüfatının təkamülü kimi mühüm iqtisadi amillərdən asılı olaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətində daxili bazarın təşəkkülü prosesi gedirdi. İqtisadiyyatın bir sıra mühüm sahələrinin (sənətkarlıq, ipəkçilik və s.) inkişafı, əmtəə təsərrüfatının təkamülü, daxili və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin güclənməsi bir çox şəhərlərin yüksəlişinə, bəzi qəsəbə və kəndlərin tədricən iqtisadi mərkəzlərə çevrilməsinə şərait yaratmışdı [14, s. 11-17]. Bu baxımdan XVI əsrin II yarısından başlayaraq karvan yollarının üzərində yerləşən Culfa şəhərinin əhəmiyyəti daha da artmış, xüsusilə beynəlxalq ipək ticarətində o mühüm rol oynamış və ticarətdə əsas məntəqələrdən birinə çevrilmişdir [13, s. 10].

Bölgənin zəngin mədəniyyəti, gözəl sənətkarlıq malları, əla növ kənd təsərrüfatı məhsulları ilə diqqəti cəlb edən geniş bazarları buradan keçən yolçuları buradan etinasız keçib getməyə qoymurdu. Bu işdə onlara yaşadıkları yerin Avropa ilə Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirən Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi də kömək edirdi. Azərbaycanın inkişaf etmiş ticarət şəhərləri içərisində Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Qarabağlar şəhərləri xüsusilə fərqlənirdilər. Təbii ki, bu ticarətlərin baş tutması üçün vacib olan məkan bazarların mövcud olması

idi. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də daxili ticarətin təşkilində bazarlar mühüm yer tuturdu. Ə.Fərəcovun yazdığına görə bəzi vaxtlarda, xüsusilə Novruz bayramı ərəfəsində Ordubad bazarı yarmarkaya çevrilirdi. Bazarlarla birlikdə mağaza və dükənlər şəbəkəsi də genişlənirdi [18, s. 88-89]. Göstərilənlərin bir nümunəsi kimi bu gün də Ordubad şəhərində öz möhtəşəm memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Qeysəriyyə bazarını qeyd etmək olar. Orta əsrlərdə üstüörtülü Qeysəriyyə bazarları Şərqi ölkələrində mövcud olmuşdur. XVII əsr holland səyyahı Yan Streysin qeydlərindən məlum olur ki, belə ticarət obyektlərində mahud, ipək, qızıl və gümüş saplardan toxunmuş parçalar, bahalı daş-qaşlar, xalçalar və s. qiymətli malların satışı həyata keçirilmişdir. XVII əsrə aid Ordubad şəhərinin mərkəzində salınmış bu bazar müəyyən sənət sahələrinə aid qiymətli malların ayrıca satışının təşkil edildiyini göstərir ki, bu da ticarətin və sənətkarlığın inkişafından xəbər verir [10, s. 267]. Tarixçi alim F.Səfərli yazır ki, "Qeysəriyyə" orta əsrlər zamanı şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bazarlar qrupuna aiddir. Bəzən "Bədistan" da adlanan bu bazarlar üstüörtülü bazarlar tipinə aiddir. Bu bazarlarda adətən bahalı mallar, xüsusilə daş-qaş, cavahirət satılırdı. Bu bazarlara xalq arasında "Şah bazarı" da deyilirdi [11, s. 51-53].

S.Budaqova yazır ki, XVIII əsrdə Naxçıvan bazarında irili-xırdalı 138 dükən olmuşdur. Onlardan yeddisi papaqçı, on biri çəkməçi, ikisi zərgər, beşi yəhər hazırlayan, biri qalayçı və digər sənətkarlara məxsus idi. Naxçıvan bazarında dükənsiz fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyonon (daşkəsən), bənna, xarrat, dülgər və b. daxil idilər. Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükən (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi [2, s. 26].

Naxçıvan şəhəri inzibati cəhətdən dörd məhəlləyə bölünmüşdü: 1. Əlixan; 2. Şahab; 3. Qurdlar; 4. Sarvanlar. Şəhərin mərkəzində dördkünc bazar var idi. Bu bazarda üç karvansara yerləşirdi. Dükənlərin hamısı demək olar ki, bazarda mərkəzləşmişdi [3, s. 27].

Tarixçi alim R.Məmmədov yazır ki, tarixi hələ çox qədim dövrlərə gedən Naxçıvan bazarları XVIII-XIX əsrlərdə özünün məhsul bolluğu ilə şöhrət tapmışdı. Həmin dövrdə də ticarət əsasən iki cür aparılırdı: topdansatış və pərakəndə. Lakin bazarlarda pul, çəki və ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi ticarətin normal aparılmasında ciddi çətinliklər törədirdi. Naxçıvan bazarlarında İran, Türkiyə, Rusiya və Gürcüstanda, habelə Şuşada, Xoyda, Təbrizdə və b. şəhərlərdə kəsilmiş pullar dövriyyədə idi. Müxtəlif şəhərlərdə zərb olunmuş pulların dəyəri də bir-birindən fərqlənirdi. Xüsusilə yerli pul vahidlərinin sabit olmaması ticarətin gedişini çətinləşdirirdi. Siyasi hadisələr, habelə şəraitlə əlaqədar olaraq xanlar özlərinin pul vahidlərinin dəyərini dəyişməyə məcbur olurdular. Belə hallar da bazarlarda pul dövriyyəsini ləngidirdi [7, s. 111-112].

Başqa şəhərlərdən gələn tacirlər adətən karvansaralarda yaşayırdılar. Şəhər bazarında münasib yer olmadıqda gəlmə tacirlərə yer pulu vermək şərti ilə karvansaralarda ticarət etmək ixtiyarı verilirdi. Naxçıvan şəhərində isə ticarət əsasən bazarda aparılırdı. Bu da bazarda satılmaq üçün gətirilən mallar üzərində yerli hakimlərin nəzarət etməsinə, satıcı və alıcılardan lazımı gömrüyü vaxtında toplamaq işinə kömək edirdi. Bazar şəhərin ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun ictimai həyatının da mərkəzi idi. Ölkədə baş verən bir çox yeniliklər haqqında məlumatı, son xəbərləri bazarda eşitmək olurdu. Bazar meydanında camaata carçılar vasitəsilə şəhər hakiminin, bəylərbəyinin və hətta şahın əmrləri belə çatdırılırdı [9]. Naxçıvan şəhərindəki 279 sənətkar emalatxanasından 31-i karvansaralarda, 248-i isə bazarda yerləşirdi [8, s. 51-52].

Ordubad da ticarət dükanlarının və sənətkar emalatxanalarının cəmləşdiyi əsas mərkəzlərdən biri idi. Burada dükan və emalatxanaların sayı 197-yə çatırdı. Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə, sənətkarlar əsasən Ordubad bazarının yerləşdiyi ərazidə fəaliyyət göstərmişdir. Bazar ərazisində dükan və emalatxana sahəsi tutan hər bir sənətkar, xırda tacir, xüsusi sənət və ticarət vergiləri (dəzgah-başı, toxucu pulu və s.) ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi digər vergiləri də verməli, mükəlləfiyyətlər daşımalı idi [8, s. 51-52].

Bazarda ticarətin bütün növləri üzərinə ağır vergilər – gömrük haqqı qoyulmuşdu. Xanlıqlar dövrü xanlığın hər bir bucağında – qala qapısından tutmuş ta çayların keçidlərinə qədər, hətta dini ocaqlara gedən yolların hamısında xanın adamları – rahdarlar və bacdarlar durub, gedib-gələnlərdən ağır vergilər alırdılar. Rahdarlar və bacdarların vəzifəsi demək olar ki, eyni idi. Onların hamısı vergi toplayırdı. Lakin buna baxmayaraq, onların fəaliyyətində müəyyən fərq var idi. Bacdarlar gələn tacir və səyyahlardan bir növ “torpaq-basdı” gömrüyü alırdılar. Rahdarlar isə yalnız xanlığın daxilində gömrük toplayırdılar. Satılmaq məqsədilə gətirilən mallardan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük haqqı alınır. Birincisi “rahdar”, ikincisi isə “mizan” gömrüyü adlandırılırdı. Mizan pulu bazarda mizan tərəzisində nəzarət edən mizandar tərəfindən yığılırdı. Bazara gətirilən mal tərəzidə çəkilir, sonra isə keyfiyyətinə və ağırlığına görə mal sahibindən pul alınır. Rahdar gömrüyünü təkcə şəhərdə deyil, bir şəhərdən başqasına gedəndə də vermək lazım gəlirdi. Əks təqdirdə rahdarlar taciri yolunu davam etdirməyə qoymurdular. Rahdar gömrüyünün miqdarı müxtəlif idi və hər şeydən əvvəl, aparılan malın sayı, ağırlığı və hansı bazarda satılacağından asılı olurdu [9].

Naxçıvan gömrükxanası Araz çayının sahilində yerləşirdi. Burada toplanan vəsait ticarətlə əlaqədar olan müxtəlif işlərə və başlıca olaraq ticarət yollarının qorunmasına sərf edilirdi. Satılmaq məqsədilə gətirilən mallardan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük haqqı alınır. M. Heydərov tədqiq olunan dövrdə iki cür ticarət rüsumunun olmasını qeyd edir: 1. Adi rüsum (gömrük). Bu rüsum şəhər gömrükxanasında mal bazara çıxarılanadək alınır. 2. “Rəhdari” adlanan və ticarət yolları üzərin-

də yerləşən müxtəlif gömrük məntəqələrində alınan yol rüsumu. Bundan başqa, ticarət yollarının qorunması üçün toplanan rüsum da “rəhdari” adlanırdı. Sadalanan rüsumlardan başqa tacirlərdən əlavə olaraq, xidmət haqqı (“xuddamiyə”), malların böyük tərəzilərdə çəkilməsi üçün “rəsm-i qapan” kimi digər rüsumlar da toplanırdı. Mal bazara çıxarıldıqdan sonra, onun kəmiyyət və keyfiyyəti nəzərə alınaraq, “rüsum-i mizan” adlanan bazar rüsumu alınır [16, s. 98].

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda hələ orta əsrlər dövründən meydana gəlmiş bazar münasibətlərinin yaranması sonrakı dövrlərdə də daha da inkişaf etmiş və bununla da ölkə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli inkişafına təkan vermiş, həmçinin, Yaxın Şərq ölkələrində bölgəyə olan diqqət daha da artmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 491 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1964, 124 s.
4. Əliyev F. XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1964, 121 s.
5. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, 2012, 295 s.
6. Qənbərova G. Azərbaycanın memarlıq tarixində Naxçıvanın şəhərsalma mədəniyyəti. <http://www.qedim.nakhchivan.az/index.php>
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
8. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
9. Nəcəfli T. XV-XVI əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-iqtisadi həyatı www.strategiya.az/old
10. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 520 s.
11. Səfərli H.Y. Ordubad qeysəriyyəsi // Elm və həyat jurnalı, 2011, № 4, s. 51-53.
12. Səfərli H.Y. Yuxarı Əylis: tarixi və abidələri AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2007, № 3, s. 11-17.
13. Səfərli H.Y. Culfa bölgəsinin epigrafiya abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
14. Süleymanov N. Səfəvi dövlətində ölkədaxili iqtisadi əlaqələrin qurulmasında şəhərlərin rolu // Tarix və onun problemləri, 2013, № 3, s. 11-17.
15. Şardən C. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən Vəqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994. 96 s.
16. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982, 284 с.
17. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: 1833, 284 с.

18. Фараджев А.С. Ордубад. Историко-экономический очерк. Баку: Азернешр, 1970, 151 с.

Сара Гаджиева

РАЗВИТИЕ БАЗАРОВ В НАХЧЫВАНЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

В статье идет речь о состоянии базаров, имевших большое значение для развития торговли в Нахчыванском регионе в средние века. Отмечается, что в средние века базары, являясь значительным торговым объектом в мировом и государственном масштабе, играли важную роль в развитии экономики и расширении торговых связей. В результате в Нахчыванском регионе развивалась торговля, и увеличивался интерес стран Ближнего Востока и Европы к региону.

Ключевые слова: *Нахчыванский регион, рыночные отношения, экономика, торговые связи.*

Sara Hajiyeva

DEVELOPMENT OF BAZAARS IN NAKHCHIVAN IN THE MIDDLE AGES

The paper deals with the status of bazaars, which had great importance for the development of trade in the Nakhchivan region in the Middle Ages. It is noted that bazaars as a significant trade subject in the global and national scale, played an important role in the Middle Ages in economic development and expansion of trade relations. As a result, trade was developing in the Nakhchivan region interest of the Middle East and Europe countries in the region was increasing.

Key words: *Nakhchivan region, market relations, economy, trade ties.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

VİDADI MURADOV

“Azərxaçça” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

E-mail: azerilme@gmail.com

NAXÇIVAN DİYARINDA GÖN-DƏRİ MƏMULATI İSTEHSALI (XVIII-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Naxçıvan diyarında qədim tarixə malik olan və XVIII-XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış sənət sahələrindən biri də gön-dəri məmulatı istehsalı idi. Əhalinin müxtəlif geyim növlərinə olan tələbatına uyğun olaraq bu sənət başmaqçılıq, çəkməçilik, papaqçılıq, kürkçülük və sərraclıq kimi müstəqil sahələrə bölünmüşdü. Göstərilən sənət sahələrindən hər biri kustar sənət xarakteri daşıyıb sifarişlə və bazar üçün məhsul istehsal edirdi.

Açar sözlər: *sənətkarlıq, gön-dəri, istehsal, çəkməçi, başmaqçı, papaqçı, sərrac.*

Naxçıvan diyarında mövcud olmuş əksər sənət sahələri kimi, gön-dəri məmulatı istehsalının da tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Hələ ibtidai icma quruluşu dövründə insanlar müxtəlif yollarla əldə etdikləri gön və dəriləri primitiv üsullarla emal edib onlardan müxtəlif geyim növləri hazırlayırdılar. Sonrakı dövrlərdə müstəqil sənət sahəsi kimi fəaliyyət göstərən dabbağlıq gön-dəri məmulatının emalı ilə məşğul olan başmaqçıları, çəkməçiləri, papaqçıları, kürkçüləri, sərracları və digər sənətkarları zəruri xammalla təmin edirdi.

XVIII-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında gön-dəri məmulatı istehsalının aparıcı sahələrindən birini ayaqqabı istehsalı təşkil edirdi. Müxtəlif növ ayaqqabı məmulatlarına olan tələbat bu sahədə sənətdaxili ixtisaslaşmanın yaranmasına və müstəqil sənət səciyyəsi daşıyan başmaqçılıq, çəkməçilik, çustçuluq, çarıqçılıq, pinəçilik kimi sənətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Diyarın müxtəlif sənətkarlıq mərkəzlərində istehsal edilən gön, sağı, ətvi, müşkü, tumac kimi dabbaq məmulatlarından daha çox ayaqqabı istehsalında istifadə edilirdi.

Müxtəlif növ ayaqqabı məmulatı istehsal edən sənətkarlar arasında başmaqçılar və çəkməçilər üstünlük təşkil edirdi. Xanlıqlar dövrünün sonlarına aid arxiv sənədləri əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, XIX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan dairəsində 46 nəfər [2, v. 16], Ordubad dairəsində isə 44 nəfər [3, v. 16] başmaqçı və çəkməçi fəaliyyət göstərirdi. Əgər, təxminən həmin dövrdə Naxçıvan bazarında cəmi 11 nəfər başmaqçı və çəkməçinin çalışması

haqqında məlumatı [13, s. 96-97] nəzərə alsaq, onda bu sənət sahələrinin diyarın kəndlərində daha çox yayılması fikrini irəli sürmək olar. Bu sahədə XIX əsrin 40-50-ci illərində müşahidə edilən tənəzzül həmin əsrin 60-cı illərində yenidən yüksəlişlə əhatə olunmuşdu. 1865-ci ildə Naxçıvanda çalışan başmaqçıların sayı 98 nəfərə çatmışdı [18, s. 109]. Daha doğrusu, təxminən 30 il ərzində Naxçıvanda başmaqçıların sayı iki dəfədən də çox artmışdı.

Naxçıvan diyarında ayaqqabı, ilk növbədə isə başmaq və çəkmə istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri də Ordubad şəhəri idi. Bu şəhərin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixini tədqiq etmiş X.Vahidovanın tərtib etdiyi cədvəldə verilən məlumatdan aydın olur ki, 1852-ci ildə burada 44 başmaqçı, 1859-cu ildə 16 başmaqçı və 16 çəkməçi, 1865-ci ildə 45 başmaqçı və 4 çəkməçi, 1867-ci ildə 48 başmaqçı və 7 çəkməçi, 1886-cı ildə isə 32 başmaqçı və 2 çəkməçi fəaliyyət göstərirdi [11, s. 180-181]. Bu məlumatlara nəzər saldıqda aydın olur ki, Ordubadda başmaq istehsalında az-çox sabitlik olsa da, bunu çəkmə istehsalında bir qədər fərqli vəziyyət hökm sürürdü. 1854-cü ildə özünün ən yüksək inkişaf həddinə çatmış bu sənət sonrakı illərdə kəskin tənəzzülə uğramışdı. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Ordubadda çəkməçiliyin tənəzzülə uğramasını arxiv sənədlərində verilən məlumatlar da təsdiq edir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, 1854-cü ildə burada 24 nəfər çəkməçi fəaliyyət göstərdiyi halda [4, v. 5-106], cəmi 10 ildən sonra, daha doğrusu 1864-cü ildə onların sayı kəskin şəkildə azalaraq cəmi 4 nəfər [1, v. 1-120] təşkil etmişdi. Göstərmək lazımdır ki, çəkməçilik sahəsində müşahidə edilən bu tənəzzül yalnız Ordubad üçün deyil, Azərbaycanın digər sənətkarlıq mərkəzləri üçün də xarakterik idi. Bu məsələdən bəhs edən mənbələrdən birində müşahidə edilən tənəzzülün kökünün yerli ayaqqabıların, ilk növbədə isə çəkmələrin, Avropa dəbi ilə tikilmiş rus çəkmələri ilə rəqabətə tab gətirə bilməmələri ilə bağlı olduğu göstərilir [17, s. 76].

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də ayaqqabı istehsal edən emalatxanalar həm quruluş, həm də iş prinsipinə görə bir-birinə oxşayırdılar. XIX əsrin sonlarına aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, ayaqqabı istehsalı üçün xüsusi uyğunlaşdırılmış bina tələb olunmadığından sənətkarlar, adətən evlərinin yaxınlığında yerləşən bazar küçələrindən birində istənilən binanı kirayələyib emalatxanaya çevirirdilər [17, s. 72]. Başmaqçılar bu binadan həm məhsul istehsal etmək, həm də hazır məhsulu satmaq üçün ticarət dükanı kimi istifadə edirdilər.

Digər sənət sahələrində olduğu kimi, ayaqqabı istehsalında ustalarla yanaşı usta köməkçiləri və şagirdlər də çalışırdılar. Onu da göstərmək lazımdır ki, sənət istehsalında istifadə edilən əmək alətləri çox primitiv olduğundan və uzun əsrlər boyu dəyişməz qaldığından keyfiyyətli məhsul istehsal etmək sənətkardan yüksək bilik və bacarıq tələb edirdi. Bu keyfiyyətlərə yiyələnmək isə kiçik yaşlarından usta yanında müəyyən hazırlıq keçməyi zəruri edirdi [9, s. 190-191]. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda sənətkar təşkilatlarının tarixini tədqiq etmiş S.A.Yegiazarovun yazdığına görə dərzi, toxucu və çəkməçi kimi sənətlərə şa-

gird qəbulu 9 yaşından başlanır və şagirdliyə qəbul olunanın valideyni ilə usta arasında bağlanan müqavilə əsasında tənzimlənirdi [14, s. 74]. Yenə həmin müəllifin verdiyi məlumata görə XIX əsrin əvvəllərində Ordubadda 19 çəkməçi ustanın 28 şagirdi var idi [14, s. 92]. Azərbaycanın əksər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də çəkməçilik sənətini öyrənmək üçün şagirdlik müddəti 3 il müəyyənləşdirilirdi. Bu müddət ərzində heç bir əmək haqqı almayan şagird ustanın bütün tapşırıqlarını yerinə yetirir və onun nəzarəti altında sənətin sirlərinə yiyələnirdi. Bu mərhələni başa çatdıran şagird usta köməkçisi – kargər adı qazanır və gördüyü işin müqabilində müəyyən əmək haqqı alırdı.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində başmaqçılıq sənətində usta-şagird-kargər münasibətlərini özündə əks etdirən mənbələrə təsadüf etməsək də Azərbaycanın digər şəhərlərinə aid mənbələrdə bu məsələ haqqında ətraflı təsvirlərə rast gəlmək mümkündür. Şəki şəhərində başmaqçılıq sənəti haqqında yazan R.Əfəndizadə göstərirdi ki, burada 3 illik müddət sənətin bütün sirlərinə yiyələnmək üçün yetərli olmadığından şagirdlik müddətini bitirmiş şəxsə usta arasında yeni müqavilə bağlanılırdı [5, s. 76-77; 19, s. 21-22]. Məhz bu müqavilədən sonra keçmiş şagird öz ustasının yanında yeni statusla – kargər statusu ilə fəaliyyətə başlayır və gördüyü işin müqabilində ustadan “hər il iki cüt ayaqqabı, bir cüt corab, bir papaq, iki dəst dəyişək və 60 manat nəğd pul” alırdı [19, s. 22]. Oxşar vəziyyət Azərbaycanın əksər şəhərləri üçün, o cümlədən Naxçıvan və Ordubad şəhərləri üçün də xarakterik idi.

XVIII-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində başmaq milli geyim kompleksinin əsas ünsürünə çevrilmişdi. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarını tədqiq etmiş V.Qriqoryev yazırdı ki, yerli əhəlinin “ayaqqabıları tuflıya oxşar dikdabanlı qısa başmaqlardan ibarətdir” [13, s. 47]. Başmaq istehsalında gön, tumac, sağı, müşkü kimi dabbaq məmulatlarından istifadə edilirdi. Adətən, başmaqların altlığı aşılانmış göndən, üstü isə tumac və müşküdən tikilirdi. Uzunboğaz çəkmələrin də altlığının hazırlanmasında göndən, üst və boğaz hissələrinin tikilməsində isə tumac, müşkü və xrom dərilərdən istifadə olunurdu.

Son orta əsrlər dövründə Azərbaycan şəhərinin əksəriyyətində, o cümlədən Naxçıvanda sağı göndən və tumacdən tikilmiş ayaqqabılar geniş yayılmışdı. Xüsusilə başmaq istehsalında qara, qırmızı, sarı, yaşıl, narıncı, qızılı rənglərə boyanmış tumac dərilərdən geniş istifadə edilirdi. Hələ XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı J.B.Tavernye yazırdı ki, şəhər əhəlisinin geydiyi çəkmələr narıncı, qırmızı və sarı rəngli tumacdən hazırlanır və onların içərisinə parçadan altlıq qoyulur. Onun sözlərinə görə bu çəkmələr dizdən yuxarı olmadığından onlarda gəzmək çox rahat olur [12, s. 185; 20, s. 127-128].

Elə həmin əsrdə Naxçıvana səyahət etmiş türk səyyahı Övliya Çələbinin məlumatları da fransız səyyahının sözlərini təsdiq edir. O, yazırdı ki, Naxçıvan sakinləri daha çox əlvan rəngli ayaqqabılar, yaşıl, narıncı və sarı rənglərə bo-

yanmış tumacdan tikilən “papaşlar” geyirlər. Onun sözlərinə görə qadınlar da elə bu materialdan tikilən rəngli çəkmələrə üstünlük verirlər [10, s. 12-13].

Gön-dəri məmulatlarının bolluğu Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da papaqçılıq sənətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Əldə olan statistik məlumatlar göstərir ki, Naxçıvan diyarında da papaq istehsalının əsas mərkəzləri şəhərlər idi. Bu sənət sahəsi ilə məşğul olanların sayı Naxçıvan şəhərində daha çox idi. Belə ki, burada 1835-ci ildə 35, 1848-ci ildə 28, 1859-cu ildə 13, 1864-cü ildə 24, 1865-ci ildə 21 nəfər papaqçı fəaliyyət göstərmişdi [18, s. 106]. Ordubad şəhərində isə papaqçıların sayı ən çox 1853-cü ildə olub 27 nəfərə çatmışdı. Ondan sonrakı illərdə bu sənətkarların sayı tədricən azalaraq 1886-cı ildə 8 nəfərə enmişdi [11, s. 180-181]. Hər iki şəhərdə çalışan papaqçıların sayı haqqındakı statistik məlumatlara diqqət yetirdikdə aydın olur ki, XIX əsrin sonlarına doğru bu sənət Naxçıvan diyarında tənzül dövrünü yaşayırdı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan diyarında papaqçılığın vəziyyətində müşahidə edilən bu meyl bütün Azərbaycan üçün xarakterik idi. Məsələn, Azərbaycanda papaq istehsalının mühüm mərkəzlərindən olan Nuxada papaqçıların sayı 1848-ci ildə 235 nəfərdən 1878-ci ildə, daha doğrusu cəmi 30 il ərzində kəskin şəkildə azalaraq 35 nəfərə düşmüşdü [18, s. 106]. Şübhəsiz ki, bu heç də təsadüfi olmayıb Azərbaycan bazarına Avropa formalı baş geyimlərinin kütləvi şəkildə daxil olması ilə bağlı idi.

Digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də papaq istehsalı üzrə ixtisaslaşmış emalatxanalar insanların gur olduqları bazar meydanlarında, bu meydanlara bitişik küçələrdə və karvansarlarda cəmləşirdi. Bu emalatxanalarda papaqlar həm sifarişlə, həm də sərbəst satış üçün istehsal edilirdi. Sənət istehsalının əksər sahələrində olduğu kimi, papaq istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalarda da işçilər ustadan, “kargər” adlandırılan usta köməkçisindən və bir neçə nəfər şagirddən ibarət olurdu. Emalatxananın sahibi olan usta xammalın alınması və boyanması kimi məsələlərlə yanaşı həm də materialın biçilməsi ilə məşğul olur, tikiş işlərini isə kargər yerinə yetirirdi [7, s. 436].

Naxçıvan diyarında istehsal edilən papaqların forması haqqında V.Qriqor-yev maraqlı məlumat verir. O, yazır ki, burada papaqlar “kəsilmiş konusa bənzər şəkildə qara qoyun dərisindən hazırlanır. Onların üst hissəsi mahud və ya parçadan olur” [13, s. 46]. Əslində isə papaqçılar, əksər hallarda yerli qoyun və quzu dərisindən istifadə edərək daha geniş çeşiddə papaq tikirdilər. Əslində papaq onu gəzdirəcək kişilərin yaşı ilə yanaşı, cəmiyyətdəki mövqeyi də nəzərə alınmaqla üç formada – şiş papaq, şələ papaq və çapma papaq formasında istehsal edilirdi. Yaşlı insanlar “züllə papaq”, uşaqlar “yapağı papaq”, cavan oğlanlar isə “şikarı papaq” geyməyə üstünlük verirdilər. Varlı insanlar kəsilmiş konusvari – çapma formasında tikilmiş “Buxara”, “Kırım”, “Şirazi” papaqlar geyirdilər. Bu növ papaqların tikilməsində istifadə edilən qaragül dəri Buxaradan və Kırımdan gətirilirdi [6, s. 159; 7, s. 443].

Naxçıvan diyarında gön-dəri məmulatı istehsalının daha bir sahəsi olan yəhərqayırma-sərraclıq qədim tarixə malikdir. Əsrlər boyu nəqliyyat vasitəsi kimi minik və yük heyvanlarından istifadə edilməsi bu sənət sahəsinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq hərbi işdə süvari qoşundan istifadə edilməsi sərraclıq sənətinin inkişafına ciddi təkan vermişdi. Zaman keçdikcə sərraclıq sənətində də daxili əmək bölgüsü meydana gəlmiş, hər biri müstəqil fəaliyyət göstərən bir neçə sənət sahəsi meydana gəlmişdi. XIX əsrin sonlarına aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, bu dövrdə yəhər istehsalı sənəti üç müstəqil sahəyə bölünmüşdü: 1) Yük yəhərlərinin – palanlarının hazırlanması. Bu sahə ilə məşğul olanlar “palanduz” adlanırdı; 2) At yəhərinin taxta hissəsinin hazırlanması. Bu sahənin ustası “qaltaqçı” adlanırdı; 3) Yəhərin gön-dəri hissəsinin hazırlanması. Bu işlə “sərrac” adlanan sənətkar məşğul olurdu [17, s. 76].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da əsrlər boyu “müsəlman yəhəri” adlanan ağır qaltaqlı yəhərlərdən istifadə edilmişdir. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra əvvəlcə “kazak yəhəri”, XX əsrin əvvəllərindən isə “ingilis yəhəri” yayılmışdı [8, s. 443].

Əldə olan etnoqrafik və statistik materiallar göstərir ki, tədqiq olunan dövrdə Naxçıvan diyarında daha çox “müsəlman yəhəri” istehsalı yayılmışdı. Bununla belə, gön-dəri məmulatı istehsalının digər sahələri ilə müqayisədə Naxçıvan diyarında yəhər istehsalı sənətinin inkişaf etmiş bir sənət sahəsi olduğundan danışmaq olmaz. Bütün XIX əsr ərzində Naxçıvan şəhərində yalnız 1 nəfər yəhər ustasının – sərracın fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat var [16, s. 48]. Naxçıvanla müqayisədə Ordubadda yəhər istehsalı ilə məşğul olanların sayı bir qədər çox idi. 1886-cı ilə aid məlumatlara görə burada həmin sənətlə məşğul olan sənətkarların sayı 5 nəfər təşkil etmişdi [11, s. 181]. Naxçıvan və Ordubad kimi şəhərlərdə yəhər ustalarının sayının azlığını bölgədə saxlanan atların sayının azlığı ilə izah etmək lazımdır. Əslində Naxçıvan diyarı saxlanılan atların sayına görə Azərbaycan qəzaları arasında axırıncı yeri tuturdu. “Qafqaz təqvimi” məcmuəsinin 1885-ci ilə aid nəşrində verilmiş statistik məlumatlar bunu təsdiq edir. 1883-1884-cü ilə aid olan həmin məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan qəzasında cəmi 1814 baş at saxlanılırdı. Halbuki, həmin illərdə Elizavetpol qəzasında 11954 baş, Cavanşir qəzasında 8234 baş, Quba qəzasında 12046 baş, Lənkəran qəzasında isə 17568 baş at saxlanılırdı [15, s. 277-279].

Naxçıvan diyarında da geniş yayılmış “müsəlman yəhərlərinin” qaltağı yüngül və davamlı ağaclardan hazırlanır və onun üzərinə əvvəlcə göndən astar, sonra isə üzlük çəkilirdi. Bu yəhərlərin təkaltsısının hazırlanması ilə təkalduz adlanan sənətkarlar məşğul olurdular. Təkalıt, adətən, tumac, keçə və meşindən hazırlanırdı. Yəhər istehsalında sonuncu tamamlama işlərini sərraclar yerinə yetirirdilər. Sərraclar yəhərin özünü hazırlamaqla kifayətlənməyib atı minmək və idarə etmək üçün zəruri olan digər ləvazimatları da – tapqır, üzəngi qayıışı, qantarğa, quşqun, yüyən, sinəbənd və s. hazırlayırdılar [8, s. 444-445].

Göründüyü kimi, gön-dəri məmulatı istehsalı Naxçıvan diyarında geniş yayılmış və inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Bölgənin Naxçıvan və Ordubad kimi mühüm sənətkarlıq mərkəzlərində çalışan çoxsaylı sənətkarlar, o cümlədən dabbağlar, başmaqçılar, çəkməçilər, papaqçılar, sərraclar və başqaları əhalinin müxtəlif geyim və məişət ləvazimatlarına olan tələbatını ödəyirdi. Sənətin bu sahəsində daxili əmək bölgüsünə əsaslanan ixtisaslaşma özünü aydın şəkildə göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan DTA: F. 10, siy. 2, iş 7.
2. Azərbaycan DTA: F. 24, siy. 1, iş 353.
3. Azərbaycan DTA: F. 24, siy. 1, iş 372.
4. Azərbaycan DTA: F. 43, siy. 4, iş 2827.
5. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
6. Həlilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991.
7. Mustafayev A.N. Papaqçılıq və kürkçülük // Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007.
8. Mustafayev A. N. Sərraclıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007.
9. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002.
10. Övliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S. Onullahi. Bakı, 1997.
11. Ваидова Х. История города Ордубад. Баку, 2007.
12. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982.
13. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.
14. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. Ч. II. Городские цеха, Казань, 1891.
15. Кавказский календарь на 1885 г. отд. III, Тифлис, 1884.
16. Сборник статистических сведений о Кавказе. Т. I, Тифлис, 1869.
17. СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891.
18. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964.
19. Эфендизаде Р. Материалы о цеховом устройстве в городе Нухе в начале XIX в. // Azərbaycan MEA TİEA, inv. 10.
20. Tavernier J.B. Voyages en Perse. Paris, 1930.

Видади Мурадов

**ПРОИЗВОДСТВО КОЖЕВЕННЫХ ИЗДЕЛИЙ В
НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ (XVIII-начало XX века)**

Одной из отраслей ремесленничества, имеющих древнюю историю в Нахчыванском крае и широко развитых в XVIII-начале XX веков, было производство кожаных изделий. В соответствии с потребностями населения в различных видах одежды данное ремесло подразделялось на отдельные отрасли, такие, как башмачничество, сапожничество, шапочничество, пошив шуб и шорничество. Каждая из этих ремесленных отраслей носила кустарный характер, изделия изготавливались по заказу и для продажи на базаре.

Ключевые слова: *ремесло, кожаный, производство, сапожник, башмачник, шапочник, шорник.*

Vidadi Muradov

**PRODUCTION OF LEATHER PRODUCTS IN THE
NAKHCHIVAN REGION (XVIII-early XX century)**

One of the handicraft industries with long history in the Nakhchivan region and widely developed in the XVIII-beginning of XX centuries, was the production of leather goods. In accordance with the population needs in different kinds of clothes, this craft was subdivided into individual sectors, such as shoe-making, boot-making, cap-making, fur coat-sewing and saddle-making. Each of these industries had handicraft nature, the products were made on demand and for sale at a bazaar.

Key words: *craft, leather, production, shoemaker, bootmaker, hatter, saddler.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ABDULLA MUSTAFAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti.

E-mail: a.mustafayev1965@gmail.com

ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞININ ARTMASINDA MISSIONER MƏKTƏBLƏRİNİN ROLU

Məqalədə ermənilərin türklərə qarşı həyata keçirdikləri qırğınların, soyqırımların səbəblərinin tarixi kökləri araşdırılmaqla yanaşı göstərilir ki, bu hadisələrin baş verməsi həmçinin böyük dövlətlərin – ABŞ-ın, Rusiyanın, Fransa, İngiltərə və Almaniyanın siyasi maraqlarına uyğun idi. Belə ki, həmin dövlətlər Osmanlı imperiyasını parçalamaq, onun ərazisini aralarında bölmək üçün imperiya ərazisində yaşayan xristian etnik azlıqlardan xüsusilə də ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdilər. Ermənilər də böyük dövlətlərin himayəsindən istifadə etməklə öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün, yəni Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına “Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün türklərə qarşı qırğınlar həyata keçiriblər. Amerika və Qərb dövlətlərinin isə ermənilərə ilk yardımları Osmanlı imperiyasına göndərdikləri missionerlər vasitəsilə olmuşdur. Tarixi faktlara əsaslanaraq sübut olunur ki, uydurma “erməni soyqırımı” deyilən olmamış bir hadisənin həyata vəsiqə almasında o dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən diplomatların və xristian missionerlərin müstəsna “xidmətləri” olmuşdur. Xristian missionerləri din pərdəsi altında erməni qriqoryan keşişləri ilə birləşərək Anadoluda bu dinin təsir vəsiqəsini, ardıcılıklarının sayını artırmağa çalışsa da, əslində əsas məqsədlərdən biri regionun xaçlı əhalisini narazılığa, üsyana sövq etmək və Osmanlı dövlətini bu üsyanlarla tamam təqətdən salmaq və parçalamaq idi.

Açar sözlər: *Osmanlı imperiyası, missioner, erməni məktəbləri, böyük dövlətlər, Ermənistan, Şərqi Anadolu.*

Ermənilərin türklərə qarşı həyata keçirdikləri qırğınlar, soyqırım və deportasiyalar öz-özlüyündən yaranmamışdır. Təbii ki, bunların səbəblərindən biri ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına öz dövlətlərini yaratmaq idisə, digər səbəb isə onların bu istəklərinin böyük dövlətlərin, xüsusilə də İngiltərənin, Fransanın, Almaniyanın, ABŞ və Rusiyanın siyasi maraqlarına xidmət etməsi idi. Bu dövlətlərin hər biri Osmanlı imperiyasını parçalamaq, ərazilərini işğal etmək üçün ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə ediblər. Ermənilər də böyük dövlətlərin himayəsindən istifadə etməklə öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün türklərə qarşı qırğınlar həyata keçiriblər. Başqa bir səbəb isə xristian təəssübkeşliyi olmuşdur. Ermənilər türklərə qarşı misli görünməmiş vəhşiliklər etdikdən sonra “məzlum erməni” obrazı yaradaraq Qərb dövlətlərindən

dindaşlarına köməklik etmələri üçün yalvarırdılar. Qərb dövlətlərinin isə dindaşlarına ilk yardımları Osmanlı imperiyasına göndərdikləri missionerlər vasitəsilə olmuşdur.

Osmanlı imperatorluğunun 1699-cu ildə Karlovitsa sülh müqaviləsinin imzalanmasından başlayaraq geriləmə dövrünə qədəm qoyması ilə sürətlənən iqtisadi və sosial çöküşün mənfi nəticələri bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sisteminə də təsir göstərdi. Məsələn, mətbəə uzun müddət qadağan olundu, mədrəsələrdə təbiət elmləri, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat və s. ya keçilmir, ya da ki, lazımı səviyyədə keçirilmirdi. Yalnız mədrəsələr deyil, məhəllə məktəbləri də təhsilsiz müəllimlər tərəfindən idarə olunmağa başlamışdı. XIX əsrdə artıq təhsil tamamilə məhv olmuşdu. Belə ki, məhəllə məktəbini bitirən tələbə yalnız Quranı əzbər bilirdi. Belə bir zamanda missioner məktəbləri meydana çıxır.

Balkanlar, Anadolu və bugünkü Orta Şərqi əhəmiyyətli bir qismini xəritəsinə daxil etmiş olan və müxtəlif etnik azlıqların yaşadığı Osmanlı imperatorluğuna katolik və protestant missionerlərin axını hələ XVI əsrdən başlamışdı. Müxtəlif dinlərin və etnik azlıqların yaşadığı Osmanlı imperatorluğu missionerlərin fəaliyyəti üçün əlverişli olmuşdur. Etnik azlıqlara verilən haqlar və əcnəbilərə verilən kapitulyasiyalar da missionerlərin geniş fəaliyyətinə şərait yaratmışdır. Osmanlı torpaqlarına gələn ilk missionerlər katoliklər olublar. Fransadan olan bu missionerlər XVI əsrin sonlarından Osmanlı dövlətində olan etnik azlıqların təhsili ilə maraqlanmış və öz məktəblərini qurmuşdular. Ancaq imperatorluğun son monolit əsri olan XIX əsrdə Osmanlı torpaqlarına missioner axını daha da artır. Katolik və protestant missionerlər Balkanlardan Bəsrə körfəzinə qədər uzanan Osmanlı vilayətlərində çox sayda məktəb, ibadət xana, sağlamlıq mərkəzi və yetimxana növündən missionerlik təşkilatları təsis etdilər. Əsas məqsəd isə xristianlığı yaymaq adı altında yeni torpaqlar zəbt etməkdən ibarət olub.

1804-cü ildə “British and Foreign Bible Society” təşkilatına mənsub olduqları müəyyənləşən missionerlər əvvəlcə İzmirə, sonra isə Anadolunun ucqar bölgələrinə yayılmağa başladılar. 1819-cu ildə amerikan missionerləri də regionda görünməyə başladılar. 1850-ci illərin ortalarından başlayaraq Anadoluya Amerika və Avropa missionerlərinin axını başlayır. Bu xristian missionerləri Osmanlı dövləti üçün çoxlu problemlər yaratdılar. Erməni müəllifi A.P. Vartuqyan yazırdı ki, ermənilər arasında bu missionerlərin təqdim etdiyi katolisizm və protestantizm “millətə əvvəllər heç vaxt olmamış tərzdə dağıdıcı effekt təsiri bağışlayır” [6, s. 37]. Əsas problem çoxsaylı millətləri təmsil edən müxtəlif missionerlər arasında daxili döyüşün getməsi idi. Strateji baxımdan çox mühüm ərazilərə sahib olan Osmanlı imperatorluğu böyük dövlətlərin diqqətini cəlb edirdi. İngiltərə, Rusiya, Fransa, Avstriya, Almaniya arasında gedən mübarizələr yeni problemlər ortaya çıxartmışdır. Belə ki, Fransa və Avstriya katolikləri müdafiə edirdi. Protestantları isə İngiltərə və Birləşmiş Ştatlar maliyyələşdirirdi. Ruslar isə ortodoks kilsəni müdafiə edirdi. Bu əsas dövlətlərin hər biri Os-

manlı imperiyasına – tezliklə öləcəyinə inandıqları “Avropanın xəstə adamı”na öz təsirini artırmaq üçün gərgin iş aparırdı. Həmin dövlətlər öz ölkələrindən göndərdikləri dini missionerləri müdafiə etdiklərini bəyan etsə də, əslində onların hər biri öz fərdi milli maraqlarını yeridirdi. Rusiya Aralıq dənizinin ilıq sularına çıxmaq arzusunun həyata keçməsində ermənilərdən istifadə edir, bununla həm də İngiltərənin Hindistana yolunu kəsməyi düşünürdü. Rusiya və Fransa kənara itələyərək protestant ermənilərdən istifadə edən Britaniya isə onu Hindistanla birləşdirən həyat yolunu qorumağa çalışırdı. Katolik ermənilərdən istifadə edən Fransa Yaxın Şərqdəki öz maraqlarını düşünürdü.

Osmanlı dövlətinin daxili aləminə nüfuz etməyə çalışan bütün dövlətlər xristian dinindən istifadə edirdi. Bu dövlətlər tez-tez yalnız öz dini missionerlərinin hüququnu və onların xristian azlıqlarla apardığı işi müdafiə etdiklərini söyləyirdi. Başlıca həqiqət isə bu idi ki, Osmanlı imperiyası süquta uğrayandan sonra hər bir Avropa dövləti onun torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirmək istəyirdi. Başqa sözlə desək, bu Avropa ölkələri yırtıcı kimi hazır dayanaraq ölməkdə olan Osmanlı imperiyasını parçalamağa hazırlaşdılar. Həmin ölkələrin hər birinin tez-tez Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışması və bütün bunların guya xristianların hüquqlarının qorunması naminə edildiyini açıqca göstərən tarixi sənədlər vardır. Ermənilərin get-gedə artan qiyamçı fəaliyyətinin əsas səbəbi də məhz bununla bağlıdır. Məhz bu tarixi mərhələdə ermənilərin qiyamları və terrorçu əməlləri güclənmiş, təcavüzkarlıqları artmışdır. Bu ardıcıl terrorçu əməliyyatlar və təcavüzkarlıq nəticəsində və yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin xeyir-duası ilə ermənilər özləri üçün “erməni məsələsi” adlanan problem yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, uydurma “erməni soyqırımı” deyilən olmamış bir hadisənin həyata vəsiqə almasında o dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən diplomatların və xristian missionerlərinin müstəsna “xidmətləri” olmuşdur. Belə ki, alman missioner İohann Lepsius Şərqi Anadolunu gəzərək 1896-cı ildə “Ermənistan və Avropa” kitabını nəşr etdirmiş, 1914-cü ildə Berlində “Alman Erməni Cəmiyyəti”ni yaratmışdır. O, 1916-cı ildə “Türkiyədə erməni xalqı haqqında hesabat” hazırlayaraq nəşr etdirmiş və missionerlərə göndərmişdir. Bundan əlavə Lepsius “Almaniya və Ermənistan” kitabını nəşr etdirmişdir. 1913-1916-cı illərdə ABŞ-ın Türkiyədə səfiri olan Henri Morqentau erməni liderləri və komitəçiləri ilə əlaqə quraraq onları silahlı mübarizəyə şirnikləndirmiş, xristian missionerlərin və erməni komitələrinin uydurduqları yalanları, dərc etdikləri böhtanların bir nüsxəsini Vaşinqtona göndərməklə ABŞ-ı müharibəyə cəlb etməyə çalışmışdı [4, s. 16].

Qərb dövlətləri Osmanlı imperatorluğunu məhv etmək, bu ərazilərdə öz nüfuz dairələrini genişləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyası daxilində etnik münaqişələri qızışdırmağa çalışdılar. Bu planlarını reallaşdırmaq üçün “dini” və “etnik” amillərdən, ilk növbədə isə “erməni məsələsi” deyilən məsələdən istifadə etməyə başladılar. Osmanlı ərazisində müxtəlif etnik azlıqlar yaşayırdılar. Lakin ermənilər satqınlıqları, şəraitə uyğun olaraq din və məzhəblərini dəyişə

bilmək xarakterləri ilə Qərb dövlətlərinin diqqətini daha çox cəlb edirdi. Anadoluya soxulan xristian missionerlər ermənilərin bu xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, onları himayə etmək adı altında Osmanlı hökumətinə qarşı silahlı mübarizəyə hazırlayırdılar. Avropa ölkələri demək olar ki, imperatorluğun hər tərəfində məktəblər açırlar. Bu məktəblərdə isə erməni və yunan millətlərindən olanları oxudaraq özlərinə əlverişli insan yetişdirirdilər. Erməni gənclərinin yetişdirilərək Avropa ölkələrində oxutdurulmaları onların milli şüura və xristian təəssübkeşliyinə malik olmalarına gətirib çıxarmalı idi. Fransanın səfiri Cabon bu barədə yazırdı ki, "Erməniləri qiyama qaldırmaq üçün əvvəlcə içlərinə müstəqillik və milli məqsəd düşüncələrinin soxulması lazım idi. Erməni komitələri bu məqsədlərin yayılmasını və yerləşməsini təmin etdilər. Bir neçə il içində gizli dərnəklər quruldu. Bu dərnəklər Osmanlı hökuməti rəhbərliyinin pis və axsaayan tərəflərini şişirdərək ətrafa yaydılar və beləcə ermənilər arasında müstəqillik fikirlərinin yayılmasına faktor oldular" [7, s. 1147]. Millətçilik çox geniş bir əraziyə malik olan Osmanlı imperiyasına Qərbi Avropadan gəlmişdir. Əsl həqiqətdə isə, Osmanlı imperiyası ərazisində milli azlıqlar arasında kilsənin millətçilik toxumu səpməsinin əsas səbəblərindən biri Osmanlı hökumətinin onlara dini azadlıq verməsi idi. Müsəlmanlar digər dinə etiqad edənləri müsəlmançılığa cəlb etmək üçün heç bir cəhd göstərmədilər. Bu barədə Əhməd Cavad çox haqlı olaraq yazırdı ki, "Əgər türklər hakimiyyətləri altına aldıkları millətlərə, xristianların elədiyi kimi, məcburən İslam dinini qəbul etdirmiş olsaydı... bu gün nə "erməni məsələsi", nə də "Şərq məsələsi" olmazdı. Türklər bunu etmədilər [5, s. 22]. İlk qrupu 1843-cü ildə Romaya, 1840-1848-ci illərdə isə Parisə gedən varlı ailələrin uşaqları Avropa siyasi sistemləri və qabaqcıl düşüncələri ilə tanış olaraq və 1850-ci illərdə təhsillərini tamamlayaraq İstanbula geri dönərkən artıq azadlıq müdafiəçisi kimi çıxış edirdilər.

1896-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarından 7, İngiltərədən 4 ayrı kilsəyə mənsub olan missionerlər Osmanlı torpaqlarına yayıldılar. Təkcə amerikalı olduğu bilinən 176 missioner və onların 869 məhəlli köməkçiləri işə başladı. Çox keçmədi ki, Bursa, İzmir, Merzifon, Kayseri, Sivas, Trabzon, Ərzurum, Harput, Bitlis, Van, Mardin, Antep, Maraş, Adana, Diyarbəkir, Urfa, Tarsus, Malatya və s. şəhərlərdə missionerlər fəaliyyətə başladı. Bu fəaliyyət əsasən regionun xristian əhalisinin "maariflənməsi" adı altında aparılır və nəticədə ermənilərin gələcək üsyanlarının reallaşmasına doğru addımlar atılırdı.

Xristian missionerləri din pərdəsi altında erməni qriqoryan keşişləri ilə birləşərək Anadoluda bu dinin təsir vasitəsini, ardıcılarının sayını artırmağa çalışsa da, əslində əsas məqsədlərdən biri regionun xaçlı əhalisini narazılığa, üsyanə sövq etmək və Osmanlı dövlətini bu üsyanlarla tamam təqətdən salmaq və parçalamaq idi. Amerika tədqiqatçısı Samyuel Uimz yazır: "Rus silahlı qüvvələri işğal kampaniyasına başlamazdan əvvəl ölkədə yaşayan Osmanlı müsəlmanlarının inamını qırmaq məqsədilə xristianları səfərbər etmək üçün çar agentlərini bu ölkəyə göndərmişdi. Özləri də ortodoks xristianları olan ruslar

düşünürdülər ki, qarşı tərəfdəki eyni din daşıyıcıları olan yunanlar, Balkanlarda yaşayan slavyanlar və ermənilərlə onları birləşdirən ümumi cəhətlər vardır” [6, s. 27]. İngiltərə və Fransa'nın Osmanlı imperiyasındakı missionerləri maliyyələşdirdiklərini S.Uimz təsdiq edərək göstərirdi ki, bütün tarix boyu olduğu kimi həmin ölkələr öz maraqlarını həyata keçirmək üçün xristianlıq pərdəsi altında din xadimlərini yerlərə göndərir, onlar isə həm Xrist üçün, həm də öz ölkələrinin ali məqsədi üçün fəaliyyət göstərirdilər.

Xristian missionerləri Osmanlı ərazisində yaşayan yəhudilərlə yanaşı, qriqoryan ermənilərə də xüsusi diqqət yetirirdi. Osmanlı ərazisində aparılan missionerlik fəaliyyətini bütövlükdə iki dövrə bölmək olar: 1820-1860 və 1860-cı ildən sonra başlayan fəaliyyət. Birinci dövrdə missiya fəaliyyəti üçün konkret məkanlar müəyyənləşdirmək və onların əsas hədəflərini sistemləşdirmək nəzərdə tutulurdu. 1860-cı ildən sonrakı dövrdə isə missionerlər yəhudi və müsəlmanları xristianlaşdırmağın son dərəcə çətin olduğunu anladıqdan sonra əsas diqqəti ermənilər üzərinə yönəltdilər. Onların fəaliyyətini əsasən bu qruplara bölmək olar: Suriya və Fələstin missionu, Mərkəzi Türkiyə missionu, Qərbi Türkiyə missionu, Nasturiaysor missionu, Şərqi Türkiyə missionu, bolqar missionu. Bunların hamısı imperiyanın əraziləri olduğundan, həm hərəkət etmək asan və maneəsiz, həm də ermənilərin əsasən bu dövlətdə yaşamaları missionerlər üçün göyəndüşmə idi. Şübhəsiz ki, onlar təkcə “İncil”i təbliğ etmirdilər. Məktəb, kollec, Talas liseyi, Bitlis Protestant liseyi, Bursa Amerika qız liseyi, Mardin qız liseyi, Mardin oğlan liseyi, Adabazarı qız məktəbi, Merzifon qız məktəbi, Harput İlahiyyat məktəbi, Maraş İlahiyyat məktəbi, İstanbul Robert kolleci və digər təhsil müəssisələri missionerlərin yaratdığı bir növ “düşərgə” hesab olunurdu.

XIX əsrdə Osmanlı imperatorluğunda 465 amerikan, 83 ingilis, 72 fransız, 44 rus, 24 italyan, 7 alman, 7 avstriyalı və 3 yunan olmaqla cəmi 705 missioner məktəbləri açılmışdı [2, s. 149]. Təbii ki, bu məktəbləri açmaqda əsas məqsəd Osmanlı dövlətini məhv edərək onun geniş ərazilərini bölüşdürməklə bərabər, türklüyü yox edərək xristianlığı yaymaq idi. İstanbulda keşiş Sayrus Hamlin tərəfindən qurulan Robert kolleci də məhz türklüyü yox edərək xristianlığı yaymaq məqsədilə qurulmuşdur. Kollec “Erməni keşiş məktəbi”nin bir bölümündə üsyançılar yetişdirməklə məşğul idi. Məktəbin bütün xərcini fransızlar çəkirdi. Bolqar qiyamının təşkilində də bu kollecdən olan ermənilər iştirak etmişdilər. Amerikan missionerləri Osmanlı ərazilərində erməniləri türklərə qarşı qaldırırdılar. Məsələn, 1817-ci ildə Qaziantepdə bir dənə də olsun missioner olmadığı halda, 1818-ci ildə Amerikan Bord təşkilatının casusları şəhərə gələrək məktəb təşkil etməklə fəaliyyətə başlamış, eyni zamanda burada mətbəə təşkil edərək əhali içərisində türklərə qarşı təbliğat aparmışlar. Bu məktəbi bitirən erməni məzunlar Amerikaya göndərilir, orada yüksək təhsil aldıqdan sonra yəni-dən geri qayıdırdılar. Bu məktəblərdən məzun olanlar da öz növbəsində yeni məktəblər açırdılar. Ali Nadi Ünler “Qaziantepin müdafiəsi” adlı əsərində

amerikalı missionerlərin Qaziantepə gəlişlərindən əvvəl yerli ermənilərin Qaziantep şivəsi ilə türkcə danışdıqlarını və ermənicəni Amerika kollecində öyrəndiklərini qeyd edir. Amerikalılar Qaziantepdə yaşayan erməniləri təhrək etmədən əvvəl onlar ibadətlərini belə, türkcə yerinə yetirirdilər. İstanbulda qurulan ilk kilsələr birliyindən sonra ikincisinin 1848-ci ildə məhz Qaziantepdə qurulması diqqət çəkicidir. Missionerlər Qaziantepdə bir tibb fakültəsi, bir də Amerika kolleci qurdular. Bu fakültədən məzun olanlar Amerikanın təqaüdü ilə Bəbəkdə ali təhsil görüb təkrar Qaziantepə dönürdülər. Qayacıq protestant məktəbinin 58 tələbəsindən 52-si Türkiyə əleyhdarı bir təşkilat olan "Kiliya itdiha-de"nin təqaüdü ilə oxuyurdular.

Missionerlər həmçinin məqsədlərini həyata keçirmək üçün xəstəxanalar, tibb fakültələri və s. təşkil edirdilər. Missionerlərin nə qədər geniş fəaliyyət göstərdiklərini buradan da görmək mümkündür ki, 1908-ci ildə Qaziantepdə türklərin 9 məktəbi olduğu halda missionerlər 20 erməni məktəbi açmışdılar [1, s. 92]. 1824-cü ilin məlumatına əsasən Anadoluda 120, 1874-cü ildə 469, 1860-cı ildə İstanbulda 42, 1871-ci ildə isə 51 erməni məktəbi var idi. Rəqəmlərə əsaslanaraq demək olar ki, 1870-ci ildə Türkiyədə təxminən 500 erməni məktəbi olmuşdur. Onu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, erməni məktəblərinin Nizamnaməsinə görə, tələbələr məktəbə getməzdən əvvəl və sonra kilsəyə gedərək dini ayinlərdə iştirak etməli və ermənicə təmiz danışmağa fikir verməli idilər. 1914-cü ilə qədər Türkiyədə 1145 erməni qriqoryan məktəbi var idi. Əgər bura Katolik erməni məktəblərini, Pravoslav erməni məktəblərini və Özəl erməni məktəblərini də əlavə etsək, nə qədər çox olduğu aydın olar. Əhməd Ağaoğlu 1900-cü ildə Türkiyədə 2500 erməni məktəbinin olduğunu yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəblərin əksəriyyəti silah və sursat depoları idi və burada ancaq komitəçilər yetişdirilirdi. Rusiyadan xeyli miqdarda gətirilən hərbi ləvazimat bu məktəblərdə gizlədilirdi. Beləliklə demək olar ki, I dünya müharibəsi başlayana qədər artıq ermənilər tam təşkilatlanmışdılar.

Napoleonun vaxtından başlayaraq Fransanın Osmanlı dövləti ilə münasibətləri genişlənməyə başlayır. Öz növbəsində Fransa Osmanlı imperiyasında katoliklərin hamisi rolunu oynamağa başlayır və bir sıra missioner məktəbləri açmağa başlayır. 1879-cu ildən başlayaraq fransız missionerləri də fəaliyyətə başlayaraq burada 17 erməni məktəbi açmışlar. Fransanın missioner məktəblərinin açılması sahəsindəki fəaliyyəti XIX əsrin sonlarından etibarən daha da intensivləşir.

Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonrakı dövrdə, 1870-ci ildə rus konsul-ları Vanda fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Baxmayaraq ki, Vanda türk əhalisi ermənilərdən qat-qat çox idi, lakin ermənilər Vanda və ətraf bölgələrdə olan konsulluqlar, məktəblər, kilsə, dərnekələrdən istifadə edərək təşkilatlanmış və dövlətə qarşı fəaliyyətə başlamışlar. Burada yaradılan ruhani məktəbi əslində bir qiyam mərkəzi idi və təşkil edilən bütün qanlı hadisələrin planı bu məktəbdə hazırlanırdı. İngilis, fransız və rus konsulları ermənilərlə sıx əlaqə saxlayırdılar.

Dünyada bütün missioner təşkilatlarının fəaliyyət göstərmələrində mətbuatın və nəşriyyatın çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Fikirlərin, ideologiyaların və dini təlimlərin hədəf alınan cəmiyyətlərə çatmasında ən böyük rolu bu faktor oynamışdır. Missionerlər hər zaman fəaliyyət sahələrinə gedərkən ən böyük silahları olan mətbəəni də özləri ilə aparırdılar. Amerika Board missionerlərinin Osmanlı torpaqlarına girməsi ilə birlikdə mətbəə də Malta adasına gətirilmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Mətbəənin ən əsas vəzifəsi missioner məktəblərində oxudulan dərslər kitablarını çap etməklə bərabər, müxtəlif dillərə çevrilən İncillər də nəşr etmək idi. Bu təzyiq fəaliyyəti ümumiyyətlə erməni, yunan, türk və ərəb dillərində nəşr edilərək yayılırdı. Antepdə missionerlər 4 erməni qəzet və jurnalı çıxarırdılar. Artıq erməni cəmiyyətləri də qəzetlər nəşr etməklə milləti bir araya gətirmək istəyirdilər. Türkiyədə mətbuat və mətbəəçilik sahəsində monopoliya quran xarici missionerlər ermənicə çıxan qəzetləri az qala pulsuz çap edirdilər. Mətbəəçilik və mətbuat işinə ermənilər böyük əhəmiyyət verirdilər. 1857-ci ildə “Van qartalı” adlı qəzet nəşrə başlarkən bu bölgədə yaşayanların çoxu oxuma-yazma belə bilmirdi. Bu qəzetdə və “Vasputakan” adlı digər məcmuədə erməni şəxsiyyəti və erməni gələcəyi haqqında yazılar verilirdi. Bu qəzetlərdə “Müstəqil, türklərin yaşamadığı Ermənistan”, “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan”, “Ermənilərin bu torpaqlara sahiblik haqqı” və b. mövzularda yazılar verilirdi. O illərdə Osmanlıda nəşr olunan 26 qəzetdən 9-u ermənicə idi. Onlardan biri, həddindən artıq milliyyətçi xətti ilə bilinən “Armeniya” qəzeti açıq şəkildə erməniləri qiyama, türkləri və kürdləri öldürməyə səsləyirdi. 1839-1866-cı illərdə erməni dilində İstanbulda çıxan qəzetlərin sayı 14-ə çatdı, hətta imperiyanın ucqarı Van vilayətində də ayrıca bir qəzet çıxırdı.

Osmanlı cəmiyyətinin müxtəlif din və irqdən ibarət olan plüralist bir quruluşa sahib olması və bu quruluş içində müsəlman olmayan əhalinin din, dil, adət və ənənələrinə göstərilən tolerantlıq Osmanlı torpaqlarında missionerlərin fəaliyyət göstərmələrinə münbit şərait yaratmışdır. Təbii ki, Osmanlı dövlətinin bu quruluşu Amerika Board missionerlərinin də marağına səbəb olmuşdur. 1857-ci il fərmanı ilə verilən hüquqlar missioner fəaliyyətlərinin artmasında böyük rol oynamışdı. Osmanlı cəmiyyətində yaşayan ermənilər üzərində təsiri olan əhəmiyyətli dövlətlərdən biri məhz Amerika olmuşdur. Amerika, Amerika Board Missioner Təşkilatı vasitəsilə ermənilərlə əlaqə yaratmışdır. Ermənilər Amerika missionerlərinin Osmanlı ölkəsini tanımalarında və bölgəyə yerləşmələrində köməkçi olmuşlar. Amerika missionerlərinin böyük arzuları protestantlığı qəbul etmiş müstəqil bir Ermənistanın yaranması olmuşdur. Bu səbəblə kilsə dili yerinə erməni xalqının anlayacağı bir şəkildə İncili tərcümə etdirmişdilər. Amerikalılar, ümumiyyətlə erməni əhalisinin olduğu bölgələrdə kilsələr açaraq onları kilsələrə qeyd etmiş və İncil yığıncaqları ilə erməniləri protestanlaşdırmağa çalışmışlar. Dini işlər Amerika missionerlərinin ermənilər üzərində ən təsirli vasitələrdən biri olmuşdur. Protestant amerikalıların Osmanlı imperiyasında missionerlik fəaliyyətini həyata keçirən Amerikan Board təşkilatı 1810-

cu ildə Bostonda yaradılmış və qısa zaman ərzində Afrika və Asiyanın bir çox ölkələrində missioner məktəbləri təşkil etmişdir. Amerika Board təşkilatının 1818-ci ildəki illik konfransında Osmanlı dövlətinə bir heyət yollanması qərarlaşdırılmışdır. Amerika Board missionerlərinin Osmanlı dövlətinə ayaq basdığı 1820-ci ildən 1870-ci ilə qədər ölkədəki missionerlik fəaliyyətlərini təkbəşinə icra etmiş, 1870-ci ildən sonra isə Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church (BFMPC) ilə birlikdə çalışmış və bu vaxt başqa bəzi yan və köməkçi təşkilatlar da dövrəyə girmişdir. Osmanlı torpaqları üzərində hər hansı bir bölgəyə gələn və yerləşən Amerika Board missionerləri bir tərəfdən yerli dilləri öyrənir, digər tərəfdən də yerli xalq ilə təmas qurmağa çalışırdılar. Amerika missionerləri İstanbulda bir neçə kollec yaratmışdılar ki, bunlardan biri də Merzifon Amerika kolleci idi ki, bu kollec yunan və erməni üsyançılarının məşhur qərargahı və silah anbarı idi. Amerikalılar Osmanlı dövlətində sənədli və ya sənədsiz olmaqla 400-dən çox məktəb açmışdılar. Məktəblərdəki tələbələr üçün böyük əksəriyyəti ermənilər idi. Amerika məktəblərində oxuyub təhsil alan və buradan məzun olan erməni gəncləri nəticədə çox fanatik bir türk düşməni halına gəlirdilər.

XX əsr yaxınlaşdıqca Osmanlı imperiyası daha sürətlə süquta uğrayırdı. “Avropanın xəstə adamı”nın sonunun yaxınlaşdığını duyan Avropa dövlətləri imperiyanın ölümündən daha çox xeyir götürmək üçün Osmanlı torpaqlarındakı fəaliyyətlərini daha da artırıdılar. Ermənilər, xüsusilə onların kilsəsi də yaranmış şəraitdən istifadə etməyə çalışırdılar. 1876-cı il dekabrın 12-dən 1877-ci il yanvarın 20-dək keçirilmiş görüşlər seriyasından qabaq erməni patriarxı Nerses Varcabotyan Britaniya səfiri ilə görüşdü. Bu görüşlər Balkanlar məsələsinin təhlili ilə bağlı aparılırdı. Erməni patriarxı Balkanlardakı millətlərə vəd olunan üstünlüklərin ermənilərə də verilməsini istəyirdi. Patriarx qeyd etdi ki, “ermənilər artıq oyanmışlar və əgər Avropa dövlətlərinin rəğbətini və dəstəyini qazanmaq üçün üsyana qalxmaq vacibdirsə, elə bir hərəkata başlamaq heç bir çətinlik törətməyəcəkdir” [6, s. 39].

Patriarx Rusiyanın ali baş komandanı Böyük Knyaz Nikolayla da görüşərək ondan müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq üçün dəstək istədi. Bir qədər sonra öz şəxsi xahişini çatdırmaq üçün patriarx, Vanın keçmiş yepiskopu Mkr-tiç Xrimyanın başçılığı ilə nümayəndə heyətini də böyük knyazın yanına göndərdi. Patriarx Osmanlı hökumətinin erməni xristianlarını təqib etməsindən şikayətlənir və Osmanlı imperiyasının 6 şərq vilayətində müstəqil Ermənistan yaratmağa kömək göstərməyi rusa xahiş edirdi. Böyük Knyaz erməniləri şafqətlə dinləyərək onları Osmanlılara qarşı öz pozucu fəaliyyətini davam etdirməyə ruhlandırırdı. Əlbəttə, əslində Rusiya müstəqil Ermənistan yaratmaq həvəsində deyildi. Rusiya ermənisiz bir Ermənistan istəyirdi.

1882-ci ilin erkən baharında Britaniya konsulu Uilyam Everett Britaniyanın İstanbuldakı səfiri Lord Düfferinə göndərdiyi hesabatda erməni üsyankar hərəkətinin daha da gücləndiyini və bu hərəkətin arxasında rus Ermənistanının

dayandığını, Rusiyanın isə onu məxfi surətdə müdafiə etdiyini göstərirdi. Rusiyanın Vandaqı konsulu rus ordusunun erməni əsilli mayoru idi və o ermənilərin Osmanlı “zölmündən” xilas olmaq istəyini geniş yaymaqla məşğul idi. Ermənilər yardım və kömək üçün Rusiyaya böyük ümid bəsləyirdilər. Vanda xeyli sayda rus agentı də fəaliyyət göstərirdi ki, onlar regionu gəzərək erməniləri üsyana və qarışıqlıq salmağa həvəsləndirirdilər. Everett Britaniyanın Xarici İşlər naziri Lord Qranuillə göndərdiyi məlumatda rusların imkan düşən kimi Osmanlı torpaqlarını işğal edəcəklərini bildirir və qeyd edirdi ki, ruslar ərəzidəki erməni xristianlarının hədsiz narazılığını yaradırlar ki, onlar “əzilən irqləri” müdafiə etmək məqsədilə Osmanlı torpaqlarına öz hücumlarına haqq qazandıra bilsinlər [6, s. 40]. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, xristian (ortodoks) ruslar öz yeni erməni təbəələrinə Osmanlıların verdiyi qədər azadlıq vermək niyyətində deyildi. 1883-cü ilin mayında çar ermənilərin repressiyası və ruslaşdırılması siyasətinə başladı. Müsəlman “zölmündən” azad edilən subyekt kimi baxdıqları ruslar ermənilər üçün xeyli təqib forması həyata keçirirdi.

1887-ci ildə Cenevrədə yaradılan “Hunçak” (“Zəng”), 1890-cı ildə isə Tiflisdə yaradılan Erməni İnkilabi Federasiyası (Daşnaksütyun) təşkilatları Türkiyənin altı şərq əyalətində müstəqil “Ermənistan” yaratmaq istəyirdi. Qarşılıqlarına qoyduqları planları reallaşdırmaq üçün terror, sui-qəsd yolunu seçən bu təşkilatların məqsədi xristian ermənilərin arasında qarmaqarışıqlıq yaradaraq türkləri əks tədbirlərə əl atmaq məcburiyyətində qoymaq, nəticədə Avropanın xristian dövlətlərini bu işə qoşub müstəqil “Ermənistan” qurmaq idi. Erməni terrorçuları davamlı zorakılıq hərəkətləri ilə türklərin səbrini tükəndirərək onları cavab verməyə məcbur etdikdən sonra “vəhşi” müsəlman türklərin günahsız xristian ermənilərini qırdıqları barədə haray-həşir salmaq istəyirdilər. 1889-cu ilin avqustunda Britaniyanın Ərzrumdakı konsulu polkovnik Çermsayd Britaniyanın İstanbuldakı səfirinə göndərdiyi məlumatda ermənilərin şəxsi maraqlarını həll etmək üçün bir-birini məhv etməsi, sonra isə müsəlmanları günahlandırması haqqında xeyli fakta malik olmasını bildirirdi. 1889-cu ilin payızında Britaniyanın vitse-konsulu ermənilərin azlıq təşkil etdikləri bölgələrdə müsəlmanlarla aralarında ziddiyyətlərin baş verməsi haqqında məlumat verirdi. Erməni terrorçuları bir neçə müsəlmanı öldürərək, sağ qalanlar arasında qarmaqarışıqlıq yaradırdılar. Təbii ki, belə hərəkətlərin əsas səbəbi müsəlmanları azlıqda olan xristianlar üzərinə qaldırmaq idi. Bu hadisələrdən sonra isə erməni terrorçuları “fanatik müsəlmanların” xristian erməniləri qırması haqqında haray-həşir salaraq Avropadakı erməni təşkilatları vasitəsilə bütün dünyaya yayacaqdılar. 1890-cı ildə daşnakçılar terror kampaniyasını inkişaf etdirdilər. Davamlı olaraq terror yolu ilə xristian ermənilərin hökuməti devirmək cəhdlərinə dayaq durmaq üçün avropalıları Osmanlı imperiyasına gətirmək onların başlıca məqsədi idi. Bu erməni terror təşkilatı öz ardıcılalarına nəinki türkləri, həmçinin etiraz edən erməniləri belə öldürməyi əmr etmişdi.

Xarici dövlətləri Osmanlı imperiyasına gətirmək, arzuladıqları torpaqları hər b yolu ilə ələ keçirmək və Şərqi Anadolunun altı əyalətindəki ərazini ələ keçirmək üçün ermənilər əllərindən gələn hər şeyi edirdilər. Ermənilər həmin torpaqların onların “qədim” vətəni olduğunu iddia edirdilər. Daşnak terror təşkilatı həmin altı əyalətdə geniş fəaliyyətə başladı. Türklərin əleyhinə silah toplamaq və terror kampaniyası aparmaq üçün mərkəz kimi daşnaklar rus Ermənistanından istifadə edirdi. Artıq erməni kilsəsi daşnaklara böyük kömək göstərirdi. Kilsənin din xadimləri vacib ayinləri yerinə yetirmək pərdəsi altında tez-tez Osmanlı-Rusiya sərhədini keçirdilər. Çoxsaylı kilsə rəsmisi erməni inqilabi hərəkatına kömək üçün öz vəzifəsindən istifadə edirdi. Kilsə Cənubi Qafqazdakı və Anadoludakı terrorçu daşnaklarla terrorçuların və rus hökumətinin arasında əlaqələndirici rol oynayırdı. Erməni kilsəsi dindarlarının və yepiskopların bu cür fəal müdaxiləsi və iştirakı nəticəsində ermənilərin, kilsənin və nasionalizmin birgə silahlı qüvvəsi meydana gəldi. Kilsə rəsmiləri eyni zamanda terrorçulara praktik köməklik də göstərirdi. Persiyanın Osmanlı-Persiya sərhədinin üstündə yerləşən Derik monastırı Osmanlı torpaqlarında fəaliyyətləri üçün erməni terrorçularının silah anbarına çevrilmişdi. Daşnaklar təkcə müsəlmanlara qarşı deyil, onları müdafiə etməyən və ya onlarla əməkdaşlıq etməyən öz ermənilərinə qarşı da zor tətbiq edirdilər. Dəhşət və qorxu yaratmaq üçün bu terrorçular öz qurbanlarını eybəcər hala salırdılar. 1893-cü ilin iyununda “xəbərcilik” etdiklərinə görə Kilise yaxınlığındakı monastırda çoxlu erməni öldürülmüşdür.

1894-cü ildə Britaniyanın İstanbuldakı səfirliyinin rəsmiləri məlumat verirdilər ki, erməni inqilabi hərəkatı Osmanlı imperiyasında başlamamışdır və onun liderləri Rusiya Ermənistanındadır. Çox kiçik qrupdan ibarət olan bu təşkilatçılar 1892-ci ildə Osmanlı imperiyasına gələrək öz terror kampaniyalarına başladılar. Britaniya parlamentinin üzvü ser Ellis Bartlett 1895-ci ilin fevralında erməni terror kampaniyası haqqında qeyd etmişdir ki, “türk-erməni hadisələri haqqında çox geniş yayılmış nağılların əksəri xüsusi fantaziya və qəzəbli əhvala yaradılır və istiqamətləndirilir. Təbliğatçıların əsas məqsədi erməni əzablarının müqabilində yardım almaq deyil, onların ölkəsinin (İngiltərənin) hisslərini Türkiyənin və türklərin əleyhinə ehtizaza gətirməkdir”. Bartlett izah edirdi ki, əksər hallarda həmin əhvalatlar onları yaradanların öz şəxsi məqsədlərinə xidmət göstərirdi. “Həmin əsassız nağıllar Erməni İnqilabi Komitəsinin çirkin icadları idi və bu təbliğatçıların və öz kapitalı ilə onların arxasında dayanan rus panslavyan cəmiyyətlərinin maraqları nəminə xaotik surətdə bütün Avropaya yayılmışdı”. Bartlett sözünə davam edərək deyirdi ki, “son dörd əsr ərzində heç bir hökumət Osmanlı imperiyası qədər dözümlülük nümayiş etdirməmiş və daha çox dini azadlıq verməmişdir. Dinlərin hər bir formasına – yunan, yəhudi, nestorian, Roma katolikliyi və başqalarına – ayinlərin yerinə yetirilməsində və yayılmasında tam azadlıq verilmişdir. Əgər türklər keçmişdə bir qədər az səxavət göstərsəydi, indi onlar müasir əziyyətlərinin çoxuna qatlaşmazdılar. Fran-

sada və Almaniyada, hətta İngiltərədə yeretiklər diri-diri tonqallarda yandırılarda Osmanlı dövləti öz təbəələrinə hüduzsuz dini azadlıq vermişdi [6, s. 44-45].

Osmanlı dövlətində baş verən üsyanların şahidi olan əcnəbi diplomat və missionerlər ermənilərin haray çəkdikləri “soyqırım” hadisələri ilə baş verənlər arasında ziddiyyətin olduğunu görürdülər. Ermənilərin kobud pozuculuq baş verdiyini iddia etdikləri yerlərdə olan əcnəbi nümayəndələr əslində bütün bu uydurmaların əvvəlcədən planlı şəkildə düşünüldüyünü başa düşürdülər. Minlərlə erməninin öldürülməsi, onların qadınlarının zorlanması, çoxsaylı kəndlərin xaraba qoyulması, din xadimləri, qadın və kişilərə qarşı müxtəlif formada həyata keçirilmiş işgəncə və müsibətlər sadəcə olaraq erməni saxtakarlığının ən vəhşi ixtirası idi.

Osmanlı imperiyasına göndərilmiş Britaniya artilleriya zabiti olan kapitan Çarlz Norman 1895-ci ildə şahidi olduğu hadisələr haqqında yazırdı ki, İngiltərə “Kiçik Asiyadakı narahatlıqların hansı anarxist hərəkət nəticəsində ortaya çıxdığını və onun da həmin hərəkətin şüursuz müdafiəçisinə çevrildiyini” hələ bundan sonra öyrənməlidir. “İndiyə qədər yazılmış saysız-hesabsız məqalələrin heç biri ermənilərin guya zəifliyin, türklərin isə qəddarlıq əjdahaları olması modelinin sübutunu axtardığını etiraf etməmişdir”. Norman inanırdı ki, “sülh, həqiqət və ədalət naminə erməni inqilabçılarının məqsəd və vəzifələrini aşkara çıxarmaq” vacibdir. Kapitan Norman məlumat verirdi ki, “son beş ildə Anadolu da tökülmüş bütün qanlar üçün birbaşa məsuliyyət “Hunçak” komitəsinin üzərinə düşür” [6, s. 46]. O qeyd edirdi ki, guya hadisələri müsəlmanların törətməsi haqqında erməni qara-qışqırığı sadəcə olaraq həqiqət deyil. Britaniyalı kapitan Norman 19 noyabr 1895-ci ildə qəbul edilərək Adana regionunda yaşayan ermənilərə ünvanlanmış erməni manifestinə istinad edir. Orada yazılmışdı: “Ermənilər, döyüş üçün silahlanın! Gəlin qılınclarımızı sıyıraq və düşmən üstünə atılaq!” O deyirdi ki, Britaniya jurnalistləri “ermənilər tərəfindən ələ salınıb”. Norman əlavə edirdi ki, “öz uşaqlarını Antaq Dağındakı (Sasun) qayadan atmaları və namuslarını qorumaq üçün onların arxasınca özlərini də atdıqları haqqında erməni analarının dedikləri tamamilə əfsanədir.” Kapitan əhalinin içərisində ermənilərin sayı haqda sual verir və deyir ki, onlar “öz qurbanlarının sayını artırıdqları kimi hər şeyi şişirdirlər” [6, s. 46].

Ermənilərin qaldırdığı məsələləri qiymətləndirmək üçün Osmanlı hökuməti 1894-cü ildə Sasun Təhqiqat Komissiyası yaratdı. Müsəlman üzvləri ilə birlikdə komissiyada ingilis, fransız və ruslar da var idi. Komissiya belə bir qərara gəlir ki, bir-birinə hücum edən ermənilər də, türklər də eyni dərəcədə günahkardır. Buna baxmayaraq, Britaniya nümayəndəsi ayrıca hesabat hazırladı. Hesabatda ermənilərin türk əsgərləri tərəfindən kütləvi qırılması, xüsusilə erməni qadınlarının Qeliquzandakı kilsədə doğranması və Talaridəki qadın monastırının dağıdılması haqqında yayılan xəbərlərin heç bir əsasının olmaması göstərilirdi. 30 sentyabr 1908-ci ildə Britaniyanın vitse-konsulu kapitan Dikson səfir Louterə məlumat yazmışdır: “Mənim öyrənə bildiyimə görə tabeliyimdə

olan erməni qəddar, xəsis, yaltaq, prinsipsiz, yalançı və oğrudur; ona azadlıq verilsə, bu pis keyfiyyətlərinin heç birini itirməyəcək, üstəlik sırtığa, yekə-xanaya və despota çevriləcəkdir. Onda əclafcasına oğurluq itiliyi var, bu keyfiyyət bu ərazidəki savadsız adamlar arasında ağıllı təsir bağışlayır” [6, s. 46]. Dikson həm də məlumat verirdi ki, Daşnak Cəmiyyətinin məqsəd və etirazları “absurd iddialar” üzərindədir və onlar Osmanlı, İran və rus torpaqlarının parçaları əsasında Ermənistan Respublikası qurmaq yolları axtarırlar. Daşnak Cəmiyyəti təklif edir ki, guya haçansa onların nəzarəti altında olmuş həmin ərazilərdə yaşayan erməni olmayanların hamısı köçürülməlidir. Dikson qeyd edirdi ki, erməni kilsəsi var qüvvəsi ilə bu məsələnin həllində daşnaklara kömək göstərir, onun din xadimləri ermənilərə cavan yaşlarında evlənməyi və böyük ailənin sahibi olmağı tövsiyə edirdilər ki, ermənilərin iddia etdikləri ərazilərdə yaşayan digər millətləri öz içində “uda bilsinlər” [6, s. 46].

Beləliklə, Osmanlı imperiyasında “gələcək nəslin liderlərinə” təlim verən missionerlər bir neçə onillik keçdikdən sonra nəhayət ki, istəklərinə çatdılar. Osmanlı dövlətinin ərazisində kütləvi erməni üsyanları başladı. Həmin “lider”lər erməniləri öz terrorçu dəstələrində birləşdirərək yerli və dinc türklərə qarşı kütləvi qətləmlər törədərək on minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular. Ermənilər bu üsyanlarla özlərini beynəlxalq ictimaiyyətə məzlum imicində təqdim edərək xristian dövlətlərin dəstəyini qazandılar. Bununla da gələcəkdə “erməni soyqırımı” adlanan saxta mif xarici mətbuatın əsas şüarına və Türkiyəyə qarşı əsas təbliğat vasitəsinə çevrildi. Bu mifdə ermənilərin üsyanlarda türklərə qarşı qeyri-insani davranışlarına və kütləvi dinc sakinlərin qətlə yetirilməsinə qarşı Osmanlı hökumətinin cavab tədbirlərini, vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək cəhdlərini, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün atdığı addımları “soyqırım” kimi tanımaq və yaymaq əsas yer aldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Anadol C. Tarih in ışığında ermeni dosyası. II baskı. İstanbul: Çağaloğlu, 2001, 496 s.
2. Aydoğan M. Türk uygarlığı. İstanbul, 2006, 338 s.
3. Çaxmaqlı Q. Armenizmdən terrorizmə. Erməni ideoloji və düşüncə sistemləri. Bakı, 2013, 213 s.
4. Qazıyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı, 2009, № 10, 344 s.
5. Qəhrəmanov N. I dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, Bakı, 2008, 296 s.
6. Səmyuel A. Uimz. Ermənistan-terrorçu “xristian” ölkəsinin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları, I c., Bakı: Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat Poliqrafiya Şirkəti, 2004, 386 s. (ingilis dilindən tərcümə edən Zeydulla Ağayev).

7. Öney C. Anadolu'da ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında Amerikan missionerlerinin rolü. Ermeni meselesi özel sayısı II, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, İstanbul, 2014, 1478 s.

Абдулла Мустафаев

РОЛЬ МИССИОНЕРСКИХ ШКОЛ В РОСТЕ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ

В статье исследуются исторические корни причин убийств и геноцида турков, осуществленных армянами, а также указывается, что эти события отвечали политическим интересам таких крупных государств, как США, Россия, Франция, Англия и Германия. Эти государства использовали христианские этнические меньшинства, проживавшие в империи, особенно армян, чтобы раздробить Османскую империю и поделить между собой ее территории. Армяне, пользуясь покровительством крупных государств, для осуществления своих целей по созданию государства «Армения» за счет земель Турции и Азербайджана, совершали убийства турков. Первая практическая помощь Америки и иных западных государств армянам состояла в отправке миссионеров в Османскую империю. На основе исторических фактов доказывается, что исключительные «заслуги» в документации вымышленного «армянского геноцида» принадлежат дипломатам и христианским миссионерам, действовавшим в Турции того периода. Несмотря на то, что христианские миссионеры, прикрываясь религией и объединившись с армянскими григорианскими священниками, старались распространять влияние этой веры и количество последователей, настоящая их цель заключалась в вовлечении христианского населения региона в антигосударственную деятельность и восстания, чтобы с помощью этого ослабить и раздробить Османскую империю.

Ключевые слова: *Османская империя, миссионер, армянские школы, великие государства, Армения, Восточная Анатолия.*

Abdulla Mustafayev

ROLE OF MISSIONARY SCHOOLS IN THE GROWTH OF ARMENIAN AGGRESSION

The paper studies historical roots of the murder and genocide of Turks by Armenians, but also indicates that these events meet the political interests of major powers like the US, Russia, France, Britain and Germany. These states used Christian ethnic minorities living in the empire, especially the Armenians

to fragment the Ottoman Empire and divide among themselves its territory. Armenians took advantage of the patronage of large states to implement their goals by creating the state of “Armenia” at the expense of the Turkish and Azerbaijani lands, and murdered Turks. The first practical assistance of America and other Western countries to the Armenians consisted in sending missionaries to the Ottoman Empire. On the basis of historical facts it is proven that the exceptional “achievements” in the documentation of the invented “Armenian genocide” belong to diplomats and Christian missionaries, who acted in Turkey at that period. Despite the fact that the Christian missionaries under the guise of religion, united with the Armenian Gregorian priests, tried to spread the impact of this belief, and the number of followers, their real aim was to involve the Christian population of the region in anti-state activities and insurrection, and use this to weaken and fragment the Ottoman Empire.

Key words: *Ottoman Empire, missionary, armenian schools, great states, Armenia, Eastern Anatolia.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ФАРХАД ДЖАББАРОВ

Национальный Музей Истории Азербайджана НАНА
mail: farhadcabbarov@mail.ru

**НАМЕСТНИК КАВКАЗА И.И.ВОРОНЦОВ-ДАШКОВ И АРМЯНО-
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОНФЛИКТ 1905-1906 гг.
(по материалам официальной переписки и отчетов)**

В статье рассмотрена деятельность наместника на Кавказе И.И.Воронцова-Дашкова по установлению стабильности в крае в период армяно-азербайджанской резни. Эта деятельность сочетала в себе как политические средства, так и жесткие, репрессивные меры. И.И.Воронцов-Дашков являлся инициатором курса на сближение правящих кругов России с армянами, и именно осуществление этого курса влияло на позицию наместника в вопросе армяно-азербайджанских отношений и его проармянскую политику.

Ключевые слова: *И.И.Воронцов-Дашков, Кавказский наместник, армяно-азербайджанская резня, армянский вопрос, примирение.*

После спада первой волны армяно-азербайджанского межэтнического конфликта, произошедшего в феврале 1905 г., имперское правительство предприняло коренную реорганизацию управления на всем Кавказе. Отказавшись от политики ограничения самостоятельности местного управления и подчинения его центральному правительству, что имело место после введения в 1882 г. должности Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, император Николай II восстановил Кавказское Наместничество. В указе Правительствующему Сенату «О восстановлении должности Наместника Кавказского» от 26 февраля 1905 г. отмечалось, что наместнику присваивается высшая власть по всем частям гражданского управления в крае. Впредь до принятия Положения об управлении краем наместнику предписывалось руководствоваться Учреждением управления Кавказского и Закавказского края от 1876 г., согласно которому наместник подчинялся непосредственно верховной власти, ему, как командующему Кавказской армией, подчинялся и Закавказский военный отдел [4, с. 472-473]. В последующем именными высочайшими указами наместнику передавались дополнительные полномочия, расширявшие его права по гражданскому и военному управлению краем.

Личность графа И.И.Вороцова-Дашкова всегда привлекала и по сей день привлекает внимание историков, причем в оценках его деятельности встречаются диаметрально противоположные взгляды. Наибольшие дискуссии вызывает именно его деятельность на посту наместника: одни приписывают И.И.Воронцову-Дашкову заслуги в водворении спокойствия и мира на Кавказе, другие обвиняют в нерешительной борьбе с антиправительственными силами и национал-сепаратизмом в крае. Следует отметить, что в обеих оценках присутствует определенная доля субъективизма и порой преувеличения. Но одно несомненно: с именем И.И.Воронцова-Дашкова на посту наместника связаны коренные изменения в государственной политике на Кавказе, выразившиеся, прежде всего, в восстановлении прерванного в конце XIX в. курса на сближение с армянами. Именно это изменение в определенной степени и влияло на позицию и политику И.И.Воронцова-Дашкова в вопросе армяно-азербайджанских отношений, придавая данной политике оттенок армянофильства, в чем нередко и обвиняли графа его политические оппоненты.

И.И.Воронцов-Дашков осознавал всю сложность, как межэтнических противоречий, так и социальных, экономических и политических отношений на Кавказе, усугубляемых общей ситуацией в стране, раздираемой революцией. Поэтому, исходя из вышеупомянутого рескрипта императора, он ставил в качестве первоочередной задачи достижение спокойствия. Еще находясь в Петербурге, он представил Николаю II всеподданнейший доклад (12 марта 1905 г.), в котором раскрыл в общих чертах свою программу деятельности: предоставление свободы вероисповедания всем народностям Кавказа, покровительство их духовной иерархии; созыв совещания при участии представителей местного населения для выяснения нужд края; принятие мер к ускорению размежевания земель; удовлетворение прошения армянского католикоса о возвращении церковных имуществ [4, с. 482].

Однако для И.И.Воронцова-Дашкова немаловажно было выявление причин, приведших к системному кризису на Кавказе. В качестве одной из них он видел ошибки своих предшественников. Во всеподданнейшей записке, поданной Николаю II в 1907 г., он охарактеризовал прежнюю администрацию края, как совершенно недееспособную: «Местная администрация, — писал наместник, — неприспособленная к вдумчивой, самостоятельной деятельности, привыкшая в течение долгих лет только к беспрекословному, чисто внешнему исполнению приказаний начальства и к предупреждению его желаний, в смысле представления положения вещей в благоприятном для него свете, с тщательным скрыванием всего того, что нарушает картину общего благополучия, — оказывалась не в состоянии разобратся в причинах совершающегося, так как, будучи оторванной от местных интересов, видела зло исключительно в противодействии своим

неудачным начинаниям, стесняла краски этого противодействия и, не справляясь с анализом явлений действительной жизни, объясняла их только в том смысле, какой придан им был начальством в прежних официальных переписках» [2, с. 7]. Критика И.И.Воронцова-Дашкова была весьма жесткой и несправедливой. Предшественники наместника не только не скрывали симптомы нарождавшегося кризиса на Кавказе, но, наоборот, разбирались в его причинах и последовательно доводили их до внимания лично императора и министров. Некоторые их инициативы получали одобрение и претворялись в жизнь, некоторые сталкивались с обычным бюрократизмом, затягиванием с вынесением окончательного решения, что в итоге еще больше обостряло ситуацию.

К числу самых крупных промахов бывших главноначальствующих И.И.Воронцов-Дашков относил отношение к армянам. По его мнению, отобрание в казенное управление церковных имуществ «задело нравственное чувство народа и бросило его в революционное движение, почти поголовно, без различия классов и положений» [2, с. 8]. Наместник явно смещал акценты, ибо по его словам «революционное», а по сути сепаратистское, террористическое движение армян, зародилось еще раньше, и конфискация церковного имущества не могла быть причиной, она всего-навсего обнажила агрессивность церкви, партии «Дашнакцутюн» и многих представителей армянского народа. И.И.Воронцов-Дашков фактически оправдывал терроризм армян, сообщая царю, что если бы не действия правительства, то армяне не устраивали бы теракты и беспорядки в крае. Вот что он писал: «В террористических актах против представителей правительственной власти, прикосновенных так или иначе к отобранию имуществ, участвовали косвенно, если не деньгами, то сочувствием, все кавказские, а может быть и многие российские, армяне. Революционное армянское сообщество «Дашнакцутюн», образовавшееся в свое время для освобождения армян – турецких подданных из-под власти Турции и проявившее себя в России лишь сбором денег, закупкой оружия и формированием добровольцев для посылки в Турцию, получило после отобрания церковных имуществ благоприятную почву для пропаганды освободительных идей и по отношению русских армян... Под влиянием ложной посылки о революционности армян, вызвавшей отобрание у духовенства церковных имуществ, создано действительно революционное настроение армянских масс» [2, с. 8-9].

Важное значение для понимания личного восприятия межэтнического конфликта имеет оценка и отношение И.И.Воронцова-Дашкова к событиям армяно-азербайджанской резни. Сохранилось несколько официальных документов, в которых наместник выражал свои взгляды. Правда, следует сразу оговориться, что все эти документы относятся к более позднему периоду и охватывают 1907-1913 годы, т.е. когда уже конфликт

закончился. Возможно, поэтому в них присутствует определенная доля противоречивости в оценках одного и того же факта, а также желание показать, что события на Кавказе возвращаются в мирное русло, что должно было пониматься в Петербурге, как заслуга наместника.

Как уже было сказано выше, в 1907 г. И.И.Воронцов-Дашков представил Николаю II всеподданнейшую записку, в которой уделил значительное место резне 1905 г. В записке говорилось: «Террористические акты армян против лиц администрации, принимавших участие в отобрании в казну имений и капиталов армянской церкви, и явное сочувствие этим актам со стороны вообще армянского населения возбудили против последнего всю местную администрацию, что немедленно же отразилось на отношении ее и особенно, конечно, низших ее агентов, к представителям этой народности. Это отношение нельзя иначе охарактеризовать, как назвав его враждебным и пристрастным. Само собой разумеется, что это настроение администрации не могло пройти незамеченным представителями других кавказских народностей, никогда особенно не симпатизировавших армянам, как нации, экономически преобладающей и дающей постоянно, в мелочах повседневной соседской жизни, чувствовать свое превосходство, а особенно – местными мусульманами, которые не могли при этом случае не вспомнить исторической вражды своих предков с армянской народностью. Только совокупностью этих враждебных настроений против армян и возможно объяснить себе происходившую в феврале 1905 года в гор. Баку в течение нескольких дней резню армян с татарами (азербайджанцами – *Ф.Д.*), при почти полном бездействии местных властей, лишь отчасти оправдываемом растерянностью ввиду неожиданности событий.

Обвинения со стороны чинов местной администрации в провоцировании этих событий совершенно бездоказательны, равно как и все подобные жалобы в других эпизодах армяно-татарских столкновений, происходивших уже во время моего управления Кавказом. Однако, нельзя в отдельных случаях армяно-мусульманской распри не усматривать в действиях отдельных чинов полиции по защите армянского населения от татарских погромов известной вялости, объясняемой вполне, мне кажется, указанным выше настроением и некоторой осторожностью, как бы не прийти на помощь стороне, особенно виноватой в происходящих событиях и в то же время враждебной по существу правительству. То же самое происходило, можно думать, и в Баку. Бакинские события, при которых армяне, по-видимому, были вооружены не более, чем вооружены в мирное время все обыватели кавказских городов вообще, дали толчок к особой деятельности армянского «Дашнакцутюна» по всемерному вооружению своих единомышленников. Призывы «Дашнакцутюна» к самосохранению армянской национальности против якобы грядущего панисламистского движе-

ния, почти открыто совершаемые им сборы на приобретение вооружения, появление последнего, в виде оружия усовершенствованных систем, в руках простого сельского населения, не могли не смущать в свою очередь и мусульман. Под влиянием отдельных татарских «беков», имеющих до сих пор выдающееся значение среди массы мусульман, началось вооружение и у татарского населения, хотя и не столь заметное как у армян.

При таком положении вещей достаточно было малейшего повода, чтобы произошло столкновение. Оно и произошло в Нахичевани и Эривани всего через несколько дней после моего прибытия в край, что заставило меня немедленно же объявить Эриванскую губернию на военном положении. В событиях по этой губернии виновниками массового первоначального нападения были татары. Вслед за этими событиями армяно-татарские беспорядки перенеслись в соседнюю Елисаветпольскую губернию, которая также была объявлена мною на военном положении. Которая из сторон являлась в отдельных случаях виновницею начала резни, установить точно нет возможности. В Шуше начали массовую стрельбу, по-видимому, армяне, в Баку при вторичных беспорядках (в августе 1905 года) – татары, получившие отпор от охранявших город войск и бросившиеся на разгромление нефтяных промыслов, в Елисаветполе – татары, в Тифлисе – армяне.

Для существа дела, конечно, и безразлично, кто собственно давал толчок к столкновению. Важно то, что было допущено образование легко воспламеняющегося горючего материала, готового вспыхнуть при первой же искре. Трудно было бороться с начавшимся еще до меня подпочвенным пожаром и предупреждать на громадной площади его неожиданные наружные вспышки.

Однако, с лета прошлого года армяно-татарские беспорядки уже не возобновлялись, и следует верить, что обе народности значительно утомились взаимной враждой, поняли ее пагубность для себя и бессмысленность той роли, которую приходилось им играть под диктовку ищущих только своих личных выгод руководителей. В частности, для армянского населения ныне уже не тайна, что «Дашнакцутюн», имевший выдающееся значение в армяно-татарской распри и навлекавший тем на армян враждебное отношение к ним администрации, нередко прибегал для доказательства своей необходимости, в которую после возвращения церковных имуществ более не верили обираемые им народные массы, – к чисто провокаторским действиям, вроде якобы тактических нападений банд «фидаев» (вооруженных охранников, по преимуществу, из числа армян-беженцев из Турции) на соседнее татарское население, конечно, не оставшееся в свою очередь в долгу перед армянами. Эта деятельность «Дашнакцутюна» объяснялась им обыкновенно стремлением образовать более или менее значительные территории с одним сплошным армянским насе-

лением, в целях подготовки лучшей почвы для создания в будущем автономной Армении. Так как, с одной стороны, подобные попытки успеха не имели и тяжело отражались на самих же армянах, а с другой – армянская народная масса совершенно не заражена автономистическими стремлениями и ничего другого не желает от правительства, как только того благожелательного к ней отношения, которым она пользовалась ранее, при прежних наместниках, и благодаря которому она окрепла экономически даже в ущерб другим кавказским народностям, то сказанная деятельность «Дашнакцутюна» только дискредитировала его самого в глазах народных...» [2, с. 10-13].

Столь подробное цитирование записки наместника предпринято мной сознательно, чтобы иметь возможность детально остановиться на ее основных положениях. Во-первых, И.И.Воронцов-Дашков признает, что в резне 1905-1906 гг. «выдающееся значение» имела именно роль армянских дашнаков, прибегавших к провокациям в виде нападений на соседей-мусульман. Во-вторых, он прав в оценке конечных целей «Дашнакцутюна» в разжигании резни: стремление создать территории со сплошным армянским населением и подготовить почву для создания в будущем автономной Армении. В-третьих, он подтверждает лучшее вооружение армян, причем оснащенность их современным оружием. Все остальное, изложенное в записке, является полным искажением событий. И.И.Воронцов-Дашков, вопреки всем фактам, пытался показать, что первопричиной резни стали якобы антиармянские действия властей, намекая вновь на злосчастную конфискацию имущества армянской церкви. Как можно увидеть из начальной части цитируемого отрывка, он возводит на местную администрацию обвинение в том, что она закрывала глаза на избиение армян азербайджанцами. Подобную версию выдвигали тогда все противники власти, начиная дашнаками и кончая большевиками. Выглядит довольно странно, что такого же мнения придерживается императорский наместник на Кавказе. Тем временем, все документальные материалы, а также ревизия сенатора А.Кузминского доказала, что обвинения полиции и местной администрации в потворстве резне армян азербайджанцами – не более чем пропагандистский лозунг. И.И.Воронцов-Дашков пытается исказить и поводы к резне. Так, вопреки историческим фактам, виновниками резни в Эриванской губернии и в Баку в августе 1905 г. он называет азербайджанцев, а в итоге неожиданно резюмирует: «для существа дела, конечно, и безразлично, кто собственно давал толчок к столкновению». Нетрудно понять, почему наместник пытается убедить в этом Николая II. В 1907 г., когда он писал эту записку императору, уже прекратились массовые столкновения азербайджанцев и армян. Армяне, благодаря политике И.И.Воронцова-Дашкова, были взяты под покровительство, и поэтому надо было привести веские доводы в пользу того, что следует забыть о

террористической деятельности, развернутой против царского правительства и мусульман Кавказа. Хотя, несомненно, наместник был прекрасно осведомлен, что толчок столкновениям давали всегда армяне, а азербайджанцы выступали стороной защищающейся.

Как уже было указано выше, в переписке И.И.Воронцова-Дашкова по вопросу армяно-азербайджанской резни присутствовала определенная доля противоречивости в оценках одного и того же факта. Самым наглядным примером этого служит письмо наместника премьер-министру Петру Столыпину от 23 июля 1908 г. В письме П.А.Столыпину наместник возложил всю вину за кровопролитную резню на «Дашнакцутюн», втавивший население в борьбу с мусульманами, на его желание подчинить себе мусульман силой для борьбы с русским правительством. Подобная оценка никак не согласовывалась с высказанными год назад, в записке на имя императора, мыслями о том, что армян к выступлению подтолкнули Действия царских властей. Вот что писал И.И.Воронцов-Дашков: «Так, прежде всего, останавливаясь на характеристике деятельности армянской партии «Дашнакцутюн» на Кавказе и мер борьбы с нею, необходимо иметь в виду, что начало усиленного развития этой партии в Кавказском крае должно быть отнесено к 1903 г. и поставлено в зависимость от издания закона 12 июня 1903 г. Вторичная же энергичная фаза деятельности «Дашнакцутюна» наблюдается во время армяно-татарских столкновений. В первый период эта организация преследовала цели узко-националистические, отстаивая самостоятельность своей церкви от посягательств, *якобы* (курсив мой – Ф.Д.), на нее русского правительства. В это время деятельность «Дашнакцутюна» выражалась в террористических действиях в различных местностях Закавказья против низших и высших представителей власти. Во второй период партия выдвинула на первый план защиту своей народности против панисламистских, будто бы, целей местных магометан, причем исполнительные органы ее не обратили внимания на требование главного комитета, желавшего использовать события для образования сплошной территории для армянского народа, сузили сферу своей деятельности стремлениями чисто своекорыстного характера – жить на счет мирного армянского населения, находившегося под страхом опасности со стороны татар и видевшего в дашнакцаканах исключительно своих охранителей от грозившей им опасности.

В этот период организация «Дашнакцутюн» приобрела особое руководящее влияние в г. Баку после армяно-татарских беспорядков и смутного периода 1905-1906 гг. Это объясняется тем, что в то время наиболее влиятельная и богатая часть армянского населения видела в организации свою вооруженную охрану против мусульман и порожденных революцией анархических организаций и широко поддерживала дашнакцаканов материальными средствами, почему последние были прекрасно вооружены;

помимо охраны своей личности, наиболее богатые армяне пользовались дашнакцаканами для охраны своего имущества и имущественных интересов; так, бывало, что на промыслах дашнакцаканы прекращали путем угроз забастовки, и, наоборот, случалось, что, желая отомстить тому или другому из промышленников, не пожелавших удовлетворить их требования об уплате денег, они принуждали рабочих на его промысле бастовать. Весь контингент так называемых телохранителей, а равно бывшая в городе организованная охрана вербовалась армянами из членов этой организации; затем, по мере наступления успокоения, многие армяне начали тяготиться бременем лежащих на них обязательств и старались освободиться от таковых, но дашнакцаканы путем угроз удерживали их в своей зависимости.

Когда страхи перед панисламистским движением оказались ни чем иным, как плодом только слишком пылкого воображения, и взаимные отношения соседей вошли в обычную колею, деятельность «Дашнакцутюна» значительно сократилась...» [1, с. 205-206]. Как видно, И.И.Воронцов-Дашков не только ставит под сомнение, что русское правительство притесняло армянскую церковь, но и более детально, чем в записке императору от 1907 г., описывает роль дашнаков в период резни. И здесь уже нет фразы о том, что армяне вооружались не менее, чем мусульмане, наоборот, наместник подчеркивает лучшее оснащение армян как оружием, так и материальными ресурсами. Более того, наместник использует весьма нелестные эпитеты в адрес армян: он называет переселившихся из Турции на Южный Кавказ в 1901 г. армян «семьюдесятью пятью тысячами бездомных бродяг», состоявших почти наполовину из «головорезов» [1, с. 209]; террор армян после конфискации церковного имущества И.И.Воронцов-Дашков называл «наглым и открытым» [1, с. 209]. Ничего подобного в записке Николаю II не было.

Как было отмечено выше, в записке 1907 г. императору И.И.Воронцов-Дашков избежал подробного выражения своего отношения к такому важному вопросу, как вопрос о зачинщиках резни. Он весьма пространно заметил, что это не имеет принципиального значения. В письме же П.А.Столыпину наместник весьма четко выразил свою позицию. Вот его слова: «...к концу 1904 г. власть «Дашнакцутюна» достигла своего апогея. К этому времени организация сковала в полном смысле слова все армянское население, организовав прекрасно вооруженную дружину и создавши громадный основной капитал. Тогда-то возникла мысль у дашнакцаканов, под влиянием общеимперской революции, стать во главе всего революционного движения в крае, объединить все революционные партии всех национальностей и продиктовать всем этим партиям свои конечные цели. Стоявшее в стороне от революции мусульманство не считалось и не хотело считаться с революционными организациями. Тысячи прокламаций

разбрасывались членами «Дашнакцутюна» на татарском языке среди мусульман, приглашая их объединиться и стать «против единственного врага» – русского правительства. К началу 1905 г. среди опьяненных своей силой и положением деятелей «Дашнакцутюна» возникла мысль о возможности подчинить себе и мусульман. Случаи убийств последних в целях террора сначала в гор. Баку, а затем и в других местах стали следовать один за другим. Мстительные по характеру, мусульмане не замедлили ответить на убийства убийствами, и к середине 1905 г. возникла на этой почве бессмысленная массовая резня, окончившаяся, бесспорно, поражением армян, главным образом в смысле их экономического разорения [1, с. 210]. Как говорится, комментарии здесь излишни. И.И.Воронцов-Дашков не только впервые официально назвал армян организаторами резни, но и признал, что армяне все же рассматривали царское правительство в качестве своего врага, пытаясь вовлечь и азербайджанцев в борьбу против него.

Столь отличные друг от друга оценки в течение короткого срока – 1907-1908 гг. – объяснить довольно легко. Всепопданнейшая записка Николаю II была подана наместником по личной инициативе и преследовала цель создать у императора представление о том, что сделано на Кавказе после восстановления Наместничества, следовательно, показать умиротворение края и сближение с армянами. Письмо же П.А.Столыпину было ответом на письмо премьер-министра наместнику, написанное в апреле 1908 г., где содержалась критика в адрес кавказской администрации в связи с недостаточными мерами по борьбе с террором и беспорядками в крае, в частности, с партией «Дашнакцутюн». И.И.Воронцов-Дашков был хорошо осведомлен о твердой позиции П.А.Столыпина в отношении борьбы с армянским национал-сепаратизмом, его стремлении ограничить влияние армяно-григорианской церкви. Поэтому можно предположить, что наместник в письме премьер-министру хотел, с одной стороны, показать себя как активного сторонника идей П.А.Столыпина, а с другой, как будет видно ниже, убедить его в ведущейся борьбе против дашнаков и ослаблении их влияния на Кавказе.

То, что И.И.Воронцов-Дашков в действительности думал иначе, относился к армянам по-другому и не разделял столыпинских взглядов, проявится уже после смерти премьер-министра в 1911 г. В 1913 г. И.И.Воронцов-Дашков представил Николаю II всепопданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом. В этом отчете содержалась и характеристика армяно-азербайджанской резни 1905-1906 гг., читая которую невольно создается впечатление, будто бы и не было письма П.А.Столыпину, где наместник писал о преступлениях армян, об их враждебности российскому правительству. Стиль написания отчета больше напоминает содержание всепопданнейшей записки Николаю II от 1907 г. Странное

совпадение, но именно в докладах Николаю II раскрывалась вся, так сказать, симпатия И.И.Воронцова-Дашкова к армянам. «Уже шесть лет тому назад, – писал наместник императору, – я докладывал Вам, Государь, с полной откровенностью, что вопрос этот (армянский – *Ф.Д.*) в пределах империи мы сами создали неосторожным обращением с религиозными и национальными воззрениями армян... «Никакого сепаратизма среди кавказских армян не существует», позволял я себе свидетельствовать перед Вами, Государь, в 1907 году, когда не утихла еще смута, и снова смело подтверждаю это в настоящее время... Конечно, революционные партии среди армян существуют, но говорить о революционности армянского народа столь же странно, как подозревать русский народ в отсутствии верноподданнической преданности его монарху. Поэтому всякая попытка обвинить в сепаратизме армянскую народность разбивается о реальные факты, доказывающие, наоборот, преданность армян России» [3, с. 6-7].

И.И.Воронцов-Дашков, конечно, преувеличивал свои заслуги, стараясь показать, что, благодаря его инициативам и принятым им мерам, армяне перестали быть враждебно настроены к России, уменьшилась их сепаратистская и преступная деятельность. То, что это не так, стало очевидно многим, как на Кавказе, так и в Петербурге. В апреле 1908 г. премьер-министр П.А.Столыпин выражал свое недовольство наместнику в связи с действиями дашнаков на Кавказе и недостаточной борьбой, которая должна была вестись против них. Он отмечал, что по сведениям Министерства внутренних дел, партия «Дашнакцутюн» продолжает свою открытую деятельность в крае, «будучи признаваема даже властями, некоторые представители коей входят с «Дашнакцутюном» в сношения по отдельным вопросам». П.Столыпин приводил факты, свидетельствующие, что члены партии заменяют собой иногда полицию, помогая администрации в поддержании внешнего порядка и безопасности: «Подобное положение создалось исключительно вследствие ошибочного понимания действительного значения «союза», который, оставаясь вне надлежащего воздействия и преследования, охватил ныне почти все армянское население и располагает организованною военною силою. Между тем из всех руководящих изданий сего сообщества, а равно из постановлений общих СОБраний его представителей с очевидностью явствует чисто революционное его направление, которое с особенною яркостью подтверждается самым широким применением этим союзом террора, жертвами коего пали уже многочисленные носители власти. В то же время «союз» непрерывно водворяет в край оружие, вооружает им своих участников, приобретает взрывчатые вещества, подготавливает военачальников в сформированной в Болгарии военной школе и т. п. Та же беспрепятственность развития деятельности этого опасного сообщества открыла путь к свободному приобретению им больших денежных средств, которыми обильно снабжают

сообщество богатые армяне, отчасти под влиянием террора и отчасти лишь из сочувствия националистическим стремлениям этого революционного «союза». Таким образом, в настоящее время правительство имеет перед собою угрожающую по силе и тактике преступную организацию, окрепшую на глазах местной власти, относившейся в течение нескольких лет безучастно к этому опасному явлению» [1, с. 201-202].

В ответном письме И.И.Воронцов-Дашков опровергал все доводы премьера, подчеркивая, что сведения, добытые Министерством внутренних дел, «страдают в большинстве случаев отсутствием надлежащей осведомленности об истинном положении вещей в крае, результатом чего и являются: неправильная характеристика деятельности местных властей, неверное освещение отдельных событий и совершенно неосновательное обвинение администрации края в бездействии власти. Отдельные факты, изложенные в приведенном письме, взяты без причинной связи с предшествовавшими событиями, местными условиями жизни края и обстановки, в какой приходится функционировать кавказской администрации» [1, с. 202-203].

В 1908-1912 гг. в России состоялся крупный судебный процесс над партией «Дашнакцутюн», вскрывший ее широко разветвленную преступную сеть по всей империи. И тогда на наместника посыпался шквал критики в армянофильстве и потворствовании антиправительственной деятельности армян. Эта критика вылилась в нашумевший «кавказский запрос» в Государственной думе. Однако выдержать ее все же наместнику удалось, ибо его поддержал император. Сыграло роль и то, что сенат оправдал большую часть обвиняемых по делу «Дашнакцутюн», из 159 обвиняемых только 4 человека были приговорены к каторжным работам [5, с. 109].

В одном из своих поздних писем (1912 г.) императору Николаю II И.И.Воронцов-Дашков изложил свое видение пользы армянского вопроса для России. Сделав экскурс в историю отношений России и армян, отметив, что «русская политика непрестанно с Петра Великого базировалась на доброжелательном отношении к армянам, которые и отплачивали за это нам во время военных действий активной помощью нашим войскам», наместник с сожалением констатировал, что с 90-х годов XIX в. это отношение изменилось в худшую сторону. И вновь переходя к характеристике своих мер по сближению с армянами, он убеждал императора в том, что он не только имеет верноподданных в лице русских армян, но и привлекает «к себе взоры турецких, глубоко сознающих, что только от России и ее верховного вождя они могут получить действительную защиту жизни, чести и имущества от непрекращающихся зверств курдов». В этом письме И.И.Воронцов-Дашков недвусмысленно намекает царю о необходимости разыграть «армянскую карту» для давления на Турцию –

политику, которую на протяжении долгих веков проводили российские монархи в отношениях с Османской империей. В частности, он пишет: «Я полагаю, государь, что теперь настало время вернуться к исконной русской политике покровительства турецким армянам и настоятельно необходимо изыскать лишь те формы, в которые оно должно в данный момент вылиться. По моему крайнему разумению, нам предстояло бы сделать категорическое заявление Порте, с ссылкой на Берлинский трактат, об обеспечении армянам безопасности от курдов. Нельзя, по-моему, упускать инициативу заступничества за армян из наших рук, а, между тем, в газетах уже появилось, быть может, ложное, сведение об обращении некоторых армянских политиканов к графу Берхтольду с просьбой о вмешательстве Австрии. Если бы мы не взяли на себя этого почина и он возник от другой державы, этим был бы нанесен непоправимый ущерб престижу России среди малоазийских христиан, а наше молчание на мольбы армянского народа в данный момент было бы, пожалуй, сочтено им за указание оставить навсегда надежды на его доселе единственного венценосного покровителя – русского царя и искать защиты в будущем вне России. Необходимо такое открытое выступление в защиту турецких армян, особенно в данное время, чтобы не отталкивать от себя, а вперед подготовить себе сочувствующее население в тех местностях, которые, при современном положении вещей, волей-неволей легко могут оказаться в сфере наших военных операций» [6, с. 118-119]. Из письма легко можно усмотреть, что армяне, как всегда, оставались для России удобным инструментом для манипулирования на Ближнем и Среднем Востоке.

Как видно из приведенных в статье многочисленных фактов, деятельность графа И.И.Воронцова-Дашкова на посту наместника Кавказа сопровождалась усилиями по умиротворению края в трудные годы революционной смуты и, в частности, армяно-азербайджанской резни. Эта деятельность сочетала в себе как политические средства, так и жесткие, репрессивные меры. Анализ ряда официальных документов позволяет сделать заключение, что в вопросах о мерах воздействия и наказания сторон наместник допускал большую требовательность к азербайджанцам и снисходительность к армянам. В тесной связи с мерами по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. находились и коренные изменения в политике Российской империи на Кавказе. Эти меры, инициатором которых был И.И.Воронцов-Дашков, выразились, прежде всего, в восстановлении прерванного в конце XIX в. курса на сближение с армянами. Именно это изменение в определенной степени и влияло на позицию и политику И.И.Воронцова-Дашкова в вопросе армяно-азербайджанских отношений, придавая данной политике оттенок армянофильства, в чем нередко и обвиняли графа его политические оппоненты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху Столыпинщины (Из переписки П.А.Столыпина с графом И.И.Воронцовым-Дашковым) // Красный архив, 1929, т. 34, с. 184-221.
2. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. СПб.: Государственная типография, 1907, 68 с.
3. Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. СПб., 1913, 122 с.
4. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв.). СПб.: Лисс, 1998, 1000 с.
5. Кузнецов О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии (историко-криминологическое исследование). Баку: Шарп-Гарб, 2015, 412 с.
6. Письма И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову (1905-1915 гг.) // Красный архив, 1928, т. 26. с. 97-126.

Fərhad Cabbarov

QAFQAZ CANIŞINI İ.İ.VORONTSOV-DAŞKOV VƏ 1905-1906-cı İLLƏR ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI MÜNAQİŞƏSİ (rəsmi yazışma və hesabat materialları əsasında)

Məqalədə Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun erməni-azərbaycanlı qırğınları zamanı diyarda sabitliyin yaradılması istiqamətində fəaliyyəti araşdırılır. Həmin fəaliyyət özündə həm siyasi vasitələri, həm də sərt, repressiv tədbirləri ehtiva edirdi. İ.İ.Vorontsov-Daşkov həmçinin 1905-1906-cı illərdə ermənilərlə Rusiya hakim dairələrinin yaxınlaşması kursunun təşəbbüskarı olmuş və məhz bu kursun həyata keçirilməsi erməni-azərbaycanlı münasibətləri məsələsində canişinin mövqeyinə və onun ermənipərəst siyasətinə təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *İ.İ.Vorontsov-Daşkov, Qafqaz canişini, erməni-azərbaycanlı qırğınları, erməni məsələsi, barışıq.*

Farhad Jabbarov

**GOVERNOR GENERAL OF THE CAUCASUS I.I.VORONTSOV-DASHKOV AND THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT
IN 1905-1906 (based on the official correspondence and reports)**

The paper describes the activities of the governor general of the Caucasus I.I.Vorontsov-Dashkov in establishing stability in the region in the period of the Armenian-Azerbaijani massacres. This activity combines both political means and tough repressive measures. I.I.Vorontsov-Dashkov was the initiator of the rapprochement course between Russia and Armenian ruling circles, and that the implementation of this course affected the governor's position on the Armenian-Azerbaijani relations and his pro-Armenian policy.

Key words: *I.I.Vorontsov-Dashkov, governor general of the Caucasus, Armenian-Azerbaijani massacres, Armenian issue, reconciliation.*

(Akademik Nailə Vəlixanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

MEHMAN ŞABANOV

“Naxçıvan” Universiteti

E-mail: serxanoqlu@mail.ru

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNAQİŞƏSİ VƏ MÜNAQİŞƏNİN NİZAMA SALINMASINDA BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN MÖVQEYİ

Məqalədə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin köklərindən bəhs olunur. Burada qeyd olunur ki, problemlərin kökləri əsas etibarilə Çar Rusiyası tərəfindən Ermənilərin Qafqazdan köçürülməsindən sonra 20-ci əsrin başlanğıcına təsadüf edir. Qeyd olunur ki, erməniləri Qafqaza köçürən Çar Rusiyası onlara hər zaman kömək etmişdir.

20-ci əsrin sonlarında Sovetlər birliyinin çökməsi ərzində Ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları baş verir, onlar rusların dəstəyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərini işğal edə bildilər. 1992-ci ildə konflikt müharibəyə çevrildi. Müharibədə 20000 azərbaycanlı öldürüldü, 100000 insan yaralandı, 5 min insan şikəst oldu. Məqalədə Azərbaycanın mövqeyindən və böyük güclərin konflikt olan əraziyə, ABŞ, Rusiya, Fransa, Türkiyə və İran kimi böyük ölkələrin regiona marağına toxunulur. Məqalədə ATƏT Minsk qrupunun passiv fəaliyyəti tənqid olunur.

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, ərazi iddiaları, beynəlxalq təşkilatlar, danışıqlar prosesi, silahlı münaqişə, münaqişənin həlli, öz müqəddəratını təyinetmə, ərazi bütövlüyü.*

Giriş

Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ortaya çıxmasına baxmayaraq, problemin kökləri daha dərinədir. Xüsusilə, 19-cu əsrdən etibarən Qafqazın bölüşdürülməsi və böyük güclərin strateji hədəfləri səbəbiylə, köçlər də daxil olmaqla bölgədə gedən proseslər problemin ilk təməllərini meydana gətirdi. Lakin, problemin bugünkü formada ortaya çıxması əsasən 20-ci əsrin əvvəllərində və sonlarında yaşanan proseslərlə bağlıdır. Tarixi faktlar göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə İrandan və Türkiyədən çoxlu sayda erməni əhalisinin köçürülməsinə başlanmışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan bu köçürülmə prosesi bütün XIX əsr boyunca davam etdirilmiş və nəticədə regionda demoqrafik vəziyyətə təsir göstərmişdir. Ermənilərin bu bölgədə süni surətdə çoxaldılması onların XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının baş qaldırmasına səbəb olmuşdur.

Sovet dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən

muxtariyyətə malik olsa da, Ermənistan öz ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmış, ancaq istəyinə nail ola bilməmişdir. Lakin SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ermənilər Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan 50 min azərbaycanlına təcavüzə məruz qoyub didərgin salmış, eləcə də Ermənistandan 250 min azərbaycanlına tarixən yaşadığı torpaqlardan deportasiya etmişdir.

XX əsrin sonlarında yeni ərazi iddiaları

XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəlləri ölkəmizin ictimai-siyasi həyatı üçün çətin və mürəkkəb dövr kimi xarakterizə olunur. XX əsrin sonlarında Azərbaycanla bağlı iki çox vacib proses baş verdi: ölkəmizin yəni-dən müstəqilliyinə qovuşması və torpaqlarımızın Ermənistanın işğalına məruz qalması. Gənc və lazımi hərbi potensiala sahib olmayan, eyni zamanda beynəlxalq arenada səsinə eşitdirə bilməyən bir dövlət kimi Azərbaycanın, kifayət qədər hərbi və siyasi dəstəyə sahib olan Ermənistanın təcavüzünə məruz qalarkən tam şəkildə müdafiə olunması onsuz da çətin idi. Amma bütün bunlara istər müstəqillik mübarizəsi dövründə, istərsə də müstəqilliyin ilk illərində daxilə bəzi məqamlarda təcrübə çatışmazlığı, cəsarətsizlik, daxili problemlərin ümum-milli problemlərdən daha öndə tutulması da əlavə olununca torpaqlarımızın Ermənistan işğalına məruz qalması qaçınılmaz olmuşdu.

Belə bir şəraitdə ermənilər özlərinin yaxın və uzaq xaricdəki himayədarlarının köməkliyi ilə “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək üçün yəni-dən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər. Bu siyasət Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan Respublikasından) azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması, Azərbaycan-Ermənistan qarşdurması ilə nəticələndi. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı ərazi iddiaları onların “Böyük Ermənistan” yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsi idi. Ona görə də ermənilər, “ənənələrinə” sadıq qalaraq, əlverişli şərait yaranan kimi bu planı reallaşdırmağa çalışdılar.

Bu dövrdə erməni təşkilatları açıq bildirdilər ki, məqsəd Türkiyəyə “erməni genosidi” faktını etiraf etdirmək, onun ərazisində erməni dövləti yaratmaq, bu dövlətlə Ermənistan SSR-ini birləşdirmək, ona Naxçıvanı, Axalkalak və Dağlıq Qarabağı daxil etməkdir [14].

1987-ci ilin noyabr ayında münaqişə kütləvilik səviyyəsinə çatdı. Daha sonra Ermənistan SSR-in Qafan rayonunda azərbaycanlıların qovulması kampaniyası başlandı. Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv məcraya yönəldi. Fevral günlərində Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda erməni millətçilərinin mitinqlər dalğası başlandı. Fevralın 13-də İrəvanda ermənilərin ilk mitinqləri başladı. Fevralın 16-dan martın 2-dək DQMV-də mitinqlər təşkil olundu. Buna cavab olaraq fevralın 19-da Bakıda nümayiş keçirildi. 20 fevral 1988-ci ildə isə DQMV-nin Ali Soveti öz sessiyasında “Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetləri qarşısında DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən Ermənistan SSR-in tərkibinə keçirilməsi haqqında vəsatət qaldırılması” barədə qanuna zidd qərar qəbul etməklə Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsasını

qoymuş oldu. Bu vəsatətə cavab olaraq Ermənistan SSR Ali Soveti də 15 iyun 1988-ci ildə DQMV-in Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsinə razılıq verən qətnamə qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti 17 iyun 1988-ci ildə bu məsələ ilə bağlı müvafiq qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə göstərilirdi ki, SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 70-ci maddəsinə əsasən, DQMV Azərbaycan SSR tərkibindən Ermənistan SSR tərkibinə keçə bilməz, belə bir addım qeyri-qanuni sayılır. Amma buna baxmayaraq, DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetində DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul edildi [1, iş 205, v. 5-6].

Mərkəzi ittifaq orqanlarının hadisələrə birtərəfli yanaşması nəticəsində Dağlıq Qarabağ və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar hərbi təcavüzə məruz qalmaqla yanaşı, kütləvi şəkildə öz doğma yurdlarından çıxarıldılar. SSRİ-nin ümumi dövlət orqanı zəiflədikcə, DQMV-də azərbaycanlı və erməni icmalarının barışdırılmasına yönəlmiş bütün tədbirlər nəticəsiz qaldı. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti DQMV-də və onun ətrafında millətlər arası münasibətlərin gərginliyinin davam etməsi ilə əlaqədar olaraq və bunun qarşısını alıb regionda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində Muxtar Vilayət statusunu saxlamaqla DQMV-də xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi haqqında fərman qəbul etdi. Həmin fərmanla DQMV-də bilavasitə SSRİ-nin ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarına təbə olan Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı [4].

DQMV-də yaradılmış Xüsusi İdarəetmə Komitəsi (XİK) Muxtar Vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilməsini təmin etməli idi. Bu məqsədlə Qorbaçovun müşavirlərindən olan Arkadi Volski komitənin sədri təyin edilmiş və Daxili İşlər Nazirliyinin 5400 nəfərlik birliyi onun təbəçiliyinə verilərək vilayətə göndərilmişdi [7]. 1989-cu il ərzində qarşıdurmalar kiçik miqyaslı da olsa ara vermədən davam etmişdi. Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın bütün dövlət və ictimai orqanlarının səlahiyyəti dayandırıldı. XİK-nin fəaliyyəti nəticəsində DQMV Azərbaycandan, demək olar ki, ayrı salındı, eyni zamanda azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlandırılmasına və silahlı quldur dəstələrinin yaradılmasına geniş imkan verildi. Birbaşa Sovet rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, bəzən isə açıq himayədarlığı sayəsində DQMV iqtisadiyyatının və digər sahələrinin faktiki olaraq Azərbaycandan ayrılması və Ermənistana birləşdirilməsi baş verdi. Bütün rayon partiya komitələri Ermənistan KP-nin tərkibinə daxil oldu. Azərbaycanın bütün dövlət atributları (bayrağı, gerbi, himni və s.) dəyişdirildi və DQMV ərazisində Ermənistanın bayrağı və gerbi qaldırıldı.

Ümumiyyətlə, 1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan – 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31,000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncələr verildi, qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu [2, iş 274, v. 54].

Münaqişənin müharibə fazasına keçməsi

1991-ci il dekabrın 10-da “DQR”-də erməni icmasının müstəqilliyi barədə əvvəlcədən proqramlaşdırılmış “referendum” keçirildi. 1992-ci il yanvarın 6-da monoetnik “DQR”-nin müstəqillik bəyannaməsi elan edildi. Erməni separatçıları bu qərarı qəbul etməklə soyuq müharibəni “qaynar mərhələyə” keçirdilər.

Beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən, demək olar ki, heç bir müqavimətə rast gəlməyən, Rusiyanın himayəsini açıq-aşkar hiss edən ermənilər daha da azğınlaşdılar. 1991-ci ilin sonunda Rusiya ilə Ermənistan arasında “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə” imzalandı [2, iş 263, v. 78].

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 26 noyabr 1991-ci il tarixli növbədənəkar sessiyasında Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusu qanuni və haqlı olaraq ləğv edildi. Halbuki, Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni əhalisinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına tabe olmaması 1988-ci ildən belə bir addımın atılması üçün labüd idi. Təəssüf ki, hadisələrin başlanğıcında muxtariyyətin ləğv olunmaması, erməni separatçılarının qarşısının alınmaması vəziyyəti get-gedə kəskinləşdirirdi. Nəticədə, Azərbaycan hökuməti tərəfindən nəzarət olunmayan vilayətdə ermənilər Ermənistandan göndərilən silahlı dəstələr və hərbi texnikanın köməyi ilə azərbaycanlılara qarşı daha qanlı cinayətlər törətdilər ki, bu da münaqişənin böyüyüb irimiqyaslı müharibəyə çevrilməsinə səbəb oldu.

Belə bir şəraitdə erməni hərbi hissələri Rusiya qoşunlarının köməyi ilə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücumu genişləndirirdi. Onlar 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli, Quşçular kəndlərini ələ keçirdilər. 1992-ci il fevralın 25-də axşam saat 9-da erməni hərbi birləşmələri, Rusiya ordusunun Xankəndindəki 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alayı, xarici ölkələrdən gətirilmiş muzzdlu quldurlar uzun müddət mühasirədə olan Xocalıya hücum etdilər. Xocalı faciəsi törədildi. Xocalıda erməni cəlladları 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq və 70 qocanı qətlə yetirdilər. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin şikəst oldu. 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütövlükdə məhv edildi. 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla diri-diri yandırıldı, başları kəsildi, ağlasığmaz işgəncələrə məruz qaldı [3].

Xocalıya hücum zamanı 366-cı motoatıcı alayının 3-cü batalyonunda 50-dən çox erməni zabiti və gizirləri iştirak etmişdir. Xocalı soyqırımında izləri itirmək üçün 1992-ci il martın 2-də ruslara məxsus olan 366-cı motoatıcı alay Gürcüstanın Vaziani şəhərinə köçürüldü, martın 10-da isə marşal Şapoşnikovun əmri ilə həmin alay ləğv edilərək tərkibi başqa alaylara paylandı [8].

Burada qısaca bəzi məqamların xüsusi qeyd edilməsində fayda var. İlk ağla gələn sual niyə məhz Xocalının belə geniş miqyaslı hücumu məruz qalmış olması və niyə burada bəzi araşdırmaçılar və beynəlxalq hüquq mütəxəssisləri tərəfindən soyqırım kimi xarakterizə edilən qırğının həyata keçirilməsidir. Buradakı ilk mühüm məqam, Xocalının strateji mövqeyilə bağlıdır. Ermənilər

üçün Xocalının işğal edilməsi Əsgəran ilə Xankəndi arasındakı quru yolunun açılaraq, Şuşa istisna olmaqla keçmiş DQMV-nin bütün ərazisinin Ermənistanın nəzarətinə keçməsi baxımından əhəmiyyətli idi.

Xocalıya qarşı hücumun böyük qırğın şəklində reallaşdırılmasının bir neçə səbəbi olmuşdur. Bunlar arasında ermənilərin şüur altına işləmiş türk düşmənçiliyi, hücum edənlərin psixoloji vəziyyəti kimi amillərlə yanaşı, əməliyyatın qəsdən insanların gözünü qorxutmaq və müqavimətlərini zəiflətmək məqsədini güdməsinin də xüsusi yeri var. Bu strategiyaya görə, bölgədəki Azərbaycan Türklərinin psixoloji müqaviməti qırılsa və ailələri qətl edilmək surətiylə bir ölçüdə gözləri qorxudulsa sonrakı hücumlarda müqavimət daha zəif olacaq və hər kəs canını və daha da əhəmiyyətli ailəsini xilas etməyə çalışacaqdı. Hazırkı Ermənistan prezidenti, Xocalı Soyqırımına görə əsas məsuliyyət daşıyan şəxslərdən biri olan Serj Sarkisyanın hadisə ilə bağlı açıqlamaları da bu fikri təsdiq edir [15]. Əslində sonrakı işğal proseslərinə baxıldıqda ermənilərin bu strategiyasının müəyyən dərəcədə uğur qazandığı da görünür.

1992-ci il aprelin sonunda İranın vasitəçiliyi ilə 7 may 1992-ci il tarixdə Tehrandə Azərbaycan prezidentinin səlahiyyətlərini yerinə yetirən parlament sədri Yaqub Məmmədov, Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyan və İran İslam Respublikasının Prezidenti Həşimi Rəfsəncani arasında problemin həllinə dair görüş keçirilmişdir. Görüş nəticəsində Azərbaycan ilə Ermənistan arasında səkkiz maddədən ibarət müqavilə imzalanmışdır. Amma razılaşma imzalandıqdan yalnız iki gün sonra 9 may 1992-ci il tarixdə Ermənistan ordusu “bölgənin açarı” sayılan Şuşanı, 17 may 1992-ci il tarixdə isə bölgəni Ermənistana bağlayan Laçını işğal etmişdir.

Şuşanı ələ keçirməklə Ermənistan bu problemi yalnız hərbi-taktiki baxımdan həll etmiş oldu. Problemin siyasi həlli isə getdikcə dərinləşərək çətin məcraya salındı. Məhz Şuşanın işğalı sonralar digər Azərbaycan ərazilərinin itirilməsində əsas rol oynadı. Münaqişənin nizamlanması ilə bağlı müxtəlif səviyələrdə danışıqların davam etdiyi və Bakıda dövlət çevrilişi baş verdiyi bir vaxtda, bundan istifadə edən düşmən 1992-ci il may ayının 18-də Laçın rayonunu işğal etdi. Müşahidəçilərin qənaətinə görə, rayonun işğalını reallaşdıran qüvvələrin böyük hissəsi Dağlıq Qarabağ ərazisindən deyil, birbaşa Ermənistan Respublikası tərəfdən – Laçın dəhlizi vasitəsilə daxil olmuşdu. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ separatçıları ilə Ermənistan arasında dəhliz yarandı. Nəticədə, 1385 kv. km ərazisi, 71 000 nəfər əhalisi və 120 kəndi olan Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələrinin əlinə keçdi [8]. Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağ sərhədlərindən çıxdığını və Ermənistanın hərbi işğalçılıq niyyətinin böyük olduğunu göstərdi. Ermənilərin humanitar dəhliz adlandırdığı bu yol ilə Dağlıq Qarabağa külli miqdarda silah, döyüş sursatı və hərbi qüvvə gətirildi [6]. Beləliklə, “öz müqəddəratını təyin etmək” ideyasını reallaşdırmaq adı altında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini Ermənistanla birləşdirən dəhliz silah gü-

cünə ələ keçirildi. Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağ hüdüdlərindən çıxdığını və Ermənistanın hərbi işğalçılıq niyyətinin böyük olduğunu göstərdi.

1993-cü ilin yayında və payızında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni zərbələr vuruldu. Düşmən ölkədəki siyasi böhrandan istifadə edib iyun ayının əvvəllərindən başlayaraq güclü hücumla keçdi. Düşmən Ağdam rayonunun Qarqar çayı, Saybalı kəndinə qədər ərazini işğal etdi. 1993-cü ilin iyulun 23-də Ağdam şəhəri işğal olundu. BMT və ATƏT-in xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, 1993-cü il avqustun 18-də Cəbrayıl, avqustun 23-də Füzuli, avqustun 31-də Qubadlı rayonları Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Mühəsirəyə düşmüş Zəngilan rayonu isə oktyabrın 29-30-da düşmən əlinə keçdi.

Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid oldu, 100 min nəfər yaralandı, 5 min nəfər əlil oldu. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu ötdü. Rəsmi məlumata görə erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq və 255 qoca əsir götürüldü [10].

Ümumiyyətlə, 1988-1991-ci illərdə, yəni hadisələrin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər olan dövrdə İttifaqın hakim dairələri tərəfindən himayə edilən Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə dinc sakinlər qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bu illər ərzində Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilmiş 2559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1388 atəşə tutma halları qeydə alınmışdır ki, bunların da nəticəsində 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır [13].

Beləliklə, itirilmiş torpaqlarımız 14082 kv. km olmuş, bunun 4372 kv. km-i Dağlıq Qarabağa, qalanı isə ətraf rayonlara aiddir. Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-90-cı illərində 40,681 kv. km ərazimiz Ermənistan SSR tərəfindən işğal olunmuşdur [11].

Münaqişənin tənzimlənməsində böyük dövlətlərin və Azərbaycanın mövqeyi

Qeyd etməliyə ki, artıq 25 ildir münaqişə davam edir və 1994-cü ilin mayında elan olunan atəşkəsdən sonra başlanan sülh danışıqları həm iki ölkə prezidentlərinin təkbətək görüşləri, həm də vasitəçilik missiyasını üzərinə götürən ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin fəaliyyəti ilə davam etdirilir. Bu proses vaxtaşırı dondurulsa da, artıq 19 ildən çoxdur gedir. Cəbhə xəttində isə hər gün atəşkəs pozulur, əsgərlər həlak olur, Ermənistan geri çəkilmir, Azərbaycan güzəştlər limitinin qurtardığını bəyan edir. Lakin bu günə qədər münaqişənin həllinə dair hər hansı ciddi və yekun bir sənəd ortaya çıxmayıb. Fikrimizcə, münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalması Ermənistana sərfəlidir. Çünki onların qənaətinə əsasən regiondakı hazırkı status-kvo gələcəkdə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün bir zəmin hazırlaya bilər. Digər tərəfdən, danışıqlar prosesində iştirak edən, lakin münaqişənin Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında baş verdiyini iddia edən Ermənistan tərəfi hələ 1991-ci ildə elan edilən "DQR"-in müstəqilliyini tanımaqdan çəkinir.

Azərbaycan hakimiyyətinin yüksək səviyyədə açıqlamalarından da məlum olur ki, hələ münaqişənin ilk vaxtlarından hazırda ATƏT Minsk qrupuna rəhbərlik edən ölkələr – ABŞ, Fransa və Rusiya Federasiyası Ermənistanı yardım göstərirlər. Onların başında Rusiya durur. Fransadan fərqli olaraq Rusiya hərbi-siyasi, iqtisadi dəstəyi tam açıq şəkildə edir.

Münaqişənin tənzimlənməsində Rusiyanın mövqeyi

Regional güclərin bu münaqişənin həll olunmasına münasibətləri müxtəlif olmuşdur. Münaqişənin lap əvvəllərindən etibarən Rusiya Ermənistanın yanında olduğunu göstərmiş və ona hərbi cəhətdən yardım etmişdir. Rəsmi Moskva rəsmi Yerevan ilə hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalayaraq ola biləcək müharibədə özünün iştirakı üçün zəmin hazırlamışdır. Rusiya bununla hər iki tərəfə diplomatik yollarla göstərməyə çalışmışdır ki, hər hansı bir qərarın qəbul olunmasında əsas gücdür. Minsk qrupunun üzvü kimi Rusiya münaqişənin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll edilməli olduğunu və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanındığını bəyan edir. Lakin Azərbaycan tərəfi bu bəyanatların əleyhinə olaraq Kremlin Ermənistanı böyük siyasi və hərbi dəstəyinin olduğunu bilir.

Müharibənin əvvəllərindən sonuna qədər Rusiyanın Ermənistanı istər siyasi, istərsə də hərbi yardım göstərməsi deyilənlərə əyani sübutdur. Rusiya hələ də Cənubi Qafqazı və bu bölgədəki dövlətləri öz nüfuz dairəsində görür. Buna görə də Moskva münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində deyil, öz maraqlarına uyğun olaraq həll olunması üçün çalışır. Rusiya üçün bu vəziyyət hər iki respublikanı özündən asılı vəziyyətə salmaq baxımından əlverişlidir. Münaqişənin birdəfəlik olaraq həll olunması həm Azərbaycan, həm də Ermənistan respublikalarının qərbə siyasi və iqtisadi cəhətdən inteqrasiya etməsinə səbəb ola bilər ki, bu da Rusiyanın Cənubi Qafqazda mənafeələrinə ziddir. Bildiyimiz kimi SSRİ-nin Cənubi Qafqazda olan hərbi hissələri Azərbaycandan və Gürcüstandan çıxarılmış, təkcə Ermənistanda qalmışdır. Deməli Rusiya Cənubi Qafqazda qalmaq üçün Ermənistanı hərbi siyasi yardım göstərmək məcburiyyətindədir. Dağlıq Qarabağ məsələsi Rusiyanın Cənub Qafqaz siyasətində önəmli məsələlərdən biri sayıla bilər. Rusiya bu məsələnin həll olunmasında əsas rol oynadığı halda Ermənistanı siyasi və hərbi yardım göstərməklə yanaşı, həm də bitərəf bir ölkə olduğunu göstərmək istəyir. Əslində isə Rusiya Cənubi Qafqaza qarşı olan imperialist mövqeyindən əl çəkərək, beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq Ermənistanın işğalçılıq siyasətini pisləməlidir.

Münaqişənin tənzimlənməsində Fransanın mövqeyi

Fransaya gəlcə, bu ölkədə güclü erməni diasporu var. Bu səbəbdən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən birinin Fransa olması ermənilərin marağındadır. Belə ki, hələ münaqişənin əvvəlindən Fransanın Ermənistanı yardımlar etməsinə dair yetərli qədər dəlil-sübutlar var. Hələ 1988-ci ilin dekabr ayında Ermənistanda baş vermiş zəlzələ zamanı bu Ermənistanı, dolayısı yolla Dağlıq Qarabağdakı qüvvələri silahlandırmağa başlamışdılar. Erməni lobbisi həmin vaxt humanitar yardım adı altında göndərdiyi təyyarələrdə əs-

lində, silah daşıyırdılar. Çox keçmədi ki, Qarabağda başlayan döyüşlərdə bu silahlardan is-tifadə olunduğu ortaya çıxdı. Bundan başqa, müharibə dövründə Fransa höku-mətinin Ermənistana yardımı böyük rol oynayır. Həmin proses indi də davam edir. Məsələn, Ermənistan hərbi hava qüvvələrini gücləndirmək üçün Fransadan “Miraj” bombardmançı təyyarələri alır.

Münaqişənin tənzimlənməsində ABŞ-ın mövqeyi

Minsk qrupunda erməni lobbisinin güclü olduğu digər üzvü isə ABŞ-dır. ABŞ dövləti münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll olun-masının tərəfdarı olduğunu bəyan etməklə yanaşı həm də qarşı tərəflərin qəbul edəcəkləri istənilən qərara da hörmət ilə yanaşacağını bəyan etməklə məsuli-yətdən qaçdığını nümayiş etdirmişdir. Əslində ABŞ üçün münaqişənin dondu-rulmuş vəziyyətdə qalması onun enerji və boru xətləri siyasətinə uyğundur. Burada məqsəd münaqişə tərəflərini yeni bir müharibədən çəkəndirməyə inan-dırmaqdır. Son vaxtlarda Obama hökumətinin Qafqaz bölgəsində aktiv siyasət yeritməməsi Rusiyanın bu bölgədə aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

Münaqişənin tənzimlənməsində İranın mövqeyi

Bölgədə yerləşən İranın Ermənistana iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə yar-dımlar etdiyini də inkar etmək olmaz. Rəsmi Tehranın bütün sahələrdə əmək-daşlıq məsələsində Ermənistana Azərbaycandan daha çox üstünlük verməsi bu-nu sübut edir. İran tərəfi bunun səbəblərini müxtəlif cür izah etsə də, son nəticə-də Ermənistanın son 20 ildə mövcudluğu Rusiyadan sonra İran kimi regionun böyük dövlətinin dəstəyinə arxalanmasından asılı olub. İran münaqişənin əvvəl-lərində vasitəçilik etməyə cəhd göstərmişdi. Lakin tarixən Azərbaycanın müstə-qilliyini qəbul etməyən fars hakimiyyəti rəsmi Bakının Türkiyə ilə sıx əlaqələr qurmasında narahat olmaqdadır. Bu cür yanaşma isə İranın tərəfsiz olmayaca-ğının bir isbatıdır. Rusiya kimi İran da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdı-ğını rəsmi olaraq beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə bəyan etsə də, Azərbaycan rəsmi Tehranın bu mövqeyinə inanmamaqdadır. 1992-ci ilin fevral və may ay-larında iki dəfə İranın vasitəçiliyi ilə müzakirələr keçirilmişdir. Bu müzakirələ-rin birincisində ermənilər Xocalı soyqırımını həyata keçirmiş, ikincisində isə Ermənistan Azərbaycanın Şuşa şəhərini işğal etmişdir. Bu hadisələrin Azərbay-canda yaratdığı mənfi təsir sonrakı dövrlərdə İran tərəfindən ortaya atılan vasi-təçilik təkliflərinin “ölü doğulmasına” səbəb olmuşdur. İranın 1994-cü il atəş-kəs müqaviləsindən sonrakı təklifləri də bu və digər səbəblərdən Azərbaycan tərəfindən çox vaxt sərt reaksiyalarla hər dəfə rədd edilmişdir.

Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycana region ölkələrindən heç biri bir-başına hərbi yardım göstərməyib, yalnız bəzi ölkələrlə hərbi sahədə əməkdaşlıqla bağlı razılaşmaları olub. Azərbaycan həm silahlanma, həm də digər sahələrdə maddi cəhətdən yalnız öz daxili resurslarına arxalanıb.

Münaqişənin tənzimlənməsində Türkiyənin mövqeyi

Regionda söz sahibi olan dövlətlərdən biri də Türkiyədir. Türkiyə regional güc olaraq Azərbaycanın yanında olan yeganə dövlətdir. Bu dövlətin də müna-

qişənin həll olunmasında öz mövqeyi vardır. Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə yaxınlaşdıran əsas səbəblər bir tərəfdən iki dövlət arasında milli, dini baxımdan olan yaxınlıqlar olsa da, hər iki ölkəni ortaq problemlər də birləşdirir. Belə ki, böyük güclərin ortaya atdıqları “Erməni kartı” Türkiyə və Azərbaycana qarşı yönəldilmişdir. Türkiyə üçün Qarabağ məsələsi Ermənistan dövlətinin mövcud olduğu üçün ortaya çıxmış bir problem olmayıb, Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın təsiri və təzyiqi çərçivəsində dəyərləndirilir.

Türkiyə Qarabağ problemi ilə əlaqədar olaraq Ermənistana embarqo tətbiq edərək bu ölkə ilə diplomatik münasibətlərini kəsdi. Azərbaycanın ərazi və milli baxımdan türk torpağı, eyni zamanda bölgənin türk dünyasına açılan qapı olması Türkiyəni Ermənistanı gözdən çıxarmağa məcbur etdi. Aralarındakı qan bağı və zəngin enerji qaynaqları, eyni zamanda onun beynəlxalq sistemə inteqrasiyası Türkiyə baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Ermənistanın Türkiyəyə qarşı təkidlə soyqırımı və torpaq iddialarını dilə gətirməsi və hər fürsətdə bu iddiaları beynəlxalq arenaya çıxarması Türkiyənin getdikcə neytral mövqedən uzaqlaşmasına səbəb oldu. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan bir tərəfdən Türkiyəyə qarşı soyqırımı və torpaq iddialarını önə sürməkdə və işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çəkilməyi qəbul etməməkdə, digər tərəfdən də Türkiyə ilə sərhəd qapılarının açılmasını tələb etməkdədir. Ümumiyyətlə, Ermənistan Türkiyə ilə sərhəd qapılarının açılması ilə bağlı müzakirələrdə Qarabağ məsələsinin şərt kimi qoyulmasına etiraz etməkdədir. Bundan başqa Ermənistan Türkiyə ilə münasibətlərini də soyqırımı və torpaq iddiaları istisna olmaqla inkişaf etdirmək niyyətində və sərhəd qapılarının açılmasını istəməkdədir.

Mövcud proseslər dəyərləndirildiyində, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin qurulmasının olduqca çətin olduğu görülməlidir. Eyni milli kökə sahib olmasından başqa Türkiyənin Azərbaycana verdiyi digər ən başlıca dəstək bununla da izah oluna bilər ki, Azərbaycan geostrateji mövqeyi və təbii sərvətləri ilə Ermənistandan daha önəmli bir ölkədir. Azərbaycanın neft və qaz gəlirləri sürətlə inkişaf etməkdə və Ermənistan ilə müqayisə olunmayacaq səviyyədə böyük və strateji iqtisadi gücə çevrilməkdədir. Türkiyə özünün enerji ehtiyaclarını təmin etmək üçün Rusiya və İranla birlikdə Azərbaycanı da ən önəmli enerji mənbəyinə sahib olan ölkələr arasında görməkdədir.

Münaqişənin tənzimlənməsində Azərbaycanın mövqeyi

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə bütün ölkələrin dövlət başçıları ilə görüşlərində əsas mövzulardan biri olmuşdu. 1993-2000-ci illərdə Heydər Əliyev bu məsələni ABŞ, Fransa, Rusiya, Türkiyə rəhbərləri ilə dəfələrlə müzakirə etmiş, problemin həlli yollarını araşdırmışdı. BMT-dəki çıxışlarında, NATO-nun, İslam Konfransı Təşkilatının, Türkdilli Dövlət Başçılarının Sammitlərində, MDB dövlət başçılarının, demək olar ki, bütün görüşlərində O, bu məsələyə toxunmuş, onun həllinin regionda və dünyada siyasi, iqtisadi, beynəlxalq münasibət-

lərin inkişafına geniş imkanlar açacağını vurğulamışdır [12]. Bütün bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq dünya ictimaiyyəti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həqiqi mahiyyətini anlama bilmişdi. 1992-ci ildən başlayaraq ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlar və bu qurumla qarşılıqlı əməkdaşlıq Prezident Heydər Əliyevin ciddi səyləri ilə Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdi. Yalnız, onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycanın dövlət başçısı ATƏT-in rəhbərliyi və Minsk qrupunun nümayəndələri ilə 140-a qədər görüş keçirilmişdir [9].

Prezident seçildikdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev danışıqlara qaldığı yerdən davam etməyə başladı. Prezident İlham Əliyev ilk öncə ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirərək hərbi məqsədlər üçün ayrılan vəsaiti artırmağa başladı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanın hərbi büdcəsinə ayırdığı vəsait Ermənistanın dövlət büdcəsindən çoxdur. Bu da ordumuzun maddi texniki bazasının yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. Bundan da istifadə edərək qarşı tərəfə lazım gələrsə müharibəyə başlayıb işğal olunmuş ərazilərimizi güc yolu ilə azad edə bilərik mesajları verilməkdədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan torpağında ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına Azərbaycan dövləti və xalqı heç vaxt imkan verməyəcək. Dağlıq Qarabağa yalnız Azərbaycanın tərkibində hər hansı bir status verilə bilər. Lakin bu Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində mümkündür. Bu prinsipdən kənarda heç bir məsələnin həll oluna bilməyəcəyini bildirən dövlət başçısı Azərbaycanın bununla əlaqədar öz prinsiplə mövqeyindən bir addım belə geri çəkilməyəcəyini bəyan etmişdir [5].

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində beynəlxalq təşkilatların səyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq, yeni formada addımlar atılmışdır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılması oldu. Həmin vaxtdan bu günə qədər iki respublikanın prezidentləri Moskvada, Vaşinqtonda, Cenevrədə, Yaltada, İstanbulda, Davosda, Nyu-Yorkda, Minskə, Parisdə, Ki-Üestdə, Soçidə, Kişinyovda, Praqada, Strasburqda, Varşavada, Astanada, Kazanda, Rambuyədə, Buxarestdə, Sankt-Peterburqda, Surixdə və habelə iki respublikanın sərhəddi – Sədərəkə 30-dan çox görüş keçirmişlər.

Azərbaycan Respublikasının rəsmi mövqeyi Ermənistanın bu münaqişədə tərəf kimi iştirakını tanımasından ibarətdir. Danışıqlarda iştirak etsə də, Ermənistan tərəfi münaqişəni Dağlıq-Qarabağla Azərbaycan arasında baş verdiyini iddia edir və bildirir ki, Ermənistan tərəfi burada yalnız “maraqlı tərəf” qismində çıxış edir. Lakin Qarabağdakı separatçıların lideri olmuş Robert Koçaryanın 1998-ci ilin martında və 2003-cü ilin fevralında Ermənistan prezidenti seçilməsi, 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağın silahlı qüvvələrinə rəhbərlik etmiş Serj Sarkisyanın əvvəlcə Ermənistanın müdafiə naziri, daha sonra baş nazir təyin olunması, 2008-ci ildə isə Ermənistan prezidenti seçilməsi, Ermənistan Silahlı

Qüvvələrinin bu münaqişədə bilavasitə iştirakı münaqişəyə dövlətlərarası silahlı münaqişə kimi baxılmasını və Ermənistan Respublikasının təcavüzkar dövlət kimi qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Bütün bunlarla yanaşı münaqişənin həlli ilə məşğul olan ATƏT-in həmsədrləri olan ABŞ, Rusiya və Fransanın münaqişənin həllində yavaş hərəkət etmələri Prezident İlham Əliyevi başqa vasitələrə müraciət etməyə məcbur edir. Bu dövəmdə Azərbaycanın Rusiya, İran, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya ilə əlaqələrin intensivləşdirdiyi görünür. Azərbaycan mümkün olduğu qədər ərazi bütövlüyü məsələsini sülh yolu ilə həll etməyə çalışır. Lakin bu mümkün olmadığı təqdirdə müharibə qaçınılmazdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, neçə illərdir davam edən sülh danışıqlarının bu formada davam etdirilməsinin isə heç bir nəticəsi yoxdur. Səbəb isə Azərbaycanın münaqişənin mərhələli həll prinsipi ilə ərazi bütövlüyü çərçivəsində, Ermənistan isə kompleks şəkildə, özü də xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi çərçivəsində həll olunmasını istəməsidir. Danışıqların hansısa dövründə bu mövqedən güzəştlər edilməsindən bəhs olunsada, ümumilikdə yekun razılaşma yoxdur.

Bu münaqişənin gələcəyi haqqında danışarkən bir neçə məqama diqqət etmək lazımdır. Azərbaycan tərəfi ərazi bütövlüyünün təmin olunması, yəni, işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və 7 rayondan erməni qüvvələrinin geri çəkilməsi, bu ərazilərdən köçkün vəziyyətə düşmüş əhəlinin öz yerlərinə qayıtmasını tələb edir. Rəsmi Bakı Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinə qarşı olaraq ona ən yüksək status verilməsinə hazır olduğunu bəyan edir. Ermənistan tərəfi isə 1992-ci ildə öz “müstəqilliyi” elan etmiş Dağlıq Qarabağı öz ərazilərinə qatmaq üçün səy göstərir. Lakin bu oyuncaq respublikanı indiyədək Ermənistan da daxil olaraq de-yure tanımamışdır.

Münaqişənin həll olunmamasının bir neçə səbəbi vardır. Münaqişənin həll olunmamasına əngəl olan səbəblərdən biri kimi hər iki tərəfin bir-birilərinə olan inamsızlığını göstərmək olar. Son yüz ildə bir neçə dəfə savaşımış bu xalqların bir araya gələrək yaşaması qeyri-mümkün olmuşdur. Digər bir amil isə Rusiya faktorudur. Başqa bir səbəb isə qərb dövlətlərinin, əsasən də, Minsk qrupunun həmsədrləri olan üç dövlətin – ABŞ, Rusiya və Fransanın bu problemin həll olunmasında ikili standartlardan istifadə etməsidir. Həmsədr ölkələr münaqişənin həll olunmasına beynəlxalq hüquq çərçivəsindən deyil, məhz öz ölkələrinin mənafeleli baxımından yanaşırlar. Hər üç dövlət atəşkəsdən sonrakı vəziyyətin davam etməsinin tərəfdarıdır.

Digər səbəb isə ABŞ, Rusiya və Fransada olan erməni lobbisinin həmin dövlətlərin xarici siyasətinə təzyiq etməsidir. Bu vəziyyət Fransada daha aydın hiss olunur. ABŞ üçün bölgədə həyata keçirilən enerji layihələrinin təhlükəsizliyi daha önəmli olduğu üçün çox vaxt ermənilərin hüquqa zidd əməllərini görməzdən gəlmişdir. Bu günə qədər münaqişənin həll olunmamasının əsas səbəblərindən biri məhz bölgədə təsiri olan böyük dövlətlərin öz mənafeleli

baxımından problemə yanaşmalarıdır. ABŞ və Fransa kimi vasitəçi dövlətlər bölgədəki insan haqlarını dəyərləndirərək mövcud problemin həll olunması istiqamətində iradə nümayiş etdirə bilirlər. Bunun üçün bu dövlətlərin Qafqazı yalnız sabitlik və enerji mənafehləri üçün dəyərləndirməkdən vaz keçib, işğalçı Ermənistanla qarşı təzyiq göstərmələri lazımdır. İnsan hüquqları və beynəlxalq hüquq kağız üzərində qalmamalı, super güclər bu dəyərləri öz məqsədləri üçün deyil, bölgədə sülhün əldə olunmasına yönəltməlidirlər. Ermənistan bir müstəqil dövlət üçün Rusiyaya sığınmaq siyasətinin düzgün olmadığını dərk etməli, işğalçılıq siyasətindən əl çəkərək BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların münaqişənin həlli istiqamətində qəbul etdiyi tövsiyə və qərarları yerinə yetirməlidir. Belə bir addımın atılması bölgəyə sülh və əmin-amanlıq gətirə bilər. Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qərarlar yerinə yetirilməməsi bu təşkilatlara olan inamın azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Dağlıq Qarabağ məsələsində işğalçı və işğala məruz qalan tərəflərə eyni münasibət göstərilməsi Ermənistanın cəzasızlığına səbəb olmuşdur. Buna görə də Ermənistan münaqişənin həll olunması istiqamətində addım atmağa maraqlı deyil.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində beynəlxalq təşkilatların söyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq, yeni formada addımlar atılmışdır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılması olmuşdur. Həmin vaxtdan bu günə qədər iki respublikanın prezidentləri Moskvada, Vaşinqtonda, Cenevrədə, Yaltada, İstanbulda, Davosda, Nyu-Yorkda, Minskə, Parisdə, Ki-Üestdə, Soçidə, Kişinyovda, Praqada, Strasburqda, Varşavada, Astanada, Kazanda, Ramburyədə, Buxarestdə, Sankt-Peterburqda, Surixdə, Münhendə, Həştərxanda və habelə iki respublikanın sərhəddi – Sədərəkdə 30-dan artıq görüş keçirmişlər.

Ancaq çox ağır və çətin keçən danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfi öz haqlı mövqeyini müdafiə edərkən bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Çünki münaqişə başlayandan keçən dövr ərzində aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək işğalçılıq siyasətindən əl çəkmir. Digər tərəfdən isə, dünya birliyinin “ikili standartlar” prinsipindən çıxış etməsi, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret fəaliyyət göstərməməsi danışıqlar prosesində irəliləyişin əldə olunmasına maneə törədir.

Buna baxmayaraq Azərbaycan dövləti beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də münaqişəni dinc vasitələrlə nizama salmaq üçün fəaliyyət göstərən ATƏT-in sülhəratma təkliflərinə hörmətlə yanaşaraq onun işində müntəzəm və əməli şəkildə iştirak edir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev keçən dövr ərzində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri ilə 50-dən çox görüş keçirmiş və bu da münaqişənin nizama salınması istiqamətində aparılan danışıqlarda ölkəmizin ilk növbədə sülh variantına üstünlük verdiyinə sübutdur.

Çox təəssüf ki, yarandığı vaxtdan etibarən ATƏT-in Minsk qrupunun qəbul etdiyi sənədlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının, suverenliyinin bərpasının zəruriliyi bildirilsə də, indiyə qədər bu qurumun fəaliyyəti sülh prosesində arzu olunan nəticəni verməmişdir. Mövzuyla bağlı səylərin indiyə qədər hələ də nəticəsiz qalmasında digər məqamlarla yanaşı, bölgənin şərtlərinin və xüsusiyyətlərinin kifayət qədər diqqətli qiymətləndirilməməsi, problemin tarixçəsinin və əsl mahiyyətinin gözdən keçirilməməsi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin reallığa və bəzi dövlətlərin maraqlarına qurban verilməsi xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Şübhəsiz ki, problemin əsl mahiyyəti Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və sərhədlərini genişləndirməyə çalışmasıdır. Eyni zamanda problemin tərəfi halına gətirilən Azərbaycan içərisindəki Erməni azlığın vəziyyətinin nə olacağı, onların hüquqlarının hansı formada təminat altına alınacağı da vacib bir mövzudur.

Problemin həqiqi mənada həll olunması üçün Azərbaycan torpaqları üzərindəki Ermənistan işğalının qeyd-şərtsiz və dərhal aradan qaldırılması vacibdir. Çünki işğalın davam etməsi, problemi içindən çıxılmaz bir hala gətirməkdədir. İşğalın aradan qaldırılması üçün ya beynəlxalq güclər vasitəsilə bir sülh planı hazırlanması və dərhal bu planın tətbiq olunmasının təmin edilməsi, ya da Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərək Ermənistan ordusunu öz sərhədləri xaricinə çıxarması lazımdır.

Azərbaycan işğala məruz qaldığı üçün yalnız işğal olunmuş torpaqlarının azad olunmasından sonra hansısa güzəştli addım atmaqda israrlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev deyir: “Bizim ən böyük kompromisimiz sülh danışıqlarına sadıq qalmağımızdır. Lakin biz bu imkanlardan istifadə etməklə yeni şərait yaratmalıyıq. Bir daha demək istəyirəm ki, hərbi potensialın möhkəmləndirilməsi avtomatik olaraq müharibənin yenidən başlanmasına gətirib çıxarmır. Bu, ən son variantdır. Biz buna hazır olmalıyıq. Hər bir ölkə, o cümlədən müharibə vəziyyətində olan, ərazisi işğal edilmiş ölkə buna hazır olmalıdır”.

Ermənistan isə hər hansı təzyiqə baxmayaraq işğal olunmuş torpaqlardan çəkilmək yönündə heç bir addım atmayıb. Yəni işğal olunmuş əraziləri münafiqənin həlli üçün girov saxlayır. Azərbaycan isə münafiqənin sülh yolu ilə həllinin mümkün olmadığı halda hərbi yolla həll variantı üçün hazırlaşır. Buna görə də öz silahlı qüvvələrini daim inkişaf etdirir. Ermənistan da öz növbəsində müharibənin başlanması ehtimalını nəzərə alaraq silahlanmaqdadır. Bu da regionda münafiqənin yenidən alovlanması təhlükəsi yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA): F. 1, siy. 83, iş 205, v. 5-6.

2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi (ARMMA): F. 2941, siy. 1, iş 274, v. 54.
3. “Azərbaycan” qəz., 1997, 22 fevral.
4. Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək (sənədlər və materiallar). Bakı, Azərənəşr, 1989, s. 67.
5. Ahmedov E. Ermenistan'ın Azərbaycan'a Saldırısı ve AGİT-“2023”, 15 nisan 2010, sayı 108, s. 56.
6. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998, 137 s. s. 5.
7. Çiloğlu F. Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, İstanbul. Sınatle, 1998, s. 144-145.
8. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı: Gənclik, 2005, 192 s. s. 148.
9. Qarabağ dünən, bugün və sabah. 8-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). Bakı, 2009, 292 s, s. 30.
10. Mehdiyev R. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 280 s, s. 112.
11. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s., s.133-134.
12. “Respublika” qəz., 2001, 24 fevral.
13. Sultanov Z. Qarabağın qara günləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 152 s.
14. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку: ЭЛМ, 1992, 208 p., с. 14.
15. Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war, New-York University Press, 2003, p. 172.

Мехман Шабанов

АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКИЙ КОНФЛИКТ И ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКИХ СТРАН В ЕГО УРЕГУЛИРОВАНИИ

В статье подробно рассказывается о первопричинах азербайджано-армянского конфликта. Отмечается, что корни проблемы приходятся на начало XX века, а начало было положено еще в то время, когда царская Россия переселила армян на Кавказ. Также отмечается, что царская Россия, переселив армян на Кавказ, впоследствии всегда помогала им.

В конце XX в., перед развалом СССР, армяне вновь выступили против Азербайджана с территориальными претензиями и с помощью советских войск смогли захватить Нагорный Карабах и прилегающие территории. В 1992 г. конфликт перерос в войну. В ходе войны погибли 20000 азербайджанцев, ранено 100 тысяч, пять тысяч стали инвалидами. В статье говорится о позиции Азербайджана и великих держав в направлении ре-

шения конфликта, об интересах США, России, Франции, Турции и Ирана, критикуется бездеятельность членов Минской группы ОБСЕ.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, Армяно-Азербайджанский конфликт, территориальные претензии, международные организации, переговорный процесс, вооруженный конфликт, разрешение конфликта, самоопределение, территориальная целостность.*

Mehman Shabanov

THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT AND POSITION OF GREAT STATES IN ITS SETTLEMENT

The paper gives details on the prime causes of the Azerbaijani-Armenian conflict. It is noted that the roots of the problem fall onto the early XX century, and this problem started when the Tsarist Russia resettled Armenians to the Caucasus. It is also noted that the Tsarist Russia after resettling Armenians to the Caucasus, then always helped them.

At the end of the twentieth century, before the collapse of the USSR, Armenians once again opposed Azerbaijan with territorial claims and with the help of the Soviet Army could seize Nagorno-Karabakh and surrounding areas. In 1992, the conflict escalated into a war. During the war, 20.000 Azerbaijanis were killed, 100 thousands injured, five thousands became invalids. The paper tells on the position of Azerbaijan and the great powers in the direction of conflict solving, on interests of the US, Russia, France, Turkey and Iran, the inaction of members of the OSCE Minsk Group is criticized.

Key words: *Nagorno-Karabakh, Armenian-Azerbaijan conflict, territorial claims, international organizations, negotiations, armed conflict, conflict resolution, self-determination, territorial integrity.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5.

ELMAN CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: ecaferli@mail.ru

SOVET RUSİYASININ CƏNUBİ QAFQAZDA MİLLİ SİYASƏTİ VƏ NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ

Məqalədə 1918-1921-ci illərdə sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda yürütdüyü milli siyasətin Naxçıvanla bağlı cəhətləri araşdırılır. Bu dövrdə Rusiyanın regionda “mübahisəli ərazilər” məsələsində antiazərbaycan siyasəti onun riyakar və ermənipərəst cəhətlərində özünü göstərirdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində sovet Rusiyasının dövlət xadimləri G.Çiçerin, İ.Stalin və S.Orconikidze fəal rol oynayırdılar. Lakin Naxçıvan özünün Azərbaycana məxsusluğu və onun tərkibində qalmaq uğrunda ciddi mübarizə apardı. Məhz bu mübarizənin nəticəsində Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsinə səbəb olan beynəlxalq müqavilələr imzalandı və konstitusion aktlar qəbul edildi.

Açar sözlər: *sovet Rusiyası, sovetləşdirmə, “mübahisəli ərazilər”, Naxçıvan məsələsi, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, muxtariyyət statusu.*

1920-ci il aprelin 27-28-də rus-sovet ordusunun hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Naxçıvanda onsuz da gərgin olan hərbi-siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Aprelin 28-də 11-ci Qırımızı ordunun hərbi şurası və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Naxçıvana göndərdikləri teleqramda hakimiyyətin sovetlərə verilməsini tələb etdi. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri, sonra isə sədr müavini işləmiş İ.Ponomaryov bu barədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: “1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvanı təmsil edən nümayəndəsi məni yanına çağırırdıraq bildirdi ki, Bakıdan telefonaqramma ilə aldığımız sərəncama əsasən hakimiyyət sovetlərə keçir. Siz yeni hökumət təşkil edin. Biz kommunistləri, sol cinahdan olan nüfuzlu şəxsləri təcili surətdə çağırıb, tərkibi yeddi nəfərdən ibarət İnqilab Komitəsi yaratdıq. Lakin Bakıdan verilən sərəncamlara əsasən bir həftə ərzində İnqilab Komitəsinin sədri uç dəfə dəyişdirildi” [1, v. 105].

Lakin Naxçıvan İnqilab Komitəsinin arxasında real siyasi və hərbi qüvvə durmadığı, daşnak fitnəkarlıqlarının və basqınlarının isə davam etdiyi bir şəraitdə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsinin rəhbərliyi hakimiyyəti təhvil verməyə tələsmədi. Çünki yeni hakimiyyət Azərbaycanla Ermənistan arasında mü-

nasibətlərin əsl mahiyyətinə bələd olsa da, Naxçıvan məsələsinə öz münasibətini hələ qəti olaraq bildirməmişdi [17, s. 29]. Bunu 1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR Xarici İşlər komissarının müavini M.D.Hüseynovun daşnak rejiminin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi notadan da aydın görmək olur. Notada deyilirdi: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının fəhlə-kəndli hökuməti İnkilab Komitəsinin simasında sizdən tələb edir: 1) Qarabağ və Zəngəzuru öz qoşunlarınızdan dərhal təmizləyin; 2) Qoşunlarınızı öz sərhədlərinizə çəkin; 3) Milli qırğınlara son qoyun. Əks təqdirdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının İnkilab Komitəsi özünü sizinlə müharibə vəziyyətində hesab etmiş olacaqdır. Notaya cavab vermək üçün üç gün vaxt verilir” [15, iş 11-12, v. 27]. Göründüyü kimi, notada Naxçıvanla bağlı heç nə deyilmirdi.

Sovet Rusiyasının Azərbaycan torpaqları ilə bağlı məsələdə tutduğu mövqe bir çox hallarda ABŞ və İngiltərənin, habelə daşnak hökumətinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Elə bunun ifadəsi idi ki, sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin 1920-ci il iyunun 2-də rusların Qafqazdakı emissarı Q.Orconikidzeyə yazırdı: “Daşnak hökuməti ilə kompromisə nail olmaq bizim üçün vacibdir. Bu arada Azərbaycan hökuməti nəinki Qarabağ və Zəngəzuru, həm də Şərur-Dərələyəz qəzasını mübahisəli ərazi elan edir. Sonuncu heç vaxt, heç kim tərəfindən mübahisəli elan edilməmişdir, buranı hətta Müsavat hökuməti həmişə Ermənistanın kimi qəbul etmişdir. Onsuz Ermənistandan, demək olar ki, heç nə qalmır. Bakıda özünü böyük nüfuzunuzdan istifadə edərək Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasının deyil, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli hesab edilməyinə nail olmağınızı xahiş edirik” [7, inv. № 594]. Belə aydın olur ki, sovet hökumətinin bütün cidd-cəhdi Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazilər, Şərur-Dərələyəz qəzasının erməni ərazisi olduğunu Azərbaycan hökumətinə qəbul etdirməkdən ibarət idi. Başqa sözlə, qondarma erməni dövlətinin ərazisinin Azərbaycan torpaqları, o cümlədən onun Naxçıvan bölgəsinin ərazisi hesabına genişləndirilməsi sovet Rusiyası üçün prioritet məsələyə çevrilmişdi. 1920-ci il iyunun 19-da N.Nərimanovun, P.Mdivaninin və b. imzaları ilə RSFSR Xarici işlər komissarı G.Çiçerinə və surəti Vladıqafqazda olan 11-ci Qırmızı ordu hərbi şurasının üzvü Q.Orconikidzeyə göndərilən teleqramda ermənilərin Azərbaycanın bütün ərazisi boyu törətdikləri qanlı qırğınlar və onun səbəb olduğu vəziyyət təhlil edilirdi: “Daşnak hökuməti Azərbaycanda öz qanunsuz işlərini davam etdirir... Daşnaklar tərəfindən onlarca kənd dağıdılmışdır. Müsəlman kəndliləri kütləvi surətdə daşnaklar tərəfindən doğranmışlar... Culfa və Naxçıvan rayonlarında müsəlmanların yurdları daşnaklar tərəfindən tutulmuş, bir ildən çoxdur ki, əlaqələr kəsilmişdir. Yerli əhali öz qüvvələri ilə daşnak hökumətinin əleyhinə çıxıb müdafiə mövqeyi tutmuşdur. Onlar bu mübarizədə öz qüvvələrinə və Türkiyə qoşunlarının gücünə arxalanırlar. Bizim qoşunlar bu yerləri azad etdikdən sonra həmin yerlər ancaq Azərbaycana birləşdirilməlidir” [2, v. 181-187].

Q.Orconikidze teleqram elə həmin gün V.Lenin və G.Çiçerinə göndərmiş,

Naxçıvandakı vəziyyəti tamamilə təhrif edən öz fikirlərini də əlavə etmişdi: “Qarabağda və Zəngəzurda sovet hakimiyyəti elan edilmişdir. Göstərilən ərazilər Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsidir. Naxçıvan bir neçə aydır üsyançı müsəlmanların əlindədir. Ümumiyyətlə, mənim fikrimcə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağırıb onunla birlikdə Azərbaycana və Ermənistanı aid mübahisəli məsələləri həll etmək lazımdır” [18, s. 556-557]. Bu məlumatdan belə anlaşılır ki, sanki Naxçıvan Azərbaycan ərazisi deyildir və teleqramdakı məlumatın əksinə olaraq, Naxçıvanı daşnaklar deyil, hansısa “üsyançı müsəlmanlar” ələ keçirmişlər. Bu, G.Çiçerinin təlimatı ilə hərəkət edən Q.Orconikidzenin elə ilk gündən antiəzərbaycan mövqe tutduğunun və sovet Rusiyası hökumətinin Azərbaycanın “mübahisəli əraziləri” məsələsində, o cümlədən Naxçıvan məsələsində ermənipərəst siyasətinin bariz göstəricisi idi.

Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, daşnaklar daha da ruhlanaraq artıq bölgədə real siyasi və hərbi gücə çevrilən Lenin Rusiyasının Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasındakı fəaliyyətinə rəğmən Naxçıvanla bağlı işğal planını həyata keçirməyə səy göstərdilər. Həmin vaxt Naxçıvanda olan türk zabiti V.Ünüvar 1920-ci il iyulun 19-da daşnak hökumətinin Naxçıvan Milli şurasına daxil olan Naxçıvanın ermənilərə tabe edilməsi ilə bağlı 7 bənddən ibarət tələblərinin Azərbaycan hərbi dəstələrinin komandiri H.Səlimovun və onun özünün iştirakı ilə Naxçıvan Milli şurasında müzakirə edildiyini bildirir. Bir gün sonra Milli şuranın sədri Cəfərqulu xanın imzası ilə ermənilərə göndərilən cavabda bildirilirdi ki, “müsəlman əhali bu ərazinin Ermənistanın bir parçası olduğunu o zaman qəbul edər ki, Dəhnə boğazından Ordubada qədər olan ərazinin müsəlmanlarına istiqlal verilsin”. Təklif edilirdi ki, digər məsələlərin həlli İrəvanda tərəflərin “bəlli bir gündə” müəyyənləşdiriləcək görüşündə müzakirə olunsun. Lakin daşnaklar iyulun 25-dək Şahtaxtına qədərki əraziləri işğal etdi [8, s. 40-41, 45].

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə göndərdiyi məktubda bildirilirdi ki, bu rayonlar (Naxçıvan, Culfa və Ordubad) bir-birindən aralı düşüb, ancaq yerli əhalinin gücü ilə daşnaklardan müdafiə olunurlar. Buna görə də həmin rayonlar Qırmızı ordu tərəfindən azad olunmalı və bilavasitə Azərbaycana birləşdirilməlidir: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik” [11, s. 10].

1920-ci il iyulun 28-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvandakı vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsipial şəkildə aydınlaşdırsın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyətinin qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında 11-ci Qırmızı ordunun hərbi-inqilab şurası ilə danışıqlar aparsın. Beləliklə, Qırmızı ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. 11-ci Qırmızı ordunun 1-ci

Qafqaz alayından olan 30 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi 1920-ci il iyulun 27-də gecə, həmin ordunun “Yoldaş Trotski” adına 106-cı alayının süvari dəstələri isə iyulun 28-də Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Həmin gün M.Bəktaşov, H.Səlimov, A.Qədimov, Q.Məmmədov, H.Əliyev, Ə.Əzimov, N.Nəcəfov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov və Y.Babayevdən ibarət tərkibdə bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi təsis edilən Naxçıvan İnqilab Komitəsi Azərbaycanın sovetləşdirilməsinin tərkib hissəsi kimi, Naxçıvan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Hərbi İnqilab Komitəsi ilə yanaşı, Naxçıvanda Hərbi Əmək Müdafiə Şurası yaradıldı. 1920-ci il oktyabrın 19-da Ordubadda, dekabrın 2-də isə Şərurdə inqilab komitələri və yerli hakimiyyət orqanları təşkil edildi [12, s. 175].

Beləliklə, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildikdən sonra da bölgədə vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Naxçıvan İnqilab Komitəsi yarandıqdan bir gün sonra, iyulun 29-da daşnak hökumətinə müraciət edərək sülh danışıqlarına başlamaq təklifini verdi və bu məqsədlə İrəvana üç nəfərdən – bir nəfər Qırmızı Ordudan, bir nəfər türk ordusundan və naxçıvanlı Əli Babayevdən ibarət nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin daşnaklar nümayəndə heyətinin qarşısında Naxçıvanın qeyd-şərtsiz erməni hakimiyyətinə tabe olması tələbini qoydular. Bu azmış kimi, onların tələbinə görə, naxçıvanlılar daşnaklara 7 min ədəd tüfəng, hər bir tüfəng üçün 80 ədəd güllə, Naxçıvanda olan bütün top və pulemyotları, habelə 300 min pud buğda, 300 yəhərli at, 200 baş qoşqu heyvanı verməli idi [7, inv. № 397]. Daşnaklar nümayəndə heyətinin sülhsevər çağırışlarına, ciddi xəbərdarlıqlarına əhəmiyyət verməyərək onları həbs edib İrəvana göndərdilər. Yalnız Naxçıvan İnqilab Komitəsinin nümayəndə heyətinin həbsinə qarşı kəskin etirazından sonra nümayəndələr azad edilərək Şahtaxtıya qaytarıldı.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi daşnakların tələbinə qəti etiraz etmiş və o zaman Şahtaxtı kəndində yerləşən erməni qoşunlarının rəisinə avqustun 1-də aşağıdakı məzmununda məktub təqdim etmişdi: “Naxçıvan rayonunun əhalisi monarxist üsul-idarəsinin zəncirini birdəfəlik öz boynundan atmışdır və daşnakların bizi əsarət altına alıb qul etmək üçün hər hansı cəhdinə cavab verməyə hazırdır. Naxçıvan rayonunun əməkçi xalqı özünü RSFSR-lə ittifaqa girmiş Azərbaycan Sovet Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir. Xalq heç vaxt erməni zəhmətkeşləri ilə düşmənçilik etməmiş və etməyəcəkdir. Ancaq qəddar, zülmkar daşnaklara qarşı mübarizəni davam etdirəcəkdir” [17, s. 33].

Görünür, ermənilərin belə azğınlaşmasına səbəb Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Naxçıvanın müvəqqəti himayəsiz qalması və ərazi məsələsində sovet Rusiyasının da daşnakların mənafeyinə cavab verən siyasət yürütməsi olmuşdu. 1920-ci il avqustun 10-da RSFSR-lə daşnak rejimi arasında imzalanan müvəqqəti sülh sazişinə görə Şahtaxtı və Culfa, habelə Şahtaxtı-Culfa dəmir yolu hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməmək şərti ilə ermənilərin nəzarətində qalırdı. Müqavilə 6 bənddən ibarət idi və bunlardan dördü süni şəkildə mübahisəli elan edilmiş Azərbaycan torpaqlarına aid idi. Müqavilənin 2-ci bəndi aşağıdakı məzmununda idi: “Ermənistan Respublikası qo-

şunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla, mübahisəli vilayətlər olan Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur”. Müqavilənin 3-cü bəndinə əsasən isə Naxçıvan və Zəngəzur daşnaklara verilirdi [4, v. 33; 10, s. 34, 41-42]. Bu, Lenin hökumətinin, öz sələfi kimi, Naxçıvanla bağlı iddialarında erməniləri müdafiə etdiyinin, hətta ona düşmən münasibət bəsləyən daşnakların Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə loyallıq yanaşdığının sübutu idi. Halbuki elə həmin gün Naxçıvan İnkilab Komitəsinin Azərbaycan SSR XKS-nin sədri N.Nərimanova göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir” [12, s. 175].

1920-ci ilin avqustunda Naxçıvan bölgəsinin əsas hissəsi məhz sovet Rusiyasının ermənipərəst siyasətinin və bölgədəki Qırmızı ordu hissələrinin fəaliyyəti və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində daşnakların nəzarəti altına keçmişdi. Sovet hakimiyyətinin elan edildiyi ərazi yalnız Naxçıvan şəhərini və şəhərin ətrafındakı kəndləri əhatə edirdi. Əvəzində Qırmızı ordu rəhbərliyi Naxçıvanda siyasi repressiyalara başlamışdı. Avqustun 22-də Naxçıvan İnkilab Komitəsinin iclasına sədrlik edən zabıt N.Fyodorov komitəni xanların, bəylərin, varlıların mənafeyini müdafiə etməkdə ittiham edərək onun fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi. Onun bu sərt çıxışı İnkilab Komitəsinin sədr müavini H.Səlimovun 11-ci Qırmızı ordunun hərbi qərargahı tərəfindən həbs edilərək, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasında və keçirdiyi əməliyyatlarda xüsusi xidmətləri olduğuna görə “sosializm cəmiyyətinin düşməni kimi” güllələnməsi ilə nəticələndi. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin iyununda Qarabağda 11-ci Qırmızı ordunun üstün qüvvələri qarşısında geri çəkilməyə məcbur olmuş 2 min nəfərə yaxın Azərbaycan Milli Ordusunun əsgər və zabıtlarının bir hissəsi Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qalmışdı. Milli Ordunun tanınmış generallarından olan H.Səlimov sovet hakimiyyəti tərəfinə keçib, hətta İnkilab Komitəsinin tərkibinə də daxil olaraq bu qurumun sədr müavini seçilmişdi.

1920-ci il avqustun 29-da 11-ci Qırmızı ordunun Qafqaz alayının komandiri Starovun və Fyodorovun iştirakı və sədrliyi ilə keçirilən İnkilab Komitəsinin növbəti iclasında Müsəlman milli komitəsinin rəhbərləri Cəfərqulu xanın, Rəhim xanın və onun oğlu İsgəndər xanla bağlı məsələ müzakirə edilmişdi. Qeyd edək ki, Cəfərqulu xan Milli komitənin yaradılmasında, Naxçıvan bölgəsinin erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdi və Naxçıvanda böyük nüfuza sahib idi. Lakin İnkilab Komitəsi əmlakları müsadirə olunmaqla Cəfərqulu xanı və Rəhim xanı həbs edərək 11-ci Qırmızı ordunun hərbi tribunalına vermək barədə qərar qəbul etmiş, İsgəndər xanın Təbriz şəhərində yaşadığı nəzərə alınaraq, onun öz əmlakını götürüb Naxçıvan şəhərini tərk etməsinə icazə verilmişdi [13, v. 1-2, 34].

1920-ci ilin avqustunda Azərbaycan İnkilab Komitəsinin və XI Qızıl Ordu Hərbi İnkilab Şurasının qərarı ilə B.Vəlibəyov Naxçıvana fəvqəladə komissar

təyin olundu [3, v. 8]. Rusiyada təhsil almış, orada inzibati orqanlarda fəaliyyət göstərmiş və 11-ci Qırmızı ordu üçün etibarlı şəxs sayılan B.Vəlibəyovun fəvqəladə komissar kimi göstərdiyi antimilləti fəaliyyət, S.Sadiqovun “Əslində heç bir ehtiyac olmadan bütün səlahiyyətlərə malik fəvqəladə komissarlığın fəaliyyətinin gücləndirilməsində başlıca məqsəd Naxçıvanı siyasi fırılداqlar və kələk yolu ilə “öz əlimizlə” Ermənistanla “peşkəş” etməkdən ibarət olmuşdu”, – fikrinin həqiqət olduğunu sübut edir. 1920-ci ilin dekabrın 23-də B.Vəlibəyovun İrəvana gedərək Naxçıvandakı vəziyyət barədə məhz Ermənistan İnqilab Komitəsinə məruzə etməsi və bu komitə tərəfindən onun Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olunması həmin həqiqəti təsdiqləyən daha bir faktdır. K.Qarabəkir paşanın Şərq cəbhəsi qoşunlarının siyasi işlərinə baxan, həmçinin Türkiyənin Naxçıvanda yerləşən qoşunlarının (qərargah Şahtaxtı kəndində idi) komandanı Veysəl bəy İrəvandan qayıdan B.Vəlibəyovu Naxçıvanı Ermənistanla satmaqda ittiham edərək iki gün Şahtaxtında saxlamışdı [17, s. 42, 45-46].

Rusiyanın daşnakları həvəsləndirən siyasət yürütməsinin nəticəsi idi ki, ermənilər 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Ordubad üzərinə qəfil hücum keçdi. Yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, Ordubad ermənilər tərəfindən qarət olundu. Yalnız sentyabrın 18-də Naxçıvandakı türk əsgərlərinin və yerli könüllü hərbi dəstələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində erməni ordusu Ordubaddan qovulub çıxarıldı. 1920-ci ilin avqust-noyabr aylarında ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla nəticələnməsində A.Şadlinskiyin “Qırmızı Tabor” dəstələrinin böyük xidmətləri olmuşdu. 1920-ci il noyabrın 7-də daşnakların hücumuna cavab olaraq 11-ci Qırmızı ordunun Qafqaz alayının hissələri, türk qoşun dəstələri, yerli əhalidən təşkil olunmuş 1500 nəfərlik könüllü əsgərlər ilə birlikdə “Qırmızı Tabor” dəstələri, həmçinin İrandan Naxçıvana qayıtmış üsyançı Şərrur qaçqınlarının düşmənlərə qarşı əks-hücum əməliyyatı Şərrurun azad edilməsi, daşnak generalı Şelkovnikovun 2500 nəfərlik diviziyasının əsir alınması ilə nəticələnmışdi [17, s. 36-38].

Bu dövrdə Naxçıvanın tarixən həmişə tərkibində olduğu Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanılmasında, Naxçıvan məsələsinin xalqımızın mənafeyinə uyğun həll edilməsində dövrün tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi B.Şahtaxtinskiyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci il mayın 19-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Ermənistanla danışıq aparmaq üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə yaradılan 5 nəfərlik nümayəndə heyətinə B.Şahtaxtinski də daxil idi. O, 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, iyulun 15-də isə RSFSR-lə danışıqlarda Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski N.Nərimanovun tapşırığı ilə ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması üçün ciddi iş aparmışdır [2, s. 27-32].

RSFSR-lə daşnak rejimi arasındakı 1920-ci il 10 avqust müqaviləsindən xəbər tutan B.Şahtaxtinski Leninə məktubunda Naxçıvanın ermənilərə verilmə-

sinin yolverilməzliyini də 7 maddədən ibarət əsaslandırılmış müddəalarla diqqətə çatdırmışdı. O, Naxçıvan ərazisinin daşnak Ermənistanına verilməsinin Şahtaxtı-Maku, Şahtaxtı-İrəvan və Culfa-Təbriz dəmir yollarının sovet dövlətinin nəzarətin çıxmasına, Qərb dövlətlərinin regionda nüfuzunun artmasına şərait yaradacağına, bölgədə sovet hökumətinə münasibətin pisləşməsinə səbəb olacağını siyasi cəhətdən əsaslandırmışdı [6, v. 14-15].

B.Şahtaxtinski Naxçıvan məsələsindəki mübariz və prinsipial mövqeyi N.Nərimanovun ona göndərdiyi 1920-ci il 8 sentyabr tarixli teleqramında yüksək qiymətləndirilmişdi. Məhz bu dəstəyin ifadəsi idi ki, Behbud ağa sonrakı mərhələdə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanması uğrunda mübarizəsini inadla davam etdirdi. O, V.Leninə göndərdiyi, Naxçıvan məsələsi və ümumiyyətlə, sovet Rusiyasının bölgədəki ikiüzlü siyasəti ilə bağlı öz fikirlərini 1920-ci il 8 sentyabr tarixli ikinci məktubunda daha açıq və qətiyyətlə ifadə etmişdi. “Təəssüf ki sovet hakimiyyətinin işi formaca inqilabi, nəticə etibarilə mürtəce olmuşdur... Azərbaycan əhalisi əvvəlcə belə fikirləşirdi ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətdə olanların işidir. Əhali Moskvaya inanırdı... Lakin burada da tezliklə ümitsizliyə düşər oldu”. B.Şahtaxtinski Türkiyə ilə RSFSR arasında birbaşa dostluq münasibətlərinin qurulmasının vacibliyini və Naxçıvan bölgəsinin bu münasibətlərdəki əhəmiyyətini vurğulayaraq yazırdı: “Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin Naxçıvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nəhayət, Ermənistanla gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması türklərin bizim siyasətimizə olan inamını itirir” [5, v. 1-8; 10, s. 37-38, 41]. Məktubun B.Şahtaxtinskiyə məhz onun özünün iştirakı ilə RSFSR-lə Azərbaycan SSR arasında danışıqların aparılması və müqavilənin imzalanması (1920-ci il, 29-30 sentyabr) ərəfəsində göndərilməsi Behbud ağanın milli məsələdə barışmaz mövqeyə, geniş dünyagörüşünə, siyasi uzaqgörənliyə malik, savadlı, qorxmaz bir siyasətçi və diplomat olduğunu sübut edirdi.

1920-ci il avqustun 11-də XI Qırmızı ordunun Naxçıvanda olan 28-ci diviziyası daşnakların işğalı altında olan ərazilərlə sərhədləri bağlasa da, 8 minə-dək türk əsgəri hələ Naxçıvanda qalmaqda idi. Belə bir şəraitdə artıq sovet Rusiyasının nəzarətinə keçən Naxçıvanla bağlı siyasi və diplomatik çəkişmələrin yeni mərhələsi başlanmış oldu. Azərbaycan hökumətinin israrlı tələblərindən sonra, oktyabrın əvvəllərində Ordubad qəzasının ərazisi, dekabrın əvvəllərində isə Şərur qəzası Qırmızı ordu hissələri tərəfindən daşnaklardan təmizləndi.

Lakin sovet Rusiyası erməniləri razı salmaq naminə bölgədə riyakar siyasət yürüdü. Belə ki, 1920-ci il sentyabrın 29-da özünün fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə yaradılan Azərbaycan SSR-lə xarici ticarətin, poçt, teleqraf və radioteleqram idarələrinin, ərzaq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin birləşməsinə dair, sentyabrın 30-da isə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında və hərbi dəniz məsələlərinə dair müqavilələr (müqavilələri RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin və Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, Azərbaycan SSR-in

RSFSR-dəki fəvqəladə nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski imzalamışdı) bağlasa da [12, s. 294], oktyabrın 28-də RSFSR-lə daşnak rejimi arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə də Azərbaycanın rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanı güzəşt edilirdi. Sovet Rusiyası bu yolla Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurmaq üçün zəmin hazırlamaq, ermənilərin rəğbətini qazanmaq istəyirdi. O, öz maraqlarına uyğun antiantanta mövqeyi tutan Türkiyə ilə açıq münaqişəyə girməkdən çəkinsə də, gələcəkdə Azərbaycanla eyni milli-etnik, tarixi-mədəni bağlılığa malik olan Türkiyə arasında bilavasitə sərhədlərin olmasına imkan verməmək üçün işğalçı daşnak rejiminin yerində formal olaraq ermənilərə məxsus sovet hakimiyyəti qurmaqla Qərbi Azərbaycanı sovetləşdirmək siyasətini sürətləndirdi.

Sovet qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra süni olaraq “mübahisəli” elan edilmiş ərazilərin ermənilərin xeyrinə həlli istiqamətində fəal iş aparılırdı. Bu işdə İ.Stalinlə Q.Orconikidzenin mövqeləri həlledici rol oynamaqda idi. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan adlanan ərazidə – E.C.) sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən bir gün sonra, 1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının Q.Orconikidze, S.Ter-Danielyan, Y.Stasova, A.Serebrovski, V.Yeqorov, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov, M.Qasımov və başqalarının iştirakı ilə keçirilən birgə iclasının ərazi məsələlərinə dair qərarında deyilirdi: “Sovet Azərbaycanı ilə sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi sovet Ermənistanının ayrılmaz ərazisidir. Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək üçün tam hüquq verilir...” [15, iş 15, v. 6-7]. Həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatında Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanı verildiyinin elan edilməsi erməniləri daha da fəallaşdırdı. Bunun ardınca, RSFSR-lə Ermənistan SSR arasında imzalanan 2 dekabr 1920-ci il tarixli müqavilənin 3-cü maddəsində İrəvan quberniyasının bütün əraziləri, o cümlədən Zəngəzur qəzası Ermənistan ərazisi kimi tanınırdı. Müqavilədə Naxçıvan Ermənistan ərazisi kimi göstərilməsə də, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatı və müqavilədəki keçmiş İrəvan quberniyasının bütün ərazilərinin Ermənistanı verildiyi ifadəsi Naxçıvan məsələsində qeyri-müəyyənlik və əhalidə haqlı narahatlıq yaratmışdı. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının ədalətsizcəsinə sovet rejimi tərəfindən ermənilərə hədiyyə edilməsinin ifadəsi olan bu qərarın icrası ermənilərin illərdən bəri uğrunda silahlı mübarizə apardığı amalın – Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tam işğalının asanlıqla gerçəkləşməsi demək olacaqdı. Naxçıvanın erməni işğalına verilməsi ilə bağlı iş Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl aparılmışdı. Hətta Naxçıvanın fəvqəladə komissarı B.Vəlibəyov Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatının Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl hazırlandığını da etiraf etmişdi [14, v. 21].

Rusiyanın məhz bu imperialist və ikiüzlü mövqeyinə görə Türkiyə 1918-

ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinin 2-ci maddəsini əsas götürərək Naxçıvanı himayə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-ə keçən gecə Türkiyə ilə çökməkdə olan Qərbi Azərbaycandakı daşnak rejimi arasında imzalanan 18 maddədən ibarət Gümrü müqaviləsinin [15, iş 18, v. 128-133] 2-ci maddəsinə görə isə, erməni hökuməti Naxçıvan, Şaxtaxtı və Şərur ərazisinə müdaxilə etməmək və referendumla (plebissitlə) müəyyən ediləcək idarə formasının yaradılmasınadək burada Türkiyənin nəzarətində olacaq idarəçiliyin təşkili ilə razılaşırdı.

Rusiya hökuməti bu müqaviləni tanımadığını bildirmiş və Azərbaycan hökumətindən də belə mövqe bildirməyi tələb etmişdi. B.Şaxtaxtinski isə Azərbaycanın bolşevik rəhbərlərinə tələq etməyə çalışırdı ki, Gümrü müqaviləsi tanınmalıdır. O bildirirdi ki, Türkiyənin mövqeyini müdafiə etməklə torpaqlarımızı xilas etmək mümkündür. Lakin son nəticədə Azərbaycan hökuməti də Gümrü müqaviləsini tanımadı. Gümrü müqaviləsi özünün sonuncu gününü yaşayan daşnak rejimi ilə imzalandığı və Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda – E.C.) qurulan erməni sovet hökuməti də öz sələfinin bağladığı bu müqaviləni tanımadığını elan etdiyi üçün heç bir hüquqi əhəmiyyət daşımasa da, bu müqavilədə ərazi məsələsinin qoyuluşunun tarixi-siyasi əhəmiyyəti sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli məsələdə yürütdüyü ermənipərəst siyasətin və Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalına verilməsinin ifşası baxımından özünü bu gün də göstərməkdədir.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırım siyasəti nəticəsində əhalisinin xeyli hissəsi məhv edildiyindən Zəngəzurun erməni işğalına verilməsinə qarşı ciddi müqavimət təşkil etmək mümkün olmadı. Lakin Naxçıvan əhalisinin 1920-ci il dekabrın 5-dən başlayaraq öz qətiyyətli iradəsini növbəti dəfə ortaya qoyması bölgənin sonrakı taleyini tarixi ədalətə uyğun şəkildə – Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. Dekabrın 15-də Naxçıvana göndərilən Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şaxtaxtinski burada əhalinin Azərbaycan İnkilab Komitəsinin bəyanatı haqqında narahatlığını bölüşdü və əsl həqiqəti dedi. O, naxçıvanlılara öz diyarlarını müdafiə etməyin yolunu göstərərək bildirdi ki: “Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər”. [14, v. 21]. Behbud ağa həmçinin, Naxçıvan şəhərində Şərur-Dərələyəz və Ordubad əhalisinin mitinqlərini də keçirmiş, bu mitinqlərdə əhali Naxçıvanın Azərbaycan SSR qəyyumluğunda müstəqil sovet respublikası kimi təşkil edilməsi arzusunda olduğunu bildirmişdi. Mitinqlərin nəticələri barədə Azərbaycan və Ermənistan İnkilab Komitələrinə müvafiq məlumatlar verilmişdi.

Naxçıvanın Ermənistana verilməsi barədə sovet Rusiyasının və onun təzyiqi ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tutduğu yanlış mövqeni əlində əsas tutan Ermənistan İnkilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 26-da Naxçıvan haqqın-

da geniş bəyanat verərək Naxçıvanın “könüllü” surətdə Ermənistana birləşdiyini bildirməklə əslində Naxçıvanın müstəqilliyi ideyasının özünü rədd etmişdi. Lakin Naxçıvan əhalisinin bu dinc erməni işğalına qarşı mütəşəkkil şəkildə kəskin və qəti etirazlarını bildirməsi, təsirsiz qalmadı Naxçıvana öz müqəddəratını müstəqil təyin etmək hüququ verən yeni sənədin elan edilməsi ilə nəticələndi. Cəmi 2 gün sonra, dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi. Görünür, Naxçıvan əhalisinin artan etirazlarının və müqavimətinin genişlənərək Azərbaycanın digər işğal olunmuş əraziləri ilə bağlı məsələni yenidən gündəmə gətirəcəyindən çəkinən ermənilər, müvəqqəti də olsa, Naxçıvanın işğalı ilə bağlı planlarından geri çəkildi. Lakin 28 dekabr bəyanatı ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi yox, “müstəqil sovet respublikası” kimi tanınırdı. Bu isə, ermənilərin Naxçıvanla bağlı işğal planlarından birdəfəlik əl çəkmədiyini göstərirdi.

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibətlə bağlı keçirdiyi rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Bu, Zəngəzurun işğalından sonra Naxçıvanın qəsb olunması ilə bağlı planlarını bir qədər təxirə salmaq məcburiyyətində olan ermənilərin arzusuna ciddi zərbə idi. Türkiyənin diplomatik yardımı, Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi səyləri ilə yanaşı, məhz bu rəy sorğusunun nəticələri sonradan Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub-saxlanması uğrunda aparılan mübarizədə, müqavilələrin imzalanmasında və statusun tam şəkildə rəsmiləşdirilməsində son dərəcə mühüm hüquqi və sosial-siyasi amil oldu. 1921-ci il martın 16-da bağlanmış Türkiyə ilə RSFSR arasında dostluq və qardaşlıq haqqında 16 maddəlik Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində deyilirdi: “Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [9, s. 26-27].

Naxçıvanın statusu ilə bağlı yekun və həlledici sənəd 1921-ci il oktyabrın 13-də bir tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə digər tərəfdən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri arasında RSFSR-in iştirakı ilə Qars şəhərində imzalanan 20 maddədən ibarət müqavilə [15, iş 18, v. 135-145] oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı müddəə konkret və aydın şəkildə qoyulmuşdu: “Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri bu müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar”. Həmin Əlavədə isə Naxçıvan ərazisinin sərhədləri Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsindən daha dəqiq göstərilirdi. Əlavəyə görə, Arazdəyən stansiyası Ermənistanın tərkibində qalırdı. Müqa-

vilədə, həmçinin Ermənistan SSR-in Türkiyə və İran dövlətləri ilə sərhədləri göstərilmiş, Naxçıvan SSR-in Türkiyə ilə sərhədi Arazdöyən stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İranla sərhədi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi saxlanılmışdı.

Qars müqaviləsinin bir neçə dövlət tərəfindən imzalanması və qüvvədə olması üçün məhdud müddətin müəyyənləşdirilməməsi onun beynəlxalq müqavilə kimi Naxçıvanın taleyi və müqavilədə əksini tapmış digər məsələlərin həlli baxımından əbədi aktuallığını təmin etdi. Başqa sözlə, Qars müqaviləsinin imzalanması Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunun ona imza atan dövlətlər tərəfindən tanınması və onun Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun beynəlxalq hüquqi təminatının yaradılması demək idi.

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun təmin edilməsi yuxarıdakı müvafiq bürokratik müzakirələrdən sonra yalnız 1924-cü ilin fevral ayında baş tutdu. Azərbaycan SSR MİK-in 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan muxtar ölkəsi Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan SSR-ə çevrilməsi rəsmiləşdirildi və Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamənin layihəsinin hazırlanması üçün komissiya yaradılması qərara alındı.

Beləliklə, son nəticədə Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalması məsələsi qəti şəkildə həll olundu.

1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK muxtariyyətin ilk konstitusiya əhəmiyyətli sənədi olan "Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası haqqında Əsasnamə"ni [16, v. 2-13] təsdiq etdi. Naxçıvan SSR-in birinci Konstitusiyası həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq işlənib hazırlandı və 1926-cı il aprelin 18-də V Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayında təsdiq edildi. Sonralar, 1937-ci və 1978-ci illərdə Naxçıvanın sovet hakimiyyəti illərində daha iki Konstitusiyası qəbul edildi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan SSR MİK-in 23 dekabr 1923-cü il tarixli, Zaqafqaziya MİK-in 8 yanvar 1924-cü il tarixli qərarlarına, habelə birincinin 9 fevral 1924-cü il tarixli dekretinə baxmayaraq, həm "Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə"də (1924-cü il), həm də Naxçıvanın ilk Konstitusiyasında (1926-cı il) "Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası" adına "Muxtar" sözü əlavə edilməmişdi. Bu məsələ konstitusion səviyyədə Naxçıvanın ikinci Konstitusiyasında (1937-ci il) öz həllini tapdı və Naxçıvan muxtariyyəti məhz həmin ildən "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası" adlandırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, iş 1027.
2. ARDA: F. 10, siy. 3, iş 69.
3. ARDA: F. 379, siy. 25, iş 2.
4. ARPIİSSA: F. 158, siy. 6, iş 7.
5. ARPIİSSA: F. 1, siy. 1, iş 2 a.
6. ARPIİSSA: F. 609, siy. 1, iş 71.

7. ARPIİSSA: Surət fondu.
8. General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2006, 104 s.
9. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, 140 s.
10. Hacıyev İ. Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 80 s.
11. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkili və əhəmiyyəti. "Qobustan" jur., Bakı, 1999, № 2, s. 8-12.
12. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, c. II, Naxçıvan, 2005, 381 s.
13. NMRDA: F. 63, siy. 1, iş 4.
14. NMPDA: F. 314 siy. 1, iş 14.
15. NMRDA: F. 314, siy. 5, iş 11, 12, 15, 18.
16. NMRDA: F. 314, siy. 5a, iş 66.
17. Sadıqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 s.
18. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 705 с.

Эльман Джафарли

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ВОПРОС НАХЧЫВАНА

В статье исследуются аспекты национальной политики Советской России на Южном Кавказе в 1918-1921 гг., связанные с Нахчыванским вопросом. В этот период по поводу «спорных территорий» антиазербайджанская политика России имела в целом лицемерный и проармянский характер. В ее осуществлении активную роль играли государственные деятели советской России Г.Чичерин, И.Сталин и С.Орджоникидзе. Но Нахчыван активно боролся за свою принадлежность и сохранение в составе Азербайджана. В результате этой борьбы были подписаны международные договора и приняты конституционные акты, которые предоставили Нахчывану автономный статус в составе Азербайджана.

Ключевые слова: Советская Россия, советизация, «спорные территории», вопрос Нахчывана, Московский договор, Карсский договор, статус автономии.

Elman Jafarli

**NATIONAL POLICY OF THE SOVIET RUSSIA IN THE
SOUTH CAUCASUS AND NAKHCHIVAN'S ISSUE**

The paper considers aspects of national policies of the Soviet Russia in the South Caucasus in 1918-1921, related to the issue of Nakhchivan. During this period, anti-Azerbaijani policy of Russia concerning the “disputed territories” had as a whole hypocritical and pro-Armenian character. Active role in its implementation played statesmen of Soviet Russia – G.Chicherin, I.Stalin and S.Orjonikidze. But Nakhchivan struggled actively for its belonging and preservation as a part of Azerbaijan. As a result of this struggle, international treaties have been signed and constitutional acts adopted, and an autonomous status within Azerbaijan was given to Nakhchivan.

Key words: *Soviet Russia, sovietization, “disputed territories”, issue of Nakhchivan, Moscow Treaty, Kars Treaty, status of autonomy.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5.

KAMRAN İSMAYILOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ SİYASİ VƏZİYYƏT (1918-1920-ci İLLƏR)

Məqalədə Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində siyasi vəziyyət təhlil olunur. Adı çəkilən bölgənin ərazisi həmin dövrdə Quba qəzasına daxil idi. Milli qüvvələrin bölgənin yadelli qüvvələrdən azad edilməsi uğrunda mübarizəsi işıqlandırılır. Bölgədə inzibati, iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Yeni hakimiyyət strukturlarının təşəkkül tapması prosesi, müxtəlif hökumət orqanlarının fəaliyyəti təhlil edilir. Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etmiş qonşu Dağlıq Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlər probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycan dövlətinin maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində Cümhuriyyət hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər, Quba qəzası əhalisinin səyləri işıqlandırılır. Məqalədə həmçinin bütün ölkədəki siyasi proseslər kontekstində bölgədə ictimai-siyasi vəziyyət, müxtəlif siyasi-milli qüvvələrin, ayrı-ayrı dövlət və ictimai xadimlərin fəaliyyəti təhlil olunur. Bölgə əhalisinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, mədəni-mədəni ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi yer ayrılır. Məqalənin sonunda XI Qırmızı Ordunun təcavüzü ərafəsində qəzada vəziyyət, Azərbaycan hökumətinin şimal sərhədləri boyu müdafiənin təşkili ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər işıqlandırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, 1918-1920, Şimal-şərq bölgəsi, Quba qəzası, ictimai-siyasi vəziyyət.*

Hazırda vətən tarixşünaslığının ən mühüm problemlərindən biri Azərbaycan bölgələrinin tarixinin dərinədən öyrənilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycanın Şimal-şərq bölgəsi istisna təşkil etmir. Azərbaycanın indiki Quba, Qusar, Xaçmaz, Şabran, Siyəzən rayonlarını əhatə edən Şimal-şərq bölgəsi çarizm dövründə Bakı quberniyasının Quba qəzasına daxil idi və 5 polis dairəsinə (Dəvəçi, Qusar, Müşkür, Rustov və Fəthibəy) bölünürdü. Cümhuriyyət dövründə qəzanın inzibati idarəçiliyində köklü dəyişiklik baş verməmişdi.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında bolşevik-daşnak qüvvələri Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri kütləvi soyqırımını bu bölgədə də təkrar etmiş, Hamazaspın başçılığı altında fəaliyyət göstərən erməni quldur dəstələri on minlərlə dinc müsəlman-türk əhalisini məhv etmişdilər. Lakin bölgənin vətənpərvər oğulları yadellilərin ağalığı dövründə də milli mücadiləni davam etdirmiş, əldə silah yadellilərə qarşı vuruşmuşlar. Əli bəy Ziziks-

kinin başçılığı altında 6 min nəfərlik dəstə bölgənin müxtəlif yerlərində bolşevik-daşnak qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərirdi. Bu dəstədə yerli azərbaycanlılarla yanaşı türk zabitləri İsmayıl Əli Əfəndi, Məhbəla Əfəndi, Həmdulla Əfəndi, Əsməd Triniç kimi insanlar da fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması, Qafqaz İslam Ordusunun təşkili Şimal-şərq bölgəsini onu gözləyən gələcək faciələrdən xilas etdi. Quba qəzasının azad edilməsində Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri tərəfindən Bakının mühasirəyə alınmasının böyük rolu oldu. Belə ki, Bakı ilə Quba qəzası arasında əlaqə kəsilmiş, Qubadakı bolşevik-daşnak qüvvələrin Bakıdan yardım almaq imkanları olmamışdı. Azərbaycanın vətənpərvər oğullarından və Osmanlı zabitlərindən təşkil edilmiş könüllü qüvvələr tərəfindən Quba şəhəri, Bakı şəhərindən ayrılmamışdan əvvəl, 1918-ci il avqustun 2-də bolşevik işğalından azad edilmişdi [15, s. 128].

Quba qəzası yadelli düşmənlərdən azad edildikdən sonra hakimiyyət strukturlarını yenidən formalaşdırılmasına başlanılmış, şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyəti bərpa edilmiş və onun icraiyyə komitəsi yaradılmışdı. Ə.Əlibəyov şəhər bələdiyyəsinin sədri, İ.Rzayev şəhərin komissarı seçilmişdi. Nahiyyələrdə də qanuni hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti bərpa edilmişdi. Quba milli qüvvələr tərəfindən azad olunduqdan sonra Əmiraslan Xan Xoyski Quba qəzasının rəisi təyin olunmuşdu. Quba qəzası əhalinin sayına və ərazisinə görə Azərbaycanın mühüm bölgələrindən biri idi. Qəza Azərbaycan parlamentində 3 deputatla (Ə.Zizikski, M.B.Axundzadə, Q.Ə.Məhəmmədbəyov) təmsil olunmuşdu [19, s. 15].

Həmin dövrdə yerli əhalini narahat edən digər bir məsələ də qonşu Dağlılar Respublikasının Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Quba qəzasına əsassız ərazi iddiası olmuşdur. Belə ki, Dağlılar Respublikası 1918-ci ilin payızında Şimali Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görməklə yanaşı, bəzi addımları ilə Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlərdə problemlər yaradırdı. Dağlılar hökumətinin bəzi üzvləri Quba qəzası ilə bağlı Azərbaycana, Cənubi Osetiya və Abxaziya ilə əlaqədar isə Gürcüstana qarşı ərazi iddiası qaldırdılar. Dağlılar bu əsassız iddianı həyata keçirmək məqsədilə hətta, Quba qəzası ərazisinə müdaxilə etmiş, Yalama dəmir yolu stansiyasını ələ keçirmişdilər. Azərbaycanın sərhəd keşikçiləri 1918-ci il dekabrın 24-də onları bu ərazidən çıxarmış, şimal sərhədini keçmiş, Bakı quberniyası hüdudları boyunca bərpa etmişdilər [4, s. 155-156]. Dağlılar hökumətinin Bakıdakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmir bu münaqişə ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə etirazını bildirmiş, “mübahisəli” sərhəd məsələlərinin həlli üçün xüsusi orqan yaradılması, ona qədər isə Quba qəzasının idarə olunmasında hər iki tərəfi təmsil edən müştərək qrupun fəaliyyət göstərməsi təklifini irəli sürmüşdü. Lakin Azərbaycan hökuməti bu təklifin ölkənin suverenliyinə zidd olduğunu bildirərək rədd etmişdi. Bir müddət sonra DR-nin Xarici İşlər Naziri Heydər Bamatovun başçılıq etdiyi qrup Qafqazda ərazi mübahisələrinin həlli zamanı

Azərbaycanın təklif etdiyi prinsipləri dəstəklədi. Həmin prinsiplər bunlar idi: ərazi məsələlərinin həllində mübahisəli bölgədə yaşayan əhalinin öz iradəsini azad surətdə bildirməsinin əsas götürülməsi; ərazi mübahisəsinin yalnız əhalinin qarışıq yaşadığı bölgələrə aid edilməsi; əhalinin rəyi yekdil olmadığı halda bölgənin iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinə üstünlük verilməsi [4, s. 155-156].

Bölgə əhalisi, o cümlədən Quba Müsəlman Şurası bu ərazinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu qəti şəkildə bəyan etdi. Quba Müsəlman Şurası Dağlılar hökumətinə göndərdiyi məktubda onun bəzi üzvlərinin ərazi iddiasını ümummüsəlman mənafeyini müəmmalı məqsədlərə qurban vermək cəhdi kimi qiymətləndirdi. Quba mahalında qəzanın guya Dağıstana birləşdirilməsi ilə bağlı hansısa cərəyanın olması barədə Azərbaycan parlamentində də fikirlər irəli sürülmüşdü. Bunu 1918-ci il fevralın 5-də parlamentdə müxalif “İttihad” partiyasının nümayəndəsi Qarabəyov də səsləndirmişdi. Bu iddianın yalan olduğunu həm Quba qəzasını nümayəndəsi Murtuza Axundov, həm də Musavat fraksiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə təkzib etmişdilər. Quba nümayəndəsi Murtuza Axundzadə Azərbaycan Parlamentində bu məsələ ilə bağlı 1919-cu il fevralın 5-dəki çıxışında bildirmişdi: “Bakı Azərbaycanın paytaxtı olduğu halda, burada üçrəngli bayraqdan ancaq bir dənə görürəm, halbuki Qubada kasıb, dövlətli – hər kəsin ipək parçadan tikilmiş üçrəngli bayrağı var, hər cümə günü şəhərə təzyin edirlər. Lakin nədənsə, bunu Bakıda görmürəm” [1, s. 247, 250, 259]. “Quba məsələsi” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qətiyyətli mövqeyi, Quba qəzası əhalisinin öz iradəsini birmənalı şəkildə bildirməsi və Dağlılar hökumətində sağlam düşüncənin üstün gəlməsi nəticəsində qısa müddətdə həll edildi.

Yeni hakimiyyətin qəzada gördüyü müsbət əhəmiyyətli işlər sakinlərin gənc dövlətə olan inamının günü-gündən artmasına səbəb olmuşdu. Bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq qəza sakinləri dövlətçilik naminə, dövlətin maraqlarının qorunması ilə bağlı məsələlərdə bir yumruq kimi birləşə bilir və siyasi məsələlərə gənc cümhuriyyətinin maraqlarını qorumaqla münasibət bildirirdilər. Bunu əhalinin müxtəlif təbəqələrinin Azərbaycan hökumətinə və parlamentinə göndərdiyi məktub və teleqramlar da təsdiq edirdi. Azərbaycan parlamentinin açılması münasibəti ilə 1918-ci ilin dekabrında Quba qəzasının əhalisi adından parlamentə göndərilmiş teleqramda qəza əhalisinin möhkəm dövlət hakimiyyətinin yaradılacağına inamları ifadə edilmişdi [16, 1918, 7 декабря].

Şimal-şərq bölgəsində vəziyyətlə ətraflı tanış olmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri N.Yusifbəyli və hərbi nazir general S.Mehmandarov 1919-cu il iyulunda burada səfərdə olmuşdular. Onlar qəzanın Xaçmaz, Xudat, Qusar kəndlərinə də baş çəkmiş, əhali ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdilər. Musavat partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadənin 1919-cu ilin sentyabrında Qubaya gəlişi də qəzada mühüm hadisəyə çevrildi. Onunla birlikdə parlament üzvləri A.K.Kazımkadə və M.Axundzadə də qəzaya gələrək onun vəziyyəti ilə tanış olmuş, partiya təşkilatlarını təftiş etmişdilər [16, 1919, 6 сентября].

Quba şəhəri və qəzası əhalinin siyasi fəallığının yüksək olduğu bölgələrdən biri idi. Burada xüsusən Musavat partiyasının nüfuzu çox yüksək idi. Qəzadə partiyanın şöbəsi 1912-ci ildən fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın Quba şöbəsinə Əbdülqasım Rüstənzadə rəhbərlik edirdi [22, 1919, 6 сентябрь]. 1919-cu ilin sonlarında qəzadə artıq 25 yerli özək mövcud idi. Bunu Musavat partiyasının II qurultayında Qubadan olan nümayəndə Rüstənzadə öz çıxışında bildirmişdi [16, 1919, 6 сентябрь; 20, s. 388]. Azərbaycan iri siyasi partiyalarından olan Əhrrar partiyasının da Quba qəzasında özləri yaradılmışdı. İqtidar partiyası Müsavata qarşı əks mövqedə duran və hökumətin hər bir addımına tənqidi yanaşan aparıcı müxalifət partiyası İttihad Partiyasının da Qubada müəyyən nüfuzu var idi. Artıq 1920-ci ilin yanvar ayı üçün "İttihad"ın təşkilat şəbəkəsi xeyli genişlənmiş, onun yerlərdəki şöbələrinin sayı 600-ü ötmüşdü. Ölkənin iri yaşayış məntəqələrində isə qəza və quberniya miqyasında firqəyə rəhbərliyi mərkəzləşdirən 30 komitə yaradılmışdı. Yerli komitə və şöbələrin mərkəzi komitə ilə əlaqəsini gücləndirmək, eyni zamanda MK qərarlarının əyalətdə həyata keçirilməsinə nəzarət etmək məqsədilə ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində partiyanın mərkəzi icra aparatının təşviqatçıları fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədlə Quba qəzasında Əbdül Cəbizadə iş aparırdı [11, s. 98]. Partiyanın Ə.Zizikski, Q.Ə.Məhəmmədbəyov kimi üzvləri qəzanı Azərbaycan parlamentində təmsil edirdilər. Partiyanın rəhbər aparıcı qüvvəsini ziyalılar təşkil edirdi. Əli bəy Zizikski qeyd olunan partiyanın fəal üzvlərindən biri olmaqla Mərkəzi Komitənin tərkibində olan 30 nəfərdən biri idi [11, s. 116].

Azərbaycanda yaradılmış demokratik siyasi şəraitdə digər partiyaların sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün bütün imkanlar var idi. Quba qəzasında sol ideyaları təbliğ edən Hümmət təşkilatının və bolşeviklər partiyasının özləri açıq siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdular. Hümmətin qəzadakı əsas liderləri A.B.Yusifzadə, Ə.H.Nəcəfov, M.Tahirov idilər. Bolşeviklər partiyasının yerli özləri əsasən dəmiryolu stansiyalarında, balıq vətəgələrində öz ideyalarını təbliğ edirdilər [10, 1921, № 3; 13, s. 106-108]. 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Kommunist Partiyası yarandıqdan sonra Qubada da 28 nəfərlik qəza partiya komitəsi yaradılmışdı.

1919-cu ilin sentyabrında Quba şəhər bələdiyyəsinin 39 nəfər yeni heyəti seçildi. 1920-ci ilin fevral ayının ikinci yarısında isə qəza rəhbərliyində dəyişiklik edildi və S.Ağakışibəyovun yerinə Şamaxı qəza rəisi Talıbxan bəy Talıbxanov təyin edildi. S.Ağakışibəyov isə onun yerinə Şamaxıya qəza rəisi təyin edilmişdi. Yeni rəhbərlik qəzadə sabitliyi möhkəmləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görmüş, antidövlət fəaliyyəti ilə məşğul olan üsürlərin müəyyənləşdirib qəzadan çıxarılmasına nail olmuşdu. Bu barədə qəza rəisinin Bakı qubernatoruna göndərdiyi 11 mart 1920-ci il tarixli teleqramda xəbər verilirdi [5, v. 8].

Lakin həmin dövrdə Azərbaycanda cərəyan edən siyasi hadisələr, hakimiyyət böhranları ölkədə köklü siyasi-iqtisadi islahatlar aparmağa imkan vermirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri də regionda mövcud olmuş mürəkkəb

geosiyasi vəziyyət idi. Həmin dövrdə Rusiyada davam edən proseslər, hakimiyyət uğrunda müxtəlif qüvvələrin mübarizəsi, vətəndaş müharibəsi Azərbaycana, o cümlədən onun Rusiya ilə həmsərhəd olan Şimal-şərq bölgəsindəki vəziyyətə bilavasitə təsir göstərirdi. 1919-cu ilin mayında Denikin qoşunları Petrovsk və Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın dövlət sərhədlərinə çıxdılar, mayın 23-də isə Dağlılar Respublikası buraxıldı. Denikin təhlükəsi ilə mübarizə məqsədi ilə Azərbaycan ərazisində, əsasən Quba və Bakı qəzalarında könüllü dəstələrin yaradılmasına başlanılmışdı. Quba qəzası rəisinin sərəncamı ilə silahlanmış qubalılar Samurçay xəttində mövqe tutmuşdular. Denikinçilərin ilkin planına Qızılburuna qədər bütün Azərbaycan ərazisini tutmaq daxil idi. Beləliklə də bütün Quba qəzası itirilmiş olurdu. Bu məqsədlə onlar tərəfindən hətta Leontyev fəmilialı birisi Quba qəzasına rəis təyin olunmuşdu. Bakıda yerləşən ingilis komandanlığı da təcavüzkar açıq şəkildə hərbi yardım göstərirdi. Denikin təcavüzkar hərəkətlərinin genişlənməsi Azərbaycan xalqında dərin hiddət doğururdu. Respublikanın bir çox şəhərlərində əhali mitinq və yığıncaqlar keçirərək çar generalının hərəkətlərinə öz etirazlarını bildirirdilər. Belə etiraz mitinqlərindən biri də 1919-cu il iyunun 6-da Quba şəhərində keçirilmişdi. Quba əhalisi Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə müraciət edərək onların adından müttəfiqlər komandanlığına və Denikinə öz etirazlarını bildirmişdilər. Denikinçilərin Qızılburun stansiyasını Azərbaycanla onlar arasında ayrıcı xətt kimi bildirmələri qubalıları daha çox hiddətləndirmişdi. Ona görə də mitinq iştirakçıları qətiyyətlə bəyan etmişdilər ki, qəzanı və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasını qara çar generallarının yürüşlərindən və təcavüzündən qorumaq üçün bütün uşaqlar və qadınlar əldə silah son qanlarına qədər mübarizə aparacaqlar [1, s. 335-336; 16, 1919, 10 июня]. Denikin təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hakimiyyətinin qərarı Quba qəzasında da əhali arasında səfərbərlik aparılmışdı.

Həmin dövrdə Quba qəzasının ən ciddi problemlərindən biri də hərbi əməliyyatlar nəticəsində Dağıstandan qəzaya gəlmiş çoxsaylı qaçqınlarla bağlı idi. Onların yerləşdirilməsi və təminatı da yerli hakimiyyət orqanlarının üzərinə düşürdü. Yoxsul əhəlinin və qaçqınların vəziyyəti ilə tanış olmaq, onlara yardım göstərmək məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Himayəçilik Nazirliyinin Quba dairəsi yaradılmış, müvəkkil təyin olunmuşdu.

Yenicə təşəkkül tapmasına, siyasi və iqtisadi böhran şəraitində yaşamasına və ciddi təhlükələrlə üzləşdiyinə baxmayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti bütün bölgələrdə olduğu kimi Quba qəzasında da xalqın sosial-mənəvi ehtiyaclarını ödənilməsi, maarif və mədəniyyətin inkişaf etməsi üçün müəyyən işlər həyata keçirmişdi. Bölgədə mədəni-maarif işinin yaxşılaşdırılmasında geniş ictimaiyyət, ziyalılar da mühüm rol oynayırdılar. Təəssüf ki, sonrakı geosiyasi proseslər, cümhuriyyətin süqutu Quba qəzasında nəzərdə tutulmuş sosial-iqtisadi, mədəni-maarif vəzifələrini həyata keçirməyə imkan vermədi.

Rusiyada vətəndaş müharibəsində vəziyyətin bolşeviklərin xeyrinə dəyişməsi Denikin qoşunlarının Azərbaycana soxulmasının qarşısını aldı. Təhlükənin bir qədər zəifləməsinə görə hərbi rəhbərlik tərəfindən Quba dəstəsi ləğv edilərək Qusar qarnizonunu formalaşdırdı və polkovnik Sofiyev qarnizonun rəisi təyin edildi. 1920-ci ilin yazında Qarabağda və Zəngəzurda ermənilərin yenidən fəallaşmasına görə şimal sərhədini müdafiə edən Azərbaycan ordu hissələri – Quba, Bakı piyada alayları, tatar süvari alayının bölmələri Qarabağa göndərilmiş, nəticədə şimal sərhədləri müdafiəsiz qalmışdı.

Yaranmış yeni hərbi şərait Azərbaycan üçün başqa bir təhlükə – bolşevizm təhlükəsini yaratdı. Bolşevik qoşunlarının cənuba doğru irəliləməsi ilə bu təhlükə reallığa çevrildi. Azərbaycan ordu hissələrin Qarabağda və Zəngəzurda hərbi əməliyyatlar apardığından şimaldan XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana maneəsiz daxil olaraq qısa zamanda Bakının tutması üçün şərait təmin olunmuşdu [12, s. 437]. Bakıdakı siyasi şərait, hakimiyyət böhranı da təcavüz faktını asanlaşdırırdı. Bolşevik rəhbərliyi Azərbaycanın şimal sərhədlərinin mühafizəsi haqqında müfəssəl məlumatlara malik idi [21, s. 37-38].

1920-ci il martın 28-də Petrovski şəhəri XI Qırmızı Ordu tərəfindən ələ keçirildi. Rusiyada vətəndaş müharibəsinin gedişində bolşeviklərin qələbəsi ruhlanan yerli bolşeviklər də baş qaldırmışdı. Bolşeviklər hətta Quba qarnizonunun əsgərləri arasında belə açıq təbliğat aparırdılar. Bunu Quba qəza rəisi Talıbxanov Bakı qubernatoruna 11 mart 1920-ci il tarixli məktubunda təsdiq edirdi [5, v. 80]. Qarnizonda hətta bolşeviklərin öz partiya özəyi belə mövcud idi [5, v. 10].

Bolşeviklərin Azərbaycana daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə Quba qəza rəisinin Ağabəyovun sərəncamı ilə qəzanın Dağıstanla sərhədboyu iki yerdə – Yalama və Xəzri rayonlarında mühafizə təşkil olunmuşdu. Qəzanın daxilində bolşeviklərlə mübarizə aparmaq, bolşevik təbliğatı aparan şəxslərin fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər gücləndirilmişdi [6, v. 2]. Şimal sərhədində yalnız 3 min qüvvə var idi və bu qüvvə sərhəd boyunca səpələnərək əsasən Qusar-Quba-Xudat rayonunda yerləşdirilmişdi. Mühafizəsiz qalmış sərhədin qorunmasında Qubadakı hərbi hissələrin və yerli könüllü dəstələrin köməyindən istifadə olunması qərara alınmışdı [17, s. 374].

1920-ci ilin aprelin 27-ə keçən gecə işğalçı qoşunlar 5 zirehli qatarla Azərbaycan sərhədini pozaraq müstəqil dövlətə qarşı hərbi təcavüzə başladılar. Yalamada, daha sonra Xudat və Xaçmaz stansiyalarında Azərbaycan ordusunun azsaylı bölmələri onlara müqavimət göstərsələr də qüvvələrin qeyri-bərabərliyi üçbatından işğalçı qoşunların qabağını almaq mümkün olmadı [25, s. 269]. Zirehli qatarın ardınca aprelin 27-də səhər erkən Qırmızı Ordunun 7-ci süvari və 31-ci piyada diviziyaları da sərhədi keçərək Quba qəzasının ərazisinə daxil oldular. Qusar qarnizonu müqavimətsiz təslim oldu. Həmin gün 7-ci diviziyanın süvari polkları Quba şəhərini zəbt etdilər. Bu zaman Qubada və Qusarda Azərbaycan ordusunun 31 zabiti və 500 əsgəri əsir götürülmüş, ümumiyyətlə isə

müdaxilə zamanı 5 min əsgər əsir düşmüşdü [25, s. 269]. Beləliklə, bir gün ərzində Quba qəzasının bütün ərazisini ələ keçirən işğalçı qoşunlar qısa müddətdə Azərbaycanın bütün ərazisini də tutaraq müstəqil dövlətin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına son qoydular. Bununla da Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin tarixində yeni, sovet mərhələsi başlandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament: 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 974 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament: 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 991 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 439 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 469 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 894, s. 7, iş 18.
6. ARDA: F. 894, s. 7, iş 32.
7. ARDA: F. 2894, s. 6, iş 1.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): F. 77, s. 2, iş 15.
9. ARPIİSSA: F. 77, s. 6, iş 88.
10. "Füqarə füyuzatı" qəz., 1921, № 3.
11. Göyüşov A. Azərbaycanda ittihadçılıq. Bakı: Bakı Universiteti, 1997, 129 s.
12. Həsənlı S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı: "GARISMA" MMC, 2009, 527 s.
13. Rüstəmbəyli M. Çarpışan qüvvələr. Bakı: Maarif, 1991, 184 s.
14. Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyatı, 1998, 488 s.
15. Yücər N. Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Azərbaycan və Dağıstanın öz müstəqilliklərini qazanmaları (1918), Bakı: Qafqaz Universiteti, 1999, 196 s.
16. «Азербайджан» газ., 1918, 1919.
17. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 440 с.
18. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
19. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998, 425 с.
20. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. (1918-1920) гг. Баку: Элм, 1998, 616 с.
21. Дудин И. Прорыв бронопоездов, Баку: Азернешр, 1970, 67 с.

22. «Истиглал» газ., 1919.
23. Назарли А. Народное образование в Азербайджанской Республике. Баку: Нурлан, 2008, 220 с.
24. Рустамова-Тогиди С. Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку: 2010, 552 с.
25. Токаржевский Е.В. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд. АН, 1957, 332 с.

Камран Исмаилов

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО
РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД
РЕСПУБЛИКИ (1918-1920 гг.)**

В представленной статье анализируется политическое положение Северо-восточного региона Азербайджана в период существования Первой республики. Территория данного региона входила в состав Губинского уезда. Освещается борьба национальных сил за освобождение региона от враждебных сил. Подробно рассматриваются вопросы, связанные с осуществлением в регионе административных, экономических изменений. Освещается процесс формирования новых властных структур, деятельность различных органов власти. Особое внимание обращается на проблему взаимоотношений с соседней Горской Республикой, выдвигавшей необоснованные территориальные претензии к Азербайджанской Республике. Рассматриваются шаги, предпринятые правительством республики, а также усилия населения Губинского уезда по защите интересов Азербайджанского государства. Подробно анализируется также общественно-политическая ситуация в регионе в контексте политических процессов по всей стране, деятельность различных политических и национальных сил, отдельных государственных и общественных деятелей. Отдельно рассматриваются вопросы, связанные с решением социально-экономических проблем населения, удовлетворением его духовно-культурных потребностей. В конце статьи освещается ситуация, сложившаяся в регионе накануне агрессии XI Красной Армии, меры правительства Азербайджана по организации обороны вдоль северных границ страны.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, 1918-1920, Северо-восточный регион, Губинский уезд, общественно-политическое положение.*

Kamran Ismayilov

**POLITICAL SITUATION IN NORTH-EASTERN REGION OF
AZERBAIJAN IN THE REPUBLIC PERIOD (1918-1920)**

In the presented paper is analyzed the political situation in the North-eastern region of Azerbaijan in the period of the First Republic. The territory of this region was part of the Guba uyezd. The struggle of national forces for liberation of the region from hostile forces is elucidated. We discuss in detail issues related to the implementation of administration, economic changes in the region. The process of new power structures formation, activities of various authorities is elucidated. Particular attention is drawn to the problem of relations with the neighboring Mountain Republic, putting forward groundless territorial claims against Azerbaijan. We consider the steps taken by the government of the republic, as well as the efforts of the Guba district population on protection of state interests of Azerbaijan. A detailed analysis of the socio-political situation in the region is carried out in the context of political developments across the country; the activities of various political and national forces, individual statesmen and public figures are also considered. Issues connected with the solution of socio-economic problems of the population and the satisfaction of his spiritual and cultural needs are considered separately. At the end of the paper is highlighted the situation in the region on the eve of the XI Red Army's aggression, the Azerbaijani government's measures to organize the defense along the country's northern borders.

Key words: *Republic of Azerbaijan, 1918-1920, North-eastern region, Guba uyezd, socio-political situation.*

(Tarix üzrə elmlər doktoru Ədalət Qasımov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYDIN MİRZƏZADƏ

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi

AZƏRBAYCANIN ENERJİ LAYİHƏLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI VƏ ERMƏNİSTAN

20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda “Gülüstan” sarayında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “neft birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında saziş imzalandı. Coğrafi baxımdan Azərbaycanın ən yaxın qonşusu olan və adı çəkilən layihələrdə Azərbaycanın potensial olaraq ən yaxın əməkdaşı ola biləcək Ermənistan öz təcavüzkar siyasəti səbəbindən bu dividendlərdən məhrumdur. Torpaqlarının bir hissəsi işğal altında olan və bu səbəbdən sosial problemlər yaşayan Azərbaycan Respublikası nəinki özünün, hətta yoxsulluq həddində olan qonşusu Ermənistanın da sosial-iqtisadi problemlərini həll etməkdə yardım göstərmək gücünə sahibdir.

Açar sözlər: *neft strategiyası, enerji təhlükəsizliyi, əməkdaşlıq münasibətləri, tranzit ölkələr.*

Böyük enerji ehtiyatlarına və əlverişli coğrafi mövqeyə sahib olan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi və 1990-cı illərin ortalarına doğru sabit siyasi və iqtisadi inkişaf imkanı əldə etməsi respublikanın bu layihələrə ən fəal şəkildə qatılmasına imkan yaratdı. “Əsrin Müqaviləsi” yeni müstəqillik qazanmış, ağır siyasi təlatümlər yaşamış, vətəndaş qarşıdurmasını yenidən dayandırmış və torpaqlarının bir hissəsi qonşu dövlət tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın təkcə iqtisadi deyil, həm də diplomatik qələbəsi idi və ölkənin gələcək inkişaf strategiyasının böyük təminatı idi. Azərbaycan və Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya integrasiya prosesinə qatılmış, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qurmuşdur. Lakin Avropa İttifaqı ilə, həmçinin Avropa Birliyinin digər qurumları ilə siyasi və humanitar sahədə əməkdaşlığa nail olmuş Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzünə görə onun iqtisadi layihələrində iştirakdan məhrumdur və üstəlik, bu gün Ermənistan ciddi enerji problemləri yaşamaqdadır. Müasir integrasiya proseslərinin ən vacib istiqamətlərindən biri iqtisadi integrasiyadır ki, beynəlxalq və regional miqyaslı enerji-kommunikasiya layihələri onun tərkib hissəsidir. Böyük enerji ehtiyatlarına və əlverişli coğrafi mövqeyə sahib olan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi və 1990-cı illərin ortalarına doğru sabit siyasi və iqtisadi inkişaf imkanı əldə etməsi respublikanın bu layihələrə ən fəal şəkildə qatılmasına imkan yaratdı.

20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda “Gülüstan” sarayında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “neft birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi” haqqında saziş imzalandı. “Əsrin müqaviləsi” adını alan saziş 12 dekabr 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edildi. Müqavilənin şərtləri aşağıdakı kimi idi: müqavilənin müddəti 30 il müəyyən edilirdi, istismar olunacaq yataqlar “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” idi. Neft ehtiyatı 511 mln. ton (4 mlrd. barrel) olaraq qeyd olunmuşdu, respublikanın mülkiyyəti – 258 mln. ton, xarici şirkətlərin mülkiyyəti – 64 mln. ton idi, təmir, istismar və nəqliyyat xərci – 194 mln. ton idi. ABŞ-ın sərmayə qoyuluşu 7,4 mlrd. dollar idi, Azərbaycanın gəliri – 34 mlrd. dollar, şirkətlərin gəliri isə – 8 mlrd. dollar hesablanmışdı [11, s. 175]. Müqavilə iştirakçıların payı aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: respublikanın payına 80 faiz, şirkətlərin payına – 20 faiz düşürdü. Müqaviləyə görə, Azərbaycan Respublikasına 300 mln. dollar bonus ayrılırdı, həmçinin xarici konsorsium Prezidentin fonduna səhiyyə 5 mln. dollar, sosial təminat fonduna isə – 50 mln. dollar verirdi. Müqaviləyə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası adları şəkilən üç yataqdakı neft və qazın mülkiyyət hüququnu özündə saxlayırdı, bu yataqların kəşfiyyatına respublika xərc çəkmirdi [11, s. 177]. “Əsrin Müqaviləsi” gənc Azərbaycan Respublikası-nın iqtisadiyyatının digər sahələrinin, o cümlədən, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün də şərait yaratmış oldu. Bu da öz növbəsində ölkədə Ermənistanla münasibət nəticəsində yaranmış sosial gərginliyin minimuma endirilməsi üçün effektiv şərait yaratdı.

“Əsrin Müqaviləsi” yeni müstəqillik qazanmış, ağır siyasi təlatümlər yaşamış, vətəndaş qarşıdurmasını yenidən dayandırmış və torpaqlarının bir hissəsi qonşu dövlət tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın təkcə iqtisadi deyil, həm də diplomatik qələbəsi idi və ölkənin gələcək inkişaf strategiyasının böyük təminatı idi. Təsədüfi deyil ki, qısa bir müddət sonra Azərbaycan Avropa İttifaqının da enerji-kommunikasiya layihələrinin başlıca iştirakçısına və partnyoruna çevrildi. 1991-ci ildə Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiya-nın respublikalarına yardım məqsədilə Avropa İttifaqının (o zaman Avropa İqtisadi Birliyi) yaratmış olduğu TACİS Proqramının davamı kimi 1993-cü ilin mayında Brüsseldə ticarət və nəqliyyat nazirlərinin konfransında Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiya-nın nəqliyyat magistrallarının və yeni nəqliyyat infrastrukturalarının qurulmasını nəzərdə tutan TRASECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) layihəsi də təsis olundu.

Bu layihənin həyata keçirilməsi yolunda aparılan işlərin davamı kimi 1998-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin təşəbbüsü ilə Bakıda “Tarixi İpək Yolu” konfransı çağırıldı. 32 dövlətin, 13 beynəlxalq təşkilatın təmsilçisinin iştirakı keçirilən bu tarixi konfransda Avropa İttifaqı Komissiyası və iştirakçı ölkələrin rəhbərləri “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin inkişafına dair çoxtərəfli saziş” adlı sənəd imzaladı. Sazişdə Avropa Qara və Xəzər dənizləri və Asiya bölgələrində iqtisadi münasi-

bətlərin, kommersiya əlaqələrinin və nəqliyyatın inkişafı; beynəlxalq bazarlara, şose, hava, dəmir yolu və su nəqliyyatı üzrə yük daşımalara imkan yaradılması; hərəkətin təhlükəsizliyinin, sərnişin və yükdaşımalarının və ətraf mühitin müdafiəsinin təmin edilməsi; beynəlxalq yükdaşımaların genişləndirilməsi; nəqliyyat siyasətinin koordinasiya edilməsi; nəqliyyatın müxtəlif növləri arasında sağlam rəqabət üçün bərabər şəraitin yaradılması TRASECA-nın əsas vəzifələri kimi müəyyən edildi [3]. TRASECA Bakı konfransından sonra “Böyük İpək Yolu” layihəsi kimi tanınmağa başladı [6, s. 494].

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları və respublikada qısa bir müddət ərzində siyasi və sosial sabitliyin bərpası Avropa İttifaqının başlıca enerji-kommunikasiya layihələrinin bölgədə cəmlənməsinə, ölkəyə investisiya qoyuluşunun genişləndirilməsinə imkan yaradırdı. Avropa İttifaqının Azərbaycanın aparıcı yerinin müəyyən olunduğu növbəti layihəsi 1995-ci ildə hazırlanmış İNOGATE (Avropaya dövlətlərarası neft və qaz kəmərləri nəqli) Proqramı oldu. Başlıca məqsədi Cənubi Qafqazdan Avropaya qazın və neftin təhlükəsiz daşınması olan bu layihəni Azərbaycanla yanaşı, Albaniya, Belarus, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Makedoniya, Moldova, Rumıniya, Serbiya, Slovakiya, Tacikistan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Ukrayna, Xorvatiya, Yunanıstan da dəstəklədi [7].

Cənubi Qafqazda beynəlxalq enerji-kommunikasiya layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində növbəti tarixi addım – Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın energetika naziri tərəfindən 1998-ci il oktyabrın 29-da BTC ƏİNK-nin dəstəklənməsinə dair Ankara Bəyannaməsinin imzalanması oldu. Ankara Bəyannaməsi “Bakı-Ceyhan layihəsinin reallaşdırılmasının özülünü qoydu” [9]. Daha sonra, 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən nəql edilməsi haqqında Saziş imzalandı. Saziş Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən imzalandı [4]. 17 oktyabr 2000-ci ildə isə Azərbaycan hökuməti və iştirakçı dövlətlərin hökumətləri arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin layihələşdirilməsi və maliyyələşdirilməsi haqqında Saziş imzalandı [11, s. 495]. 2002-ci il avqustun 1-də kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün “BTC Co” şirkəti təsis edildi [10]. 2002-ci il sentyabrın 18-də BTC-nin təməli qoyuldu [11, s. 509]. 2003-cü ilin aprelində isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri layihəsi üzrə inşaat işləri başladı. Neft kəməri 25 may 2005-ci ildə təhvil verildi, həmin gün kəmərin Azərbaycan hissəsinin açılışı oldu. 12 noyabr 2005-ci ildə isə kəmərin Gürcüstan hissəsinin təntənəli açılışı oldu. 2006-cı ilin iyulunda BTC ƏİNK üzrə Azərbaycan neftinin ilk nəqli baş tutdu. Beləliklə, Azərbaycanın Xəzər neftinin Avropaya nəqli reallaşdı [1]. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün irəli sürülən enerji-kommunikasiya layihələrinin artıq 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq reallaşma imkanı qazanması qısa bir müddət sonra bu layihələrin ən aktiv iştirakçısı

olan Azərbaycan Respublikasını bölgənin aparıcı dövlətinə çevirməyə başladı. Bu prosesin ən sərrast qiymətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev aşağıdakı təhlillərində vermişdir: "...Azərbaycanda gedən işlər, Azərbaycanın mövqeyi artıq bölgədə gedən proseslərə də çox önəmli dərəcədə təsir göstərir... Azərbaycan artıq dünyada gedən proseslərin fəal iştirakçısıdır. Bir çox hallarda bölgə və Avropa üçün önəmli tədbirlərin təşəbbüskarıdır. Bölgədə Azərbaycanın mövqeyindən artıq çox şey asılıdır. Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə heç bir layihə – nə siyasi, nə iqtisadi, nə nəqliyyat, nə də başqa, – həyata keçirilə bilməz... Bir tərəfdən, Azərbaycanın daxilində gedən müsbət proseslər, iqtisadi artım, sosial məsələlərin həlli, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı – bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatını möhkəmləndirir və bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı dünyada analoqu olmayan sürətlə artır. Azərbaycan bu göstəriciyə görə bu gün dünyada lider dövlətdir. ...Azərbaycan əməkdaşlıq meydanıdır. Bizim imkanlarımız, potensialımız, dünyaya açıq olmağımız, əlbəttə, tərəfdaşlarımız üçün də yeni imkanlar yaradır. Biz bundan səmərəli istifadə etməliyik. Biz Azərbaycana xarici sərmayələri daha da geniş şəkildə cəlb etməliyik və cəlb edirik də. Adambaşına düşən xarici sərmayənin həcminə görə Azərbaycan bölgədə birinci dövlətdir. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycanda çox gözəl sərmayə mühiti var. Qanunvericilik imkan verir ki, investorlar Azərbaycana inamla işləməyə gəlsinlər. Digər tərəfdən, bu, Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirən amillərdən biridir. Xüsusilə ilk illərdə, müstəqilliyimizin ilk illərində. Bu gün də vacibdir, baxmayaraq ki, indi bizim öz imkanlarımız artır və Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına xidmət göstərir... Bizim nədir şansımız var, bundan maksimum dərəcədə istifadə etməliyik. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin işə düşməsi, onun ardınca Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisi, ondan sonra digər önəmli layihələrin həyata keçirilməsi, o cümlədən Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yolunun tikintisi, əlbəttə ki, Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasını müəyyən edir və bundan sonra uzun illər ərzində, on illiklər ərzində Azərbaycanın iqtisadi potensialını gücləndirən amillərdir. Biz bu gözəl imkanlardan çox səmərəli istifadə etməliyik. Bir tərəfdən, Azərbaycan iqtisadi cəhətdən özünü təmin edən ölkədir. Bilirsiniz ki, keçmişdə də qonşularla və MDB-nin digər ölkələri ilə müqayisədə ən az xarici yardım alan ölkə həmişə Azərbaycan olubdur. Buna baxmayaraq, bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, biz öz ölkəmizi inkişaf etdirə bilmişik. Bu gün isə iqtisadi inkişaf baxımından biz birinci ölkəyik. Bildiyiniz kimi, enerji təhlükəsizliyi məsələləri bu gün ön plana çıxıbdir. Azərbaycan da bu baxımdan özünü çox arxayın hiss edir. ... Bu gün Azərbaycanı və Ermənistanı müqayisə etmək mümkün deyil. Bizim iqtisadiyyatımız bu gün Ermənistan iqtisadiyyatından beş-altı dəfə böyükdür. Nəzərə alsaq ki, bizim əsas layihələrimiz indi başlanğıc mərhələsindədir, gəlin, bir az uzağa baxaq. Gəlin, üç il, beş il irəliyə baxaq ki, nə olacaq? Ermənistan Azərbaycanla rəqabət apara biləcəkmi? Yox! Bunu nə qədər tez başa düşsələr, onlar üçün o qədər də faydalı olar. Əgər onlar Azərbaycanın in-

diki təkliflərinə razı olmasalar, Azərbaycanın ondan sonrakı təklifləri daha da sərt olacaqdır. Onu da yaddan çıxartmamalıdır. Ona görə, bütün istiqamətlərdə üstünlük bizim tərəfimizdədir... Azərbaycanın torpaqlarını zəbt edən və daim narahatlıq hissləri keçirən Ermənistan, istər-istəməz, özünə haradasa sığınacaq, hami axtarır. Belə olan halda, təbii ki, ölkənin müstəqil siyasət aparmaq gücü tükənir. Nəzərə alsaq ki, iqtisadi cəhətdən, coğrafi vəziyyətdən, dünya üçün önəmi baxımından Azərbaycanla müqayisə edilməz səviyyədədir, əlbəttə ki, bu münaqişənin həll olunmaması nəticəsində Ermənistanın gələcəyi çətin olacaqdır” [2]. Coğrafi baxımdan Azərbaycanın ən yaxın qonşusu olan və adı çəkilən layihələrdə Azərbaycanın potensial olaraq ən yaxın əməkdaşı ola biləcək Ermənistan öz təcavüzkar siyasəti səbəbindən bu dividendlərdən məhrumdur. Torpaqlarının bir hissəsi işğal altında olan və bu səbəbdən sosial problemlər yaşayan Azərbaycan Respublikası nəinki özünün, hətta yoxsulluq həddində olan qonşusu Ermənistanın da sosial-iqtisadi problemlərini həll etməkdə yardım göstərmək gücünə sahibdir. Son onillikdə təkə enerji hasilatı hesabına Azərbaycan dünya bazarlarına böyük giriş əldə etmişdir və Ermənistan bu girişdən faydalanmaq şansını tədricən itirməkdədir: “2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verilmişdir. Artıq 7 ildir ki, Azərbaycan öz qazını dünya bazarlarına, daha doğrusu, regional bazarlara çıxarır. Bizim neft, qaz kəmərlərimizin çoxşaxəli vəziyyətdə fəaliyyət göstərməsi bu sahədə şaxələndirməni tam şəkildə təmin edir... Bu gün TANAP layihəsi artıq reallıqdır. TANAP layihəsinin həyata keçirilməsi üçün artıq praktiki işlər başlamışdır və bu layihəyə diqqət artmaqdadır... TAP layihəsi də əməkdaşlığın yeni formatına gətirib çıxarır. Burada əlbəttə ki, bütün ölkələr arasında çox ciddi əlaqələndirmə işləri aparılmalıdır. Çünki bu günə qədər biz bütün layihələri əsasən üç ölkə arasında həll etmişik – Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə. Bu gün isə bir neçə Avropa ölkəsi bizim layihələrimizə qoşulur. Əlbəttə ki, bu ölkələr arasındakı qarşılıqlı inam, əlaqələndirmə və birgə fəaliyyət bu layihələrin uğurlu reallaşmasına gətirib çıxaracaqdır... TANAP və TAP layihələri Avropaya qazı yeni mənbədən gətirəcəkdir. Bu, sadəcə olaraq yeni marşrut deyildir. Bu, yeni marşrut, yeni mənbədir və bu layihənin xüsusiyyəti məhz ondan ibarətdir. Əlbəttə ki, layihənin həcmi də çox böyükdür. İlk hesablamalara görə, 45 milyard dollar vəsait nəzərdə tutulubdur. Azərbaycan da öz maliyyə imkanlarını ortaya qoyur. Hər halda TANAP layihəsində səhmlərin böyük hissəsi Azərbaycana məxsusdur, yəni, biz ən böyük investoruq. TAP layihəsində, “Şahdəniz”də də biz iştirak edirik. Yəni ki, Azərbaycan həm siyasi iradəni ortaya qoyur, öz düşünülmüş neft strategiyasını həyata keçirir, eyni zamanda, maliyyə resurslarını da təmin edir. ...Bu layihələr Azərbaycanın gücünü daha da artıracaqdır. Çünki bu gün Azərbaycan əlbəttə ki, sürətlə inkişaf edən ölkədir. Ancaq “Şahdəniz-2” layihəsi bundan sonra uzunmüddətli dayanıqlı inkişafımızı təmin edəcəkdir. Milyardlarla dollar investisiya qoyulacaqdır. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə yeni Azərbaycan şirkəti podratçı kimi çalışacaqdır. Bu, öz növbəsində on minlərlə yeni iş

yerinin açılmasına gətirib çıxaracaq və ölkəmizin qeyri-neft sektoru inkişaf edəcəkdir. Çünki tikinti-quraşdırma, infrastruktur layihələrində qeyri-neft sektorunun inkişafı təmin ediləcəkdir. Bizim də əsas məqsədimiz bundan ibarətdir ki, biz qeyri-neft sektorumuzu inkişaf etdirək. Son illərin nəticələri bunu göstərir. Azərbaycanın qeyri-neft sektoru hər il ən azı 9-10 faiz artır və beləliklə ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi təmin edilir” [6]. Bütün bu göstəricilər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

Bu gün dünya siyasəti daha çox iqtisadi siyasət, enerji diplomatiyası xarakteri daşıyır. Bu siyasəti öz xeyrinə maksimum yönəltmək hər bir ölkə prioritet məsələdir və təkcə xarici siyasət deyil, həm də və daha çox daxili siyasətin uğuru deməkdir.

Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları müstəqilliklərinin 24-cü ilini yaşayırlar. Tarix üçün o qədər də böyük bir zaman sayılmayan bu qısa müddət ərzində hər iki respublika dünya integrasiya prosesinə qatılmış, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qurmuşdur. Lakin müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, hərbi və siyasi əməkdaşlıq ölkənin aparıcı dövlətə çevrilməsi üçün yetərli deyildir. Avropa İttifaqı ilə, həmçinin Avropa Birliyinin digər qurumları ilə siyasi və humanitar sahədə əməkdaşlığa nail olmuş Ermənistan Respublikası onun iqtisadi layihələrində iştirakdan məhrumdur və üstəlik, bu gün Ermənistan ciddi enerji problemləri yaşayır.

Siyasi və hərbi baxımdan Rusiya ilə yaxın əməkdaşlıq bu respublikanı həm də iqtisadi baxımdan onun asılılığına salır ki, bu da istər istəməz yaxın gələcəkdə böyük sosial partlayışlarla müşayiət olunacaq.

Başqa sözlə desək, təcavüzkar siyasəti səbəbindən Ermənistanın bölgənin enerji-kommunikasiya layihələrindən kənarda qalması bölgə üçün deyil, bu respublikanın özü üçün ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin rəsmi saytı – <http://www.socar.az>
2. Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin ikinci müşavirəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi, 14 avqust 2006-cı il // http://www.mfa.gov.az/index.php?option=news&id=15&news_id=103#
3. Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizinin tarixi – [www.unescap.org/tctd/tar? history.htm](http://www.unescap.org/tctd/tar?history.htm)
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ATƏT-in İstanbul sammitində çıxışı. 18 noyabr 1999-cu il // “Xalq” qəz., 1999, 19 noyabr.
5. Bakıda XXI Beynəlxalq Xəzər neft və qaz sərəhsinin açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi. 03 iyun 2014-cü il // <http://www.president.az/articles/12019>.
6. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, s. 495.

7. İNOGATE Proqramının rəsmi saytı – www.inogate.org
8. Mirzəzadə A. Qarabağ düşünü. Bakı: Azərbaycan, 2012, 608 s.
9. Yeni neft strategiyasının uğurları. Yeni şirkət əsas ixrac boru kəmərinin çəkilişini həyata keçirəcək // “Azərbaycan” qəz., 2002, 04 avqust.
10. Yusifzadə X. Azərbaycanın neft-qaz hasilatının xammal bazası zəngindir // “Azərbaycan” qəz., 1999, 11 aprel.
11. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва: Известия, 2003, 712 с.

Айдын Мирзазаде

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И АРМЕНИИ

20 сентября 1994 года в Баку во дворце «Гулистан» был подписан договор между ГНКАР и консорциумом иностранных нефтяных компаний о «совместном использовании нефти и паевом разделе продукции» в азербайджанском секторе Каспийского моря. Армения с географической точки зрения является ближайшим соседом Азербайджана и потенциально могла бы быть его ближайшим партнером в вышеупомянутых проектах, но из-за своей агрессивной политики она лишена этих дивидендов. Азербайджан, имеющий социальные проблемы из-за того, что часть его территории оккупирована, тем не менее, имеет силы не только решать свои социально-экономические проблемы, но и мог бы помочь в решении этих проблем соседней Армении, находящейся у черты бедности.

Ключевые слова: *нефтяная стратегия, энергетическая безопасность, партнерские отношения, транзитные страны.*

Aidyn Mirzazadeh

ARMENIA AND REALIZATION OF AZERBAIJAN'S ENERGY PROJECTS

September 20, 1994 in Baku in the Palace “Gulistan” was signed an agreement between SOCAR and the foreign oil companies consortium on “joint use of oil and production-sharing” in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea. Armenia from the geographical point of view is the closest neighbor of Azerbaijan and could potentially be his closest partner in the aforesaid projects, but because of aggressive policy, it lacks these dividends. Azerbaijan has social problems due to the fact that part of its territory is occupied; however, the country has the power not only to solve its social and economic problems, but also could help to solve these problems of neighboring Armenia, which is near the poverty line.

Key words: *oil strategy, energy security, partnership, transit countries.*

ELNUR KƏLBİZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: caspianman@mail.ru

MUXTARIYYƏTİN ƏLDƏ OLUNMASINDA NAXÇIVANLI DİPLOMATLARIN FƏALİYYƏTİ

Naxçıvanın muxtariyyətini əldə etməsi XX əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi-siyasi proseslərin və yaranmış beynəlxalq şəraitin məntiqi nəticəsi olmaqla yanaşı, çoxəsrlik regional idarəçilik ənənələrinin davamı və naxçıvanlıların Naxçıvanı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qoruması uğrunda mübarizəsinin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Bu mənada naxçıvanlılar təkcə hərbi sahədə deyil, diplomatik sahədə də ciddi mübarizə aparmışlar. Muxtariyyətin qazanılması ərəfəsində və qazandığı dövrdə Naxçıvandan olan diplomatların fəaliyyətini öyrənmək həm Vətən tarixinin həm də diplomatiya tariximizin mühüm problemlərindəndir. Məqalədə bu istiqamətdə Əli Səbri Qasimov, Behbud Şahtaxtinski, Qasım bəy Camalbəyov, Balabəy Əlibəyov, Əziz Şərif və başqaları kimi diplomatların fəaliyyəti təsvir edilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, diplomatiya, muxtariyyət, konsul.*

Naxçıvanın “təyini müqəddəratı” ilə bağlı ilk tələbləri biz hələ muxtariyyətin qazanılması ərəfəsində Əli Səbri Qasimovun diplomatik fəaliyyətində görürük. O çox zaman ən yaxşı halda yazıçı, jurnalist, tərcüməçi və Naxçıvanın azadlığı uğrunda döyüşən bir əsgər kimi xatırlansa da, Naxçıvanın “təyini-müqəddəratı”nın 90 illik yubileyini qeyd etdiyimiz bu günlərdə Əli Səbri Qasimovun diplomat kimi göstərdiyi fəaliyyətini xatırlamadan keçmək olmaz. Çünki hələ 1918-1919-cu illərdə Əli Səbri Qasimov və Naxçıvanın digər vətənpərvərləri ölüm-dirim mübarizəsinə atılmasaydılar, amerikalı generallara idarəçi deyil, hərbi olduqlarını xatırlatmasaydılar, yəqin ki, 1924-cü il muxtariyyətinin qazanılması haqqında danışmaq bir az çətin olardı. Əli Səbri Qasimov 1892-ci ildə Nəhrəm kəndində dünyaya göz açıb. Onun geniş ədəbi fəaliyyəti haqqında filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimlinin “Əli Səbri” adlı kitabında [9], bir çox müəlliflər tərəfindən yazılan məqalələrdə məlumat verilmişdir.

Əli Səbri Qasimovun diplomatik fəaliyyəti Naxçıvanın və ümumilikdə, Azərbaycanın tarixi taleyinin ən çətin və kəşməkəşli dövrlərindən biri hesab edilən 1918-1919-cu illərə təsadüf edir. Bizə qədər yazılan məqalələrdə onun diplomat fəaliyyətinin daha çox Amerika generalı Haskellə görüşü məqamı göstərilmişdir. Lakin Naxçıvanın və naxçıvanlıların mənafeyinin əzmkar mübarizi

kimi Əli Səbri Qasimov təkcə Amerika generalı Haskellə deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərovla [5, s. 71-77] görüşlər keçirmiş, 1919-cu il sentyabrın 9-da Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Sürməli, Vedibasar mahallarının əhalisi adından hazırlanaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başçılarına göndərilən sənədə imza atmışdır.

Əli Səbri Qasimovun Amerika generalı Haskellə Tiflis görüşündə səslənən fikirlər, sadəcə, alovlu bir vətənpərvərin deyil, eləcə də hərbin və siyasətin qarşılıqlı təsirini yaxşı bilən bir diplomatın fikirləridir. Tarixçi alim Musa Quliyev “Tariximizin qəhrəmanlıq mücahidi Əli Səbri Qasimov haqqında bəzi qeydlər” adlı məqaləsində yazır ki, Haskellə naxçıvanlılar adından memorandumu təqdim edən Əli Səbri Qasimov demişdir: “Əgər bu tələblər qəbul olunmasa, naxçıvanlılar öz istiqlaliliyyətlərini əldə silah qoruyacaqlar” [13].

Qeyd edək ki, Naxçıvan əhalisi adından Amerika generalı Haskellə memorandum təqdim edilməsinin səbəbi regiona hərbi qüvvə kimi gələn Amerika nümayəndələrinin idarəçiliyi ələ almaq cəhdləri, buna nail ola bilmədikləri təqdirdə isə tarixən müsəlmanların və Azərbaycan türklərinin yaşadıkları əraziləri, o cümlədən Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Vedibasar, Sürməli və digər əraziləri ermənilərin idarəçiliyinə vermək niyyətləri olmuşdur.

Qeyd edək ki, hələ bir müddət öncə ingilislərin dəstəyi ilə Naxçıvanda yaradılmasına cəhd göstərilən “erməni idarəçiliyini” süpürüb atmış naxçıvanlılar bu diyarın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu elan etmişdilər. Qafqaza gələrək Tiflisdə qərargah yaradan Amerika generalı Haskell isə Naxçıvan ətrafında bitərəf bölgə yaratmaq və burada Amerika valiliyi təsis etmək məqsədilə avqust ayında Bakıya gedərək Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmış və hökumətlə 12 bənddən ibarət razılıq əldə edilmişdi. O zaman Azərbaycan hökuməti, sadəcə olaraq, müvəqqəti general-qubernatorluğun yaradılması ilə razılaşmışdı. Bundan əlavə, razılaşmada general-qubernatorluq ərazisində məhkəmə, dəmir və şose yolları, poçt və teleqraf, milli təhsil məsələlərinin Naxçıvanda mövcud olan Milli Şuranın səlahiyyətində olduğu, general-qubernatorluq büdcəsinin Azərbaycan xəzinəsi tərəfindən təmin edildiyi, ərazidə rəsmi pul vahidinin Azərbaycan pulu olacağı, Bakı-Culfa dəmir yolunun inşaat sahəsinin Azərbaycanın nəzarətində olacağı da əksini tapmışdır [1, s. 220-221].

Lakin Tiflisə qayıtdıqdan sonra Haskell Azərbaycanın və Naxçıvanın mənafeyinə zidd, ermənilərin isə əsassız iddialarına şərait yaradacaq 21 maddəlik yeni bir layihəni imzalayaraq Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərmişdi. Az sonra ermənilərin təkliflərini alan Haskell Dərələyöz ərazisinin yaradılacaq bitərəf bölgəyə deyil, Ermənistana aid edilməsi, bitərəf bölgədə Ermənistanın imtiyazlı tərəf kimi tanınması, Azərbaycanın bölgəyə pul göndərməsinin qadağan edilməsi, Bakı-Culfa dəmir yolu xəttinin Azərbaycan tərəfindən inşasına icazə verilməməsi, Zəngəzurun erməni bölgəsi kimi tanınması ilə razılaşmışdır. Belə bir şəraitdə Haskell Azərbaycan hökumətini də təhdid edir,

ona “Şimal təhlükəsi”nə qarşı yardım etməyəcəyini bildirirdi. Məhz bu vəziyyətdə Əli Səbri Qasimov və Əsgərov soyadlı bir nəfər Araz vadisi müsəlmanlarının nümayəndələri kimi sentyabrın ortalarında Tiflisdə general Haskellə görüşmüşdülər. Bundan əvvəl isə Əli Səbri Qasimov burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Nəsib bəy Yusifbəyli ilə görüşmüş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə bağlılıqlarını ifadə etmişdi.

Qeyd edək ki, bundan sonrakı dövrdə Amerika nümayəndələri ilə Naxçıvanda aparılan danışıqlar və yerli əhalinin ciddi müqaviməti nəticəsində amerikalılar Naxçıvanda məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti özü də çətin vəziyyətdə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə bu plandan imtina etmək üçün əsas verdi. Belə ki, Azərbaycan hökuməti amerikalılara tam general-qubernatorluğun qurulması ərəfəsində belə bir cavab verdi: “Azərbaycan hökuməti Naxçıvan əhalisinin istəmədiyi bu planda iştirak etməyəcək”.

Əli Səbri Qasimovun bütün naxçıvanlıların arzusunu ifadə edən “təyini-müqəddərat” tələbindən sonralar onun həmyerlisi, digər bir görkəmli diplomatımız Behbud ağa Şahtaxtinskiyə muxtariyyət tələbləri doğdu.

1881-ci ildə Şərur rayonunun (indiki Kəngərli) Şahtaxtı kəndində bəy-ağa ailəsində anadan olmuş Behbud Şahtaxtinski 24 yaşında Bakıda kontor qulluqçuları ittifaqının yaradıcılarından biri olmuş, 36 yaşında Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin, Bakı Xalq Komissarları Soveti Fövqəladə Komissiyasının üzvü, “Hümmət” təşkilatı Mərkəzi Komitəsinin sədri olmuşdur.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra xalq ədliyyə komissarı vəzifəsini yerinə yetirən Behbud ağa Şahtaxtinski eyni zamanda Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fövqəladə nümayəndəsi olmuşdu. Akademik İsmayıl Hacıyev Behbud ağa Şahtaxtinskiyə diplomatik fəaliyyətindən bəhs edərkən qeyd edir ki, onun heç bir diplomatik təhsili, heç orta və ali təhsili də olmamışdır [6, s. 77]. Lakin onun fitri istedadı və həyatda qazandıqları hər cür təhsil səviyyəsindən yüksəkdə dayanırdı.

Behbud ağa Şahtaxtinskiyə müxtəlif sahələrdəki çoxşaxəli fəaliyyətinə diqqət yetirəndə, həqiqətən də, şahidi olursan ki, onun diplomat kimi formalaşmasında üç amil – irs, mühit və zərurət, başqa sözlə desək, elə həyatın özü mühüm rol oynamışdı. Əslində, uğurlu dövlət xadiminin, siyasətçinin və diplomatın problemləri imkana çevirmək bacarığını biz həm onun 1920-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Azərbaycan haqqında, habelə Qafqaz, Türkiyə və İrandakı vəziyyətlə əlaqədar V.İ.Leninə yazdığı ətraflı məruzəsində, həm RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilənin imzalanması zamanı, həm də 1921-ci ilin Moskva və Qars danışıqlarında görürük.

Naxçıvanın tarixi taleyi üçün əhəmiyyətli rola malik beynəlxalq Moskva müqaviləsinin imzalanması zamanı Azərbaycanın, eyni zamanda Naxçıvan əhalisinin maraqlarının ən yüksək səviyyədə müdafiəsi, şəksiz ki, ilk növbədə, Behbud ağa Şahtaxtinskiyə adı ilə bağlı olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, tarixə

16 mart müqaviləsi kimi daxil olan RSFSR-Türkiyə müqaviləsinin ən əhəmiyyətli maddələri Batum və Naxçıvanla bağlı olan ikinci və üçüncü maddələr idi. Məhz Behbud ağa Şahtaxtinskiyin gərgin söyləri nəticəsində müqavilənin üçüncü maddəsi və kiril əlifbasının ardıcılığına uyğun olaraq, 1(V) əlavəsi Naxçıvan vilayətinin statusunu və təqribi sərhədlərini müəyyənləşdirirdi. Naxçıvan məsələsinin həllindəki roluna görə, Nəriman Nərimanov Moskva danışıqlarına ezam edilmiş Behbud ağa Şahtaxtinskiyə yazırdı: “Naxçıvana görə çox sağ ol! Görürsən, sən artıq işin içinə girmisən və işi düzgün aparırsan. Bu, məni sevindirir”. Azərbaycan SSR-in o zamankı xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov da Moskva müqaviləsinin əhəmiyyəti ilə bağlı digər dövlətlərin nümayəndələri ilə birlikdə B.Şahtaxtinskiyə də teleqram göndərmişdi.

Behbud ağa Şahtaxtinskiyin bir diplomat kimi uzaqgörənliyinin digər bir nümunəsi Qars müqaviləsinin imzalanması zamanı üzə çıxmışdır. Doğrudur, bir çox tədqiqatçılar bu gün də 1921-ci il Qars danışıqları zamanı Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Qafqaz respublikalarının ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlamasına qarşı Behbud ağa Şahtaxtinskiyin çıxış etməsini tənqid edirlər. Belə ki, 18 gün davam edən Qars danışıqları zamanı Türkiyə onunla Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda müqavilələrin imzalanmasına dair mövqeyində təkid etsə də, vasitəçi rolunda Rusiya bununla razılaşmırdı.

O zaman danışıqlarda iştirak edən B.Şahtaxtinskiyin Rusiya nümayəndəsinin mövqeyini müdafiə edərək türk nümayəndələrinin bu istəyinə qarşı çıxdığı qeyd olunur. Lakin, bəlkə də, Behbud ağa Şahtaxtinskiyin o zaman atdığı və ilk baxışdan bir az yanlış görünən bu addım olmasaydı, bu gün 1921-ci ilin Qars müqaviləsi ikitərəfli müqavilədən o tərəfə keçməyəcək, beynəlxalq müqavilə statusunda olmayacaqdı. Məhz Behbud ağa Şahtaxtinskiyin vahid müqavilənin bağlanması Cənubi Qafqaz respublikaları ilə yanaşı, Türkiyə üçün də qarşılıqlı surətdə faydalı olduğunu diplomatik ustalıqla əsaslandırması və Qars müqaviləsini bir tərəfdə Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR, digər tərəfdə isə Türkiyənin imzalaması Qars müqaviləsinin çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə kimi müəyyənləşməsinə şərait yaratmışdı. XX əsrin əvvəllərində atılan bu uzaqgörən addımdan XX əsrin sonunda Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri Heydər Əliyev Naxçıvanın xeyrinə, Azərbaycanın xeyrinə böyük müdrikliklə bəhrələnmişdi.

S.Sadiqov “Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən” kitabında yazır ki, 20-ci illərdə Naxçıvan SSR-in hüquq və səlahiyyətləri daha geniş olmuş, qonşu İran və Türkiyə dövlətləri, Zaqafqaziya respublikaları ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələr konsulluq və nümayəndəliklər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Naxçıvanın Maku, Xoy və Təbriz şəhərlərində konsulluqları, Türkiyənin Qars şəhərindəki RSFSR Konsulluğu yanında Naxçıvan müvəkkilliyi yaradılmışdı. Türkiyənin Naxçıvanda hərbi nümayəndəliyi 1924-cü ilin iyulunadək, İranın Naxçıvandakı Konsulluğu isə 1938-ci il noyabrın 17-dək fəaliyyət göstərmişdir. Makuda İsmayıl bəy Camalbəyov, Təbrizdə Qasım bəy Camalbəyov Naxçıvan SSR-in

ilk konsulları olmuşlar. Naxçıvan SSR-in Bakı, Tiflis və İrəvan şəhərlərində də nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Əziz Şərif 1922-ci ilin yanvarında Gürcüstan SSR-də Naxçıvanın nümayəndəsi təyin edilmişdi [15, s. 26].

XX əsrin əvvəllərində siyasi və diplomatiya tarixində özünəməxsus xidmətləri olan diplomatlarımızdan biri də Qasım bəy Abbasqulu bəy oğlu Camalbəyovdur. 1881-ci ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açan Qasım bəyi atası Abbasqulu bəy 7 yaşında olarkən mədrəsəyə oxumağa göndərmiş, sonralar isə o təhsilini Naxçıvanda Azərbaycan, rus və fars dillərində təlim verən “Məktəbi-tərbiyə”də davam etdirmişdir. Bu məktəbdə Ordubadlı şair, Məhəmməd Tağı Sidqidən dərs alan Qasım bəy türk və fars dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, onun sonrakı dövr diplomatik fəaliyyətində də bu dilləri mükəmməl bilməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1901-1911-ci illərdə İrəvan quberniyasının müxtəlif kəndlərində müəllim işləyən Qasım bəy Camalbəyov elə bu dövrdən başlayaraq gizli siyasi fəaliyyətə qoşulur. 1905-1907-ci illərdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən qətləmlərlə əlaqədar olaraq Qasım bəy Camalbəyov Naxçıvana qayıdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün Rusiya imperiyasında kütləvi surətdə yayılan sosial-demokrat ideyaları Qafqaza da yol tapır. Bəhs olunan dövrdə Qasım bəy Camalbəyov Naxçıvanda və Culfada yaradılan Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının özəylərinin qurulmasında fəal iştirak edir [3] və hətta bir müddət bu təşkilatda təftiş komissiyasının rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir.

1912-ci ildə pedaqoji fəaliyyətdən uzaqlaşan Qasım bəy Camalbəyov fars dilini yaxşı bildiyinə görə Persiyanın (İranın) bir bankının Culfa şöbəsində tərcüməçi işləməyə başlayır, bir il sonra isə həmin bankın İran şəhərlərindən birində yerləşən şöbəsində fəaliyyətini davam etdirir. Lakin görünür Qasım Camalbəyovun siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq tezliklə onun işdən azad olunması haqqında Bankın Petroqraddakı idarəsindən göstəriş gəlir.

Özünə qarşı təhlükəni hiss edən Qasım Camalbəyov gizli şəkildə Bakıya getmək istəyərkən həbs olunur və Krasnovodska sürgün edilir. Qasım bəyin sürgündən sonrakı həyatından bəhs edən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, tezliklə sürgündən qaçmağı bacaran Qasım bəy Bakıya gəlir və Cəfər Axundov adlı bir şəxsin yardımı ilə “Rapid” mexanika zavodunda gizli surətdə yaşamağa başlayır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra isə Qasım bəy Camalbəyov əvvəlcə Tiflisdə fəaliyyət göstərən Milli Şuranın üzvlərindən biri, sonralar isə parlamentin deputatı olur. Onu şuraya daxil olma məsələsi 1918-ci il iyunun 1-də Tiflisdə keçmiş Canişin sarayında H.Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən Müsəlman Milli Şurasının üçüncü iclasında müzakirə edilmişdir. Milli hökumətin Gəncədəki fəaliyyəti zamanı da Q.Camalbəyov milli şuranın üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. Çünki, 1918-ci ilin iyun ayının 17-də qəbul olunmuş “Azərbaycan Milli Şurasının ikinci müvəqqəti hökumətin heyəti haqqında qərarı”nda milli şuranın digər üzvləri ilə bir sırada Qasım bəy Camalbəyovun da adı çəkilir. Milli Şuranın “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında

qanunu”na (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi [2, s. 298].

1918 il dekabrın 7-də açılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sosialist fraksiyasında təmsil olunan Qasım bəy Camalbəyov parlamentin işində fəal iştirak etmiş, müəssisələr məclisinin çağırılması üzrə mərkəzi komissiyanın üzvü olmuşdur [2, s. 463].

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra isə fars dilini mükəmməl bilməsi və əvvəllər bir müddət İranın müxtəlif şəhərlərində çalışması ilə əlaqədar olaraq Qasım bəy Camalbəyov Təbriz şəhərində Naxçıvanın ilk konsulu kimi fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin 30-cu illərinin repressiyaları bu diplomatımızdan da yan keçməmiş, Qasım bəy Camalbəyov 9 yanvar 1938-ci ildə Bakıda qətlə yetirilmişdir [17].

Bu dövrdə Makuda isə Azərbaycanın konsulu İsmayıl bəy Abbasqulu bəy oğlu Camalbəyov idi. O, 1883-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, məktəb təhsilini də burada almışdır. 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Komissarlığının (1917-ci il noyabrın 11-də Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsini əvəz etmiş Zaqafqaziya hökuməti) Zaqafqaziya seyminin (qanunvericilik orqanı) əvəz etdiyi və Zaqafqaziyanı müstəqil dövlətlərə parçalamaq uğrunda fəaliyyətin gücləndiyi dövrdə Naxçıvanın növbəti daşnak hücumlarından etibarlı müdafiəsini təşkil etmək üçün İ. Camalbəyov mübarizənin ön sıralarında olmuş, erməni quldurlarına qarşı xalq dəstələrinin təşkil edilməsində ciddi rol oynamışdır. Tezliklə liderlik qabiliyyəti ilə bölgədə böyük nüfuz qazanmış İsmayıl bəy Camalbəyov 1915-ci ildə yaradılan “Mücahidin” partiyasının liderlərindən birinə çevrilir. XX əsrin 20-ci illərində isə o, Naxçıvanın Makuda ilk konsulu kimi diplomatik fəaliyyət göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl ən çətin dövrlərdə Naxçıvanın Maku ilə sıx əlaqələri olmuşdur. 1918-ci ilin yazında – Bakının daşnakların və eserlərin əlində olduğu bir dövrdə Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xan Naxçıvanski o zaman türklərin tabeliyində olan Maku xanlığına getmiş, burada Maku xanının vasitəsilə türk komandanlığı ilə əlaqə yaratmış və Naxçıvana türk hərbi dəstələri yeridilməsi barədə danışıqlar aparmışdı. 1921-ci il yanvarın 19-da Vəlibəyovun Anadoluda Kazım Qarabəkir paşaya təqdim etdiyi məktubdan isə görünür ki, o zaman Naxçıvanın müstəqilliyini tanıyan dövlət və siyasi qurumlar içərisində Maku xanlığının da adı var.

Məktubda yazılırdı: “Naxçıvanın müstəqilliyini Ermənistan, Ukrayna, Dağıstan Sovet respublikaları, Maku xanı və Təbriz şəhərinin hakimi tanıyırlar”.

1921-ci ilin yanvarında Şaxtaxtıda yerləşən XI Qızıl Ordunun 106-cı polkunun zabidləri arasında qiyamın baş verməsi, fəvqəladə komissarlığın və türk qoşunu rəhbərliyinin bütün tədbirlərinə baxmayaraq, 1921-ci il yanvarın 10-dan 11-nə keçən gecə təxminən 300 nəfər qızıl əsgər və zabitin Şaxtaxtı körpüsündən İrana – Maku ərazisinə keçməsi Maku xanlığı ilə Naxçıvan arasında əlaqə-

ləri pisləşdirmişdi. Əsgər və zabitlərin İranda olan denikinçilərə qoşulub soyğunçuluq və quldurluqla məşğul olmalarından narazı qalan Maku xanı Murtuzaqulu xan Naxçıvanla əlaqəni kəsmişdir. Məhz belə bir dövrdə İsmayıl bəyin əlaqələrin bərpasında xidmətləri olmuşdur.

Makuda konsul kimi fəaliyyət göstərirdi dövrdə Azərbaycanın mənafeyi naminə, Naxçıvanın mənafeyi naminə mübarizə aparmış İsmayıl bəy, bəlkə də, elə bu səbəbdən XX əsrin 30-cu illərində bolşevik cildinə girmiş erməni cəlladlarının əlindən yaxa qurtara bilməmiş, 1938-ci ildə repressiyaya uğramışdır. O, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyası tərəfindən 5 yanvar 1938-ci ildə əksinqilabi-millətçilik fəaliyyətinə görə güllələnməyə məhkum edilmiş, qərar bir gün sonra, yanvar ayının 6-da icra olunmuşdur.

İsmayıl Camalbəyovun həyat yoldaşı Güllü xanım Şərif qızı vətən xaininin həyat yoldaşı kimi SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarına əsasən, 1937-ci il dekabr ayının 31-də həbs edilmişdir. SSRİ XDİK Xüsusi Müşavirəsinin 9 aprel 1938-ci il tarixli qərarı ilə cəzasını islah etmək düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Muxtariyyətin qazanılmasında xidmətləri olan diplomatlarımızla bağlı araşdırmalarımızı davam etdirərkən bir ad xüsusi diqqətimizi çəkmişdi. Səid Sadıqovun 1995-ci ildə çapdan çıxan “Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən” kitabı və ona istinadən bir neçə müəllif [7, s. 21-34, 8, s. 314] öz əsərində XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvanın Qarsdakı müvəkkilinin Balabəy adlı bir şəxs olduğunu qeyd etsələr də, müəlliflərdən heç biri bu şəxsin soyadı və kimliyi haqqında məlumat verməmişdi. Digər bir qrup müəllif isə Naxçıvanda muzey işi ilə bağlı qeydlərində ilk muzeyin yaradıcısı kimi Balabəy Əlibəyovun adını çəkirdilər. Apardığımız müqayisələr göstərdi ki, Naxçıvanın Qarsdakı müvəkkili kimi adı çəkilən şəxs məhz Balabəy Əlibəyovdur.

Qeyd edək ki, Maku, Xoy və Təbrizdən fərqli olaraq Qarsda Naxçıvan SSR-in konsulluğu yox, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının Qarsdakı konsulluğunun yanında müvəkkilliyi fəaliyyət göstərmişdir. Məlumat üçün deyək ki 7 fevral 1924-cü ildə SSRİ ilə Türkiyə arasında konsulluq təşkilatlarına dair Ankarada nota mübadiləsi olmuş və bundan sonra SSRİ-nin İstanbul, İzmir, Qars, Artvin, Ərzurum və Trabzon şəhərlərində, konsulluqları fəaliyyətə başlamışdır[18, s. 39]. İzmir, Qars, Artvin, Ərzurum və Trabzondakı konsulluqlar fəaliyyətlərini 1938-ci ilin fevralında dayandırmışlar.

Hələlik Qarsdakı müvəkkil Balabəyin məhz Balabəy Əlibəyov olduğunu göstərən ən dəqiq fakt filologiya elmlər doktoru Fərman Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında əksini tapmışdır. Belə ki, müəllif Naxçıvan Muzeyi ilə bağlı tədqiqatlar apararkən ədəbiyyatşünas, “İstiqlal” ordenli, Azərbaycanın əməkdar müəllimi, filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadənin fikirlərini öyrənmişdir. Müəllif yazır: “...B.Əlibəyovu yaxından tanıyan filologiya elmləri namizədi L.Hüseynzadənin 2005-ci il iyun ayında bizimlə söhbəti zamanı xatırladığına görə B.Əlibəyov Qarsda səfirlikdə (konsulluqda – E.K.)

hansısa bir vəzifədə işləyirmiş və Qarsla əlaqələri yaxşı imiş” [10, s. 107]. Qeyd edək ki, Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi haqqında Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin direktoru Nizami Rəhimov da tədqiqat aparmış və onun muzeyçilik fəaliyyəti ilə bağlı qiymətli məlumatlar vermişdir.

Axtarışlarımız zamanı müəyyən edə bildik ki, Balabəy Əlibəyov 1855-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Çünki, Naxçıvan Diyarının təhqiqi üzrə Xüsusi Komissiyanın 4 aprel 1925-ci ildə tərtib olunmuş 6 nömrəli protokolunda Balabəy Əlibəyov haqqında verilən məlumatda onun 70 yaşı olduğu göstərilmişdir [11, s. 310].

Balabəy 1903-1908-ci illərdə polis zabiti, 1908-1911-ci illərdə Qars polis idarəsinin rəsmi tərcüməçisi kimi xidmət etmişdir. 1911-ci ildə pensiyaya çıxan Balabəy Əlibəyovun təcrübəsi, yerli əhali arasında olan nüfuzu və rus, türk, fars və digər dillərə yaxşı bələd olması onu xidmətini pensiya ala-ala davam etdirməsi ilə nəticələnmiş, beləliklə o 1911-1917-ci illərdə polis idarəsində həm də tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1917-ci ildən 1920-ci ilə qədər Balabəy Əlibəyovun fəaliyyəti Urmiya şəhəri ilə bağlı olmuşdur. Bu üçillik müddətdə o Urmiyada polismeyster kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1920-ci ildən başlayaraq Sovet müəssisələrində xidmət etmiş Balabəy Əlibəyovun Naxçıvanın Qarsdakı müvəkkili kimi fəaliyyəti 1924-cü ilin mart-aprelindən 1925-ci ilin əvvəllərinə qədərki dövrdə təsadüf edir. Hələlik onun müvəkkil kimi fəaliyyətini nə zaman başa vurduğunu dəqiqləşdirə bilməsək də, 1925-ci ilin aprelində onun artıq diplomatik fəaliyyətdə olmadığı məlumdur. Çünki, Naxçıvan Diyarının təhqiqi üzrə Xüsusi Komissiyanın 4 aprel 1925-ci ildə tərtib olunmuş 6 nömrəli protokolunda Balabəy Əlibəyov Naxçıvan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının maliyyə agentı kimi mühakimə edilmiş və nəticədə işdən çıxarılmışdır [11, s. 310].

Mənşəcə köklü bəy nəslindən olan və uzun illər müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışan Balabəy Əlibəyov həm də məşhur kolleksioner olmuş və Naxçıvanın tarixinə, etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə aid ən müxtəlif əşyaları toplamışdır. Balabəyin hələ 1917-1918-ci illərdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzi küçələrindən birində yerləşən mülkündə muzey təşkil etməsi onun tariximizə, mədəniyyətimizə nə qədər böyük məhəbbətlə yanaşdığının təzahürü olmuşdur. Qeyd edək ki, Nizami Rəhimovun “Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi” adlı məqaləsində yazdığına görə bu mülk şəhərin mərkəzində indiki Atatürk (keçmiş Kirov) küçəsindəki və son illərdə kommunal və məişət müəssisələri kombinatının yerləşdiyi binanın yerində olmuşdur [14, s. 185]. Qeyd edək ki, hal hazırda həmin ərazidə (Kapital Bankın Naxçıvan Muxtar Respublika idarəsinin yaxınlığında) yeni ictimai yaşayış binası inşa edilməkdədir.

Beləliklə, 1925-ci ilin aprelində Xalq Maliyyə Komissarlığının maliyyə agentı vəzifəsindən azad edilən [11, s. 310]. Balabəy Əlibəyovun sonrakı dövr taleyində təşkil etdiyi şəxsi muzeyi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Şurasının 30 oktyabrı 1924-cü il tarixli qərarı ilə

yaradılan Naxçıvan Tarix Etnoqrafiya Muzeyinin təşkil edilə bilməməsi Balabəy Əlibəyovun şəxsi muzeyinin respublika mülkiyyətinə keçməsi haqqında qərarla nəticələnmişdir. Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin 6 yanvar 1926-cı il tarixli qərarı ilə muzey respublika mülkiyyətinə qəbul edilmiş, Balabəy Əlibəyov isə ayda 40 manat məvacib almaqla ömürlük olaraq muzeyin direktoru təyin edilmişdir [14, s. 187]. Naxçıvanı Öyrənən Elmi Cəmiyyətin 12 fevral 1927-ci il tarixli 33 nömrəli protokolunda da muzeyin direktoru kimi Balabəyin adı çəkilmişdir [10, s. 56].

Ehtimal etmək olar ki, Balabəy Əlibəyovun vəfatı 1929-1930-cu illərə təsadüf etmişdir. Çünki, artıq 1930-cu ildən başlayaraq biz Naxçıvan Muzeyinin direktoru vəzifəsində tariximizin öyrənilməsinin digər bir cəfəkeşi Mirbağır Mirheydərzadəni görürük [10, s.75].

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan MSSR-in hüquqlarının daha geniş olduğu dövrdə Qarsdakı RSFSR konsulluğu yanındakı Naxçıvan müvəkkilliyində çalışmış Balabəy təkcə tariximizin və Naxçıvanda muzeyşünaslıq işinin banilərindən biri olmamış, həm də bacarıqlı və rus, fars, türk dillərinə dərindən bələd olan bir diplomat kimi bir müddət fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla Gürcüstan arasında tarixən müxtəlif əlaqələr, xüsusən də ticarət, təhsil və mədəniyyət əlaqələri olmuşdur. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, Naxçıvan xanlığının yaradıcısı olan Heydərqulu xan Kəngərli Gürcüstanın Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə hərbi münasibətlər qurmuş [12, s. 96]. Acarıstanla Naxçıvan arasında mövcud olmuş siyasi-mədəni əlaqələr XVIII əsrin ortalarında daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Naxçıvan tarixinin ən kəşməkəşli dövrlərindən biri hesab edilən 1920-1924-cü illərdə isə bir müddət Naxçıvan SSR-in İran və Türkiyə kimi xarici dövlətlərlə yanaşı, artıq sovet hakimiyyətinin qurulduğu Qafqaz Respublikalarında da nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvanın Bakı, Tiflis və İrəvan şəhərlərində də nümayəndəlikləri yaradılmışdır [15, s. 26]. 1922-ci ilin yanvar ayında Naxçıvan SSR-in Gürcüstanda nümayəndəsi təyin edilən şəxs isə tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi kimi tanıdığımız Əziz Şərif olmuşdur. 1895-ci il martın 28-də Naxçıvan şəhərində anadan olan Əziz Şərif Məmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı “Məktəbi tərbiyyə”də təhsil almış, burada oxuduğu dövrdə qismən fars və rus dillərinə yiyələnmişdi. Sonra isə o təhsili Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdə açdığı pansion məktəbində davam etdirmiş, pansion bağlandıqdan sonra Tiflisdə bir rus ailəsində yaşamış və məhz bu dövrdə rus dili ilə yanaşı, fransız dilini də öyrənmişdir. Əziz Şərif “Keçmiş günlərdən” adlı xatirələrində bu barədə yazır: “Tiflisdə pansion bağlananda Mirzənin (Cəlil Məmmədquluzadə – E.K.) məsləhəti və köməyi ilə atam məni bir rus ailəsinə tapşırdı. Bu ailə üç qadından ibarət idi, evləri də Mixaylovski küçədə Müctəhid bağının yaxınlığında idi. Qoca qadın iki müəllimə qızı ilə yaşayırdı. ... Rus qadınlarının evində mənimlə həm rusca, həm də fransızca danışırdılar. ... Yadımda qalan budur ki, bu müddətdə mən rusca və

fransızca xalis danışmağı, bu dilin ikisində də sərbəst yazıb oxumağı öyrənmişdim” [16, s. 40-41].

Əziz Şərifin qeydlərindən o da aydın olur ki, o 1906-cı ilin yazına qədər Tiflisdə qalmış, 1905-ci ildən başlayaraq çarizmin dəstəyi ilə ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar onun Naxçıvana qayıtmasına səbəb olmuşdur. Sonralar o bir müddət təhsilini İrəvanda fəaliyyət göstərən İbadulla bəy Muğanlinski və Cabbar bəy Məmmədovun pansionunda davam etdirmişdir [16, s. 44]. 1908-ci ildən yenidən Tiflisdə oxumağa başlayan Əziz Şərif, 1915-1917-ci illərdə Moskva Kommersiya İnstitutunda təhsil almış, beləliklə də fransız, rus, fars, gürcü dillərini öyrənmişdir.

I Dünya müharibəsinin sonuna yaxın Qafqazda yaranmış gərgin-ictimai siyasi vəziyyət, Naxçıvana da təsirsiz ötüşməmişdir. 1917-ci ildə Naxçıvana qayıdan Əziz Şərif bu hərc-mərcliyin qarşısının alınması üçün xidmətlər göstərmişdir. Fəxrəddin Cəfərov “Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər)” kitabında Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlər Arxivinin sənədlərinə əsasən göstərir ki, Əziz Şərif 1917-ci ilin axırlarında Naxçıvan fəhlələrindən və kəndlilərindən ibarət “Qırmızı qvardiyanı” təşkil etmişdir [4, s. 157].

1918-ci ilin yanvarında Naxçıvanda fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsinin sədri olmuş Əziz Şərif bu dövrdə Zaqafqaziya Komissarlığına Naxçıvanda vəziyyəti stabilləşdirmək üçün bir sıra məktublar yazmış, hətta mövcud vəziyyəti Zaqafqaziya komissarlığına çatdırmaq məqsədi ilə Naxçıvan nümayəndəsi kimi hələ o zaman Tiflisə getmişdir.

Görünür XX əsrin 20-30-cu illərində Tiflisdə mətbuat və nəşriyyat sahəsində çalışan Əziz Şərifin Gürcüstan mühitinə yaxşı bələd olması, Tiflisdə müxtəlif ziyalılarla əlaqələrinin genişliyi, fransız, rus, fars dillərini mükəmməl bilməsi məhz ona Naxçıvan SSR-i təmsil etmək səlahiyyətinin həvalə edilməsinin əsas səbəbləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1920). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Siyasi Sənədlər arxivi, f. 268, siy. 23, iş. 196, v. 11.
4. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2008, 192 s.
5. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.

6. Hacıyev İ. Behbud ağa Şahtaxtinski: Naxçıvanın ərazi məsələsi və muxtariyyət statusu // Naxçıvan ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, № 23, Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 207 s.
7. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, № 19, Naxçıvan: Tusi, 2009, s. 21-34.
8. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1996, s. 314-317.
9. Həşimli H. Əli Səbri. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.
10. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
11. İvanov R. Basqın (Bolşeviklərin sovet torpağı qədim Naxçıvanda azğınlıqları haqda acı həqiqətlər). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 462 s.
12. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
13. Quliyev M. Tariximizin qəhrəmanlıq mücahidi Əli Səbri Qasımov haqqında bəzi qeydlər. "Şərq qapısı" qəz.
14. Rəhimov N. Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan muzeyi // Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, 548 s., s. 185-188.
15. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1998, 144 s. (elektron versiya).
16. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Atam və mən (Sənədli xatirələr). Bakı: Yazıçı, 1983, 614 s.
17. Tahirzadə Ə. 1937-38-də güllələnən (həbs olunan) şəxslər // www.adam.az saytı (Başlıca qaynaq: "Yaddaşın bərpası", 1 ("Sərhəd" qəzetinin xüsusi buraxılışı).
18. Громыко А.А., Хвостов В.М. Документы внешней политики СССР 1924. Москва: Политическая литература, 1964, 759 с.

Эльнур Келбизаде

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАХЧЫВАНСКИХ ДИПЛОМАТОВ ПО ДОСТИЖЕНИЮ АВТОНОМИИ

Автономия Нахчывана была достигнута в начале XX века в результате исторических политических процессов, появившихся международных условий, традиционного продолжения многовекового регионального правления, а также в результате борьбы нахчыванцев за Нахчыван как за неразделимую часть Азербайджана. Это означает, что нахчыванцы вели серьезную борьбу не только в военной сфере, но и в дипломатической. Изучение деятельности дипломатов из Нахчывана в период получения

автономии и во время автономии является одной из важных проблем нашей истории, а также истории дипломатии. В статье описываются деятельности таких дипломатов как Али Сабри Гасымов, Бехбуд Шахтахтински, Гасым-бек Джамамалбеков, Балабек Алибеков, Азиз Шариф и других в этом направлении.

Ключевые слова: *Нахчыван, дипломатия, автономия, консул.*

Elnur Kelbizadeh

ACTIVITY OF NAKHCHIVAN DIPLOMATS IN REACHING THE AUTONOMY

Nakhchivan autonomy was reached in the early twentieth century as a result of historical political processes, emerged international conditions, the continuation of the centuries-old traditional regional government, as well as in the struggle of the Nakhchivanians for Nakhchivan as an inseparable part of Azerbaijan. This means that the Nakhchivanians were carrying out serious struggle not only in the military sphere, but also in the diplomatic one. The study of Nakhchivan diplomats' activity during getting the autonomy and during the autonomy is one of the important problems of our history and the history of diplomacy. The paper describes the activities of such diplomats as Ali Sabri Gasymov, Behbud Shahtakhtinski, Gasym-bek Jamalbeyov, Balabey Alibeyov, Aziz Sharif and others in this field.

Key words: *Nakhchivan, diplomacy, autonomy, Consul.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

EYNULLA MƏDƏTLİ

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: emadatli@gmail.com

NAXÇIVAN TARİXİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ İRAN TARİXSÜNASLIĞINDA

Bu gün bir sıra İran tarixçiləri Əhməd Kəsrəvi tərəfindən XX əsrin birinci yarısında əsas qoyulmuş zərərli bir təmayüldən – Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını, Azərbaycan xalqının tarixini və mədəniyyətini, Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini saxtalaşdırmaq və qeyri-obyektiv şəkildə təqdim etmək vərdişindən yaxa qurtara bilmirlər. İranın bəzi tədqiqatçıları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin də tarixini təhrif edirlər. Qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan, tarixin bütün çağlarında Azərbaycanın mühüm strateji hissəsi sayılan Naxçıvanın enişli-yoxuşlu tarixi də, həm Azərbaycan xalqının dostları, həm də düşmənlərinin daim diqqət mərkəzində olmuş və düşmən qüvvələr, xüsusilə bədxah erməni tarixçiləri Azərbaycanın tarixini saxtalaşdırdıqları kimi, onun ayrılmaz hissəsi, daha doğrusu, ən qədim zamanlardan Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Naxçıvanın da tarixini saxtalaşdırmağa çalışmış və çalışmaqdadırlar. Bəzi İran tarixçiləri bu sahədə erməni həmkarları ilə həmrəylik nümayiş etdirir, elmlikdən uzaq mülahizələr və fərziyyələr irəli sürürlər. Təqdim edilən məqalədə son illərdə bu sahədə xüsusi canfəşanlıq edən tanınmış tarixçi İnayətullah Rzanın Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan tarixinin bir sıra məsələlərinə dair qeyri-elmi və qərəzli fikirləri tənqid və təkzib edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, tarix, İran tarixşünaslığı, türk qoşunları, saxtalaşdırma.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı təkcə Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixində deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki çox qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan, tarixin bütün çağlarında Azərbaycanın mühüm strateji hissəsi sayılan Naxçıvanın enişli-yoxuşlu tarixi həm Azərbaycan xalqının dostları, həm də düşmənlərinin diqqət mərkəzində olmuş və düşmən qüvvələr, xüsusilə bədxah erməni tarixçiləri Azərbaycanın tarixini saxtalaşdırdıqları kimi, onun ayrılmaz hissəsi, daha doğrusu, ən qədim zamanlardan Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Naxçıvanın da tarixini saxtalaşdırmağa, hətta onun adının da ermənicə olduğunu iddia etməyə çalışmış və çalışmaqdadırlar. Təəssüf ki, bu qərəzli təmayüldə bəzi İran tarixçiləri də fəallıq göstərirlər. Bunların sırasında Qafqazla, xüsusən Azərbaycanla bağlı bir sıra əsərlər yazmış İnayətullah Rzanı xüsusilə qeyd etmək olar [4, s. 548-549].

İnayətullah Rza 1992-ci ildə elmi müşaviri olduğu İran Xarici İşlər Nazirliyinin orqanı sayılan və üç ayda bir Tehrandə fars dilində nəşr olunan “Mota-leate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz” adlı dərginin II sayında çap etdirdiyi “Cümhuri-ye xod-moxtare Nəxcivan” adlı məqaləsində Naxçıvanın tarixini saxtalaşdırmaq üçün xüsusi səy göstərmişdir [12, s. 219-233].

1946-cı ilin axırında Təbrizdə Milli hökumətin süqutundan sonra həmin dalğa ilə Bakıya gəlib çıxan İnayətullah Rza tezliklə Bakıda və Moskvada xüsusi dairələrin himayəsi altına alınmış, yüksək partiya təhsili almış, Moskvada və Fransada yaşamış, nəhayət, şəhliq İranına dönmüşdü. Maraqlıdır ki, belə bir şəxs İranda İslam İnqilabının qələbəsiindən sonra da yeni hökumətin ideoloqu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tehrandə İslam Maarifi ensiklopediyasında şöbə müdiri vəzifəsində özünün qeyri-elmi, sırf ideoloji yönlü əsərləri ilə Azərbaycan xalqının təşəkkülü və Azərbaycanın tarixi coğrafiyası məsələlərini məqsədyönlü şəkildə təhrif edən bu “Qafqazşünas” xüsusi sifariş ilə yazdığı bir sıra kitab və məqalələrində Azərbaycanın şimalı ilə cənubunun bir-biri ilə tarixən heç bir bağlılığının olmadığını, Araz çayından şimaldakı ərazilərin “Arran”a aid olduğunu və Azərbaycan sayılmadığını, oradakı əhalinin səlcuqlarla gəlmiş olduğunu, İran ərazisindəki “Azərilərin” isə monqol-türk istilas zamanı, bu regionda elxanilərin siyasəti ilə türkləşdirildiyini, onların, əslində, fars kökənli olduqlarını iddia edir.

Bu sətirələrin müəllifi keçən əsrin doxsanıncı illərində xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar Tehrandə çalışdığı zaman Azərbaycan tarixini təhrif edən bir sıra siyasətçilər və tarixçilərlə, o cümlədən İranda tanınmış tarixçilərdən sayılan İnayətullah Rza ilə görüşmüş, mübahisə və müzakirələr aparmışdır. Bu yazıda İnayətullah Rzanın yuxarıda adı çəkilən “Naxçıvan Muxtar Respublikası” adlı məqaləsinə bir nəzər salmaq qarşıya qoyulduğundan, yalnız həmin çərçivədə bəzi mülahizələrimizi bildirəcəyik.

İnayətullah Rza “Naxçıvan” sözünü erməniləşdirərək yazır ki, erməni məxəzlərində Nəxcivan müxtəlif formalarda: “Naxcuvan”, “Naxcivan”, “Naxicəvan”, “Naxicavan” kimi qeyd edilmişdir və mənası ermənicə “istirahət yeri” deməkdir [12, s. 220]. Halbuki, ermənilərin Qərbi Azərbaycana və sonralar onların Ermənistan adlandırdıqları əraziyə gəlmələrindən çox-çox əvvəl Naxçıvan şəhəri mövcud idi. Bir sıra tarixi-elmi mənbələrdə bu şəhərin əsasının hələ miladdan əvvəl 1539-cu ildə qoyulduğu qeyd edilmişdir [5, s. 73].

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan həm qədim bir şəhərin, həm də vilayətin adı olmuşdur. Miladi II əsrdə Betlimus Naxçıvanın adını “Naksuana” kimi çəkmiş, ərəbdilli məxəzlərdə isə “Nəşəvə” kimi qeyd edilmişdir. Hətta 1229-cu ildə vəfat etmiş ərəb müəllifi Yaqut Həməvi yazır ki, bəziləri Nəxcüvani “Nəqcuvan” kimi yazmışlar. Nəxcüvan elə həmin Nəşəvədir ki, adı xalq onun Nəxcüvan və ya Nəqcüvan kimi adlandırırlar. Digər tərəfdən həmin müəllif Naxçıvanın Azərbaycan ərazisinin qurtaracaq nöqtəsində yerləşdiyini və onu Azərbaycan ərazisi daxilində olduğunu bildirərək yazmışdır ki, Nəşəvə Azərbaycanda şəhərdir.

Bir çox nüfuzlu mütəxəssislərin fikrincə Naxçıvan sözü Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Hətta şəhərin Nuh peyğəmbər tərəfindən salındığını göstərən mülahizələr də vardır. Rəvayətə görə Nuhun gəmisi miladdan öncə 3669-cu ildə dünya tufanı sakitləşdikdən sonra indi Naxçıvan adlanan şəhərə yan almış, Nuh peyğəmbər bu şəhərin adını qoymuşdur. Naxçıvan şəhəri kənarındakı köhnə qala, Nuhun qəbri kimi əsrlər boyu ziyarətəgah sayılan yer, Tufan və Gəmi ilə bağlı məkanlar bu fikirləri doğurmuşdur. Professor İsa Həbibbəylinin yazdığına görə “Naxçıvan” sözünün “Nuh çıxan” ifadəsi ilə bağlı olması barədə mülahizələr geniş yayılmışdır. Bu mülahizənin həqiqətə yaxınlığını Gəmiqaya və onun üzərindəki təsvirlər, Naxçıvan ərazisində Nuhdaban yer adının mövcud olması bir daha sübut etməkdədir [5, s. 74]. Nuhun Naxçıvanda sakin olduğu, özünün və türklərin atası hesab olunan oğlu Yasəfin də qəbrinin şəhərin cənub tərəfində, qədim qalanın yaxınlığında olması və VIII əsrdə bərpa edildiyi elm aləminə məlumdur.

1665-ci ildə Naxçıvanda olmuş Fransız səyyahı Tavernye də yazmışdı ki, Naxçıvan dünyanın ən qədim şəhərlərindəndir ki, şəhərdən müəyyən məsafədə Nuhun gəmisi həmin dağda (Ağrı dağda) yan alıb və Naxçıvan şəhərinin əsasını qoyubdur [14, s. 55].

İnəyətullah Rza İbn Hövqələ əsaslanaraq qeyd edir ki, İbn Hövqəl Ermənistanı iki – daxili və xarici hissələrə bölmüş və Nəşəvəni (Naxçıvanı) daxili Ermənistan nahiyyəsi hesab etmişdir və İbn Hövqəl Nəşəvə və onun ətraf mahalı əhalisinin dilini erməni dilinə yaxın bir dil kimi qeyd etmişdir [12, s. 223]. Digər tərəfdən İnəyətullah Rza özü də qeyd edir ki, erməni əlifbası ilk dəfə V əsrdə Mesrop Maştots tərəfindən yaradılmışdır. Belə olduğu halda, necə ola bilər ki, 3500 illik bir tarixə malik şəhərin adı erməni dilində olsun və Naxçıvan əhalisi də erməni dilinə yaxın bir dildə danışmış olsun? 1300 illiyini qeyd etdiyimiz “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanı da Naxçıvanın qədim tarixindən soraq verir, bu yerlərin qədim türk yurdu olduğunu bir daha isbatlayır [6, s. 110].

1310-cu ildə “Cami ət təvarix” əsərini tamamlamış Rəşidəddin Fəzlullah yazır: “Müsəlmanların tarixlərində və Bəni İsrail Tövratında yazılıbdır ki, Nuh peyğəmbər yer kürəsini cənubdan şimala üç yerə böldü. Birinci hissəni oğlu Hada verdi ki, Sudan atasıdır. Orta ərazini Sama verdi ki, ərəblərin və farsların atası idi. Üçüncü hissəni türklərin atası olan Yafəsə verdi. Monqollar və türklər də eyni sözləri deyirlər. Lakin türklər Yafəsi Əbübəcə xan adlandırırlar və dəqiq bilmirlər ki, Əbübəcə xan Nuh əleyhissəlamın oğludur, ya oğul nəvəsi. Lakin hamısı bir fikirdədirlər ki, onun nəslindəndirlər. Bütün monqollar və türklər, oturaq və köçəriləri onun nəslindəndirlər” [13, s. 29].

Deməli, Nuh peyğəmbərin oğlu, türklərin atası Yafəs Naxçıvanda dəfn olduğu halda Naxçıvan və onun ətraf mahalı əhalisinin dili erməni dilinə yaxın ola bilməzdi. Çünki ermənilər ilk dəfə miladdan öncə VI əsrdə, yəni Naxçıvanın əsası qoyulandan çox-çox sonralar Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmişlər.

İnayətullah Rza heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmadan yazır ki, miladi IV əsrdə Naxçıvanda minlərlə erməni və yəhudi sakin idi. Sasani hökmdarı II Şapurun ordusu miladi 360-cı ildə Naxçıvandan 2000 erməni ailəsi və 16000 yəhudi ailəsini çıxartdı [12, s. 226].

Halbuki, o dövrdə Naxçıvan əhalisinin əsasını türklər təşkil edirdi və burada 16000 yəhudi ailəsinin olması imkansız idi. Əgər bura ermənilərin məskəni idisə, onda 2000 erməni ailəsinin buradan çıxarılmasının nə mənası var idi? İnayətullah Rza bu rəqəmləri hansı mənbədən götürdüyünü də qeyd etmir.

İnayətullah Rza həmin məqaləsində XI əsrdə Naxçıvan hökmdarı olmuş Əbu Düləfi də ata tərəfdən Şeybani nəslindən, ana tərəfdən isə Deyrani, erməni nəslindən olduğunu iddia etmişdir. Halbuki, Əsədi Tusi Əbu Düləfi Naxçıvan şahı adlandırır və Əbu Düləf həm ata, həm də ana tərəfdən Şeybani sülaləsindən idi.

İnayətullah Rza XIII əsr Avropalı Səyyah Vilhelm de Rubruka əsaslanaraq X və XI əsrlərdə Naxçıvanda 80 kilsə olduğunu iddia edir [12, s. 229]. Əslində, bu dövrdə Naxçıvan əhalisi tamamilə müsəlman türkdilli azərbaycanlılardan ibarət idi. Digər tərəfdən “VIII əsrin əvvəllərində İslam dininin artıq Azərbaycanda geniş yayıldığı, möhkəmləndiyi və hakim din olduğu şəraitdə” [1, s. 251]. X və XI əsrlərdə Naxçıvanda 80 kilsənin olmasına necə inanmaq olar? İnayətullah Rza unudur ki, Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdə baş vermiş, Azərbaycanda gedən dini mübarizə də artıq sona yetmişdi. Köhnə dinlərə sitayiş edən Azərbaycan türkləri həmin dövrdə artıq İslam dinini qəbul etmişdilər.

X-XI əsrlərdə Naxçıvanda çoxlu məscid və mədrəsə binaları tikilmişdi. İnayətullah Rza da X-XI əsrlərdə Naxçıvanın çiçəklənmə dövrü keçirdiyini etiraf etsə də, onun fikrincə, həmin dövrdə Naxçıvandakı 80 kilsə səlcuq türklərinin, XII-XIII əsrlərdə isə monqolların hücumu nəticəsində dağılıb məhv edilmişdir [12, s. 228-229].

İnayətullah Rzanın elmi dəlillərə əsaslanmayan bu iddialarını qətiyyənlə qəbul etmək olmaz. Ona görə ki, istər Şimal, istərsə də Cənubi Azərbaycanda bu gün müxtəlif dövrlərə aid onlarla kilsə binaları qalmaqdadır ki, özgə dinlərə hörmətlə yanaşan türklər onları oradan götürməmişlər. Əgər Naxçıvanda XI-XII əsrlərdə 80 kilsə var imişsə, nə üçün onların heç birinin binası, yaxud adı qalmamışdır. Həmin əsrlərin türk-müsəlman abidələrindən bəhs edən səyyahlar, alimlər nə üçün kilsələrdən söz açmamışlar?

İnayətullah Rza Naxçıvanın 1918-ci ildə Türk ordusu tərəfindən işğal olunduğunu, sonra ingilis ordusunun Naxçıvanı fəth etdiyini göstərərək həmin illərin hadisələrini tamamilə baş-ayaq təqdim etmişdir. Məqsədi də aydındır: türk qoşunlarının xilaskarlıq missiyasına qara yaxmaq, Naxçıvanı 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan, İran təmayüllü bir məntəqə kimi təqdim etmək.

Halbuki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin obyektiv səbəblər üzündən Naxçıvana lazımınca yardım edə bilməməsi ilə əlaqədar, Naxçıvan

əhalisinin müraciəti əsasında türk qoşunları bu bölgəyə qardaşlıq köməyi göstərmiş və Naxçıvan əhalisinin erməni zülmündən xilas edilməsində bu qoşun hissələri tarixi xidmət göstərmişdilər. Türk qoşunları bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda da, onun gələcək taleyini həll edən uzaqgörən addımlar atmışdılar, burada kiçik kontingentli türk hərbi hissəsi saxlanmış, hətta Naxçıvanı bolşeviklər işğal edəndən sonra, daha 8 ay həmin qoşun hissəsi Naxçıvanda qalmış, həm Türkiyə ilə hazırkı sərhəd zolağını qoruyub saxlamış, həm də erməni təcavüzünün qarşısını almaqda əhaliyə yardım göstərmişdilər [15, s. 4].

Türk qoşun hissələri, yalnız 1921-ci il martın 16-da Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvanın taleyinin həmişəlik Azərbaycanla bağlandığı təsbit edildikdən sonra bölgəni tərk etmişlər və bu gün də xalqımız tərəfindən minnətdarlıqla yad edirlər. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə əsasən Kazım Qarabəkir paşa həmin il noyabrın 1-də qərargahı ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşmüşdü. Mudros şərtləri Türkiyə dövləti və eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan üçün çox ağır və dözülməz idi. Belə ki, Qarsa yola düşən Qarabəkir paşa Mudros şərtlərindən narahat olaraq demişdi: “Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni məzəlimindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr, biz, 1914-cü ilin hüdduduna çəkilməyə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik” [9, s. 106-107].

İnəyətullah Rza Mənşur Qorqaninin “Sovet dövlətinin İranda siyasəti: 1296-1306-cı illər” əsərinə istinad edərək yazır ki, “əcnəbi ordularının Naxçıvana nüfuzu buna səbəb oldu ki, 1919-cu il aprelin 30-da Naxçıvan əhalisinin əksər hissəsi Naxçıvan şəhərində İran konsulxanası qarşısında toplaşdı, İran təbəəsi olmaq və yenidən İrana birləşmək istədiklərini irəli sürdülər [8]. Nümayiş bir neçə gün davam etdi. Naxçıvan əhalisi, hökuməti, yerli qoşun komandiri və hörmətli şəxslər İran dövlətinə, İran şahına, xarici səfirlərə, Amerika prezidentinə, Sülh əncüməninə və qeyrilərinə 12 dəfə teleqram vurub, İrana birləşməyi tələb etmişlər. Onlar xatırladıblar ki, əslində, iranlı “ırqından” olub və 92 ildir ki, zorla İran torpağından ayrı düşmüşlər” [12, s. 231]. Heç bir digər mənbəyə, dövrü mətbuata və arxiv sənədlərinə əsaslanmayan bu şişirdilmiş məlumatları İnəyətullah Rza elmi əsas kimi qəbul edir. Burada həqiqət olan yalnız bu idi ki, Naxçıvanda müəyyən iranpərəst adamlar var idi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətindən lazımi köməyi ala bilməyən, erməni təhlükəsi və ingilis fitnəsi ilə təkbəşinə üz-üzə qalmış Naxçıvanda çox mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranmışdı. 1919-cu ilin mayın 3-də ermənilər bir neçə aylıq aramsız həmlələrdən sonra Naxçıvana girmişdilər. Hər yanda təcavüzə qarşı qanlı döyüşlər gedirdi. Nəhayət, Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan, Naxçıvandakı türk hərbi hissəsinin komandiri Xəlil bəy xalqı ermənilərlə qeyri-bərabər döyüşə qaldıraraq avqustun 30-da Naxçıvanı ermənilərdən təmizləməyə nail oldular. Bundan sonra Azərbaycan hökuməti Səməd bəy Cəmillinski-ni Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi.

Erməni təcavüzü davam etdiyi şəraitdə təbii olaraq Naxçıvan əhalisi həm İrana, həm də Türkiyəyə kömək üçün müraciət etməli olmuşdu. Bu müraciət, İnayətullah Rzanın iddia etdiyi kimi, əhalinin İran təbəəsi olmaq arzusu deyil, qonşu müsəlman İran dövlətindən erməni təcavüzünə qarşı kömək almaq ümidi ilə bağlı idi. Həmin aylarda belə bir kömək niyyəti ilə Naxçıvandan Təbrizə, vəliəhd Məhəmmədhəsən Mirzə Qacarın yanına bir heyət göndərilmiş, eyni vaxtda digər bir qrup Ərzuruma, orada toplaşacaq Ərzurum konqresinə – Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa ilə görüşmək üçün yola salınmışdı.

Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrini qəbul edən vəliəhd Tehranla məsləhətləşərək mötəbər bir rəsmi nümayəndə heyəti təşkil etmiş, xüsusi fərmanla Mirzə Əli Heyəti (doktor Cavad Heyətin atası) bu nümayəndəliyin başında Naxçıvana göndərmişdi. M.Ə. Heyət Naxçıvana gəlmiş, vəziyyətlə tanış olmuş, təkliflərlə İran rəhbərliyinə fikrini bildirmiş, ondan sonra İrandan İrəvana ermənilərlə danışıqlar üçün nümayəndələr göndərilmişdi [10, s. 124].

Bu hadisələrdən əvvəl də, bölgəni qorumaq niyyəti ilə bir sıra addımlar atılmış, müxtəlif məhəlli hökumətlər qurulmuşdu. 3 noyabr 1918-ci ildə bu bölgədə Araz-Türk hökuməti qurulmuş, sonra bu hökumət Qars İslam Şurası adlanan hökumətə ilhaq edilmiş, 1919-cu il yanvarın 17-də bu hökumət Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti adı ilə daha geniş çərçivədə yenidən təşkil olunmuş, həmin il aprelin 12-də ingilislər tərəfindən süquta uğradılmışdı. Bundan sonra Naxçıvanın idarəsində və müdafiəsində Naxçıvan Milli Şurası mühüm rol oynamışdı [2, s. 63-66].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilislər Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəkləri barədə verdikləri vədlərinə baxmayaraq, Naxçıvanda yerli hökumətin işinə müdaxilə edirdilər [9, s. 107]. Fürsətdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvanı ələ keçirmək üçün çalışırdılar. Belə bir şəraitdə Naxçıvanda yaradılan özünümüdafiə komitəsi buradakı türk qoşun hissəsi ilə bərabər bölgəni müdafiə edirdi. Burada real güc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin valisindən çox, yerli xan nəslinə mənsub şəxslərin əlində idi. Qeyd edilməlidir ki, Naxçıvanı faktiki olaraq idarə edən Cəfərqulu xan, yerli qoşunların komandiri Kəlbəli xan, qərargah rəisi Hacı Hüseynəli Qurbanov ilə keçmiş Araz-Türk Respublikası rəhbərləri arasında ixtilaf da var idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin göndərdiyi nümayəndələr həmin ixtilafın aradan qaldırılmasına nail oldular və bununla da ingilislərin ermənipərəst siyasətinin qarşısı alındı. Burada Naxçıvanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birləşməsi barədə akt tərtib edildi [3, s. 56].

Göründüyü kimi, ən çətin vaxtlarda, yəni erməni təcavüzü qarşısında yol seçməli olan Naxçıvan əhalisi, İran ilə birləşmək deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birləşməyi üstün tutmuşdu. Naxçıvan əhalisi hələ o vaxt öz fikrini belə ifadə etmişdi: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarından məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [7, s. 67].

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha təsdiqləyir ki, ən çətin, hətta ümitsiz vəziyyətlərdə də Naxçıvan bölgəsində nəyin bahasına olursa-olsun bölgəni və xalqı erməni təcavüzündən qorumaq, Naxçıvanın Azərbaycana mənsubluğunu hifz etmək həmişə ön planda olmuşdur. İrana, yaxud Türkiyəyə müraciətlər bölgəni qorumaq strategiyasından irəli gələn düzgün addımlar olmuşdur [11, s. 40]. İnayətullah Rza kimi İran tarixçilərinin həmin dövr hadisələrini, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq cəhdi isə xüsusi siyasi məqsədlər daşıyır və hər hansı elmi zəmindən məhrumdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərnəşr, 1994, s. 251.
2. Göydəmir Ə.E. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti. Ankara, 1989, s. 63-66.
3. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk Respublikasının tarixindən. Bakı, 1994, s. 56.
4. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 548-549.
5. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda elm və mədəniyyət. Bax: Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996.
6. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 110.
7. Qasımov A. XX əsrdə Naxçıvanda erməni-azərbaycanlı ziddiyyətləri. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996, s. 67.
8. Qorqani M. Seyasət -e doulət-e Şourəvi dər İran əz 1296-ta 1306, Tehran, 1326 (1947-ci il).
9. Mədətli E. Naxçıvan 1918-1920-ci illərdə. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996, s. 106-107.
10. Mədətli E., İsmayılova N. Heyət ailəsi və Naxçıvan. "Doktor Cavad Heyət" kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1995, s. 124.
11. Mədətli E. 1918-1921-ci illərdə Naxçıvanın qorunması uğrunda Türkiyənin mübarizəsi. XII Türk tarix konqresinin materialları. Ankara, 1994, s. 40.
12. İnayətullah R. Cümhuriyə xodmuxtar-e Nəxcivan. Motaleaate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz, sale əvvəl, şomare 2, payız 1371.
13. Rəşidəddin F. Cami ət-təvarix, I c, s. 29.
14. Səfərname-ye Tavernye, Ba təcrid nəzərə kolli və təshihe doktor Həmid Şirani, İsfahan, 1336, s. 55.
15. Ünüvar V. İstiqlal hərbində bolşeviklərlə 8 ay. İstanbul, 1948, s. 4.

Эйнулла Мадатли

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА В ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Сегодня ряд иранских историков все еще не могут избавиться от привычки, основы которой были заложены в первой половине XX века Ахмедом Касрави, – вредной тенденции фальсифицировать и необъективно представлять историческую географию Азербайджана, историю и культуру Азербайджанского народа, традиции государственности Азербайджана. Также некоторые историки Ирана искажают историю отдельных регионов Азербайджана. Нахчыван, обладающий древней историей и культурой, во все исторические периоды считавшийся важной стратегической частью Азербайджана, и его тернистый исторический путь всегда были в центре внимания как друзей, так и врагов Азербайджанского народа. И вражеские силы, в особенности злонамеренные армянские историки всегда пытались и сейчас пытаются фальсифицировать историю как Азербайджана, так и его неотъемлемой части Нахчывана, который с древности является вечно бьющимся сердцем страны. Некоторые иранские историки в этой области солидарны со своими армянскими коллегами и выдвигают суждения и гипотезы, далекие от научности. В представленной статье подвергаются научной критике вымыслы и необоснованные подтверждения известного иранского историка Инаятуллы Рзы, который в последние годы с особым усердием проявляет инициативу в очернении истории Азербайджана и его неотъемлемой части Нахчывана.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, история, иранская историография, турецкая армия, фальсификация.*

Eynulla Madatli

SOME ISSUES OF NAKHCHIVAN'S HISTORY IN THE IRANIAN HISTORIOGRAPHY

Today there are still many Iranian historians who prolong the much destructive trend in Iranian historiography introduced by Ahmad Kasravi in the first half of the 20th century. These researchers continue to uphold the tendency to falsify the history of the people of Azerbaijan by all means possible, laying claims to its historic territorial boundaries and statehood traditions, as well as disputing its culture and heritage with no scientific proofs. For this purpose, some Iranian researchers don't even shy away from distorting the recorded history of separate regions of Azerbaijan. Armenian historians have consistently tried

to present a false and concocted history for Nakhchivan as a part of wider efforts to project Nakhchivan as an ancient Armenian territory. Some Iranian historians have joined their Armenian counterparts in supporting these unfounded claims. Even to this day these Iranian researchers continue to produce absolutely ungrounded hypotheses and postulations based on figments, not facts. This article criticizes and refutes unscientific and biased arguments of renowned Iranian historian, Inayatullah Rza who has been lately very active in promoting falsifications of history of Azerbaijan, including that of Nakhchivan.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, history, Iranian historiography, Turkish army, falsification.*

(Professor Şahin Fərzəlibəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ŞAIQ ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

MÜASİR DÖVRDƏ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZDA GEOSİYASİ MARAQLARI

Məlum olduğu kimi Cənubi Qafqaz tarixən dünyanın böyük dövlətlərinin diqqət mərkəzində olub. Bölgə unikal coğrafi mövqeyə və zəngin enerji mənbələrinə malikdir. Cənubi Qafqaz regionu şərqlə-qərb arasında təbii körpü rolunu oynayır. Buna görə də region üzərində təsir qüvvəsini artırmaq üçün böyük dövlətlər arasında hər zaman qızğın mübarizə gedib. Elmi məqalədə böyük dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı geostrateji maraqları təhlil olunur. Qeyd olunur ki, regionda təsir uğrunda əsas mübarizə ABŞ və Rusiya arasında gedir. Əsaslandırılır ki, dünyaya hökmranlıq uğrunda mübarizədə bu region vacib həlqələrdən birini təşkil edir. ABŞ regionda öz maraqlarını həyata keçirmək üçün müəyyən strategiyaya malikdir. Buna baxmayaraq Rusiyanın da Ermənistanın simasında bölgədə güclü mövqeləri var. Bütün bu və ya digər məsələlər elmi məqalədə təhlil olunur.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, ABŞ, Rusiya, Avropa, maraqlar, xarici siyasət.*

SSRİ-nin dağılması və keçmiş sovet respublikalarından suveren dövlətlərin yaranması nəticəsində Cənubi Qafqaz regionu dünya dövlətlərinin maraq obyektinə çevrildi. Keçmiş rusiya rəhbərliyinin passiv siyasəti və bir sıra səhv nəticəsində Rusiyanın bu dövlətlərdə olan mövqeləri xeyli zəifləmişdir, iqtisadi və mədəni əlaqələr isə pozulmuşdur. Rusiyanın zəifliyi və eyni zamanda yeni dövlətlərin öz suveren statusunu təsdiqləmək və fərdi siyasət aparmaq söyləri aparıcı dünya və regional dövlətlərdə regiona qarşı maraq yaratdı. Onlar məqsədyönlü olaraq yeni dövlətləri öz nüfuz dairəsinə cəlb etməyə başladılar. Belə “missioner fəaliyyəti” rusiya ərazisinə, Şimali Qafqaz Respublikalarına da aid edilmişdir. Aparıcı dünya dövlətləri, siyasi və dini xadimlər tərəfindən Qafqaz xalqlarının öz milli, mədəni və dini eyniyyətlərinin və ya müstəsnaqlarının yaradılmasına və ya Rusiyadan ayrılmaq söylərinə daima olaraq təşəbbüs, dəstək göstərilirdi və maliyyələr buraxılırdı. Moskva tərəfdən Qafqaz regionuna lazımi diqqətin ayrılması, demək olar ki Rusiyanın Qafqazda bütün nüfuzunun itirməsinə gətirib çıxartmışdır.

ABŞ-ın regiona olan marağı 90-cı illərin ikinci yarısından, Xəzər dənizi hövzəsində böyük neft və qaz ehtiyatlarının olması barəsində məlumat yayıldıqdan sonra gücləndi. ABŞ-ın energetik Nazirliyi Xəzər dənizi hövzəsinin eh-

tiyatlarını aşağıdakı ölçülərdə qiymətləndirdi: neft – 17-33 mlrd. barel, potensial ehtiyatlar 230 mlrd. barel; qaz – 232 trln. kub. fut. tapılmışdır, potensial olaraq 350 trln.kub.fut. ABŞ-ın sabiq dövlət katibi D.Beykerin sözlərindən “XXI əsrdə xəzər nefti sənaye dünyasında hal-hazırda fars körfəzinin tutduğu yeri tuta bilər”. Baxmayaraq ki artıq XXI əsrin əvvəllərindən xəzər neftinin böyük ehtiyatları barəsində şübhələr yaranmağa başladı, “Xəzər Klondayki” mövzusu amerika pressasında əvvəlki kimi danışılır və ABŞ-ın regiondakı aktiv siyasətinin əsasıdır [8, s. 91]. Bu istiqamətdə, xüsusilə də Azərbaycan ABŞ-ın və onun Qərbdəki müttəfiqlərinin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsinin” imzalanmasından sonra ABŞ-ın və Avropanın aparıcı dövlətlərinin regionda siyasi və iqtisadi fəallığı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, bu dövlətlər onlara məxsus şirkətlərin maraqlarını müdafiə etmək və mümkün təhlükələrdən (Burada Rusiya amili nəzərdə tutulur) qorumaq məqsədi ilə daha ciddi strateji addımlar atmaq zərurəti ilə üzləşmişlər. Təkcə ABŞ-ın dörd iri şirkəti müqavilədə iştirak edir [4, s. 38]. Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində keyfiyyətdə yeni dönmə başlamışdır.

Karbohidrogenlərdən başqa regionda digər faydalı qazıntılar var: dəmir, mis və xrom, qilauber duzu, xlorid, fosforit, asbest və s. Xəzər dənizində dünyadakı nəre balıqlarının təxmini 90% toplanıb. Nəre kürüsü və qara kürü xəzər-sahili ölkələrini ixracında mühüm yer tuturlar.

1997-ci ildə ABŞ Konqresi Qafqazı ABŞ-ın zəruri maraqları zonası elan etdi. ABŞ Rusiyanın Qafqaz, Xəzər və Orta Asiyadan çıxardılması siyasətini aparmağa başladı. Bu siyasəti ABŞ tərəfdarları dəstəklədi – ilk növbədə NATO və Yaxın Şərqi monarxiya rejimləri. Qərb, regionda beynəlxalq sülhməramlı kontingentin yaranması zəruriyyətinə əsaslanaraq, Rusiya ordusunun, rusiya siyasətinin, Qafqazda millətlər arasındakı münasibətlər tarixinin diskreditasiyası üzrə geniş miqyaslı təbliğat kampaniyası açılmışdır. 1999-cu ildə Dağıstan münafişəsi zamanı, oraya NATO tərəfindən sülh keşikçilərinin göndərilməsi məsələsi qərb pressasında müzakirə edilirdi. Qərbin Rusiyanın cənubunda daimi iştirakını bərkitmək üçün, Çeçen Respublikasına və İnquşetiyyəyə sülh keşikçilərinin göndərilməsi təklifi irəli sürülürdü.

Üç il gecikərək, Rusiya Qafqazın onun zəruri maraqları zonasına daxil olması barəsində bəyanat verdi. 21 aprel 2000-ci ildə Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Rusiya prezidenti V.V.Putin Qafqaz regionunun “Rusiyanın milli maraqlarının ənənəvi zonası” olmasını təsdiq etdi.

Hazırkı vaxtda Qafqaz regionunda həm region dövlətlərinin, həm də Rusiya, ABŞ, AB, Türkiyə, İran, Səudi Ərəbistan və digər dövlətlərin, hərbi və iqtisadi ittifaqların siyasi və iqtisadi maraqlarının qarşı durması qeyd edilir. Həm Qafqaz regionunun daxilində, həm də qonşu regionlarda (Yaxın və Uzaq Şərq, Orta Asiya) çox vaxt aparıcı geosiyasi oyunçular tərəfindən istifadə edilən çoxsaylı həll edilməmiş dövlətlərarası, etnik və dini mübahisə və ziddiyyətlər var.

Artan geosiyasi rəqabət nəticəsində regionda yeni hərbi münaqişələrə gətirə bilən gərginlik artır.

Geosiyasət Qafqaz regionunu aşağıdakı səbəblərdən strateji sayılır:

- Bu Orta Asiya və Xəzər dənizindən Türkiyə və Qara dəniz limanlarına karbohidratların tədarükü yoludur;
- Xəzərdəki zəruri neft yataqlarına birbaşa yanaşı olan regiondur;
- Şərq-Qərb, Şimal-cənub xətləri üzrə ən mühüm əlaqələrin kəsişdiyi qovşaqdır;
- Hərbi nöqteyi nəzərdən quru qoşunların, aviasiya və donanmanın yerləşməsi üçün sərfəli meydandır.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, XX yüzilliyin 90-cı illəri ərəfəsində bütün SSRİ məkanında olduğu kimi, Qafqazda mürəkkəb və keşməkeşli vəziyyət yaranmışdır. “Qafqaz evi” uğrunda hərəkətin getdikcə genişlənməsi və ilk praktiki uğurlar, regionun Avropa-Mərkəzi Asiya tranzit yolunun üstündə yerləşməsi, böyük iqtisadi və enerji ehtiyatlarına malik olması burada nüfuz dairələri uğrunda mübarizəni gücləndirməklə yanaşı, regionun gələcəyi ilə bağlı çoxlu elmi-nəzəri konsepsiyaların meydana gəlməsini şərtləndirmişdi [9, s. 82]. Bu nəzəriyyələrdən bəziləri siyasi, bəziləri dini, bəziləri iqtisadi motivləri əsas götürür, bəzi tədqiqatçılar isə Qafqazı Qərblə Şərq arasında “körpüyə” bənzədir, belə hesab edirdilər ki, Qafqazın ümumi modelinin qurulmasına ehtiyac yoxdur. Nə elmi, nə tarixi, nə də nəzəri baxımdan reallıqla səsleşməyən həmin arqumentin cavabını Qafqaz tarixinin özü vermişdir. “Qafqaz evi”nin memarlarından olan ümummilli liderimiz H.Əliyev Qafqazın tarixi xüsusiyyətlərindən, qazandığı nailiyyətlərdən və qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs edərək deyirdi: “Qafqaz elə bir regiondur ki, yer kürəsinin bir çox regionlarından özünün bir sıra xassələrinə görə seçilib fərqlənir. Qafqaz özünün müstəsna gözəl təbiəti ilə, çoxmillətli tərkibi, burada yaşayan xalqların özünəməxsus ənənə və adətləri ilə səciyyələnir” [1].

Azərbaycan və Gürcüstanda vəziyyətin sabitləşməsi, bu ölkələrin Avropa ölkələri və qurumları ilə əməkdaşlığın ahəngdar xarakter alması, integrasiya proseslərinin güclənməsi, “neft və kommunikasiya diplomatiyalarının” uğurları, Transqafqaz “ipək yolu”nun reallaşmağa başlaması və s. kimi faktorlar Cənubi Qafqazın, xüsusi ilə Azərbaycanın əhəmiyyətini anbaan artırır, Avropa bu regionu öz hissəsi kimi qəbul etməyə başlayırdı. Məsələnə məhz bu baxımdan yanan Gürcüstan lideri E.Şevarnadze 1997-ci ilin fevralında Bakıda olarkən qeyd etmişdir ki, Avropa strukturları ilə integrasiya sahəsində ən mühüm amil Avropa Birliyi ilə sıx əlaqələr yaratmaqdan ibarətdir. Üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə Avropa İttifaqı (Aİ) arasında münasibətlərin hüquqi əsasını Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (TƏS) qoymuşdur. Bu sənəd 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmış və onu imzalamış bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra 1 iyul 1999-cu il tarixində qüvvəyə minmişdir. Bu Avropa və dünya ölkələrinin Cənubi Qafqazı özlərinin yanında ayrılmaz bir bütöv region kimi dərk etmələrinə birmənalı şəkildə işarədir.

Qeyd edək ki, dünyanın digər güc mərkəzləri Cənubi Qafqaz uğrunda, özlərinin geosiyasi və geostrateji maraqlarının təmin olunması uğrunda barışmaz mübarizə aparmalarına baxmayaraq, əsas görünən ABŞ-la Rusiya arasındakı mübarizə idi. Bu mübarizənin əlamətləri artıq qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ-nin süqutundan dərhal sonra aydın şəkildə müşahidə olunmağa başladı. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı strategiyasının arxasında təbii ki, əsas məqsəd olaraq Rusiyanın tamamilə zəiflədilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Sovetlər İttifaqının dağılmasından dərhal sonra 1991-ci ildə amerikanın xarici siyasətinin strateqlərindən biri olan Zbiqnev Bjezinskiy məmnuniyyətlə bəyan etdi ki, “tarixi rusiya dövlətçiliyi dağıldı”. ABŞ-da onlara tay olan rəqib qalmadı. Bipolyar dünya quruluşu sistemi bipolyar sistemə yer verdi. Mühüm geosiyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq ABŞ-ın əsas konsepsiya və strategiyalarına, həmçinin Qafqaz regionu barəsində, yenidən baxılmışdır.

ABŞ-ın xarici siyasətinin və geosiyasi strategiyasının əsas prinsipləri ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyasında, Birləşmiş Ştatların milli hərbi strategiyasında, ABŞ prezidentlərinin qərarlarında, ABŞ-ın dövlət departamentinin və Konqresin qətnamələrində müəyyən edilib. Qlobal strategiyalar aparıcı institutların və tədqiqat mərkəzlərinin iştirakı ilə hazırlanır, həmçinin: Stenford Universiteti nəzdində Quver İnstitutu, Rays Universiteti nəzdində Ceyms Beyker adına Siyasi Tədqiqatlar İnstitutu, Nikson mərkəzi, Karneqa Fondu, Miras Fondu, Harvard Universiteti nəzdində Xəzər Tədqiqatları Mərkəzi, Brukinqs İnstitutu və digərləri. Bu mərkəz və institutların filialları bütün dünya üzrə, həmçinin Rusiyada da yayılıb [10, s. 10].

Cənubi Qafqaz regionunda ABŞ-ın strategiyasından bəhs edərkən, onun xarici siyasətinin müəyyən məqamına diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, ən çox tanınmış amerika geosiyasəti “Anakonda” adlanır. Bu qlobal strategiyanın mahiyyəti dənizdən və sahil xətləri üzrə onu mühasirəyə alaraq, liman və keçid yollarını bağlayaraq, hərbi bazalar ilə əhatəyə alaraq, düşmənin həyat mühitini boğmaqdır. Amerika stasionar və gəmi sisteminin Rusiya sərhədlərindən birbaşa yaxınlıqda olması ABŞ hərbi-siyasi rəhbərliyinin bu strategiya tərəfdarı olmalarını göstərir. Hal hazırda da müasir mərhələyə qarşı işlədilən hazırkı geostrategiyanın fikirlərini Z.Bjezinskiy tamamlayır.

Bjezinskiy tək polyar dünya şəraitində ABŞ-ın fundamental planetar hökmrançılıq prinsiplərini ifadə etmişdir, amerikan qeostrategiyasının əsas məqsədini isə “Amerikanın Avrasiya hökmranına çevrilməsini” adlandırdı. Onun “Böyük şahmat lövhəsi”(1997-ci il) adlı kitabına gələcək 25-30 il üçün ABŞ qeosiyasətinin analitik hazırlanmış planı daxildir. Alman dilinə tərcümədə kitab “Vahid dünya dövləti” adlandırılır (“Die einzige Weltmacht”) [12, s. 67]. Alman dilinə tərcümə amerikan siyasətinin “Hökmranlıq eliyən dünya dövləti olması” əsas prinsipini daha dəqiq ifadə edir. Z.Bjezinskiy öz işində dünya əhalisinin 75% yaşayan və bütün dünya enerji ehtiyatlarının $\frac{3}{4}$ hissəsi yerləşən Avrasiya kontinentini dünya hökmranlığının açarı hesab edir. Bjezinskinin fikrinə

görə beynəlxalq münasibətlər dinamikası 1991-ci ildən sonra ABŞ-ın keçmiş Sovet İttifaqının qeosiyasi mühitinə daxil olması və onun “istilas” ilə müyyən edilir. “Avrasiyanın istilas və onun üzərində nəzarət ABŞ-ın əsas məqsədidir. Avrasiya üzərində nəzarət – Amerika dünya hökmranlığının və yeni dünya quruluşunun rəhnidir”.

Bjezinskiy hesab edir ki, Amerikaya təhlükə məhz Rusiya tərəfindən gəlir, və buna görə də Rusiya məhv edilməlidir. Sülh içində yaşamaq və ya partnyor olmaq imkanlarına heç baxmır. Amerikaya vassal lazımdır, partnyor yox. Onun fikirlərindən bəziləri aşağıdakılardır: “Biz Sovet İttifaqını dağıtdıq, biz Rusiyanı da dağıdacağıq”; “Rusiya ümumiyyətlə artıq dövlətdir”; “Pravoslavlıq Amerikanın əsas düşmənidir. Rusiya uduzmuş ölkədir. O hissələrə bölünüb, nəzarət altına salınacaq”; “Amerikaya partnyor olmaq üçün Rusiya çox zəifdir, lakin əvvəlki kimi onun pasiyenti olmaq üçün çox güclüdür...”; “....azad konfederasiya prinsipi ilə qurulmuş Rusiyaya, oraya daxil olacaq Avropa hissi, Sibir respublikası və Uzaq şərq respublikası ilə, daha asan olardı” belə pasiyentə dönmək. Həmçinin, Cənubi Qafqaz regionunda Rusiyanın mövqelərinin zəiflədilməsi də ümumilikdə əsas rəqibin dönməz şəkildə sıradan çıxarılması strategiyasının mühüm istiqamətini təşkil edir. Təbii ki, Cənubi Qafqaz regionunun unikal coğrafi üstünlüklərinin, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının ABŞ və Avropa üçün əhəmiyyətinin səviyyəsi də kifayət qədər yüksəkdir. Məsələnin mahiyyətinə dərinləndirəndə varanda, yenə də regionun bütün siyasi, iqtisadi, coğrafi üstünlüklərinin əsasən Rusiyaya qarşı mübarizəyə yönəldildiyini asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz Z.Bjezinskiy-nin də fikirlərindən görüldüyü kimi, ABŞ-ın qarşısında duran tək maneə Rusiyadır. Avrasiyaya nəzarət Rusiyaya nəzarətdir. Cənubi Qafqaz regionu Avrasiyaya nəzarət etmək imkanlarını və şanslarını artırma biləcək ən mühüm amildir. Bu baxımdan, bir daha qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz regionu özünün karbohidrogen ehtiyatları ilə Avropanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin mühüm elementini şəkil etməsilə yanaşı, həm də ABŞ-a özünün əsas global rəqibini zərərsizləşdirməsi imkanları verməsi baxımından əhəmiyyətli [5]. Regionla bağlı ABŞ-ın əsas strateji xətti ondan ibarətdir ki, buradakı dövlətlər yenidən Rusiyanın təsir orbitinə qayıtmırlar. Bunun üçün də region dövlətlərinin müstəqilliklərinin möhkəmləndirilməsi məsələsinə ABŞ-ın xüsusi həssaslıqla yanaşmasının əsas motivlərini dərk etmək çətin deyildir. Hələ ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında amerikalı politoloq A.Koen yazmışdır: “ABŞ-ın Cənubi Qafqazla bağlı strateji hədəfləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ABŞ-ın Qafqazdakı maraqları Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycana müstəqillik və ərazi birliyi zamanətlərinin verilməsindədir;
- İran və istənilən islam fundamentalizminin izharlarının üzərində nəzarətin aparılmasındadır;
- enerji ehtiyatlarına keçidlərin təmin edilməsindədir;

– regionda rusiya imperiya ambisiyalarının mümkün yaranmasındadır” [11, s. 185].

Əlavə olaraq, A.Koen qeyd edirdi ki, ABŞ Cənubi Qafqazdakı strateji maraqlarını ciddi şəkildə qorumaq lazımdır. Sözsüz ki, politoloqu narahat edən yenə də Rusiya amili idi. Yəni, ABŞ-ın regiondakı maraqlarının təmin olunmasını sual altına alacaq Rusiyanın müəyyən davranışları ola bilərdi. Həqiqətən sonrakı illərdə biz bunu aydın müşahidə etdik. Rusiya faktiki olaraq, Ermənistanı öz forpostuna çevirdi. Gürcüstan əraziləri olan Cənubi Osetiya və Abxaziyanı öz nəzarətinə götürdü. Bu addımların atılması ilə Rusiyanın regiondakı mövqeləri ciddi şəkildə möhkəmlənmiş oldu, əksinə, ABŞ isə əvvəlki fəallığını nümayiş etdirmək imkanlarından məhrum oldu.

Qeyd edək ki, Rusiyadan fərqli olaraq ABŞ-ın regionla bağlı xüsusi strategiyası mövcud olmuşdur. Məsələn, ABŞ regionla bağlı prioritetlərinin reallaşdırılmasında “Yumşaq güc” taktikasına xüsusi önəm verirdi. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, “Yumşaq güc” təkcə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin əhalisinin manipulyasiyası üçün deyil, həm də Rusiya ərazisi, Şimali Qafqaz respublikasında da genişmiqyaslı tətbiq olunurdu. Kütləvi informasiya vasitələri, siyasi və mədəni xadimlər, müxtəlif maarifçilik mərkəzləri amerika yaşayış tərzini təbliğ edirdilər, amerika idealları, ədalət, yüksək mədəniyyət barəsində danışır, müxtəlif amerika fondları tərəfindən maliyyələşdirilən kiçik biznes, kadral hazırlığı, xarici dil tədrisi, müəllim və tələbələrin təcrübəsi sahələrində proqramlar fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu proqramların əksəriyyəti bu günədək fəaliyyətdədir. Hər hansı bir zorakılıqdan istifadə olunmadan, tərəfdar və köməkçilər dairəsinin genişləndirilməsi ilə ABŞ-ın regiondakı strateji təminat məsələləri həll olunur. KİV, internet, müasir kommunikasiya vasitələrindən istifadə edilir. “Yumşaq güc” siyasətinin köməkliyi ilə ABŞ Gürcüstanda müvəffəqiyyət qazana bildi. Gürcüstan nisbətən qısa vaxt ərzində “demokratiya dayağı”-na çevrilə bildi, o bütün keçmiş sovet ölkələrinə nümunə oldu, onun gənc nəsli isə – əsil Yappi oldu. “Rustavi-2” telekanalının məlumatına görə 2012-ci ilin mart-aprel aylarında keçirilən ictimai rəy sorğusunun nəticələri üzrə respondentlərin 60% Gürcüstanın ən böyük partnyorunu ABŞ adlandırırdılar, Gürcüstan üçün ən böyük təhlükə isə 82% soruşulmuşların fikrinə görə Rusiyadan gəlir. 79% insan Gürcüstanın NATO-ya inteqrasiyasını dəstəklədiklərini bildirdi [13]. Düzdür, sorğu Arizona ştatından senator, Rusiyanın böyük dostu olmayan Con Makkeyn tərəfindən təsis olunmuş təşkilat tərəfindən aparılırdı, buna görə tənqidçilər tərəfindən tendensiyalar yox, hesabat metodikası və rəqəmlər iddia edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, ABŞ və Qərb dövlətlərinin regionla bağlı siyasətində müəyyən səngimələr də olurdu ki, bu Rusiyanın revanş götürməsinə imkan verirdi.

Ümumiyyətlə, Qərb regionda strateji addımlarının reallaşdırılması baxımından, Azərbaycan və Gürcüstanla müttəfiqliyə daha ümidverici kimi baxır. Azərbaycan özünün ərazi bütövlüyünün təmin olunması məsələsində Qərbdən

gərəkən dəstəyi görməməsinə baxmayaraq, yenə də regionda Qərbin maraqlarının təmin olunmasına daha ciddi töhfələr verir. Təbii ki, bu, hər şeydən öncə, Azərbaycanın Rusiyanın təsirindən azad tam müstəqil siyasət həyata keçirdiyinə dəlalət edir. Digər tərəfdən, Azərbaycan bununla özünün bir sıra strateji məqsədlərinə çatmağa çalışır. Bu məqsədlərin bir qisminə artıq çatıldığını düşünmək mümkündür. Belə ki, hazırda Azərbaycanın Avropa enerji bazarının ən fəal iştirakçılarından biri olması şübhə doğurmur. Bu, Azərbaycanın Qərbin aparıcı dövlətləri ilə müəyyən ortaq məxrəcə gəlməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasi xətt götürməsi də onun daha ciddi səmərələr əldə etməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, Ermənistanın birtərəfli şəkildə Rusiyaya meyillənməsi onu Rusiyanın forpostuna çevirdi. Gürcüstanın biristiqamətli qərbmeylli siyasəti ərəzilərinin əhəmiyyətli hissəsinin itirilməsinə səbəb oldu. Bu baxımdan, bir daha qeyd etmək ki, Cənubi Qafqaz respublikaları içərisində yalnız Azərbaycan daha pragmatik siyasət həyata keçirməklə, regionda iri dövlətlərin maraqlarının uzlaşdırılmasına da nail ola bilmişdir. Bunun sayəsində Azərbaycan regionun siyasi və iqtisadi lokomotivinə çevrilmişdir.

Cənubi Qafqaz təbii ki, təkcə ABŞ və Rusiya arasında dünya ağılığı uğrunda mübarizənin bir arenasına çevrilməmişdir. Burada digər güclərin də kifayət qədər ciddi və barışmaz maraqları mövcuddur. Avropa ölkələri regionla bağlı geosiyasi maraqlarını əsasən ABŞ-ın maraqları üzərində kökləyirdilər. Təbii ki, bunun başlıca səbəbi ondan ibarət idi ki, Avropa dövlətləri siyasi və iqtisadi cəhətdən ABŞ-dan ciddi asılılığa malikdirlər. Bu asılılıq onların xarici siyasətlərində özünü açıq-aydın büruzə verir. Bununla belə, Aİ-nin aparıcı dövlətləri Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı konkret strategiyaya və hədəflərə malik olduqlarını zaman-zaman nümayiş etdirirlər. Aİ-nin ölkələrinin regionla bağlı strategiyasında enerji amili üstünlük təşkil etsə də, digər istiqamətlərdə də müəyyən addımların atılması cəhdlərini edirlər. Ümumiyyətlə, isə müşahidə göstərir ki, Aİ ölkələri Cənubi Qafqazla bağlı bir növ ABŞ siyasətinin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən addımlar atmaqdadırlar. Yuxarıda qısaca apardığımız təhlillər də göstərir ki, Avropa dövlətlərinin dəstəklədikləri layihələr və proqramlar eyni zamanda elə ABŞ-ın strateji maraqlarından irəli gəlir. Bir növ Aİ dövlətləri ABŞ-ın rəhbərliyi altında regionla bağlı ümumi strategiyayı həyata keçirməkdədirlər. Bu strategiya isə, digər strateji məqamlarla yanaşı, həm Rusiyanın təsirlərinin zəiflədilməsinə yönəldilmişdir. Qərbin nüfuzlu və təsirli təşkilatları ABŞ-ın regionla bağlı strategiyasının həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişlər və bu hazırda da davam etməkdədir. 1998-ci ildə NATO-nun baş katibi H.Solana Azərbaycanda səfərdə olarkən qeyd etmişdir ki, “Qafqaz regionunu NATO-nun birbaşa maraqları olan regionlar” [2, s. 173]. Göründüyü kimi, NATO-nun mövqeyi demək olar ki, ABŞ-ın mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan, ABŞ-ı regionla bağlı strategiyasının həyata keçirilməsində beynəlxalq və regional təşkilatların rolu kifayət qədər nəzərəçarpanır.

Qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz regionu bu gün də dünya dövlətlərinin maraqlarının kəskin toqquşduğu bir region olaraq qalmaqdadır. Cənubi Qafqaz regionu hazırkı məqamda unikal kommunikasiya imkanları təqdim etməklə və bu istiqamətdə infrastruktur quruculuğunun sürətlə inkişaf etməsi onun cəlbediciliyini daha artırmaqdadır. Qərb Mərkəzi Asiya ilə bağlı strategiyasını bu kommunikasiya imkanlarından istifadə etməklə, daha səmərəli şəkildə həyata keçirməyin mümkünlüyünü aydın dərk edir. Rusiya da öz növbəsində regionun imkanlarının özünün əleyhinə istifadə olunma ehtimallarını ciddi nəzərdən keçirir və onun qarşısının alınması üçün bütün resurslarından istifadə edir. Belə ki, yaxın sərhəddi boyunca “kənar güclərin” fəallaşması Rusiya tərəfindən milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz regionunda bundan sonra da gərgin geosiyasi qarşıdurmaların baş verəcəyi şübhə doğurmur. Bu da region dövlətləri və əhalisi üçün real təhlükələrin meydana gəlməsi ehtimalları haqqında düşünməyə əsas verir. Məsələn, uzun illərdən bəri Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində baş vermiş Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini tapmamasının başlıca səbəblərindən biri də məhz regionda nüfuz və təsir uğrunda dünyanın aparıcı dövlətləri arasında gedən barışmaz mübarizədən ibarətdir.

Regiondakı proseslərin hazırkı və sonrakı inkişaf tendensiyası da toqquşan maraqların mərkəzində məhz Azərbaycanın dayandığını aydın göstərir. Realılıq ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ötən əsrin 90-cı illərində olduğu kimi, hazırda regionda cərəyan edən proseslərə ciddi təsir etmək imkanlarına malikdir. Bildiyimiz kimi, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması marşrutunun müəyyənləşdirilməsində əsas söz sahibi Azərbaycan olmuşdur. Yəni, məhz Azərbaycanın, daha dəqiqi, ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsi sayəsində Xəzər hövzəsinin neftinin və qazının işğalçı Ermənistandan kənar, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçməklə Avropaya çatdırılması layihəsi üzərində dayanılmışdır. Bundan başqa, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti də strateji transmilli layihə olmaqla, Azərbaycanın, Gürcüstanın və Türkiyənin dünyadakı geosiyasi və geoiqtisadi nüfuzunun və əhəmiyyətinin ciddi şəkildə artmasını şərtləndirməkdədir [3, s. 265]. Bu layihənin uğurla yekunlaşmasına qısa zaman qalmışdır və hesab edirik ki, bu strateji nəqliyyat layihəsinin işə başlamasından sonra regionun strateji əhəmiyyəti daha da yüksələcəkdir.

Məhəmiyyət etibarilə hazırda regionda maraqları olan dövlətlər arasında və onların regionla bağlı davranışlarında ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Hazırkı məqamda da ABŞ-ın regionla bağlı prioritetləri sırasında Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərbbə maksimum siyasi, iqtisadi və hərbi inteqrasiyasını şərtləndirmək mərkəzi yerdə dayanır. Təbii ki, Rusiya ənənəvi olaraq ABŞ bu mövqeyini ciddi narahatlıqla qarşılayır və əks siyasət reallaşdırmağa çalışır. 2010-cu ildə qəbul olunmuş Rusiyanın Hərbi doktrinasında ABŞ-ın və NATO-nun fəaliyyəti Rusiyanın təhlükəsizliyi və həyatı vacib maraqları üçün ciddi təhlükə

kimi müəyyənləşdirilmişdir [7]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Rusiya Cənubi Qafqaz regionunda digər güclərin maraqlarının mövcudluğunu qəbul etmir. Rusiya xüsusilə son dövrlər daha kəskin antiabş və antinatio ritorikaya üstünlük verməkdədir. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqından sonra Cənubi Qafqaz regionu uğrunda mübarizənin yeni müstəviyə keçəcəyi gözlənilən idi.

Hazırkı məqamda Cənubi Qafqaza Qərbin marağının qismən azaldığını söyləməyə əsas verən reallıqlar müşahidə olunsada, əslində Qərbin vaxtilə həyata keçirdiyi strateji addımlar müəyyən prosesləri şərtləndirməkdə davam edir. Belə ki, Gürcüstan 2015-ci və 2016-cı illərdə də avratlantik prioritetlərini təsdiq etmişdir. Bu zaman təkcə iqtisadi və siyasi deyil, hərbi məqamlar da qabardılmışdır. Belə ki, 2015-ci ilin mayında Tbilisi yaxınlığındakı Vaziani bazasında Amerika hərbiçilərinin iştirakı ilə "Layiqli tərəfdaş" adlı hərbi təlimlər keçirilmişdir. Azərbaycanın da Qərblə əlaqələrin bütün istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi maraqlarının olması aydın müşahidə olunmaqdadır. Lakin Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası Qərbin müəyyənləşdirdiyi çərçivədə deyil, özünün maraqlarına cavab verəcək çərçivədə əməkdaşlıq etməkdədir. Cənubi Qafqazda Qərbin sözün əsl mənasında uduzduğu ölkə Ermənistandır. Hesab edirik ki, Ermənistan artıq dönməz şəkildə Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. Buna baxmayaraq, ABŞ və Aİ ölkələri regionda cərəyan edən prosesləri həssaslıqla izləməkdədirlər. Belə ki, 2016-cı ilin aprel ayının əvvəlində Ermənistanın təxribatları nəticəsində təmas xəttində genişmiqyaslı müharibənin baş verməsindən sonra Qərb dövlətləri münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində müəyyən fəallıq nümayiş etdirməyə başladılar. Onu da qeyd edək ki, münaqişənin tənzimlənməsi prosesini nəzarətdə saxlamaq uğrunda Rusiya ilə Qərb arasında mübarizə regionu uğrunda mübarizənin bir istiqaməti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Çünki, aprelin əvvəlində baş vermiş döyüşdən sonra hadisələrə ən çox həssas yanaşan Rusiya oldu. Rusiya bir növ regionda cərəyan edən proseslərin onun nəzarəti altında olduğunu nümayiş etdirdi. Rusiya rəsmilərinin intensiv səfərləri də aydın sübut edirdi ki, hazırkı məqamda Cənubi Qafqazda cərəyan edən proseslərdə digər qüvvələrin iştirakı onun birmənalı olaraq qəbul ediləməzdir. Münaqişənin tənzimlənməsi ilə bağlı Kazan prinsiplərinin yenidən aktuallaşdırılması regionun gələcəyi ilə bağlı məhz Rusiyanın rolunun önə çəkilməsinə hesablanmışdır. Son hadisələrdən sonra Rusiyanın regionda nəzərəcərpacaq dərəcədə fəallaşması fonunda ABŞ və Aİ dövlətləri kifayət qədər passiv görünür. Rusiya münaqişə vəziyyəti ilə bağlı yeni reallıqların formalaşmasında maraqlı olduğunu da gizlətmir. Belə ki, regionda genişmiqyaslı müharibənin başlayacağı təqdirdə Rusiyanın mövqelərinin və nəzarətinin ciddi zəifləyəcəyi tam realdır. Bu baxımdan, Rusiya tərəfindən Azərbaycanın işğal altında beş rayonunun azad olunması məsələsi daha intensiv səsləndirilməkdədir.

Cənubi Qafqaz regionu tarixən özünün mühüm coğrafi mövqeyi və zəngin təbii ehtiyatları ilə dünyanın güc mərkəzlərinin ciddi marağına səbəb olmuşdur. SSRİ-nin süqutu regionda öz maraqlarını reallaşdırmaq üçün ABŞ və Aİ ölkə-

lərinin qarşısında real imkanlar açdı. Regionda nəzarət uğrunda mübarizə əsasən Rusiya ilə ABŞ arasında müşahidə olundu. ABŞ-ın regionla bağlı konkret strategiyası olduğu halda, Rusiya əsasən situativ davranmışdır. Lakin hazırkı məqamda regionda konkret olaraq hansı tərəfin daha üstün mövqelərə malik olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Müəyyən bir balansın olduğunu əsaslandırmaq daha məntiqlidir. Belə ki, Ermənistan tam Rusiyanın nəzarəti altındadırsa, Gürcüstana Qərbin təsirləri əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Cənubi Qafqaz ölkələrindən yalnız Azərbaycan Respublikası tam müstəqil siyasəti həyata keçirməkdədir. Bu baxımdan, hesab etmək olar ki, region uğrunda dünya dövlətlərinin mübarizəsinin yeni mərhələsi gözləniləndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya dövlət başçılarının, habelə Rusiya Federasiyasının subyektlərini olan Şimali Qafqaz Respublikaları, diyarları və vilayətləri rəhbərlərinin görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxış. Kislovodsk, 3 iyun 1996-cı il // <http://lib.aliyev-heritage.org/az/2907437.html>
2. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: "Letterperss" nəşriyyat evi, 2011, 440 s., s. 265.
4. Алиев Гейдар. Азербайджанская нефть в политике мира. Баку: Азербайджан, 1998, 328 с.
5. Бжезинский Р. Стратегическая дилемма Америки: ревизионистская Россия в сложном мире// <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Strategicheskaya-dilemma-Ameriki-revizionistskaya-Rossiya-v-slozhnom-mire-17395>
6. Гаджиев К. Южный Кавказ: геополитические этюды// <http://svom.info/entry/405-yuzhnyj-kavkaz-geopoliticheskie-etyudy/>
7. Гасанов А. Отношения России с США, НАТО и Европейским Союзом, ее влияние на геополитическую позицию, региональную безопасность Южного Кавказа и Азербайджана// <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=17196>(müraciət tarixi: 13.07.16)
8. Гильмутдинова Д.А. Политика США в Каспийском регионе (Азербайджан, Казахстан, Туркменистан) Текст.: Дис. . канд. полит, наук: 23.00.04. М., 2007, 245 с.
9. Гушер А.И. Геополитическая ситуация в Закавказье (Национальные интересы и безопасность России) // Россия:и мусульманский мир. 2005, № 1, с. 81-93.
10. Гушер А.И. Южный Кавказ, Америка, НАТО Текст. / А.И. Гушер // Азия и Африка сегодня, 2005, №10, с. 10-16.

11. Коршунов Д. С. Современная внешняя политика США в отношении России // Власть, № 6, 2011, с.184-187.
12. Zbigniew Brzezinski: Die einzige Weltmacht. Amerikas Strategie der Vorherrschaft. "Fischer-Verlag", Auflage: 1997, s. 67-68.
13. Georgia: One Year after the August War. Hearing before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations. U.S. Senate. 111th Congress. 1st Session. August 4, 2013 // http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=111_senate_hearings&docid=f:54453.wais

Шаиг Алиев

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Как известно, Южный Кавказ исторически находился в центре внимания великих держав мира. Регион имеет уникальное географическое местоположение и богатые энергоресурсы. Образно говоря, Южно-кавказский регион является природным мостом между Западом и Востоком. Поэтому всегда наблюдалась жесткая борьба между крупными государствами за влияние в регионе. В научной статье рассматривается геостратегия государств мира на Южном Кавказе. Отмечается, что основная борьба за влияние в регионе идет между США и Россией. Обосновывается, что регион является важным звеном борьбы за мировое лидерство. США имеет определенную стратегию для реализации своих интересов в регионе. Несмотря на это Россия также имеет надежные позиции в регионе, в основном в лице Армении. Все эти и другие вопросы анализируются в данной научной статье.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, США, Россия, Европа, интересы, внешняя политика.*

Shaig Aliyev

GEOPOLITICAL INTERESTS OF THE GREAT POWERS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE MODERN PERIOD

As it is known, the South Caucasus has historically been at the center of attention of the world great powers. The region has a unique geographical location and rich energy resources. Figuratively speaking, the South Caucasus region is a natural bridge between East and West. So there was always a tough struggle between the major powers for influence in the region. In the scientific paper is studied geostrategy of the world countries in the South Caucasus. It is

noted that the main struggle for influence in the region is between the USA and Russia. It is proved that the region is an important part of the struggle for world leadership. The USA has a specific strategy for the realization of its interests in the region. Despite this, Russia also has strong positions in the region, mainly in the face of Armenia. All these and other issues are analyzed in this scientific paper.

Key words: *South Caucasus, the USA, Russia, Europe, interests, foreign policy.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İSMAYIL MAHMUDOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Quba Filialı

QUBA QƏZASINDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI CİNAYƏTLƏRİ

Məqalə 1918-ci ilin aprel-may aylarında Quba qəzasında S.Şaumyanın əmri ilə daşnak Hamazaspın rəhbərliyi altında “cəza dəstəsinin” cinayətkar fəaliyyətinə həsr olunub. Erməni bandit dəstəsi yaşlıları, qadın və uşaqları öldürmüş və işgəncələr vermişlər. Nəticədə müəyyən edilib ki, erməni hərbi dəstələri Quba qəzasında 16 min dinc sakini vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Açar sözlər: *Quba soyqırımı, Şaumyan, Korqanov, Hamazasp, erməni vəhşiliyi.*

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı və təcavüz siyasətinin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaqdır. Bu məqsədlə mərhələlərlə həyata keçirilən terror və soyqırımının qanlı fəsadları təkcə böyük türk dünyasının deyil, bütün bəşəriyyətin başı üstünü qara kabus kimi bürüməklə, insanlığa qarşı yönəlmiş ən amansız, dəhşətli cinayətlərə rəvac vermiş, əsrlər boyu bu vandalizmin qurbanı olmuş Azərbaycan xalqının yaddaşında dərin izlər buraxmışdır.

1918-ci ilin martında Bakı şəhərində azərbaycanlıların soyqırımını təşkil edən Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda bərqərar etmək üçün fəal hərəkətlərə keçdilər. Bakı quberniyasının Bakı, Şamaxı və Lənkəran qəzalarından sonra Quba qəzası sovetlərin hakimiyyətinin qurulması üçün növbəti məkan oldu. Bakı XKS qəzanı siyasi yolla özünə tabe etdirmək qərarına gəlmiş, qəza əhalisinə Sovet hakimiyyətini könüllü tanımağı təklif etmişdir. Bu məqsədlə S.Şaumyan tərəfindən təcrübəsiz və təsadüfi bir şəxs – D.Gelovani Quba qəzasına göndərilmişdi. Gelovani Qubaya gəldikdən sonra dərhal iclas keçirmiş, iclasa qubalı nümayəndələrlə birlikdə şiə icmasının nümayəndəsi kimi Hacı Baba Axundzadə, sünni icmasının nümayəndəsi kimi isə Əbdülrəhman Əfəndi İmam dəvət olunmuşdu. Ruhanilərə bolşevizmin əsas ideyaları barədə məlumat verilmiş və hər ikisindən bu məsələyə şəriət qaydalarına görə necə yanaşdığı soruşulmuşdu. Dindarlar isə bu ideyaların şəriətə qarşı olmadığını bildirmişdilər. Bu iclasdan sonra əhalini meydana yığan Gelovani qubalılarından 2 saat ərzində Sovet hakimiyyətini tanıyıb tanıma-

dıqları barədə cavab vermələrini tələb etdi. Şəhərin nüfuzlu şəxsləri kəndlərin sakinləri ilə razılaşmaq üçün bir az vaxt verilməsini xahiş etsələr də Gelovani qəti etiraz etmiş və razılıq əldə olunmasa teleqrafla Xaçmazdakı eşalonu çağıracağını və şəhəri dağıdacağını bildirmişdi. D.Gelovaninin 187 nəfərlik silahlı dəstəsi XKS-nin Sədri S.Şaumyan və hərbi komissar Korqanovun tapşırığı ilə Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Qubaya göndərilmişdi [7, s. 5-8]. Gelovaninin başçılıq etdiyi silahlılar əsasən erməni, rus və yəhudilərdən ibarət idi. Gelovani özünü Quba qəzasının komissarı elan edir. D.Gelovaninin təklifi qəbul edildikdən sonra cərəyan edən hadisələr haqqında şəhər başçısı olmuş Ə.Əlibəyov izahatında göstərir ki, sovet hakimiyyətini tanıdıqdan sonra Xaçmaza gedən Gelovani altı gündən sonra silahlı dəstə və pulemyotlarla yenidən Qubaya qayıdır. Dəstənin başında Poruçik Ağacanyan dururdu. O, həm də pulemyotçuların rəisi idi.

Gelovani Qubaya gəldikdən sonra yerli qüvvələr qəzada nüfuzlu şəxs olan Əlibəy Ziziksi başda olmaqla Qusara çəkildilər. Qubanın tutulması ilə bağlı Gelovaninin Şaumyana yolladığı teleqramda da onların şəhərdən getdikləri bildirildi. Novatski Fövqəladə Tədqiqat Komissiyasına təqdim etdiyi hesabatında bildirir ki, bir neçə gün sakit keçdi. Birdən qubalılar üçün gözlənilmədən ətraf kəndlərdə yaşayan ləzgilər dağlar tərəfdən şəhərə yaxınlaşaraq Gelovaniyə şəhəri tərk etməyi, əks halda dəstəsi ilə birlikdə əsir düşəcəklərini bildirdilər. Gelovani isə öz növbəsində bu təklifi rədd edir.

Gelovaninin, Hamazaspın dəstələrinin Qubaya gəlməsi, ümumiyyətlə qəzada soyqırım hadisələrinin baş verməsi ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif tarixlər göstərilir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatski 1918-ci il dekabrın 11-də həmin ilin may ayında Quba şəhərinin S.Şaumyanın göndərdiyi daşnak quldur dəstələri tərəfindən dağıdılmasına qədər şəhərin ümumi vəziyyətinə aid Quba şəhər rəisi Ə.Əlibəyova sorğu göndərir. Şəhər rəisi isə özünün həmin il 12 dekabr tarixli cavabında bildirirdi ki, Hamazaspın erməni cəza dəstələri tərəfindən dağıdılanda qədər Quba şəhərində təxminən 20 minə yaxın əhali və 10 minə yaxın ev olmuşdur. Daşnakların Quba şəhərinə hücumu 1918-ci il may ayının 1-də başlamış və onların azğınlıqları doqquz gün davam etmişdir. Bu müddət ərzində Quba şəhərində azərbaycanlılara məxsus 200-ə yaxın ev tamamilə dağıdılmış və yandırılmışdı. Ən çox dağıntı Bazar, Bulvar, Komendant və A.Bakıxanov kimi mərkəzi küçələrdə törədilmişdir. Onun verdiyi məlumata görə bu hadisələrə qədər Quba şəhərində dağınıq şəkildə cəmi 500 nəfərə yaxın erməni yaşamışdır [7, s. 1-2].

Əli Abbas bəy izahatında bildirirdi ki, mən fikir verirdim bu il mart ayının əvvəllərindən çoxlu Quba erməniləri özlərinin daşınan və daşınmaz əmlaklarını sataraq çıxıb gedirdilər. Məsələn, Aleksandr Melikov, Cavad Poqasov, Mirzə Parseqov, Maqans Poqasov, Artəşet Məlikov, Nerses Surumov və b. Mən Aleksandr Melikovdan və Bağdasarovdan soruşduqda ki, nə səbəbə onlar əmlakla-

rını sataraq belə tələsik çıxıb gedirlər. Onlar mənə dedilər ki, “Sizinlə bizim aramızda nə isə gözlənilir. Ona görə komitə bizi geri çağırır” [7, s. 38].

Qubada milli hərəkətdə divan tutmaq və burada öz hakimiyyətini qurmaq üçün Bakı sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi qəzada öz hakimiyyətlərini bərpa etmək üçün buraya ikinci dəfə hərbi qüvvə, bu dəfə Hamazaspın rəhbərliyi ilə yalnız ermənilərdən ibarət cəza qüvvəsi göndərmək qərarına gəldi. Hamazaspın özü dəstənin cəza məqsədi ilə Qubaya göndərildiyini inkar etmirdi: “Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun müdafiəçisiyəm. Sovet hakimiyyəti tərəfindən mən buraya cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, burada iki həftə əvvəl öldürülmüş ermənilərin intiqamını alım. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq və sovet hakimiyyəti qurmaq üçün deyil, Türkiyədə və Qarabağda öldürülmüş ermənilərin intiqamını almaq üçün göndərilmişəm. Mənə əmr olunub ki, dəniz (Xəzər) sahillərindən Şah dağa (Dağıstanda dağ) qədər bütün müsəlmanları məhv edim və evlərinizi isə yerlə bir edim”. Göründüyü kimi, ermənilərin və eləcə də, Bakı XKS-nin rəhbəri Şaumyanın əsas məqsədi, heç də yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, bolşevik-sovet bayrağı altında müsəlmanları daha çox qırmaq, onları qorxutmaq, gələcək erməni dövləti üçün geniş ərazilər əldə etmək olmuşdu [5, v. 35-36].

Mayın 1-də şəhərə daxil olan erməni silahlı dəstələri həmin günü şəhərin aşağı hissəsində 713 müsəlmanı qətlə yetirmişlər. Onların çoxu qadın və uşaqlar idi [7, v. 35]. Sonrakı gün onlar 1012 adamı öldürmüşdülər [7, s. 35].

Hamazaspın “Cəza dəstəsi” Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmişdi. Qubada iki mindən çox adam-kişi, qadın və uşaq qətlə yetirilmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə, ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq ziyan vurulmuşdu [7, v. 5-8]. Quba şəhər sakini Hacı İsmayıl Orucov isə öz izahatında yazırdı ki, ölümləri dəfn edən mollaının dediyinə görə o, 2800 nəfərin cənazəsinin torpağa tapşırıldığını saymışdır [7, v. 5-8].

Hamazaspın quldur dəstəsi Quba qəzasına aid olan Dəvəçi, Sadan, Çarxana, Dərə Zarat, Zağlıcan, Əlixanlı, Eynibulaq, Ərəb Əlməmmədli, Kolanı, Tuğay, Nardaran, Siyəzən, Rəhimli, Suzza, Qulamlar, Butbut, Xəlillər, Qaraqaşlı, Aşağı Quşçu, Şirvan, Tura, Ayğun, Qubla, Qırız, Qaraça, Nərdican, Xudat, Aşağı Buduq və başqa yaşayış məskənlərini dağıtmışdır. Bu kəndlərin dağıdılması zamanı 60 kişi, qadın və uşaq qətlə yetirilmiş, 53 nəfər kişi yaralanmışdı. Eyni zamanda evlər, ictimai binalar və başqa tikililər dağıdılmış, mal-qara və əmlakları qarət olunmuşdu [7, v. 8].

Hamazaspın dəstəsi Qubaya gəlib çatana qədər hərəkət etdiyi yol boyunca yolun hər iki tərəfində yerləşmiş müsəlman kəndlərinə hücum edib onları yandırmış, darmadağın edib əmlakını talamış, nə qadın, nə də uşaqlara rəhm etmiş, qaçıb gizlənməyə macal tapmayan sakinləri yerindəcə öldürmüşdü. Bu hadisələr zamanı Quba qəzasında 122 kənd viran edilmişdi [13, s. 352].

Hamazaspın erməni daşnak dəstələrinin Quba şəhəri və ətraf kəndlərdə törətdiyi vəhşiliklər FTK-in üzvü A.Novatskinin rəhbərlik etdiyi qrup tərəfin-

dən ümumiləşdirilmiş məruzədə də öz əksini tapmışdır [7, v. 8]. Məruzədə deyilirdi ki, erməni silahlı dəstələrinin şəhərə daxil olması müsəlman əhalisinin kütləvi surətdə qətlə və onlar üzərində hər cür zorakılıq halları ilə müşayiət olunurdu. Ermənilər küçələrdə əllərinə keçən kişi, qadın və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirirdilər. Evlərə soxularaq südəmər uşaqlara belə rəhm etmir, onları analarının qucağında qılıncla doğrayırdılar [7, v. 5-8].

Qubada bir-bir evlərə girib bütün ailəni məhv edən ermənilər, hətta hamilə və körpə uşaq qadınlara belə rəhm etməmişdilər. Məsələn, 14 nəfərdən ibarət olan Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlu və ailə üzvləri vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi, Məhəmməd Rəsul oğlunun özünü, arvadını və 3 uşağını amansızcasına qətlə yetirmişlər. Ermənilər onun arvadının qarnını parçalamış, uşaqlarının isə başlarını kəmişdilər. Hacı Dadaşbala Qasimovu, arvadını və oğlu Abdul Qasimovu öz evlərində yandırmışdılar. Kərbəlayı Abuzər Məstan oğlunu və iki qızı – Hökuməni və Bustanı qucaqlarındakı körpələrlə birlikdə tikə-tikə doğramış, Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını və beş körpə uşağını doğramışdılar. Bundan başqa Molla Şahbaz Usta Məhəmməd Rəsul Bayram oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Cəbbar Məmməd Əli oğlu, Səfərəli Məşədi Talib oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və başqaları qətlə yetirilmişdi [7, v. 5-8].

Zorakılıqlar, qətlər və qarətlər doqquz gün davam etdi. Şəhərdən Nikolay pulu ilə nağd 3 milyon manat pul yığılmış, 6 milyon manatlıq qızıl və qızıl qadın bəzək əşyaları toplanılmış, 90-na yaxın ev yandırılmışdı [7, v. 65].

Föqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatından aydın olur ki, Hamazaspın silahlı dəstəsi tərəfindən Quba şəhərindən 4 milyon manatlıq nağd pul, 4,5 milyon manatlıq qızıl, qızıl əşyalar və qiymətli daş-qəşləri, 2 milyonluq müxtəlif ərzaq ehtiyatları qarət edilmiş və oğurlanmışdı [7, v. 6].

Komissiya üzvü A. Novatski şahid qismində dindirdiyi, Quba şəhərinin başçısı Əliabbas bəy Əlibəyov öz ifadəsində yazırdı ki, ermənilər gedəndən sonra mən nümayəndə sifətilə bolşeviklərin başçısı Şaumyan və Çaparidzenin yanında oldum. Onlardan öyrənmək istədim ki, həqiqətən də Sovet Qubaya cəza dəstəsi göndərib, ya yox. Silahlı dəstənin Qubada törətdikləri hadisələr barəsində onlara yazılı şəkildə məlumat verdim. Şaumyan sifətində sevinc ifadəsi olaraq məni dinlədi və dedi: “Müsəlmanlar və türklər yüz minlərlə erməni öldürüblər indi nə olub ki, Qubada ermənilər iki müsəlmanı öldürən kimi müsəlmanlar şikayət edir və göz yaşı axıdırlar” [7, v. 34-39].

Şaumyan 2 mindən çox insanın qanını tökən, onlara məxsus əmlakı qarət edən, onların evlərini yandıran cinayətkar Hamazaspa və onun “cəza dəstəsinin” əməllərinə haqq qazandıraraq müsəlmanların haqlı şikayətlərinə baxmamışdı. Çünki, həmin cinayətkar dəstəni Qubaya göndərən elə Şaumyanın özü idi.

1918-ci il mayın 15-də Xaçmazdan Bakı XKS-nin hərbi komissarı Korqanova Hamazaspın yaxın silahdaşı Serqo Martikyan yazırdı: “Bizim dəstəmiz

Qubanı tutmuşdur. Dəstənin bir hissəsi şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə almışdı. Sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün oraya komissar göndərmişik” [7, v. 3-6].

Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında ermənilər bolşevik-sovet hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək minlərlə dinc türk-müsəlmanı qətlə yetirmiş, evləri qarət edib yandırmış, mədəniyyət abidələrini vəhşicəsinə dağıtmışdır. Bütün bu törədilən cinayətlərə görə ermənilər heç bir məsuliyyət daşımamış və əksinə, həmin dövrdə hakimiyyətdə olan Bakı Xalq Komissarları Soveti tərəfindən müdafiə olunmuşdular.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində Qubada dinc türk-müsəlmanlara qarşı cinayətlər törədən ermənilərin adları qeyd olunmuşdur. Komissiyanın üzvü A.Novatskinin məruzəsində Hamazaspın “cəza dəstəsində” onun özü, müavini Nikolay və komissarı Venuntsdan başqa daha fəal üzvlərinin adları da sadalanır. Bunlar Quba şəhər sakinləri – Hartun Hayrapetov, dəllək Cavad, Hartunov, balıq sənayeçisi Avakovun oğlu, tələbə Əmircanov qardaşları, tacir Mirzə Əmircanovun özü və qardaşı uşaqları, meyxanaçı Məlikov, Qriqoninin oğlu Vartan, dəyirman sahibi Mirzəcanın nəvəsi Hartun, Vartan Avakov, Hartun Baba oğlu, Aleksandr Mukasyants, Tatevos Yaqub oğlu, Babacan oğlu ilə Hartun Karapet oğlu – iki oğlu və qardaşı oğlu ilə və s. Məruzənin yekununda Quba şəhərində və Quba qəzasının 122 kəndində vəhşiliklər törətmiş Hamazaspa, onun müavini Nikolaya, komissar Venuntsa, Hartun Hayrapetova, dəllək Cavada, Avakova, Əmircanova və başqalarına qarşı cinayət işi qaldırmaq təklif olunurdu. Öldükləri üçün (?) keçmiş komissarlar S.Şaumyan və G.Korqanova qarşı cinayət işi xətm olunması təklif olunurdu [7, v. 5-8].

Göründüyü kimi, ermənilər bolşevik-sovet hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək, 1918-ci ilin aprel-may aylarında türk-müsəlman əhaliyə qarşı öz məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində, minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub yandırılmış, mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılmış və öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmışlar.

Quba qırğınlarının birbaşa təşkilatçıları – Şaumyan, Korqanov, icraçıları Hamazasp, Volunts və erməni millətindən olan başqa canilər idilər.

Bolşevik və daşnak S.Şaumyanın Bakı Sovetinin əsasən ermənilərdən ibarət və daşnak Hamazaspın komandanlığı altında quldur dəstələrinin Qubada həyata keçirilmiş vəhşiliklər vətəndaş müharibəsi və ya Sovet hakimiyyətinin qurulması hadisəsi deyil, bütöv bir xalqın yalnız milli mənsubiyyətinə görə kütləvi şəkildə məhv edilməsi – soyqırım hadisəsi idi.

Beləliklə, Hamazaspın ermənilərdən ibarət silahlı dəstəsi Quba qəzasının 160-dan çox kəndini dağıtmış, 16 mindən çox dinc sakinini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmiş, onların əmlakını qarət etmiş və üzvlərini yandırmışdır.

Ermənilərin Qubada azərbaycanlılara qarşı törətdikləri təcavüz və terror əməllərinin açıq-aşkar sübutu 2007-ci ilin aprel ayının 1-də Quba şəhərində Qudyalçayın ətrafında torpaq işləri görülərkən kütləvi məzarlığın aşkar olun-

masıdır. Məzarlıqda təxminən, 400-dən artıq insan cəsədi aşkar edilib. Onlardan 50-dən çoxu uşaq, 100-dən çoxu qadın, qalanları isə yaşlı kişilərdir.

Quba qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı əsasında Heydər Əliyev Fondunun köməkliyi ilə “Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi” inşa edilmişdir.

Azərbaycan Prezidentinin Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında dediyi sözlər tariximizin qaranlıq səhifəsinə aydınlıq gətirmişdir: “Uzun illər Azərbaycan xalqının qanını axıdan quldurlar, - onların da mənfur adları orada göstərilir – Şaumyan və onun kimiləri bizə qəhrəmanlar kimi təqdim edilirdi. Hesab edirəm ki, bu böyük faciədir. Çünki uzun illər xalqımıza qarşı amansızlıqla vəhşilik törədən üsurlər sovet tarixində qəhrəman kimi təqdim edilirdi, onların şərəfinə abidələr ucaldılırdı. Yalnız müstəqillik dövründə biz həqiqi ədaləti bərpa etdik. Yəni tarix, ədalət zəfər çaldı. Biz bu gün öz tariximizə qayıdırıq” [3, 2013, 19 sentyabr].

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2005, 176 s.
2. Abışov V. Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: Turxan NPB, 2014, 96 s.
3. “Azərbaycan” qəzeti.
4. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan tarixçiləri ictimai birliyi, 2016, 408 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 100, siy. 2, iş 791.
6. ARDA: F.1061, siy. 1, iş 95.
7. ARDA: F.1061, siy. 1, iş 96.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİ SSA), f. 268, siy. 23, iş 489.
9. ARPIİ SSA: F. 456, siy. 18, iş 35.
10. ARPIİ SSA: F. 456, siy.18, iş 36.
11. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2012, 444 s.
12. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan, 2012, 422 s.
13. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. c. VI. Bakı: Elm, 2008, 696 s.
14. “Xalq” qəzeti.
15. Xəlilzadə A. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri 1918-ci ildə Quba qəzasında həyata keçirilən soyqırımı öyrənmək üçün mənbə kimi. Tarix üzrə fəl. dokt. dis. avtoref. Bakı, 2016, 24 s.

16. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 228 s.
17. Qasımlı M. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mürtəcim, 2014, 464 s.
18. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı. Azərbaycan, 2001, 536 s.
19. "Respublika" qəzeti.
20. Səmyuel A.Uimz. Ermənistan-terrorçu "xristian" ölkələrin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. Bakı, 2004, 388 s.
21. Şirinoğlu V. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlıların soyqırımı. Sənədlər və materiallar. Bakı: Qartal, 2001, 176 s.
22. Sariahmetoğlu N. Azəri-erməni ilişkileri (1905-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, 535 s.
23. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии. 1918-1920 гг. Баку: Elm və təhsil, 2014, 456 s.

Исмаил Махмудов

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ АРМЯНАМИ В ГУБИНСКОМ УЕЗДЕ

Статья посвящена преступлениям, совершенным так называемыми «отрядами мести» под руководством дашнака Амазаспа по приказу С.Шаумяна в апреле-мае 1918 года в Губинском уезде. Армянские банды резали и убивали стариков, женщин и детей. В результате зверских действий армянских военных отрядов в Губинском уезде беспощадно было уничтожено 16 тысяч человек мирного населения.

Ключевые слова: Губинский геноцид, Шаумян, Корганов, Амазасп, армянское зверство.

Ismayil Mahmudov

GENOCIDE OF THE AZERBAIJANIS BY THE ARMENIANS IN THE GUBA UYEZD

The paper is devoted to crimes committed by the so-called "revenge troops" under the command of the dashnak Hamazasp, by order of S.Shaumyan in April-May 1918 in Guba district. The Armenian gangs slaughtered and killed old peoples, women and children. 16 thousands of civilians have been ruthlessly killed as a result of the brutal actions of these Armenian military detachments.

Key words: Guba genocide, Shaumyan, Korganov, Hamazasp, Armenian atrocity.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

ВЕЛИ БАХШАЛИЕВ

Нахчыванское отделение НАНА

Email: velibahshaliyev@mail.ru

НОВЫЙ БЫТОВОЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА

Исследованиями последних лет на территории Нахчывана выявлены новые поселения эпохи средней бронзы. Среди нововыявленных памятников привлекает внимание поселение Кызкале. Это поселение расположено у подножия горы, на берегу реки Арпачай. Поселение было обведено крепостной стеной. Археологическими исследованиями 2014 года в поселении Кызкале выявлен культурный слой толщиной 2,5 м, что является редким для кавказских памятников. На территории Нахчывана после Кюльтепе I, Кюльтепе II и Кызылбурун (ранее Кызылванк) это четвертый памятник, где присутствует мощный слой эпохи средней бронзы. Рядом с поселением расположено погребальное поле. Обнаружение человеческих скелетов в курганах имеет определенное значение для изучения вопросов происхождения и развития культуры расписной керамики эпохи средней бронзы.

Ключевые слова: *Нахчыван, поселение, средняя бронза, монохромная расписная керамика, полихромная расписная керамика.*

Как известно, среднебронзовая культура в определенной части Южного Кавказа характеризуется расписной керамикой. Исследования показывают, что поселений этой культуры с культурными напластованиями в Восточной Анатолии, на Северо-Западном Иране и Южном Кавказе очень мало. В Северо-Западном Иране изучены такие памятники, как Гей тепе [4, р. 69-91], Хафтаван тепе [6, р. 101-140; 5], Динка тепе [7, р. 125-153] и в определенной степени Гордлар тепе [8, р. 65-82]. Исследование других поселений незначительно. В Восточной Анатолии поселения эпохи средней бронзы представлены сезонными местожительствами [10, s. 67-89]. А в Грузии памятники эпохи средней бронзы с расписной керамикой в основном представлены могильниками и в основном характеризуются чернolощеной керамикой. Памятники эпохи средней бронзы на территории

Армении также представлены могильниками. Несмотря на то, что на территории Армении выявлены некоторые поселения с культурными напластованиями, они не дали возможности изучать ступени развития культуры расписной керамики эпохи средней бронзы. В этом отношении имеет малое значение также поселение Узерликтепе, которое подробно изучено раскопками, так как в этом поселении выявлена только ранняя ступень этой культуры. Другие среднебронзовые памятники Азербайджана, в которых выявлена расписная керамика, также не имеют большого значения в изучении этой культуры. В этом отношении привлекают внимание такие поселения, как Кюльтепе I и Кюльтепе II, которые расположены на территории Нахчывана. Четкие напластования этих поселений позволяли уточнить хронологию основных этапов развития культуры расписной керамики Азербайджана, в том числе Нахчывана. Исследованиями выяснено, что на территории Нахчывана культура расписной керамики, в отличие от других регионов Кавказа, продолжалась с эпохи средней бронзы до раннего железа [2, с. 119-123; 1, с. 145-179, 202-203]. Это дало повод некоторым исследователям предполагать, что культура расписной керамики эпохи бронзы вышла из Нахчывана [10, с. 116]. Памятники Нахчывана и Северо-Западного Ирана представлены поселениями и погребальными памятниками, в Восточной Анатолии только погребальные памятники [3, р. 13-25]. Исследованиями Айнура Озфырата выявлены также незначительные сезонные поселения [10, с. 67-69]. В отличие от памятников Азербайджана, Армении и Грузии на памятниках Северо-Западного Ирана и Восточной Анатолии также прослежены все этапы культуры расписной керамики. Установлено, что эта культура создана оседлыми и полукочевыми племенами, населявшими этот регион [3, р. 60, 72]. Таким образом, исследования показали, что основной ячейкой этой культуры являлась территория Нахчывана, Северо-Западного Ирана и Восточной Анатолии. Эта культура и на другие районы Азербайджана, Армении и Грузии, видимо, распространилась из основного центра. Несомненно, что среднебронзовая культура этих республик, которая развивалась на местной основе, отражала импульсы культур соприкасающихся регионов. Тем не менее, этими исследованиями вопросы, связанные с формированием и развитием культуры расписной керамики, не исчерпывались. Так как в последующие годы на территории Нахчывана выявлен ряд памятников крепостного типа, относящихся к эпохе средней бронзы, которые отсутствуют в ареале распространения культуры расписной керамики. Связи памятников крепостного типа и многослойных поселений, расположенных в долинах таких многоводных рек, как Нахчыванчай, Гиланчай и Арпачай, также остаются невыясненными. Исследованиями последних лет на территории Нахчывана выявлены также сезонные поселения эпохи средней бронзы, которые, несомненно, принадлежали кочевым племенам.

Рис. 1. Оборонительная стена эпохи средней бронзы.

Среди нововыявленных памятников привлекает внимание поселение Кызкале. В отличие от крепости Кызкале, которая находилась на вершине горы, это поселение расположено у подножия горы, на берегу реки Арпачай. С этим поселением мы столкнулись в ходе исследований совместной азербайджано-американской экспедиции. Дело в том, что крепость Кызкале, которая расположена на вершине горы, была исследована разведывательными работами. В этой крепости выявлены керамические изделия различных периодов, в том числе эпохи средней и поздней бронзы и раннего железа. Нашими исследованиями выявлены также керамические изделия, относящиеся к раннему периоду эпохи средней бронзы. Исследование окрестностей этого поселения показало, что расписная керамика эпохи средней бронзы распространена примерно на площади в 13 га. На этой площади мы заметили несколько маленьких поселений сезонного характера, а в долине Арпачай открыто многослойное поселение Кызкале, толщина культурного слоя в некоторых местах достигала 11 метров. С поверхности поселения собраны разновременные материалы, относящиеся к периодам от средней бронзы до средневековья. Для выяснения характера культурных напластований в 2014 году в поселении проведены раскопки.

Рис. 2. Монохромная расписная керамика из курганов Кызкале.

Основной целью исследований 2014 года было установление напластований раннего железного века в поселении Кызкале, а также определение связей между Огланкале и прилежащими к нему поселениями. В 2014 году в поселении заложены два раскопочных участка (СС 1 и СС 2) площадью 5х10 м. Для изучения эпохи средней бронзы особенно были производительны раскопки на втором участке (СС 2), начиная с глубины 1,6 м, выявлены напластования эпохи средней бронзы. Культурный слой включает многочисленные осколки камня, которые скользили от подножия горы в результате паводков. В результате раскопок на этой глубине выявлена каменная оборонительная стена шириной 1,2-1,5 м (рис. 1). Анализы угля, взятого из основания стены, показали 1450 г. до н. э. Таким образом, выяснено, что оборонительная стена построена в последней ста-

дии эпохи средней бронзы. Выяснено также и то, что оборонительная стена ограждала только определенную часть поселения. Толщина культурного слоя в поселении была 2,3-2,5 м. Для установления стратиграфии поселения поставлен шурф ССТ1 размером 3х2 м. Однако в этой части поселения культурный слой оказался смешанным, так как верхние средневековые слои скользили по склону и смешивались с нижеследующими слоями. В виду того, что шурф раскопан в виде лестницы, мы всегда встречали средневековые находки. Поэтому для установления стратиграфии памятника этот шурф не был полезен. Однако на глубине 3,5 м выявлены остатки кургана эпохи средней бронзы. Оказалось, что в определенное время некрополь был рядом с поселением. Грунтовое погребение выкопано в желтоватом чистом глиняном слое. В погребении найдены три монохромно расписанных сосуда и остатки скелетов мелкого рогатого скота. Однако человеческих скелетов не выявлено.

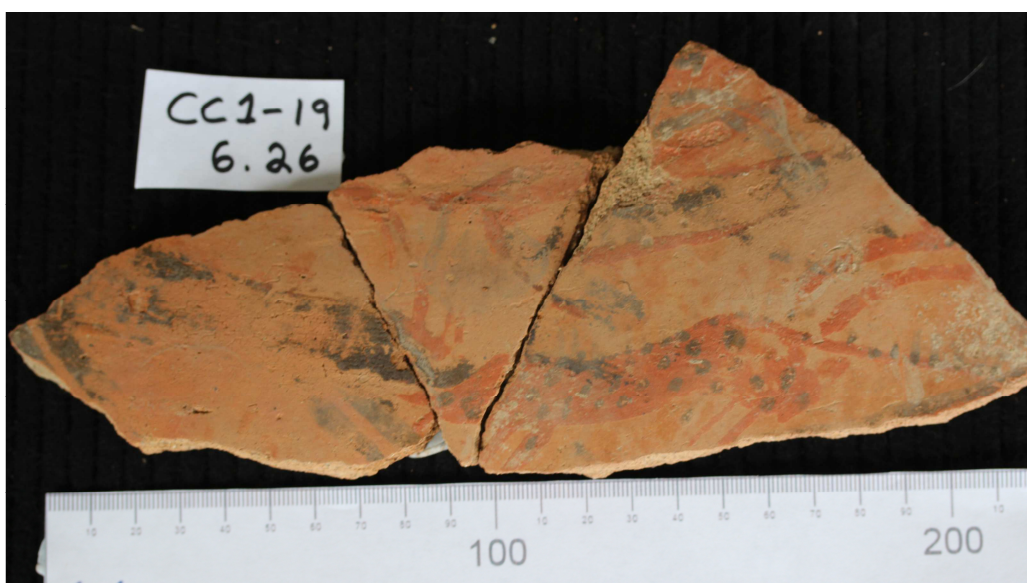

Рис. 3. Полихромная расписная керамика из поселения Кызкале.

Во время раскопок поселения выявлены многочисленные керамические изделия, которые можно разделить на две группы. К первой группе относятся керамические изделия, обожженные в красном цвете с монохромной (рис. 2) и полихромной (рис. 3) росписью. Керамические изделия второй группы обожжены в сером и черном цветах, а иногда орнаментированы штампованным орнаментом.

Во время раскопочного сезона проведены раскопки также в курганах, которые зарегистрированы предыдущими исследованиями вокруг поселения. Полное описание погребений и погребальных материалов требует отдельной работы. Здесь мы хотели сказать, что материалы курганов

в основном представлены монохромными расписными сосудами. И особо важным было выявление плохо сохранившихся человеческих скелетов, так как выявление человеческих скелетов в среднебронзовых памятниках, относящихся к начальному этапу культуры расписной керамики, – редкое явление. Они представлены единичными образцами.

Исследования нововыявленного бытового погребального комплекса способствуют изучению некоторых вопросов, в том числе связи крепостей с гражданскими поселениями, а также окружающими их погребальными памятниками, которые не всегда встречаются в комплексном состоянии. Как уже показали археологические исследования 2014 года, в поселении Кызкале выявлен культурный слой толщиной 2,5 м, что является редким для кавказских памятников. На территории Нахчывана после Кюльтепе I, Кюльтепе II и Кызылбурун это четвертый памятник, где присутствует мощный слой эпохи средней бронзы. С другой стороны, обнаружение человеческих скелетов в курганах имеет определенное значение для изучения вопросов происхождения и развития культуры расписной керамики эпохи средней бронзы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алиев В.Г. Культура расписной керамики эпохи бронзы Азербайджана (на азерб. яз.). Баку: Элм, 1977, 256 с.
3. Belli O., Bahşaliyev V. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. Istanbul, 2001, 120 s.
4. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan, 1948. London: John Murray, 1951, 179 p.
5. Burney C.A. Excavation in Azerbaijan, Haftavan VI Period. London, 1983, 395 p.
6. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VI B (Urmiya Ware) // Iran, 1981, v. 19, p. 101-140.
7. Hamlin C. The Early Second Millennium ceramic assemblage of Dinkha Tepe // Iran, 1974, № 12, p. 125-153.
8. Kromer K., Lippert A. Die Österreichischen Ausgrabungen am Kordlartepe in Persich West, Azerbaischan // MAGW, 1976, p. 65-82.
9. Lippert A. Die Österreichischen Ausgrabungen am Kordlartepe in Persich West, Azerbaischan, 1971-78 // Archaeologische Mitteilungen aus Iran, 1979, v. 12, p. 103-237.
10. Özfirat A. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (m.ö. II binyıl). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2001, 224 s.

Vəli Baxşəliyev

NAXÇIVANDA ORTA TUNC DÖVRÜNÜN YENİ YAŞAYIŞ YERİ VƏ QƏBİR ABİDƏLƏRİ

Son illər Naxçıvan ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı Orta Tunc dövrünə aid yeni yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Yeni aşkar olunmuş abidələr arasında Qızqalası yaşayış yeri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu yaşayış yeri Arpaçayın sağ sahilində dağ silsiləsinin ətəyində yerləşir. Yaşayış yeri e.ə. II minilliyin ortalarında müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdur. 2014-cü ildə Qızqalası yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar zamanı qalınlığı 2,5 m olan mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur ki, bu da Cənubu Qafqaz abidələri üçün olduqca nadir haldır. Naxçıvanda bu I Kültəpə, II Kültəpə və Qızılburundan sonra Orta Tunc dövrü təbəqəsinin mövcud olduğu dördüncü mühüm abidədir. Yaşayış yerinin yaxınlığında böyük qəbiristanlıq aşkar olunmuşdur. Kurqanlarda insan skeletlərinin aşkar olunması Orta Tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı məsələləri öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, yaşayış yeri, Orta Tunc dövrü, monoxrom boyalı qablar, polixrom boyalı qablar.*

Vali Bakhshaliyev

NEW HOUSEHOLD FUNERAL COMPLEX OF THE MIDDLE BRONZE AGE IN THE TERRITORY OF NAKHCHIVAN

Researches of the last years in the territory of Nakhchivan revealed new settlements of the Middle Bronze Age. Among newly-revealed monuments is important the settlement of Kızkale. This settlement is located at the foot of the mountain, on the bank of the river Arpaçay. The settlement was surrounded by fortification wall in the II millennium BC. Archaeological researches in 2014, at the settlement of Kızkale revealed an occupation layer 2,5 m thick, that is rare for the Caucasian monuments. In the territory of Nakhchivan after the settlements of Kultepe I, Kultepe II and Kızılburun (earlier Kızılvan) it is the fourth monument where thick layer of the Middle Bronze Age is present. Near the settlement we found a large cemetery. Discovering of human skeletons in barrows has a certain importance for studying issues of origin and development of the Middle Bronze Age painted pottery culture.

Key words: *Nakhchivan, settlement, Middle Bronze, monochrome painted pottery, polychrome painted pottery.*

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

I KÜLTƏPƏNİN NEOLİT KERAMİKASININ ORNAMENTAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ (2015-ci ildə aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında)

Məqalədə I Kültəpənin Neolit keramikasının ornamental xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, bu vaxta qədər müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında əsas meyar kimi keramikadan geniş istifadə edilsə də, onların üzərindəki ornamentlər ayrıca bir tədqiqatın predmeti olmamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ornamentlər hər hansı bir dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq baxımından heç də digər faktlardan geri qalmır. Bu mənada 2015-ci ildə I Kültəpədən aşkar edilən Son Neolit keramikası üzərində rast gəlinən ornament tipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların araşdırılmasında məqsəd yerli tayfaların həyat tərzini ilə birlikdə sənətkarlıq və incəsənətinin inkişaf prosesini izləmək, həmçinin Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətlərini və qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrini üzə çıxarmaqdır. Bu ornamentlər relyef qurşaqlar, yuvarlaq qabartmalar, dairəvi dəşik və batıqlar, novşəkilli batıqlar, cızma naxışlarla təmsil olunmuşdur. Praktik əhəmiyyət daşıyan bu ornamentlərdən bəzisi Azərbaycanın digər bölgələrinin sinxron abidələrində öz analoqlarını tapsa da, relyef qurşaqların müxtəlif çeşidlərilə təmsil olunması, novşəkilli batıqlar Naxçıvanın Son Neolit keramikasının lokal xüsusiyyətlərindəndir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Neolit, I Kültəpə, keramika, relyef ornamentlər.*

Bu vaxta qədər müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında əsas meyar kimi keramikadan geniş istifadə edilsə də, onların üzərindəki ornamentlər ayrıca bir tədqiqatın predmeti olmamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ornamentlər hər hansı bir dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq baxımından heç də digər faktlardan geri qalmır. Bu mənada 2015-ci ildə I Kültəpədən aşkar edilən Son Neolit keramikası üzərində rast gəlinən ornament tipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların araşdırılmasında məqsəd yerli tayfaların həyat tərzini ilə birlikdə sənətkarlıq və incəsənətinin inkişaf prosesini izləmək, həmçinin Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətlərini və qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrinin ornamentlərdə əks olunmuş əlamətlərini üzə çıxarmaqdır (şəkil 1).

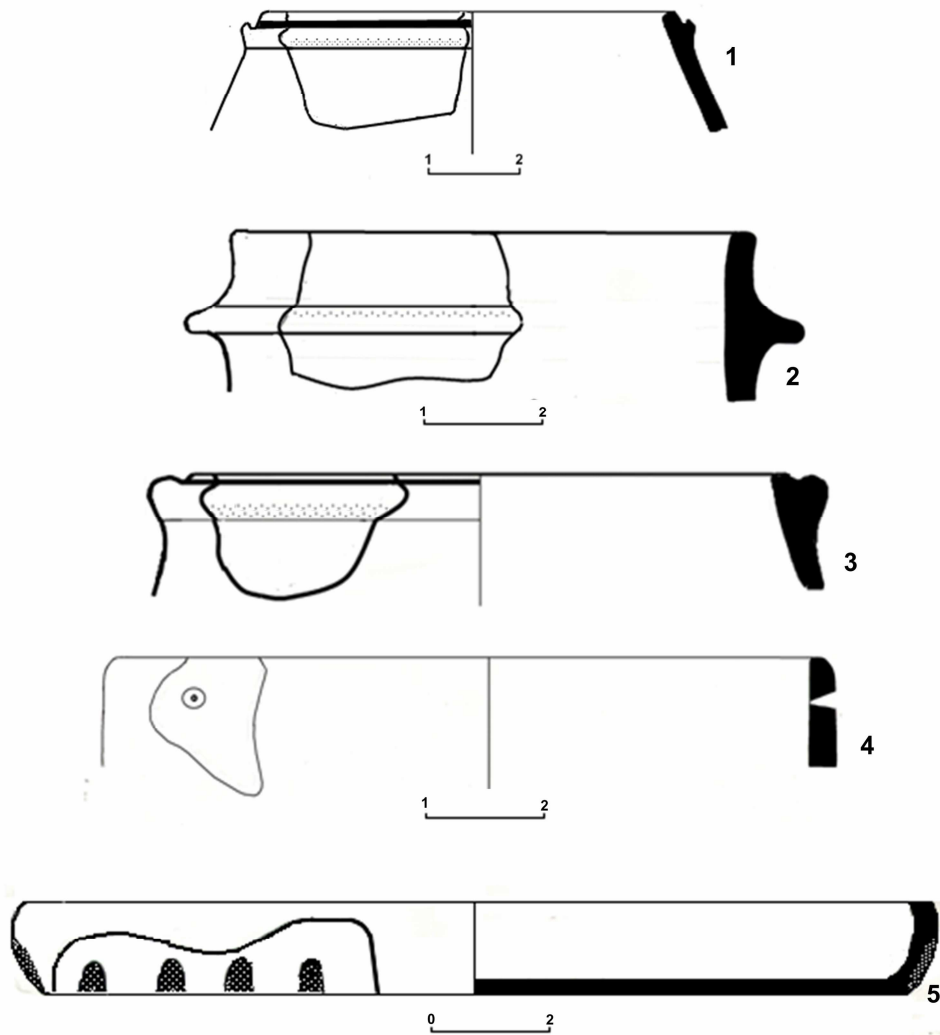
Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin mövcudluğu son illərin arxeoloji qazıntıları zamanı aşkar olunan materiallarda öz təsdiqini tapmışdır. Bunun üçün iki ayrı zaman kontekstində (1951-1964-cü illərdə və 2013-2015-ci illərdə) sis-

temli şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmiş I Kültəpə və onun möhtəşəm tapıntı-
larını elmə qazandırmış hər iki mərhələnin arxeoloji qazıntılarının müəllifləri
hər zaman minnətdarlıqla xatırlanacaqdır. Çünki məhz bu tədqiqatlar nəticəsin-
də Neolit mədəniyyətinin formalaşma məkanlarından biri kimi I Kültəpənin
Cənubi Qafqaz regionunda xüsusi əhəmiyyəti ortaya çıxarılmış, 2014-cü ildə
yaşayış yerindən götürülən kömür analizləri isə bu tarixi bir qədər də dəqiqləş-
dirərək – qalınlığı 8-9 m arasında olan mədəni təbəqənin e.ə. 6100-5200-cü
illərə aid olduğunu göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, bu tarix Cənubi Qafqaz
arxeologiyasında Neolit dövrü kimi qəbul olunmuşdur. Bu fakt I Kültəpədə
Neolit mədəniyyətinin mövcud olması ilə bağlı qaranlıq məqamları tamamilə
aradan qaldırıldı.

Artıq 2015-ci ilin yay mövsümündə aparılan qazıntılar zamanı abidənin
hansı dövrə aid olması deyil, Son Neolit dövrü insanların həyat tərzini və yaşa-
yış yerinin strukturu ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq qarşıya məqsəd olaraq
qoyulmuşdu. Yaşayış yerində 2014-cü ildə açılmış A və D sahələrində tədqiq-
atlar davam etdirilməklə, yeni F (ölçüsü 5x11 m), E (ölçüsü 5x11 m) və G
(ölçüsü 10x10 m) sahələrində arxeoloji qazıntılar aparılmış və nəticədə dairəvi
formalı ev, ocaq, iş yerləri, onların içərisindən və ətrafından isə Son Neolit döv-
rünün üçün xarakterik olan çəhrayı rəngli samanlı keramika, heyvan sümükləri və
obsidian parçaları aşkar olunmuşdur. Lakin, onların içərisində aid olduğu döv-
rün xüsusiyyətlərini tam şəkildə bürüzə verməsi baxımından keramika nümunə-
ləri daha çox diqqəti cəlb edir. Silindrik və bankaşəkilli qablar, həmçinin kasa,
küpə, məcməyi tipli qabların fraqmentləri ilə təmsil olunan bu məmulatlar ha-
zırlanma texnologiyasına görə iki qrupa bölünür: saman qarışıq və qum qarışıq
gildən hazırlanan qablar. Diqqət çəkən nüanslardan biri də tikinti qatları dəyiş-
dikcə onların rəng çeşidlərinin və ornamental xüsusiyyətlərinin də müəyyən
dəyişikliklərə uğramasıdır. Üst təbəqələrdən aşkar edilən saxsı nümunələri tünd
qırmızı və sarı-çəhrayı rənglərdə olduğu halda aşağı təbəqələrdə narıncı, qəh-
vəyi rənglər üstünlük təşkil etmişdir. Bu dəyişiklik özünü qablar üzərindəki
ornamentlərdə daha aydın göstərirdi. Belə ki, üst təbəqələrdə sadə formada üzə
çıxan qablar, III tikinti mərhələsindən başlayaraq müxtəlif tipli relyef orna-
mentasiya ilə müşayiət olunurdu. Bu isə arxeoloji mədəniyyətlərin özünəməx-
sus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində ornamentlərin xüsusi əhəmiy-
yyətini nümayiş etdirir.

I Kültəpənin Neolit keramikası üzərində tətbiq olunmuş ornamentlər 5
əsas qrupda birləşir. Həmin qrupları geniş yayılma dərəcəsinə görə aşağıdakı
ardıcılıqla sıralamaq olar:

1. Relyef qurşaqlar
2. Yuvarlaq qabartmalar
3. Dairəvideşilmə üsulu ornamentasiya
4. Novşəkilli ornamentasiya
5. Cızma ornamentasiya

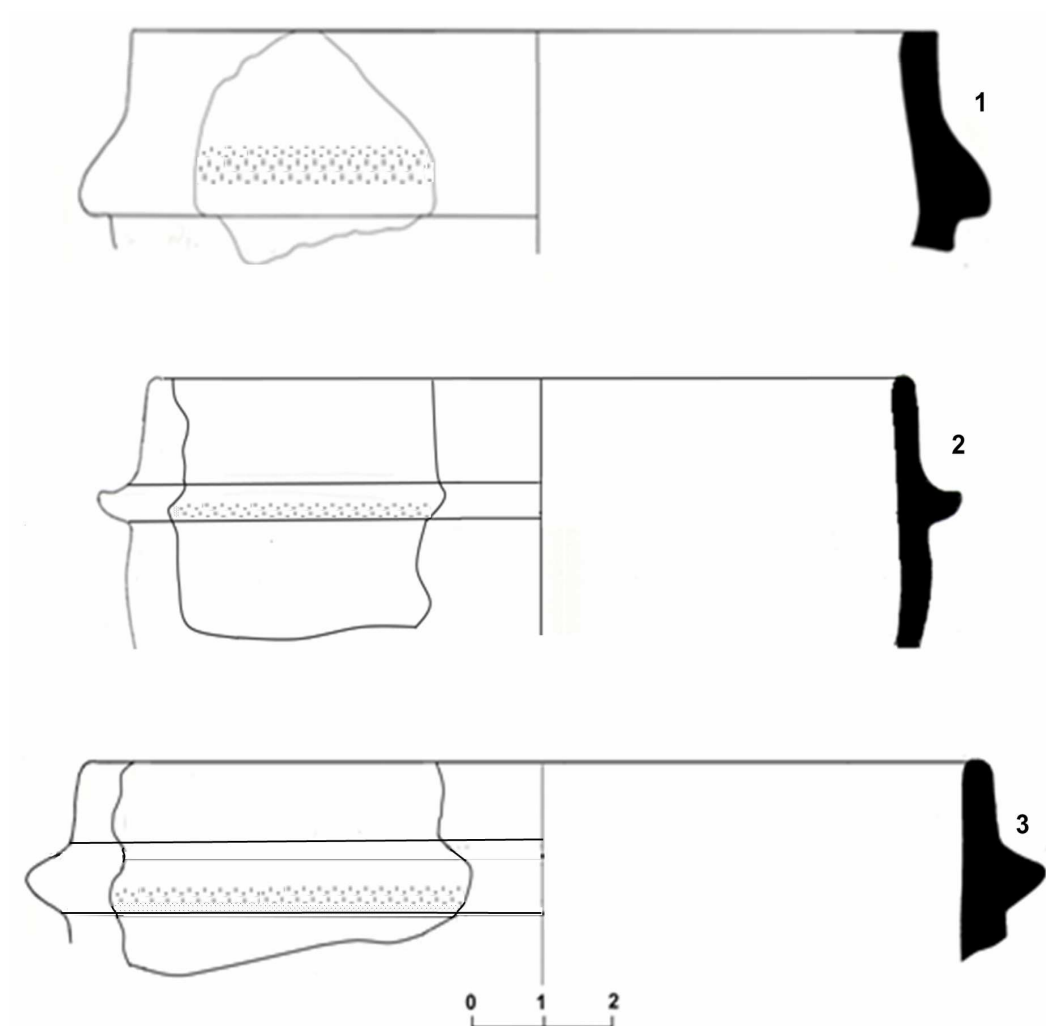
Şəkil 1. I Kültəpənin relyef ornamentli Son Neolit keramikası.

Birinci qrupa aid olanlara əsasən qəhvəyi və sarı-çəhrayı rəngli keramika nümunələri üzərində rast gəlinir. Qəhvəyi rəngli və saman qarışıqlı keramika üzərində izlənən relyef qurşaqlar *konusşəkilli olmaları və yapma üsulla tətbiq edilmələri* ilə diqqət çəkir (şəkil 2, 1). Onlar əsasən E kvadratinın şərq hissəsindəki ovalvari evin içərisindən yastı çay daşları döşənmiş dairəvi ocağın çevrəsində, sümük alət, obsidian və çaxmaqdaşı qalıqları ilə birlikdə üzə çıxarılan keramika nümunələri üzərində qeydə alınmışdır. Qəhvəyi rəngli, qalın divarlı saxsı fraqmentlərdən birinin düz formada olan ağız kənarında 1 sm enində relyefik qurşaq qabın üzərinə ayrıca yapma formada tətbiq edilmişdir (KT-15, E-66). İkinci nümunə həmin evin mərkəzindəki buta şəkilli ocağın çevrəsindən tapılmışdır (KT-15, E-74). Qabın ağız hissəsinə aid olan fraqmentin uzunluğu 16,

eni 10 sm olub, divar qalınlığı 1,5 sm-ə çatır. Ağız kənarının 3 sm aşağısında olan relyef qurşaq konus şəkillidir. Üçüncü fraqmenti qəhvəyi, saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanmış və kövrək olduğundan dağılıb parçalanırdı. Divar qalınlığı 1-1,3 sm olan fraqmentin relyeflə birlikdə qalınlığı 2 sm-ə çatır (KT-15, E-118). Eyni rəngdə olan dördüncü nümunə də üzərindəki yapma ornamentinə görə onunla oxşar olub, yalnız divar qalınlığına (1,3 sm) görə fərqlənirdi (KT-15, E-127). Qalın divarları (1,5 sm) arasında boz rəngli təbəqə izlənən digər qab fraqmenti də ağız hissəsinin 3 sm aşağısında relyef qurşaqla çevrələnmişdir (E-143). Ornament gilinə saman və iri qum qarışdırılmış saxsı fraqmenti üzərində yapma üsulla tətbiq edilmişdir. Kəsikdə bu xüsusiyyət aydın şəkildə izlənilir (şəkil 2, 1). Ornament qabın ağız hissəsinin 3 sm aşağısından başlayaraq təqribən 2,5 sm-ə yaxın endən 1 sm-ə qədər konusa bənzər formada nazikləşdirilmişdir. Relyef ornamentin hündürlüyü 1,5 sm, eni 2,5-1 sm arasında dəyişir. Ağız kənarı xəfif şəkildə xaricə doğru meylləndirilmiş qaba aid olan saxsı fraqmenti 10x14 sm ölçüsündə, divar qalınlığı isə 1 sm-dir (KT-15, A-123). Digər fraqment az samanlı və qum qarışıq gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Hər iki üzdən yüngül cilalı olan bu qabın diametri 24 sm-dir (KT-15, E-117). Bu tipli ornamentlərin Şomutəpə keramikası üzərindəki oxşarları qabın ağız kənarından 3-4 sm aşağıda salınmasına görə eyni olsa da I Kültəpə keramikasından fərqli olaraq, onlar qırıq-qırıq üfüqi xətlər formasındadır [3, rəf. 23]. Bu tipli yapma naxışlara Muğanın neolit keramikasında da rast gəlinir [4, s. 28-30].

Sarı-çəhrayı rəngli keramikada tətbiq edilən relyef qurşaqların özləri də müxtəlif çeşidlərlə təmsil olunmaqdadır: qabın boğaz hissəsini konusabənzər yuvarlaqlaşdırılmış halda olanlar, yuxarıya doğru meylləndirilmiş formada və aşağıya doğru qalınlaşdırılaraq qulp formasını alan relyef qurşaqlar (şəkil 2, 1-3).

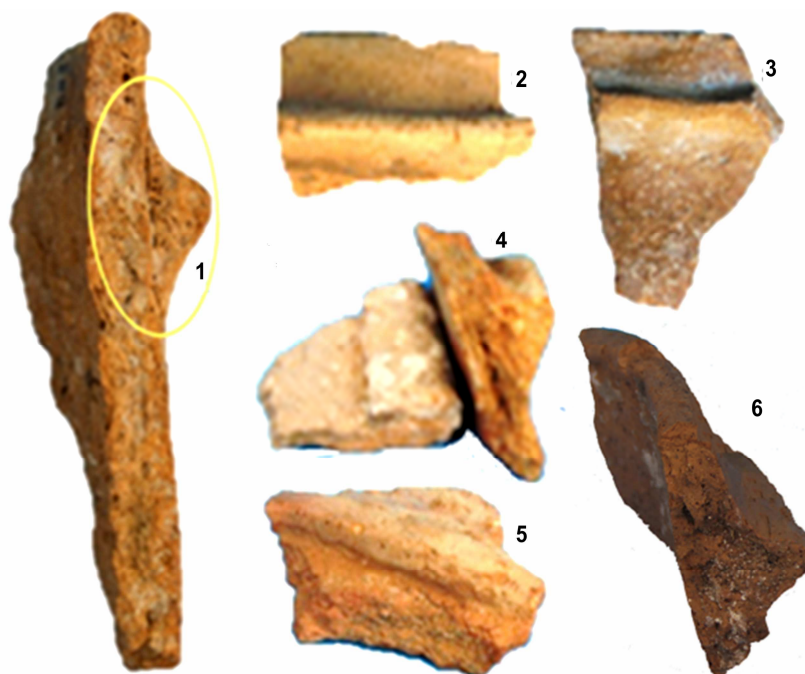
Onlardan biri qazıntı sahəsinin cənub-qərbində qeydə alınmış müasir tipli təndirin çevrəsində aşkar edilmişdir (KT-15, E-86). Digərləri kimi, bu ornament də qabın ağız hissəsinin 3-4 sm aşağısında tətbiq edilmişdir. İkinci nümunə düz divarlı, ağız hissədə xaricə doğru az meylləndirilmiş qabın üzərində yapma üsulla tətbiq edilmiş konusşəkilli relyef qurşaqla təmsil olunur. Ağız diametri 32 sm olan bu qab çəhrayı-sarı rəngli olub, saman qarışıq gildən hazırlanmış tərkibi yaxşı bişirildiyindən divarları arasında boz təbəqəyə rast gəlinmir (KT-15, E-149). Üçüncü nümunə rəng tonu ilə fərqlənsə də, ornamentin forması və tətbiqi üsuluna görə əvvəlkilərlə eynidir. Diametri 5x10 sm olan ikinci nümunənin narıncı rəngli anqobu altında boz-yaşıl təbəqə izlənilir və ağız kənarından bir qədər aşağıda salınmış relyefik ornamentin bir hissəsi sınımışdı (KT-15, E-93).

Şəkil 2. I Kəltəpənin Son Neolit keramikası üzərindəki relyef qurşaqların tipləri.

Bəzi hallarda keramika nümunələri üzərindəki relyef qurşaqlar batıq xətin əhatəsində ortaya çıxır. E-152 nömrəli qabın hissəsində bu tip ornament qabın tam ağız kənarını çevrəlməklə relyeflə ağız arasında batıq xətlə paralel formada tətbiq edilmişdir. Digər nümunə üzərində də relyef qurşaq eyni formada tətbiq edilmişdi, yalnız onu çevrələyən batıq xətt bəzi yerlərdə kəsilmişdir. Sarı-açıq qəhvəyi rəng tonuna malik olan bu fraqmentin üzəri hisləndiyindən *batıq-şəkilli* ornament bəzi hissələrdə aydın izlənilmirdi. Onun divar qalınlığı 0,7 sm idi (E-160).

İkinci tipə aid olan relyef qurşaqlar *günbəz şəkilli formada* yuvarlaqlaşdırılmış və xəfif dalğavari olması ilə diqqəti cəlb edir. Onlar da digərləri kimi, qabın ağız hissəsindən bir qədər aşağı hissəsinə ayrıca olaraq relyef kəməş şəklində birləşdirilmişdir (şəkil 3, 2, 4).

Şəkil 3. Keramika üzərindəki relyef qurşaqların tətbiq üsulları (1 – F-37; 2 – E-117; 3 – E-93; 4 – E-114; 5 – F-37; 6 – F-072) (2015).

Bu cür ornamentin bir nümunəsinə xaricdən sarı, interyeri çəhrayı rəngli olan, əsasən saman, qismən də qum qarışıqlı və kobud hazırlanmış qabın fraqmenti üzərində rast gəlinmişdir (KT-15, E-114). Sınmış halda olan qabın ağız diametri 27 sm, divar qalınlığı 1,5 sm-dir (relyeflə birlikdə 3 sm). Digər nümunə də eyni rəngli, saman qarışıqlı qabın ağız fraqmenti ilə təmsil olunur. Yalnız bu qab nazik divarlı olması ilə fərqlənir (0,5-1 sm). Qabın üzərindəki relyef qurşağın hündürlüyü 1 sm-ə çatır (KT-15, D-132). Sarı rəngli saxsı fraqmenti üzərindəki nümunə də formaca digərləri ilə oxşardır (şəkil 1, 3). Onun tətbiq edildiyi saxsı fraqmenti saman qarışıq gildən hazırlanmış, divarları arasında zəif bişirilmənin təsirindən yaranan boz rəngli bisməmiş təbəqə qalsa da, xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır (KT-15, E-117).

Üçüncü tipə aid relyef qurşaqlar qabların boğaz hissəsində və onu tam çevrələməsi ilə əvvəlkinin eynisi olsa da, formasına görə fərqlənir: aşağıdan maili gələrək, *yuxarıya doğru meylləndirilmişdir* (şəkil 2, 2; 3,3-4). Bu tip ornamentin tətbiq edildiyi saxsı fraqmentlərindən biri qum qarışığının üstünlük təşkil etdiyi gildən hazırlanmış qaba aiddir. Qabın ağız hissəsi xaricə meylli olub, kənarlarına doğru tədricən nazilir. Onun interyeri sarı, xarici səthi çəhrayı rəngli, divar qalınlığı isə 0,5-1,2 arasında (relyef qurşaqla birlikdə 2 sm) dəyişir (KT-15, D-148). Ornament qabın üzərinə *yapma* üsulla tətbiq edilmişdir. Daha bir nümunəyə ağız diametri 36 sm, divar qalınlığı 0,7-1 sm arasında dəyişən iri həcmli qabın düz formada olan boğaz hissəsində rastlanmışdır (KT-15, F-37).

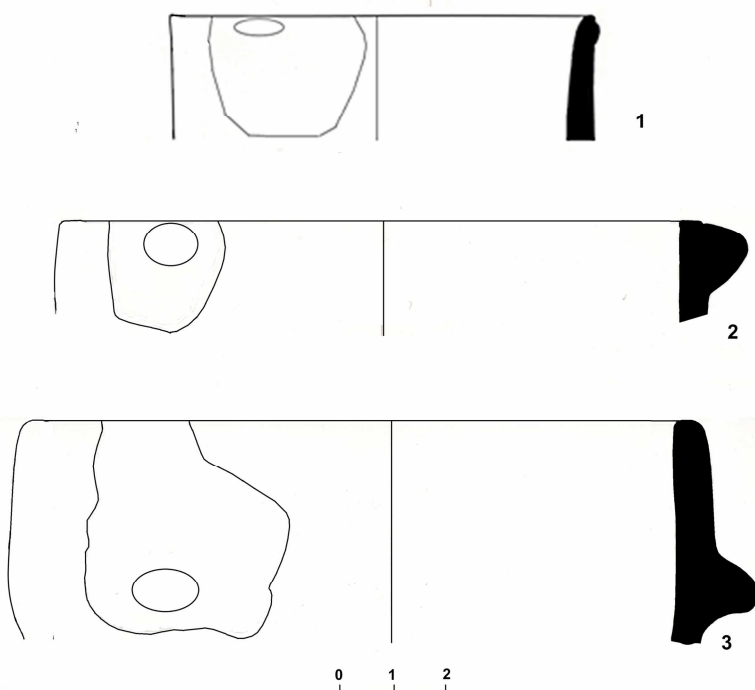
Qum qarışıqlı, az samanlı gildən hazırlanmış bu qabın xarici səthi relyefdən aşağı hissədə hamarlansa da nahamar olan interyerində saman izləri çox və qabarıq formada bilinir. Digər nümunə saman tərkibli və yaxşı bişirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Onun üzərindəki relyef qurşaq ağız hissədən az aşağıda və yuxarıya doğru qalınlaşdırılmış şəkildə tətbiq edilmişdir. Ağız diametri 24 sm olan qabın divar qalınlığı 0,7 sm, interyeri cilalıdır (KT-15, F-102). Konusşəkilli relyef qurşaqlarda olduğu kimi, bu tip ornamentlərin də batıq xətlə paralel qabın tam ağız hissəsini çevrələnmiş nümunəsinə rast gəlinir (şəkil 1, 1, 3). Onun geniş gövdəsindən boğaza doğru tədricən yığılaraq interyerə meyilli ağzının diametri 29 sm olub, interyeri qəhvəyi-sarı rəng tonlarında və nahamardır. Xarici səthi sarı rəngli və cilalı olmaqla bəzi hissələrdə tünd rəngli nöqtələrlə sanki çillənmişdir. Qum qarışıqlı gildən hazırlanmış qab fraqmentinin divar qalınlığı 1,5 sm, relyeflə birlikdə isə 2 sm-ə çatır (KT-15, E-152). Ağız qurtaracağından 0,5 sm aşağısında olan relyef qurşaq yapma üsulla tətbiq edilmişdir. Bu stildə olan digər keramika hissəsi də interyerdə çəhrayı, xarici səthi isə sarı rəngli və çilli olması, ağız hissəyə doğru konusvari formada yığılması ilə əvvəlkinin eynisidir. Yalnız bu qab daha geniş həcmli olub, ağız diametri 40 sm-ə çatır. Ağız kənarına paralel salınmış və bir tərəfdən digər hissəyə doğru nazıqlaşan relyef qurşaqla divar arasındakı batıq xətt də sabit olmayıb, tədricən itir (KT-15, G-38). Bu tip ornamentin F sahəsinə aid olan nümunəsi sarı-çəhrayı rəngli, qum qarışıqlı gildən hazırlanmış iri həcmli qab üzərində qeydə alınmışdır. Ağız diametri 54 sm-ə çatan, divar qalınlığı 1,5 sm (relyeflə birlikdə 2,2 sm) olan bu qabın üzərindəki relyef yuxarıya doğru yuvarlaqlaşdırılmış formada tətbiq edilmişdir (KT-15, F-110). Onun bənzərinə hələlik digər abidələrdə rast gəlinmir.

Dördüncü tip relyef qurşaqlar qabların gövdəsində salınmış, *aşağıya doğru qalınlaşdırılaraq qulp* şəklində qabı çevrəlməsi fərqlənir (şəkil 1,1; 3, 5-6). Bu tip ornamentin tətbiq edildiyi saxsı nümunələrindən biri sarı rəngli, tərkibinə saman qarışdırılmış qaba aid olub, hər iki üzdən hamarlanmış və yaxşı bişirilmişdir (KT-15, F-072). Ornamentin qabın qabarıq formalı gövdəsinin tədricən aşağıya doğru daralmağa başlayan hissəsində, həm də qabı tam çevrəlməsi onun iki funksiya daşmasını nümayiş etdirir: bəzək və qulp funksiyası. Qabın orta hissəsində salınması və yuxarıda maili gəldiyi halda aşağıda kəsilərək hamarlaşdırılması, içərisində müxtəlif məhsul yaxud maye saxlanılan qabın asanlıqla daşına bilməsini təmin edə bilərdi. Bu funksiya özünü digər ornamentlərdən fərqli olaraq bu tip relyef qurşağın qabların boğaz hissəsində deyil gövdəsində salınmasında da büruzə verir (şəkil 2, 1).

Göründüyü kimi relyef qurşaqla bəzəmə motivi I Kültəpənin Neolit keramikasında geniş yayılmışdır. I Kültəpə keramikasında bu cür bəzəklərin müxtəlif çeşidli olması, həmçinin biri istisna olmaqla qalan 3 formanın digər abidələrdə öz analoqunu tapmaması faktoru Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu xüsusiyyət onların tətbiq üsullarında da izlənilir.

Bir qayda olaraq, relyef qurşaqlar ayrıca kəmər şəklində hazırlandıqdan sonra qabların üzərinə birləşdirilmişdir.

I Kültəpənin Neolit keramikası üzərində rast gəlinən ornamentlər içərisində yayılma dərəcəsinə görə *qabartma dairələr* ikinci yerdə gəlir. Bu qrupdan olan ornamentlərin hələlik 3 tipinə rast gəlinmişdir: dəyirmi, trapesiyası formada və oval şəkilli. Onların diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri qabların boğazından tam ağız kənarına doğru tədrici yerdəyişməsidir (şəkil 4, 1-3).

Şəkil 4. I Kültəpənin Son Neolit keramikası üzərindəki yuvarlaq çıxıntıların yerdəyişməsi.

Birinci tipə aid olan yuvarlaq qabartmalara əsasən narıncı rəngli keramikada rast gəlinir. III tikinti qatından başlayaraq ortaya çıxarılan bu ornamentlər əsasən qabların boğaz hissəsində tətbiq edilmişdir. Onlardan biri narıncı rəngli, narın qum qarışıqlı gildən hazırlanmış kasa tipli qabın tam ağız kənarında *dəyirmi formada* tətbiq edilmişdir (KT-15, E-78). Qabın ağız diametri 22 sm, divar qalınlığı 1,2 sm, üzərindəki qabartma ornamentin hündürlüyü 1,5 sm-dir. Relyef qurşaqlardan fərqli olaraq bu ornament sonradan yapma şəkildə deyil, qabın divarı ilə birlikdə hazırlanmışdır. Narıncı-çəhrayı rəngli, tərkibinə qum, az miqdarda isə saman qatılmaqla yaxşı bişirilmiş gildən hazırlanan kasanın ağız fraqmenti üzərində salınmış relyef çıxıntı qabın tam ağız kənarına bitişik kiçik yarım dairəni xatırladır. Qabın divar qalınlığı 0,7 sm, üzərindəki relyefin hündürlüyü isə 1,5 sm-dir (KT-15, E-47). Çəhrayı rəngli digər dairəvi qabartma qum qarışıqlı gildən kobud formada hazırlanmış, qalın divarlı (2 sm) qab fraq-

mentinin üzərində salınmış və qurtaracaq hissədə azca sınımışdır (KT-15, F-003). Qeyd etmək lazımdır ki, narıncı keramika keyfiyyətli hazırlanması, rəng çalarlarının göz oxşaması ilə yanaşı, üzərindəki qabarıq dairələrin qabın tam ağız kənarında dairəvi yaxud yarım dairəvi və səliqəli formada tətbiq edilmələri ilə də diqqət çəkir. Dəyirmi formalı qabartmaların bir nümunəsinə də qəhvəyi rəngli keramikada rast gəlinir. Qum qarışıqlı gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş bu qab fraqmenti hər iki üzədən yüngül cilalanmışdır (KT-15, E-134). Onun bənzərlərinə Şorsu yaşayış yerindən aşkar edilmiş Son Neolit keramikası üzərində də rastlanmışdır. Onlar kasanın ağız kənarında cərgə ilə düzülmüş formada tətbiq edilmişdir [5, şəkil 5, 3, 6]. Onlara vaxtı ilə O.Həbibullayevin I Kültəpədə apardığı qazıntılar zamanı da rast gəlinmişdir [1, tabl. IX, 6,8; 10, Tabl. XXI, 2,4]. Yuvarlaq qabartmaların eyni formada düzülüşünə Sibirin Çestiy-yaqa Neolit yaşayış yerində də rastlanmışdır [9, табл. IV, 5]. Neolit dövrünün xarakterik ornamentlərindən olan bu tip qabartmalar İsveçrənin Eqolçivil abidəsindən aşkar edilən kortayo mədəniyyətinə məxsus keramika nümunələrində də izlənilir [12, s. 252].

İkinci tip qabartma *künclərdə yuvarlaqlaşdırılmış trapesiya forması* ilə diqqəti cəlb edir. Onun bir nümunəsi açıq qəhvəyi rəngli, saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanmış və divar qalınlığı 0,7 sm olan iri ölçülü qabın üzərində tətbiq edilmişdir. Keyfiyyətli bişirilərək, xaricdən yaxşı cilalanmış qabın ağız diametri 40 sm-dir. Onun tam ağız kənarında olan qabartma ornamentin üst hissəsi sındığından salamat qalmış hissəsinin hündürlüyünün 1,3 sm olması müəyyənləşdirilmişdir (KT-15, E-93).

Üçüncü tipə aid olan ovalşəkilli-uzunsov qabartmaya sarı rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanmış saxsı fraqmenti üzərində rast gəlinmişdir. Yaxşı bişirilərək, xaricdən yüngül cilalanmış bu qabın ağız diametri 25 sm, divar qalınlığı ağız kənarında 1 sm, digər hissələrdə isə 1,5 sm-ə çatır (KT-15, F-043). Qabın ağzından 4,5 sm aşağıda yerləşən və hündürlüyü 2 sm-ə çatan ornament qurtaracaqda aşağıya doğru meyilli formada yuvarlaqlaşdırılmışdır (şəkil 5, 1). Onun daha bir nümunəsinə açıq sarı-boz rəng koloritinə çalan, qum tərkibli gildən hazırlanmış keramika üzərində rast gəlinmişdir. Ağız diametri 14 sm olan bu kiçik həcmli qabın hər iki üzünə çəkilmiş anqob bəzi yerlərdə çatlamışdır (KT-15, D-150). Onun divar qalınlığı 0,5-0,7 sm arasında dəyişir. Oval formalı qabartma ornament qabın nazikləşərək xəfifcə xaricə meyilləndirilən ağız kənarında səliqəsiz formada tətbiq edilmişdir (şəkil 5, 4). Bu tip ornamentin sarı rəngli, qum və saman qarışıqlı, az cilalı saxsı fraqmenti üzərindəki nümunəsi yarpaq şəkillidir. O, divarları (1 sm) arasında boz təbəqə olan qabın üzərinə çəkilmiş üzlüklə birlikdə tətbiq edilmişdir. Hündürlüyü 2 sm-dir (KT-15, E-100). Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip ornamentlərə sinxron abidələrdən aşkar edilmiş keramika nümunələrində sıx-sıx rastlanılır. Onların bənzərləri Şulaveri-Şomutəpə mədəniyyətinə [8, рис. 12. I-IV], Göytəpə Neolit düşərgəsinə

[11, s. 51-54], həmçinin Ukraynanın Neolit mədəniyyətinə [2, рис. 33, 12; 37, 1; 38, 8; 40, 9] məxsus keramika nümunələrində geniş yayılmışdır.

Yuvarlaq qabartma ornamentlərin bəzisi *qulpşəkillidir*. Onlardan biri sarı-çəhrayı rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanmışdır (KT-15, E-113). Uzunluğu 3-3,5 sm, eni 3 sm, qalınlığı 1,5 sm olan bu fraqmentin ölçüləri, həmçinin sərtlilik xüsusiyyəti onun sadəcə ornament deyil, qulp kimi işlək funksiya daşdığını göstərir. Eyni formaya malik olan daha bir qulp üzərində tətbiq edildiyi qab sınıb dağıldığı halda təkbaşına sağlam halda aşkar edilmişdir (şəkil 5, 5-6).

Şəkil 5. I Kültəpənin Son Neolit keramikasında tətbiq edilmiş yapma dairələr və qulpşəkilli çıxıntılar (1 – F-043; 2 – E-93; 3 – E-78; 4 – D-150; 5 – A-098; 6 – E-134).

Yalnız o, tünd qırmızı rəngli və qum qarışıq gildən hazırlanması ilə digərindən fərqlənir. Onun hündürlüyü 4 sm, divar qalınlığı isə 1,5 sm-dir (KT-15, E-122). İnteryeri sarı-çəhrayı, xaricdən boz-sarı rəngdə olan saman qarışıqlı saxsı fraqmenti üzərindəki qulp şəkilli çıxıntı da təxminən digərləri ilə eyni ölçüyə və formaya malikdir. Onun hündürlüyü 3,5 sm, eni 3 sm, qalınlığı 1,5 sm-dir (KT-15, A-097). Dördüncü nümunə xaricdən çəhrayı, içəridən boz rəngdə olan saxsı fraqmenti üzərində tətbiq edilmişdir. Qum qarışıqlı gildən hazırlanan bu qabın divarları arasında bisməmiş təbəqə qalmışdır (KT-15, E-146). Onların hamısı bir qayda olaraq sonda yuvarlaqlaşdırılmışdır.

Qabların üzərindəki qulp şəkilli çıxıntıların bəziləri konusvari formada yastılaşdırılmışdır. Sarı-çəhrayı rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanmış saxsı fraqmenti üzərindəki nümunənin hündürlüyü 3,5 sm, eni 3-1 sm arasındadır (KT-15, A-098). Bu tipli çıxıntılara Zakarpatyeda yayılmış Kriş mədəniyyətinə aid saxsı qablarda rastlanmışdır (2, рис. 37, 6).

I Kültəpənin Son Neolit keramikasında rast gəlinən ornamentlər içərisində yayılma dərəcəsinə görə üçüncü yerdə dayanan yuvarlaq dəşiklərlə bəzəmə stili Neolit dövrünün xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirir (şəkil 1, 3; 6, 1).

Şəkil 6. I Kültəpənin cızma və batıq ornamentli Son Neolit keramikası (1 – A-111; 2 – F-027; 3 – E-146; 4 – E-78).

Onlar əsasən qabların ağız kənarında cərgəli şəkildə, bəzən də tək və ya cüt formada açılmışdır. Açıq qəhvəyi rəngli, gilinə qum, az miqdarda isə saman qatılmış saxsı fraqmenti üzərində bu cür ornament tək halda salınmışdır (KT-15, A-111). Xarici səthi cilalı olan bu qabın ağızından 1,5 sm aşağıda yerləşən yuvarlaq deşik bişmədən sonra və içəridən xaricə doğru açılmışdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu tip ornamentlər Eneolit qablarında da müşahidə olunur. Bu dövrə aid olan saxsı fraqmentlərindən biri üzərində yuvarlaq deşik xaricdən içəriyə doğru açılması ilə Neolit ornamentlərindən fərqlənir (KT-15, G-33). Onların bənzərlərinə Şorsu keramikasında [6, s. 135-144], Ob ətrafındakı Neolit düşərgələrində rast gəlinir [9, табл. X, 5,9]. Dairəvi deşiklərin qabların ağız kənarında açılması sadəcə ornament funksiyası ilə məhdudlaşmırdı. Bəzən onlar qabların hardansa asılması, yaxud daşınması üçün mütəhərrik qulp məqsədi ilə də tətbiq edilirdi. Türkiyənin Neolit abidələrindən olan Körtiktəpə yaşayış yerindən aşkar edilən daş kasa, çölmək tipli qabların da ağız altında bu cür yuvarlaq deşilmələrin olması yuxarıdakı fikrin sübutlarından sayıla bilər [13, fig. 8]. Krımın Neolit düşərgələrindən üzə çıxarılan saxsı nümunələrində bu tipli yuvarlaq deşilmələrə rast gəlinir [2, рис. 40, 3,8]. Açıq qəhvəyi rəngli saxsı fraqmentlərindən biri üzərində rast gəlinən dairəvi deşilmə izi bir qədər geniş olması (dairənin diametri-1,5 sm) və hər iki üzdən saxsının əzilməsi yolu ilə açılması ilə fərqlənir (KT-15, D-150). Qabın divarları arasında bişməmiş boz təbəqə qalmışdır. Bu cür geniş dairə qabın lüləkli olması ehtimalını yaradır. Bu fraqmentin tapıldığı sahənin yaxınlığındakı A sahəsindən eyni ildə tapılmış fraqment bu fikri möhkəmləndirməyə stimül yaradır. Qəhvəyi rəngli, nazik divarlı olan hə-

min fraqmentin ağız kənarının bir qədər aşağısında qısa lülək var idi (KT-15, A-142). Onun bənzərinə Mesopotamiyada rast gəlinir [7, PL. XXXI-9. Bas. Cat. № 57 (IM. 60261)].

Dördüncü qrupa müxtəlif formalı batıq ornamentləri aid etmək olar ki, onların da içərisində novşəkilli olanlar diqqət çəkir (şəkil 1, 4). Bu tip ornamentə hələlik bir qab üzərində rast gəlinmişdir. Açıq qəhvəyi rəngli olan bu fraqment (6x14 sm) iri həcmli, qalın divarlı qaba aiddir. Onun oturacağıın diametri 70 sm-dir. Novşəkilli ornamentlər onun oturacağından gövdəsinə doğru 1,2-3 sm-lik ölçüdə olmaqla, 2 sm aralıqla tətbiq edilmişdir (KT-15, G-18). Qabın divarının kəsiyində bişməmiş boz rəngli təbəqə izlənilir. Bu təbəqədə daha çox qum, onu hər iki üzdən əhatə edən təbəqənin tərkibində isə saman qarışığı üstünlük təşkil edir. Qabın divar qalınlığı (1,5 sm) ilə müqayisədə oturacağı daha nazikdir (1 sm). Qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpədən tapılan iri ölçülü qabların əksəriyyətində bu xüsusiyyət izlənilir ki, bu da həmin qabdan bişirmə məqsədi ilə istifadə edildiyini nümayiş etdirir. Qabın oturacağıın xarici səthində izlənilən hislənmə bu fikri təsdiq edir. Novşəkilli batıqların da şaquli formada və bir-birinə paralel olaraq oturacağı çevrələməsi böyük ehtimalla, bişmənin keyfiyyətini artırmağa xidmət etmişdir. Çünki qabın divarı qalın olsa da, oturacaq və novşəkilli batıqlar olan hissələrdə nazıqlaşdırılmışdır ki, bu da yaxşı bişirilmə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Batıq ornamentasiyanın relyef qurşaqlar üzərində dairəvi formada tətbiq edilmiş nümunəsinə 2015-ci ildə isə şərti olaraq III Kültəpə adlandırılan Uzunoba yaşayış yerindən tapılan keramika üzərində rast gəlinə də (III Kültəpə, 1), novşəkilli nümunəsi hələlik heç yerdə öz analoqunu tapmayıb. Krımın Neolit düşərgəsindən üzə çıxarılmış keramika nümunəsinin ağız hissəsində salınmış novşəkilli batıq kiçik ölçülü olması ilə fərqlidir [2, рис. 40, 1]. Novşəkilli batıqla çevrələnmiş qablara vaxtı ilə O. Həbibullayevin I Kültəpədə apardığı qazıntılar prosesində də rastlanmışdır. O bu tip batıqların qabı bərpa etmək məqsədi daşdığını qeyd etmişdir [10, s. 59]. Yalnız əvvəlki illərdə tapılan qabda bu cür batıqlar gövdə hissədə, 2015-ci ildə aşkar edilən qabda isə oturacaqdan gövdəyə doğru tətbiq edilmişdir. Qab qırıldıqdan sonra onu bağlayaraq bərkidilməsi ehtimalı novşəkilli batıqların ikili funksiyasını göstərir. Görünür qədim dulusçular bərpa prosesində də qabın zahiri görünüşünü itirməməsinə diqqət etmişlər ki, bu cür batıqları standart və səliqəli tətbiq etmişlər. Bu Neolit qabları üzərindəki ornamentlərin praktik əhəmiyyətini artırır.

Qəhvəyi rəngli 10 sm hündürlüyündə düz divarlı qabın oturacağına aid olan fraqmenti üzərində çəkilmiş batıq xətt onu halqavari şəkildə çevrələyir (KT-15, E-100). Saman qarışıqlı, yaxşı bişirilərək xəfif cilalanmış bu qabın divar qalınlığı ağız hissədə 0,3 sm-dən tədricən qalınlaşaraq oturacağına birləşən hissədə 1,8-2 sm-ə çatır və kəskin keçidlə birləşir. Bu tip halqəşəkilli batıq xəttə sarı-çəhrayı rəngli və qəhvəyi çilli keramika parçası üzərində də rastlanmışdır. O, qum qarışıqlı, az miqdarda saman qarışıqlı gildən hazırlanmış, xarici səthi yüngül cilalanmışdır. Qabın oturacağıın divarla birləşən hissəsində çəkilən

batıq xətt bəzi yerlərdə itmişdir (KT-15, E-94). Qabın oturacağının diametri 38 sm, qalınlığı isə divarı ilə eyni ölçüdədir (1 sm).

Ornamentlərin beşinci qrupuna daxil olan cızma naxışlara hələlik cəmi iki keramika nümunəsində rastlanmışdır. Onlardan biri sarı-çəhrayı rəngli və saman qarışıqlı keramika üzərində tətbiq edilmişdir. İlk baxışdan həyat ağacının stilizə edilmiş obrazını xatırladan bu ornament üzü aşağıya doğru olan bucaq formasında çəkilmiş paralel xətlərdən ibarət olub, tam mərkəzdə isə yuxarıya doğru düz xətt çəkilmişdir (KT-15, F-027). Şulaveri-Şomutəpə mədəniyyətinə aid saxsı nümunələri üzərində eyni motivdə ornamentə rast gəlinir [8, рис. 12.II]. Digər nümunə isə saman qarışıq gildən hazırlanmış, interyeri sarı, xaricdən isə qırmızı rəngli olan saxsı fragmenti üzərində tətbiq edilmişdir. Hər iki üzdən yaxşı hamarlanan bu qabın diametri 34 sm-dir. Ornament onun xarici səthinə 3-4 cərgə paralel xətlərin kəsişməsindən yaranan üfüqi istiqamətli bucaqlar formasında çəkilmişdir (KT-15, E-146).

Beləliklə, I Kültəpənin Son Neolit keramikası üzərində rast gəlinən ornamentlərin tipoloji, funksionoloji araşdırılması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan yaratmışdır:

- Ornamentlər aid olduqları dövrün sənətkarlığı və incəsənətini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- Son Neolit dövründə relyef ornamentasiyadan geniş istifadə edilmişdir. Onlar əsasən praktik əhəmiyyət daşımışdır. Məsələn, qabların ağız kənarında qoşa, yaxud cərgəli şəkildə açılmış yuvarlaq dəşiklər sadəcə bəzək məzmunlu olmamış, qaytan keçirilməklə mütəhərrik qulplar funksiyasını da yerinə yetirmişdir.

- I Kültəpənin Neolit keramikasında tətbiq edilən relyef qurşaqların müxtəlif çeşidlərlə (4) təmsil olunması, novşəkilli batıqların cərgəli düzülüşünə hələlik digər abidələrdə rast gəlinməməsi Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətlərini əks etdirir.

- Bu dövrün keramikası üzərindəki dairəvi qabartmalar və yuvarlaq dəşilmələrlə bəzəmə motivlərinin Azərbaycanın Şorsu, Yeni yol, Şomutəpə abidələrində, Urmiya hövzəsinin Hacı Firuz, Şərqi Anadolunun Kortik təpə və digər sinxron abidələrin materiallarında izlənilir. Bu Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş Neolit mədəniyyətinin ortaq xüsusiyyətlərə malik olduğunu nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 316 с.
2. Археология Украинской ССР. В трех томах, том первый. Киев: Наукова Думка, 1985, 564 с.

3. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
4. Axundov T.İ., Mahmudova V.Ə, Ramazanlı H.X., Rəhmanov A.A., Vəliyev S.S. “Muğan Neolit-Eneolit ekspedisiyası”nın 2014-cü il tədqiqatları // Azərbaycanca 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2015, 188 s.
5. Baxşəliyev V, Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
6. Бахшалиев В. Новые материалы эпохи Неолита и Энеолита на территории Нахчывана // Российская Археология, 2015, № 2, с. 135-144.
7. Behman Abu Alsoof. 30 years of archaeological studies. (Behman Book 30 years. pdf-Adobe Reader), 407 s. history-world.org/archeology.htm.
8. Черлёнок Е.А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит): Учебно-методическое пособие. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013, 54 с.
9. Чернецов В.Н., Мошинская В.И., Талицкая И.А. Древняя история Нижнего Приобья. / Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: Издательство Академия Наук СССР, 1953, № 35, с. 11-80.
10. Həbibullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
11. Quliyev F., Nişiyəki Y. Cənubi Qafqazın neolit dövrünə aid Göytəpə qədim yaşayış yeri / Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri (məqalələr toplusu). Bakı, 2012, s. 51-54.
12. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. Москва: Наука, 1973, 355 с.
13. Özkaya V. Excavations at Körtik Tepe. A New Pre-Pottery Neolithic A Site in Southeastern Anatolia. Neolithics 2/09, 43 s.
14. Özkaya V., Coşkun A. Körtik Tepe // The Neolithic Turkey, Vol. 1, İstanbul: Archeology and Art Publications, 2011, pp. 89-127.

Зейнаб Гулиева

ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ КЮЛЬТЕПЕ I

(на основе археологических материалов, найденных в 2015 г.)

В статье были проанализированы орнаментальные особенности неолитической керамики Нахчывана. Отмечается что, несмотря на использование керамических изделий как основного критерия для выявления особенностей различных археологических культур, орнаменты на керамике отдельно не исследовались. Исследования показывают, что орнаменты имеют не меньшее, чем другие факты, значение для создания представления об определенном периоде. С этой точки зрения немаловажны

орнаменты керамики позднего неолитического периода Кюльтепе I, которые были обнаружены в результате археологических раскопок 2013-2015 гг. Цель их исследования – проследить образ жизни местных племен, процесс развития ремесел и искусства, выяснить локальные особенности неолитической культуры Нахчывана, в том числе выявить культурно-экономические связи с сопредельными странами. Эти орнаменты представлены рельефными поясами, круглыми барельефами, круглыми отверстиями и впадинами, удлиненными впадинами и врезными узорами. Некоторые из них совпадают с орнаментами синхронных памятников Восточной Анатолии, Месопотамии и Южного Кавказа, но рельефные пояса и удлиненные впадины отражают локальный характер неолитической культуры Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, неолит, Кюльтепе I, керамика, рельефные орнаменты.*

Zeynab Guliyeva

**ORNAMENTAL FEATURES OF THE KULTEPE I
NEOLITHIC POTTERY**

(on the basis of archaeological materials found in 2015)

The paper analyzes the ornamental features of the Neolithic pottery of Nakhchivan. It is noted that, despite the use of pottery as the main criterion to identify the characteristics of different archaeological cultures, ornaments on pottery have not been investigated separately. Studies show that these ornaments are not less than the other facts important for creating imagination of a certain period. From this perspective, the pottery ornaments of the Kultepe I late Neolithic period, discovered in the excavations of 2013-2015, are of no small importance. The purpose of this study is to follow a way of life of local tribes, the development of crafts and art, to find out the local peculiarities of the Neolithic cultures of Nakhchivan, including the identification of cultural and economic ties with neighboring countries. These ornaments are presented in relief belts, round bas-reliefs, round holes and hollows, oblong hollows and cut-in patterns. Some of them coincide with ornaments from the synchronous monuments of Eastern Anatolia, Mesopotamia and the South Caucasus, but relief belts and oblong hollows reflect the local character of the Neolithic culture of Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan, Neolithic Age, Kultepe I, pottery, relief ornaments.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: x.toqrul@gmail.com

DULUSÇULUQ MƏHSULLARININ HAZIRLANMA TEXNOLOGİYASI

Bütün elm, peşə, sənətkarlıq sahələrində olduğu kimi dulusçuluqda da öyrənilməsi aktual olan məsələlər var. Belə məsələlərdən birini dulusçuluq məhsullarının hazırlanması texnologiyası təşkil edir. Məqalədə dulusçuluq məhsullarının hazırlanma texnologiyası öyrənilir. Müəyyən olunur ki, dünyada dulusçuluğun formalaşması tarixi fərqli olsa da bəzi texniki məsələlər bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edir. Texniki məsələlərə ilkin xammalın seçilməsi, dulusçu məhsullarının hazırlanma texnologiyası, texniki qurğular, istifadə olunmuş əmək alətləri, hazırlanmış məhsulun forması və onun müxtəlif ornamentlərlə bəzədilməsi daxildir. Fərqli xüsusiyyətlər təkamüllə, inkişafıla bağlıdır.

Açar sözlər: *dulusçuluq, keramika xammal, Tunc dövrü, Naxçıvan.*

Dünya arxeologiyasında özünəməxsus yer tutan aktual məsələlərdən birini keramika məhsullarının hazırlanma texnologiyasını öyrənmək təşkil edir. Keramikanın cəmiyyət həyatında geniş yer tutması, geniş istifadə edilməsi nəticəsində insanların yaşadığı hər yerdə onun qalıqları tapılır. Torpağın bişirilərək keramika əldə edilməsi sadə proses olmamışdır. Bu zaman insanlar tərəfindən müəyyən qaydalara əməl olunmuşdur. Bu qaydalar əsasında bişirilmiş torpaqdan düzəldilən məhsullar daha çox keyfiyyətli, daha çox uzun ömürlü olmuşdur. İnsanların torpağı bişirməsi, bişirilmiş torpaqdan müxtəlif məhsulları düzəltməyi bacarması nəticəsində dulusçuluğun əsası qoyulmuşdur. Dulus sözü-nün mənşəyini qədim yunan dilində “yanıq və yanmış maddə” mənasını verən keramikos təşkil edir [9, s. 3]. Dulusçuluq – gilin xüsusi formaya salınması və xüsusi bişirilməsi ilə bağlı olan peşə, sənətkarlıq sahəsidir. Dulusçuluq məmulatları ölçüsünə, formasına, üzərindəki naxışlara, hazırlandığı materiala və hazırlanma texnologiyasına görə bir-birindən fərqlənir. Bu sənətkarlıq sahəsi dünyanın bütün bölgələrində olduğu kimi Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da müasir dövrdə istehsalatın üç əsas istiqamətini əhatə edir. Onlar adi tikinti kərpicinin, fayansın, farforun, müxtəlif gil qabların və istehsalat məmulatlarının istehsalından ibarətdir.

Qeyd olunan problemlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, insanın odla ilkin tanışlığına, odun insan tərəfindən əldə edilməsinə qədər bu

məsələ haqqında heç bir fikir demək olmaz. Çünki dulusçuluqda əsas yeri torpağın bişirilməsi tutur. Buna görə də dulusçuluq sənətkarlıq sahəsini öyrənərkən ilk olaraq keramikanın necə hazırlanması məsələsini araşdırmaq ən aktual məsələdir. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, dünya arxeologiyasında ən qədim bişirilmiş torpaq qalıqlarının tapıldığı dövr e.ə. IX-VIII minillikləri əhatə edir. Bu dövrə aid olan bişirilmiş torpaq nümunələri İkiçayarasından, Fələstindən, Mərkəzi Avropadan və digər yerlərdən tapılmışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən Mərkəzi Avropadan tapılan ən qədim bişirilmiş torpaq qalıqları Üst Paleolit dövrünə [6, s. 20], Fələstinin Jericho bölgəsindən tapılanlar e.ə. 7000-ci ilə, Orta Asiyanın Aşkava bölgəsindən əldə olunanlar e.ə. 8000-ci ilə [8, s. 3], Anadoludan, İkiçayarasından tapılanlar e.ə. 6000-ci ilə (Neolit dövrünə) aid edilmişdir [6, s. 20]. Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda Neolit dövründən başlayaraq insanlar torpağı bişirərək keramika düzəltməyi bacarmışlar. Bunu həmin dövrə aid arxeoloji abidələrdən tapılan keramika məmulatları sübut edir. Bu sənətkarlıq sahəsi ilə Neolit və Eneolit dövrlərində qadınlar, Erkən Tunc dövründən başlayaraq kişilər məşğul olmuşlar. Onun Orta Tunc dövründə müstəqil sənətkarlıq sahəsinə çevrilməsi nəticəsində əvvəlki dövrlə müqayisədə dulusçuluq məhsullarının keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Bütün tarixi dövrlərdə dulusçular tərəfindən bişirilmiş torpaqdan – gildən qablarla yanaşı müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri də düzəldilmişdir. Qədim heykəl nümunələrindən olan insan və heyvan fiqurları, evlərin işıqlandırılması üçün istifadə edilən çıraqlar, xəbərləşmə və sənədlər funksiyasını yerinə yetirən gil lövhələr (gil tabletlər), bəzək əşyaları, gil ocaqlar, ölü küllərinin saxlandığı qablar, küp qəbirlər və s. bu tip arxeoloji materiallardır. Gil ocaqlar nalşəkilli və düzbucaqlı formada düzəldilmişdir. Onların bir qrupu sadədir. Bəzilərinin arxa hissəsində yarımşar şəkilli qulp var. Manqallar dairəvi formadadır. Qab altlıqları silindrik, dairəvi və düzbucaqlı formada düzəldilmişdir. Təkrar modelləri dairəvi, kəsikdə bikonik, orta hissəsi dəşiklidir. Gil heyvan fiqurları Naxçıvanda I Kültəpə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən, Maxta Kültəpəsindən, Ovçulartəpəsindən tapılmışdır. I Kültəpə abidəsindən 21 ədəd [1, s. 141], Maxtadan 4 [3, s. 65] ədəd heyvan fiquru tapılmışdır. Ovçulartəpəsindən heyvan fiquru ilə birlikdə gildən düzəldilmiş araba təkəri modeli də aşkar edilmişdir [4, s. 348]. Şortəpə, I Kültəpə, II Kültəpə və digər abidələrdən gildən ocaq altlıqları, manqallar da tapılmışdır [1, s. 142].

Dulusçuluqda əsas yeri su keçirməz gilli torpaq, asanlıqla müəyyən formaya salınan palçıq tutur. İnsanlar ondan ilkin xammal kimi istifadə edirlər. Gilli torpağın bişirilməsi prosesindən sonra keramika əldə olunur. Buna görə də əsas xammalı “gil” olan keramikanı, sadə formada “bişmiş və ya bişirilmiş torpaq” formasında da ifadə etmək olar. Dulusçuluqda hər hansı bir məhsulu hazırlayarkən ilkin xammalın (palçığın) seçilməsinə böyük diqqət yetirilir. Dünyanın bütün yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda dulusçuluqda istifadə edilən palçıq növləri rənginə görə qırmızı,

çəhrayı, boz və ağ rənglidirlər. Tərkibinə görə samanlı, tərkibində iri və xırda qum dənələri, müxtəlif qatışıqlar olan palçıq növləri var. Gilin müxtəlif rənglərdə olması onun mineraloji xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Qırmızı rəngli palçıqda dəmir oksidi çoxluq təşkil edir. Ən keyfiyyətli və müəyyən formaya salmaq üçün uyğun olan palçıq növü qırmızı rənglidir. Bu palçıq növündən düzəldilən məhsullar boz və ağ rənglilərlə müqayisədə daha keyfiyyətlidir. Saman qarışıqlı palçığın qırmızı rəngli palçıq kimi keyfiyyətli olmasına baxmayaraq onu müəyyən formaya salarkən istənilən keyfiyyəti və səliqəni əldə etmək çəti olur. Buna görə də bu tip palçıqdan düzəldilmiş dulusçuluq məhsulları qırmızı və ya çəhrayı rəngli palçıqdan düzəldilənlərlə müqayisədə bir qədər kobud və keyfiyyətsiz olur. Ağ və ya boz rəngli palçığın nəmi tez itirməsi, yəni onun tez bir zamanda suyunu çəkərək qurumasına görə bu tip palçığı müəyyən formaya salmaq çətindir. Palçığın əsas keyfiyyət xüsusiyyətinə onun bərkimək və yapışqanlıqlı olması daxildir. Belə palçıqların tərkibində nəmin miqdarı təqribən 10-15%-ə qədər olur. Palçığın yapışqanlıqlı və elastikliyi onun müəyyən formaya salınmasında, yoğurulmasında əsas yer tutur. Bərkimək xüsusiyyəti nəticəsində hər hansı bir formaya salınmış palçıq öz formasını uzun müddət saxlayır. Palçığın yoğurulmasında dulusçunun istənilən səviyyəni əldə etməsi üçün onun içərisindəki hava qabarçıqlarının çıxarılması əsas məsələlərdən birini təşkil edir. Çünki palçıq nə qədər yaxşı yoğrularsa, ondan düzəldilən məhsullar da bir o qədər keyfiyyətli olur. Palçığın yoğurulmasından sonra ondan düzəldilmiş məhsulun qurudulması prosesi başlanılır. Bu prosesin düzgün aparılmasına hər bir dulusçu tərəfindən mühüm diqqət yetirilir. Yoğurulmuş, müəyyən formaya salınmış palçıq əsasən gün işığı görməyən, rütubətsiz, kölgə yerdə qurudulur. Çünki yoğrulmuş yaş palçıq tədricən suyunu çəkmədən birdən-birə günəşin altında qurudulanda çox vaxt onlar günəşin istiliyindən çatlayır. Yoğurulma prosesində bir çox üsullardan istifadə edilir. Ən çox istifadə olunan üsul yoğurulmuş palçığın əldə müəyyən formaya salınmasıdır. Bu zamanı dulusçu tərəfindən yoğurulmuş palçığın yastılanaraq lövhə halına salınması, əldə çimdiklənərək dartılması, cubuq və ya fitil şəklinə salınması üsullarından da istifadə edilir. Bundan başqa qəlib üsulu, dulus çarxında düzəldilmə və digər texniki üsullar da vardır. Çimdikləmə üsulunda heç bir alətdən istifadə edilmədən yalnız əl barmaqlarının köməyi ilə yoğurulmuş palçıq müəyyən formaya salınır. Bu zaman əsas yeri dulusçunun əl barmaqları tutur. Proses zamanı əvvəlcə düzəldilməsi lazım olan hər hansı bir məhsulun böyüklüyü və ya kiçikliyi nəzərə alınır, sonra ona görə kündə hazırlanır. Kündə üzərində sağ və sol əldəki barmaqlar içəridən və çöldən müəyyən qayda əsasında, səliqəli şəkildə hərəkət edərək palçığı genişləndirir və ya uzadır. Gil qabı düzəldərkən palçıq kənar tərəflərdən bir qədər yuxarıya doğru dartılır. Bu zaman kündənin içəri tərəfi çökək halına düşür. Proses başa çatdıqdan sonra artıq həmin kündədən gil qab əmələ gəlir. Bu üsulun tətbiqi zamanı qabın oturacaq hissəsinə istənilən qədər qalınlıq vermək, qabın ağız kənarlarını istənilən formada, qalın və ya nazik şəkildə düzəltmək olur. Fitol və

ya çubuq üsulunda yumşaq və elastik palçıq əlin ovucu ilə yoğurularaq silindrik formaya salınır. Sonra həmin palçıqlar hazırlanan məhsulun formasına uyğun olaraq üst-üstə qoyulur. Bu üsulla gil qab düzəldilərkən hazırlanacaq palçıq fitillərinin qalınlığı qabın böyüklüyünə görə müəyyən edilir. Qabın oturacaq hissəsi onun əsas ağırlıq saxlayan hissəsi olduğundan bu hissədə nisbətən qalın olan palçıq fitillərindən istifadə edilir. Qabın oturacaq hissəsindən başlayaraq üst-üstə qoyulan palçıq fitilləri şüyürlənərək bir-biri ilə yapışdırılır. Bu üsulla daha çox qabların qulp hissəsi düzəldilmişdir.

Qəlib üsulunda palçıq xüsusi qəliblərə tökərək müəyyən məhsullar hazırlanmışdır. Bu üsuldən əsasən beşbucaqlı, altıbucaqlı və s. kimi fərqli formalı duluşçu məhsullarının istehsalında istifadə edilmişdir. Qəlib üsulundan istifadə edərkən palçıqın sərt deyil, bir qədər yumşaq olması, hər hansı bir formaya salınmış palçıqın qurududan sonra vaxtında qəlibdən çıxarılması əsas şərtədir. Onlar nəzərə alınmazsa düzəldilən hər hansı bir gil məhsul, keramika keyfiyyətli olmaz. Keramikanın üzərinin sulu palçıqla astarlanmasında məqsəd onların xarici səthindəki kələ-kötür yerləri örtərək bu hissədə görünüşü daha keyfiyyətli etmək, hər cür bəzəmə üçün münasib şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Dulusçuluq sənətində xammalın seçilməsi, yoğurulması, yoğurulmuş palçıqdan müxtəlif üsullarla məhsulların düzəldilməsi ilə yanaşı istehsal prosesində hansı alətlərdən istifadə olunması da maraqlı aktual məsələlərdən birini təşkil edir. Qədim dövrdə duluşçuluq sənətində hansı alətlərdən istifadə olunduğu haqqında bitkin fikir söyləmək bir qədər çətinədir. Lakin arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş müxtəlif formalı əmək alətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə əsasən ehtimal etmək olar ki, qədim dövrdə duluşçuluqda daşdan, ağacdən, sümükdən, tunc və dəmirdən düzəldilən müasir alətlərə bənzər sadə alətlərdən istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə duluşçuluqda nazik sim və ya misinə, bıçaq, spatül, süngər və s. adlı alətlərdən istifadə edilir [8, s. 17]. Nazik sim və ya misinə ilə yoğurulmuş palçıq asanlıqla kəsilir. Bıçaq vasitəsi ilə palçıq həm kəsilir, həm də kəsilmiş palçıq müəyyən formaya salınaraq onun üzərində müəyyən dekorlama (bəzəmə) işləri aparılır. Spatulədən qəlibə salınmış palçıqı qaşımaq və blokdan kəsmək üçün istifadə edilir. Süngəri suya batıraraq gilin üzərini retuş edir, yəni şüyürləyirlər.

Dulusçuluqda məhsulların hazırlanma prosesində onların yoğurulması, qurudulması ilə yanaşı naxışlanması da əsas yer tutur. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, duluşçuluq məhsullarının bəzədilməsində çizma, kəsmə, basma, fırçalama və digər üsullardan istifadə etmişlər. Fırçalama üsulu ilə əsasən boyalı məhsullar, o cümlədən qablar naxışlanmışdır. Qazma, çizma, basma üsulları ilə həm boyalı, həm də boyasız qablar, müxtəlif məhsullar naxışlanmışdır. Qazma, çizma texniki üsulu müəyyən formaya salınmış bişmiş palçıqın (keramikanın) üzərində retuş işləri aparıldıqdan sonra tətbiq olunmuşdur. Basma texniki üsulunda tam qurumamış və ya bişməmiş palçıqın səthi hər hansı bir alətlə naxışlanmışdır. Bu üsulun tətbiqi zamanı proses müxtəlif formada və böyüklükdə

olan alət vasitəsiylə yerinə yetirilmişdir. Həmin texniki üsul digər üsullarla müqayisədə nisbətən sadə olub, az vaxt aparır. Dulusçuluq məhsullarının bəzədilməsində istifadə olunan ornamentlər həndəsi, nəbati, antropomorf, zoomorf olmaqla bir neçə qrupa bölünürlər. Həndəsi ornamentlər sadə və mürəkkəb quruluşludur. Sadə həndəsi ornamentlər içərisində dalğalı, düz və sınıq xətlər daha çox yayılmışdır. Mürəkkəb həndəsi ornamentlər dairə, romb dördbucaq və üçbucaqların kombinasiyasından ibarətdir. Dulusçu məmulatlarının, bişirilmiş torpaqdan düzəldilmiş müxtəlif məhsulların naxışlanmasında istifadə olunan rənglər boyaq bitkilərindən və müxtəlif minerallardan əldə edilmişdir. Marqans oksidindən şabalıdı, mis oksidindən yaşıl, dəmir oksidindən sarı, kobalt oksidindən mavi rənglər alınmışdır. Bu rənglərdən istər qədim dövrlərdə, istərsə də orta əsrlər dövründə dulusçuluq sənətində istifadə edilmişdir.

Dulusçular tərəfindən müəyyən formaya salınmış gilin bişirilməsinə də mühüm diqqət göstərilmişdir. Bişirmə prosesində bir çox metodlardan istifadə edilmişdir. Bu məsələni araşdırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, nəinki Azərbaycanda, eləcə də, dünyanın bütün digər yerlərində insanlar yoğunlaşmış palçıqı bişirmək üçün bir neçə ənənəvi metodlardan istifadə etmişlər. Ən primitiv bişirmə metodu açıq yerdə və çuxurda bişirmə olmuşdur. Hər iki metodun tətbiqi zamanı dulusçuya lazım olan əsas material bol miqdarda kol və çırpıdan ibarət olmuşdur.

Açıq yerdə bişirmə metodunun tətbiqi zamanı havanın küləkli olması əsas yer tutur. Bu metodla bişiriləcək məhsulların arasında isti havanın rahatca hərəkət etməsi üçün aralıq olaraq quru odunlar yığılaraq boşluqlar yaradılmışdır. Sonra kiçik odunlarla onun ətrafının örtülməsi tamamlanmışdır. Odunların dağılmaması üçün ocağın ətrafı daş və ya kərpiclə əhatə olunmuşdur. Odunlar alovlandıqdan sonra odun köz halına gəlməsinə qədər ona nəzarət edilmişdir. Ocağı söndürərkən közün yavaş-yavaş sönməsi üçün onun üzərinə çəmən döşənmişdir.

Çuxurda bişirmə metodu zamanı ilk olaraq bişəcək məhsullar torpaqda qazılmış dərin quyunun içinə qoyulmuşdur. Sonra onların üstü çoxlu sayda odunla örtülmüşdür. Odunlar yandıqca köz və isti küllər çuxurun içərisinə düşərək dulusçu məmulatlarını bişirmişdir. Bu zaman çuxurda qoyulmuş hər hansı bir dulusçu məhsulunun üzərinin isti küllə tam örtülü olmasına fikir verilmişdir. Bunun üçün isə daha çox odun yandırılmışdır.

Cəmiyyət daxilində baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin təsiri nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz sadə bişirmə metodlarının tədricən aradan çıxması nəticəsində yeni bişirmə metodları yaranmış, müxtəlif formalı və müxtəlif adlı qədim dulusçu kürələri düzəldilmişdir [5, s. 6-14]. Dulusçu kürəsinin düzəldilməsi zamanı iki əsas məsələyə diqqət yetirilmişdir. Birinci məsələ bişiriləcək məhsullar üçün örtülü kameranın yaradılmasından ibarət olmuşdur. İkinci məsələni odun yandığı manqall dulusçu məhsullarının yığıldığı kameradan ayırmaq təşkil etmişdir. İbtidai dulus sobasını düzəldərkən insanlar ilk olaraq

odun qalandığı yerin ətrafını silindrik formalı divarla günbəz şəklində hörmüşlər. Hörgü işləri tamamlandıqdan sonra günbəz şəklində olan dulusçu kürəsinin kamerasının üst hissəsində bir və ya bir neçə deşiklər açılmışdır. Kürənin üzərində deşiklərin qoyulması sobada odun yaxşı yanması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bişirilmə prosesi zamanı hava yanacaq atılan deşiklərdən girərək, sobanın üst hissəsində yığılmış dulusçu məhsullarının arasından keçərək, təpədəki deşiklərdən çölə çıxmışdır. Havanın bu cür çölə çıxması kürənin içində homogen istiliyin qarşısını alaraq dulusçu məhsullarının keyfiyyətlə bişirilməsinə köməklik edir. Bişirilmə prosesi zamanı hər hansı bir dulusçu məhsulu hazırlandığı palçıqın mineraloji və kimyəvi tərkibinə görə alovun təsiri nəticəsində müxtəlif rəngli olubdur. Dulusçuluğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq ibtidai dulus kürələri getdikcə təkmilləşmişdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif formalı kürələr düzəldilmişdir. “Ağ dəniz”, “Sueki”, “Tamba”, “Əjdaha”, “Yaruk Bambu”, “Novoriqama” tipli dulusçu kürələrini bunu nümunə göstərmək olar [11; 5, s. 38-42]. “Sueki”, “Tamba”, “Novoriqama” Yaponiyada, “Əjdaha” Çində, “Yaruk Bambu” Koreyada düzəldilmiş dulusçu kürələridir [10]. “Ağdəniz” tipli dulusçu kürələrin bənzərləri Hindistandan Misirə, Yunanıstandan İspaniyaya, Anadoludan Qafqaza qədər geniş əraziyə yayılmışdır. Naxçıvandakı II Kültəpə abidəsindən tapılan dairəvi və dördkünc formalı dulusçu kürələri [2, s. 38; 7, s. 131]. “Ağ dəniz” tipli kürələrlə bənzərlik təşkil edir “Ağdəniz” tipli dulusçu kürələri iki mərtəbəli, silindrik və dördkünc formada düzəldilmişdir. Hər iki formalı kürənin aşağı hissəsindən od qalamaq üçün istifadə edilmişdir. Onun yuxarı hissəsinə yoğurulmuş palçıqdan düzəldilmiş məhsullar qoyulmuşdur. Bu iki hissə bir-birlərindən deşikləri olan təbəqə ilə ayrılmışdır. Deşiklərin olması kürədə qalanmış odun yaxşı yanmasına və istiliyin yuxarı keçməsinə imkan vermişdir.

Bişirilmə prosesində hər bir sənətkarın diqqət yetirdiyi bir sıra məsələlər vardır. İlk olaraq bişirilmə zamanı uyğun temperaturanın olmasına diqqət yetirilmiş, bişirilən məhsulun xüsusiyyətinə uyğun alov təmin edilmişdir. Bunun üçün istiliyin düzgün paylanması və dəyişmə sürəti nəzarətdə saxlanılmışdır. Bişirilmə prosesi başa çatdıqdan sonra hər hansı bir dulusçu məmulatının düzgün soyudulmasına da diqqət yetirilmişdir. Çünki düzəldilmiş hər hansı bir məhsulun keyfiyyətli olması üçün bişirilmə prosesində və bişirilmədən sonrakı dövrdə bir sıra qaydalara əməl edilməlidir. Düzgün bişirilməyə və ya düzgün soyudulmayan məhsul deformasiyaya uğrayaraq keyfiyyətsiz olur. Bişirilmə prosesində ani olaraq istiliyin yüksəlməsi, soyuma zamanı istiliyin kəskin şəkildə aşağı düşməsi çatların yaranmasının əsas səbəbidir. Bu isə həmin məhsulun keyfiyyətini, alıcılıq qabiliyyətini aşağı salır. Bişirilmə prosesindən sonra keramikanın üzərində hava qabarcıqlarının qalması bişmiş gilin tərkibində düzgün reaksiyanın getmədiyini göstərir.

Dulusçuluq məhsullarının hazırlanma texnologiyası ilə bağlı aparılan müqayisəli araşdırma nəticəsində sonda onu qeyd etmək olar ki, bu sahədə dünya

arxeologiyası və etnoqrafiyasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır. Oxşarlıq daha çox texniki məsələlərdə özünü göstərir. Dulusçular tərəfindən ilkin xammalın seçilməsi, onların hazırlama texnologiyası, texniki qurğular və əmək alətləri, hazırlanmış məhsulun forması və onun müxtəlif ornamentlərlə bəzədilməsi texniki məsələlərdir. Fərqli xüsusiyyətlər təkamüllə, inkişafı ilə bağlı olaraq hər bir mədəniyyətin yerli xüsusiyyətini əks etdirmişdir. Təkamüllə bağlı olan məsələlərə ayrı-ayrı bölgələrdəki cəmiyyət həyatında baş verən sosial iqtisadi dəyişikliklərin səviyyəsi, bu dəyişikliklərin dulusçuluğa necə təsir göstərməsi da-xildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Аşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Pres, 2002, 158 s.
4. Baxşəliyev V.B., Marro C., Aşurov S.H. Ovçulartəpəsində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2012, s. 342-357.
5. Daniel Rhodes. Kilns: Design, Construction and Operation. Hardcover, 2008, 291 s.
6. Deniz O. E. Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı // Acta Turcica, Ankara, sayı 1, 2012, s. 1-32.
7. Əliyev V.H., Məmmədov A.Ə., II Kültəpədə yeni tədqiqatlar (2010-cu il) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2010, Bakı, 2011, s. 126-135.
8. MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi) Seramik ve cam teknolojisi antik form tasarımı, Ankara, 2007, 39 s.
9. MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi) Seramik ve cam şekillendirme antik form şekillendirme, Ankara, 2008, s. 56.
10. 33. www.academia.edu/6234207/çanak-kale_örneğinde_bati_anadolu_seramik_çiliğinin_ege_adalarındaki_uzantıları (Sevim Çizer).
11. https://www.academia.edu/6231124/seramikte_odunlu_pişirim_geleneği_uzakdoğunun_yüksek_derece_firinlari (Sevim Çizer).

Тогрул Халилов

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ГОНЧАРНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Как во всех отраслях науки, ремесла и производства, в гончарном деле есть актуальные для изучения вопросы. Одним из таких вопросов является технология изготовления гончарных изделий. В статье изучается

технология изготовления гончарных изделий. Выяснено, что, хотя в мире история формирования гончарного дела различна, некоторые технические особенности совпадают. В технические особенности входят: выбор сырья, технология изготовления гончарных изделий, технические устройства, использованные орудия труда, форма готового изделия и украшение ее различными орнаментами. Различия связаны с развитием и эволюцией.

Ключевые слова: *гончарство, керамики, сырье, Эпохи Бронзы, Нахчыван.*

Togrul Khalilov

MANUFACTURING TECHNOLOGY OF POTTERY

As in all branches of science, craft and production, pottery has issues topical for the study. One of such issue is the manufacturing technology of pottery. The paper studies the technology of pottery manufacturing. It is revealed that, although the history of pottery originating and forming is different around the world, some technical features are the same. The technical features include: choice of raw materials, manufacturing techniques of pottery, technical devices, used tools, the shape of the final product and its decoration with various ornaments. Differences are related to the development and evolution.

Key words: *pottery, ceramics, raw material, Bronze Age, Naxchivan.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYTƏN TAHİRLİ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: aytentahirli@gmail.com

NAXÇIVANIN ANTİK DÖVR ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİNİN TƏSƏRRÜFATIN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Naxçıvan bəşər tarixinin ən qədim çağlarından indiyədək Azərbaycanın əsas mədəniyyət ocaqlarından biri kimi tanınır. Naxçıvanın Antik dövr tarixinə aid yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində az da olsa məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar olduqca azlıq təşkil edir. Məhz buna görə qədim Naxçıvanın Antik dövr tarixi, mədəniyyəti haqqında əsasən arxeoloji tədqiqatlar əsasında fikirlər söyləmək olar.

Azərbaycanın Antik dövr (e.ə. IV-b.e. III əsrlər) tarixinin öyrənilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş yaşayış yerləri, qəbir abidələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Naxçıvanın Oğlanqala, Qoşatəpə, Babatəpə, Püsyən, Aqvantəpə, Meydantəpə və digər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu işdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar da az rol oynamır.

Naxçıvan şəhəri Antik dövrdə ərazicə xeyli genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin şimal qurtaracağında yerləşən Antik dövr nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar aparılmış (1970–1972-ci illər), e.ə. IV–III əsrlərə aid küp qəbirlər üzə çıxarılmışdır. Bu abidələrdən zəngin tunc, gümüş bəzək əşyaları (bilərziklər, boyunbağlar, sırğalar, üzüklər və s.), müxtəlif keramika məmulatları, möhürlər, şüşə, pasta muncuqlar və Makedoniyalı İsgəndərin gümüş sikkələri əldə edilmişdir. Naxçıvan şəhərinin ətrafında Antik dövrə aid bir neçə nekropol vardır. Antik dövrdə Naxçıvanla yanaşı, Gilan şəhəri də tanınmış, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdu. Oğlanqala, Govurqala, Qazançı qalası və b. qala-şəhərlər Antik dövrdə qədim diyarın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında, xüsusilə Naxçıvana qarşı olan yadelli basqınların qarşısının alınmasında çox böyük rol oynamışdır. Bununla belə, müharibələr nəticəsində Antik dövrdə Naxçıvanın bir sıra qədim qala-şəhərləri dağıdılmış, tədricən tənəzzülə uğrayıb, süqut etmişdir. Naxçıvan şəhəri bu çətin tarixi dövrdə öz mərkəzi mövqeyini saxlamış və sonrakı tarixi dövrlərdə daha da inkişaf etmişdir. Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından arxeoloji tədqiqatların yeri və rolu çox böyükdür. Adları çəkilən Antik dövr abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və oradan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından çox qiymətlidir.

Açar sözlər: *antik dövr, nekropol, tunc, gümüş bəzək əşyaları, keramika məmulatları; dulmuşluq, əmək alətləri; təsərrüfat həyatı və məişəti; qəbir abidələri.*

Naxçıvan bəşər tarixinin ən qədim çağlarından indiyədək Azərbaycanın əsas mədəniyyət ocaqlarından biri kimi tanınır. Azərbaycanın cənub və şimal

əraziləri arasında çox mühüm coğrafi mövqedə yerləşən, Avropa-Asiya xalqlarının tarixi və müasir iqtisadi-mədəni əlaqələrində böyük rol oynayan Naxçıvan haqlı olaraq “Şərqi qapısı” adlandırılır. Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərinin inkişafında qonşu Ön Asiya ölkələrinin əkinçilik mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr də önəmli rol oynamışdır. Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaza inteqrasiya şəraitində Naxçıvan ərazisi vahid mədəni məkanın tərkib hissəsi olmuşdur. Hələ Neolit dövründən əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olan Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Naxçıvana Ön Asiyanın ən qədim mədəni mərkəzlərindən, xüsusən Mesopotamiyadan əkinçi-maldar tayfaların köçləri başlamışdı. Naxçıvanın bir sıra abidələrindən Xələf, Ubeyd və Uruk mədəniyyətinə aid az da olsa tapıntıların üzə çıxarılması buna tutarlı sübutdur [1, s. 24-29].

Əhəməni imperiyası Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən süquta yetirildikdən sonra (e.ə. 330-cu ildə) Naxçıvan yeni yaranan Atropatena dövlətinin tərkibində qalmışdır. Naxçıvan ərazisi Antik dövrdə (e.ə. IV-b.e. III əsrləri) Azərbaycan xalqının təşəkkülündə çox mühüm rolu olan Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan bu dövlətin əsas əyalətlərindən, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın iki mühüm iqtisadi regionu-Urmiya və Naxçıvanın yaxınlığı, əlaqələri daha da möhkəmlənmişdir. Atropatena hökmdarlarının iqamətgahı olan Qazaka bu regionun qonşuluğunda yerləşdiyindən Naxçıvan Yaxın Şərqi bir sıra şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri gücləndirmiş, Antik dünya xalqları ilə sıx ticarət əlaqələri yaratmışdır. Nəticədə, Naxçıvan şəhərinin ərazisi genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Naxçıvanın Antik dövr tarixinə aid yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində az da olsa məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar olduqca azlıq təşkil edir. Məhz buna görə qədim Naxçıvanın Antik dövr tarixi, mədəniyyəti haqqında əsasən arxeoloji tədqiqatlar əsasında fikirlər söyləmək olar.

Azərbaycanın Antik dövr (e.ə. IV-b.e. III əsrlər) tarixinin öyrənilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş yaşayış yerləri, qəbir abidələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Naxçıvanın Oğlanqala, Qoşatəpə, Babatəpə, Püsyən, Aqvantəpə, Meydantəpə və digər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu işdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Antik Naxçıvan” arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar da az rol oynamır.

Naxçıvan şəhəri Antik dövrdə ərazicə xeyli genişlənmiş, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin şimal qurtaracağında yerləşən Antik dövr nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar aparılmış (1970-1972-ci illər), e.ə. IV-III əsrlərə aid küp qəbirlər üzə çıxarılmışdır. Bu abidələrdən zəngin tunc, gümüş bəzək əşyaları (bilərziklər, boyunbağlar, sırğalar, üzüklər və s.), müxtəlif keramika məmulatları, möhürlər, şüşə, pasta muncuqlar və Makedoniyalı İsgəndərin gümüş sikkələri əldə edilmişdir [2, s. 38]. Naxçı-

van şəhərinin ətrafında Antik dövrə aid bir neçə nekropol vardır. Antik dövrdə Naxçıvanla yanaşı, Gilan şəhəri də tanınmış, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdu. Oğlanqala, Govurqala, Qazançı qalası və b. qala-şəhərlər Antik dövrdə qədim diyarın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında, xüsusilə Naxçıvana qarşı olan yadelli basqınların qarşısının alınmasında çox böyük rol oynamışdır. Bununla belə, müharibələr nəticəsində Antik dövrdə Naxçıvanın bir sıra qədim qala-şəhərləri dağıdılmış, tədricən tənəzzülə uğrayıb, süqut etmişdir. Naxçıvan şəhəri bu çətin tarixi dövrdə öz mərkəzi mövqeyini saxlamış və sonrakı tarixi dövrlərdə daha da inkişaf etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın qədim, Antik dövr və hətta, orta əsr şəhərlərinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında deyil, yaşayış yerlərinin inkişafı və genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır [3, s. 177].

2010-cu ildə Sumbatan dağının zirvəsində, 480 kv.m. sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar burada dini-inzibati təyinatlı tikili kompleksinin olduğunu göstərdi. Kompleks, Antik dövrdə, orta əsrlərdə və müasir dövrdə dəfələrlə dağıntıya məruz qalmışdır. Kompleksin yaşayış yerinə tərəf olan hissəsinə nisbətən, sıldırım qayalığa tərəf olan hissəsindəki divarlarının özülü o dövrdəki yer səthindən 1,8-2,0 m hündürlüyündə salamat qalmışdı. Axırncı dağıntıdan sonra-təqribən eramızın III əsrində tikintinin təyinatı dəyişdirilmişdir [3, s. 177].

Şahtaxtı yaşayış yerinin Narınqalasında Son Tunc və Dəmir dövrünə aid mədəni təbəqənin üzərində Antik dövrə aid yaşayış evlərinin qalıqlarına rast gəlinmişdir. Eyni zamanda hər iki dövrə aid dördkünc formalı evlərin daxili hissəsində təndirlər aşkar edilmişdir. Forma etibarilə bənzər olan bu təndirlər yalnız badlarının qalıqlarına görə fərqlənilir. Antik dövrə aid təndirin dibində simmetrik yerləşdirilmiş 3 daşa rast gəlinir. Bu tip təndirlərə bir sıra Antik dövr abidələrində də təsadüf olunmuşdur. Təndirin dibinə yaxın fərqli daşlardan və minerallardan hazırlanmış muncuqlardan ibarət boyunbağıya rast gəlinmişdir. Çəkisi 1-2 qram, diametrləri 2 mm olan yastı muncuqlar yüksək zərgərlik sənətinin təşəkkülündən xəbər verir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş çəhrayı, qara cilalı və inkrustasiyalı keramika nümunələri göstərir ki, Orta Tunc dövründən başlayaraq dulusçuluq sənəti Şahtaxtıda müstəqil sahə kimi fəaliyyət göstər-məklə yanaşı, təsviri sənətin də inkişafına təsir göstərmişlər [4, s. 235-236].

Meydantəpə Antik şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri Naxçıvanın bu dövr tarixini, təsərrüfat həyatını, ticarət əlaqələrini geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Abidədə geniş və planlı arxeoloji tədqiqatlar Ə.H.Bədəlovun rəhbərliyi ilə keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılıb. Meydantəpə abidəsi Naxçıvan çayının sağ sahilində, Naxçıvan şəhərindən 14 km şimalda, Babək rayonunun Cəhri və Nəzərabad kəndlərinin ərazisində, hündürlüyü 8-10 m olan (Naxçıvan çayının səviyyəsindən) yastı təpənin üzərində yerləşir. Yaşayış yerinin ərazisi 2 hektardan artıqdır.

Abidənin yerləşdiyi ərazi Naxçıvan-Şahbuz şose yolu çəkilərkən tən ortadan kəsilmişdir. Hazırda abidənin salamat qalmış hissəsi şose yolunun həm sağ, həm də sol tərəfində yerləşir. Qazıntı sahəsi 1200 km sahədə xam torpağa qədər davam etdirilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 1-2 m arasındadır.

Meydantəpə Antik şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim şəhərin dəfələrlə dağıntıya məruz qalıb tənəzzül dövrü keçirdiyini və qısa müddətdən sonra yenidən bərpa olunaraq çiçəkləndiyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur (şəkil 1; 5, s. 248). Meydantəpə qədim şəhər yerində aparıldığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan tarixində mühüm yer tutan Atropatena dövlətinin bu və ya digər tarixi məsələlərinin araşdırılmasında qiymətli nümunələr sayıla bilər.

Şəkil 1. Meydantəpə.

Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif keramika nümunələri, bəzək əşyaları və əmək alətləri kimi zəngin arxeoloji tapıntıların əldə edilməsi ilə yanaşı, dövrün memarlığı, dini dünyagörüşü və inancları, təsərrüfat həyatı və məişəti haqqında qiymətli məlumat verən müdafiə tikililəri, məbədlər, yaşayış evi kompleksləri və istehsal ocaqları da aşkar edilmişdir. Saxsı qablar içərisində orijinal formalı və keyfiyyətli hazırlanmış kasa, küpə, bokal və s. qablar da var-

dir. Keramika məmulatı içərisində, kənardan gətirilmə qırmızı və çəhrayı gilli, bəzilərinin üzərində boya ilə naxışları nümunələrə də rast gəlinir [6, s. 67].

Antik dövrə aid qabların bir qismi sadədir. Kasaların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı dəyirəkdir (şəkil 2). Onlar qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Gövdəsində dulus çarxında fırlanma nəticəsində konsentrik izlər saxlanmışdır. Keramika məmulatının bir qismi forma verməyən qırıqlardan ibarətdir.

Bu tikililər içərisində istehsal ocaqları olan emalatxanaları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hər hansı bir abidədə dəmirçi, dulusçu, misgər və ya zərgərlik emalatxanasının aşkar edilməsi bölgənin təkcə iqtisadi həyatı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və mədəni əlaqələri haqqında da kifayət qədər məlumat toplamağa imkan verir.

Aşkar olunmuş tikinti qalıqları əsasən dördbucaqlı şəkildə müxtəlif ölçülü otaqlardan ibarətdir. Divarların eni 100-120 sm-dir. Tikintidə əsasən yerli materiallardan (çay daşı və çiy kərpicdən) istifadə edilmişdir. Divarların alt hissəsi əsasən çay daşlarından, üst hissələri isə çiy kərpiclə hörülmüşdür. Kərpiclərin ölçüləri əsasən 25-40 sm olub, tərkibində saman qatışığı vardır. Meydantəpə yaşayış yerində aşkar olunmuş tikinti qalıqları və onların müqayisəli təhlili abidənin şəhər tipli yaşayış yerinin qalıqları olduğunu söyləməyə imkan verir. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsinin (Narıncalanın) müdafiə divarları ilə əhatə olunması bu ehtimalı daha da gücləndirir. Tapıntılar içərisində saxsı məmulatı xüsusi yer tutur. Onlar müxtəlif gil qablara məxsusdur. İri təsərrüfat küplərinin qalıqları çoxluq təşkil edir. Yan-yana qoyulmuş iri təsərrüfat küpləri torpağa basdırılmış vəziyyətdə aşkar olunmuşdur. Küplərin içərisi əhəng məhlulu ilə suvanmışdır. Sözsüz ki, bu küplərdə müxtəlif yeyinti məhsulları saxlanılmışdır. Saxsı qablar içərisində orijinal formalı və keyfiyyətli hazırlanmış kasa, bardaq, küpə, bokal və s. qablar da vardır. Keramika məmulatı içərisində, kənardan gətirilmə qırmızı və çəhrayı gilli, bəzilərinin üzərində boya ilə naxışları olan nümunələrə də rast gəlinir. Saxsı məmulatı içərisində zoomorf formalı qablara məxsus tapıntılar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qara rəngli gildən hazırlanmış zoomorf formalı qabın boğaz və baş hissəsi camış başını xatırladır. Gözləri və boğaz hissədəki 12 naxış ağ əhəng məhlulu ilə doldurulmuşdur. Bu tapıntı Antik dövrdə Naxçıvanda camışçılığın geniş inkişaf etdiyini göstərir.

2012-2013-cü illərdə Meydantəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı, abidənin şimal-qərb hissəsində, Antik dövrün sonlarına aid emalatxana aşkar edilmişdir. Emalatxana üç otaqdan, kiçik tuneldən və orijinal quruluşa malik bir tikilidən ibarətdir. Otaqların 70-120 sm enində olan divarları çay daşı və palçıq məhlulu ilə işlənmişdir. Qərbdən birinci otağın eni 3,0 m, ikinci otağın eni 3,35 m, üçüncü otağın eni isə 5,1 m-dir [7, s. 31].

Şəkil 2. Kasa tipli qab (Meydantəpə).

Qərb tərəfdən birinci otağın içərisində 2,8 m uzunluğu, 1,8 m eni və 52 sm qalınlığı olan əhəng təbəqəsi aşkar edildi. Əhəng təbəqəsi 4-5 sm-lik qatlardan (11 qat) ibarətdir. Əhəng qatlarından 1,2 m cənub tərəfdə 50-55 sm dərinlikdə, 30-40 sm diametri olan bir tunel aşkar edildi. Tunel 3 m-ə qədər uzanaraq başqa bir otağa keçir. Qeyd edək ki, tunel də, əhəng qatları da əvvəlki mədəni təbəqənin üzərində, eyni səviyyədə yerləşmişdir. Əhəng qatından 2,4 m şimala tərəf, qala divarının üstündə, bir-birindən 50 sm aralı iki dəşik aşkar edildi. Qərbdən birinci deşiyin diametri 70x55 sm, ikinci deşiyin diametri isə 60x50 sm-dir. Dəşiklər 90 sm dərinlikdə birləşərək maili surətdə qala divarından kənara çıxır. Qala divarından kənarda dəşik yerinə daş döşənmiş, 30 sm enində maili bir kanalla birləşir. Şaquli vəziyyətdə qurulmuş iki deşiyin maili bir kanalla birləşməsi göstərir ki, bu tikilidən hansısa iki məhsulun bir-birinə qarışdırılaraq emalatxanadan kənara axıdılmasında istifadə olunmuşdur. Ətrafda əhəngdən başqa heç bir qalıq tapılmadığından bu maddələrin nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək mümkün olmadı.

Əhəng qatlarından 3,4 m məsafədə, şərq tərəfdəki otağın içərisində, eyni səviyyədə çəhrayı gilli, qalın divarlı 6 ədəd təsərrüfat küpünün oturacağı və ona bitişik gövdəsinin bir hissəsi aşkar edildi. Oturacaqların hamısı əhənglə təmir olunmuşdur. Əhəng qatlarının, iki quyulu tikilinin və təsərrüfat küplərinin bir emalatxanaya aid olması şübhəsizdir. Məlum olur ki, bu emalatxanada istehsaldan başqa iri həcmli təsərrüfat küplərinin təmiri ilə məşğul olmuşlar. Bu

təsərrüfat küplərində istehsal lazım olan hansısa bir məhsulun saxlanıldığını da ehtimal etmək olar.

Arxeoloji tapıntılar içərisində metal məmulatı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Tikinti qalıqları içərisində müxtəlif çeşidli və formalı tunc və dəmirdən hazırlanmış əşyalar-qılınc, qalxan, nizə, toppuz və at əsləhəsindən ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu tapıntılar Antik dövr hərbi sənətini öyrənmək baxımından nadir tapıntılardır. Metal məmulatları içərisində olan dəmir üzüyün üst hissəsi düz olub, qalınlığı 0,4 sm-dir. Bu tip üzüklərdən həm bəzək üçün, həm də möhür kimi istifadə edildiyini söyləmək olar. Aşkar olunmuş iskit tipli ox ucları türkdilli iskit-kimmer-sak tayfalarının bir hissəsinin Naxçıvan ərazisində qalıb məskunlaşması və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışdığını söyləməyə imkan verir.

Meydantəpə abidəsində aşkar olunmuş materialların müqayisəli təhlili abidənin dövrü, tarixi əhəmiyyəti və digər məsələlər haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin təmsil olunduğu formaların oxşarlarına Azərbaycanın e.ə. I minilliyin ortalarına və II yarısına aid abidələrdən aşkar olunan nümunələr içərisində də rast gəlmək olar. Tapıntılar qədim Azərbaycan dövləti Atropatənin materialları ilə daha çox oxşarlıq təşkil edir. Meydantəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsasən bu abidənin şəhər tipli yaşayış yeri olduğunu söyləməyə imkan verir. Tədqiqat işləri Atropatə dövlətinin tarixini, iqtisadiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, Meydantəpə abidəsi Naxçıvanın Antik dövr ictimai-iqtisadi və mədəni həyatının bir sıra problemlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bu həm də Antik dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi cəhətdən qonşu Cənubi Qafqaz ölkələrindən geri qalmadığını, əksinə daha da yüksək inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir.

Naxçıvan şəhəri ərazisində aparılan tədqiqatlar nəticəsində Antik dövrə aid üç nekropol aşkar edilmişdir. 1970-ci ildə tikinti işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuş, sahəsi 1,9 ha olan birinci nekropol küp qəbirlərdən ibarətdir. Dağıdılmış küp qəbirlərin materialları hərbi qulluqçu Peters tərəfindən kompleks şəkildə nömrələnmişdir. Bu materiallar hazırda Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. 1971-1972-ci illərdə tədqiqatçı B.H. Əliyev nekropolun ərazisində kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparmış, lakin heç bir maddi mədəniyyət qalığı aşkar etməmişdir. Kəşfiyyat işləri nəticəsində yalnız nekropolun sahəsi müəyyən edilmişdir. Nekropolda dağıntı zamanı altı küp qəbir aşkar olunmuşdur. Bu qəbirlərdən əldə edilmiş materiallar B.H.Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir. Arxeoloji tapıntılar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qablar və müxtəlif bəzək əşyalarından ibarətdir. Aşkar edilmiş tapıntılar əsasında Antik dövrə aid I Naxçıvan nekropolu e.ə. IV-III əsrlərə aid edilir.

1990-cı ildə Naxçıvan-Şahbuz yolunun sol tərəfində, hərbi şəhərciyin qur-taracağında tikinti işləri görülərkən təsadüfən II Antik Naxçıvan nekropolu aş-

kar edilmişdir. Tikinti zamanı küp qəbirlər və onlardan aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri tamamilə dağıdılmışdır. Azərbaycan EA Naxçıvan Elm Mərkəzinin əməkdaşı V.B.Baxşəliyev həmin il dağıntı yerinə getmiş və maddi-mədəniyyət nümunələrinin az bir qismini toplaya bilmişdir. Tapıntılar qara rəngli çölmək, çəhrayı rəngli kasa, tunc düymə və mavi rəngli mineraldan hazırlanmış muncuqlardan ibarətdir. Aşkar olunmuş tapıntılar hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Bu materiallara əsasən nekropolu e.ə. II-I əsrlərə aid etmək olar.

1987-ci ildə orta əsr Naxçıvan şəhərinin ərazisində (Köhnəqalada – M.) Ə.İ.Novruzlunun apardığı qazıntılar zamanı III Antik Naxçıvan Nekropolu aşkar olunmuşdur. Qazıntı zamanı qalanın cənub-şərq tərəfində iki küp qəbirin qalıqları öyrənilmişdir. Tapıntılar çəhrayı rəngli küpün qalıqlarından və müxtəlif əşyalardan ibarətdir. Birinci qəbirdən tapılan gil qablardan biri narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən yaxşı cilalanmışdır. İkinci qəbirdən çəhrayı rəngli küpə qırığı, dəmir toqqa, nizə ucluqları tapılmışdır. Aşkar olunmuş materiallara əsasən nekropolu III-VII əsrlərə aid etmək olar [8, s. 10-11].

Antik dövr Naxçıvan şəhəri haqqında orta əsr mənbələrində xeyli məlumat verilmişdir. Bu məlumatlar şəhərin siyasi tarixini, iqtisadiyyatını və mədəniyyətini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin onlar şəhərin iqtisadi-mədəni həyatı haqqında bütöv təsəvvür yaratmır. Odur ki, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş materialların əhəmiyyəti çoxdur. Orta əsr Naxçıvan şəhərinin Narınqala hissəsinin qalıqları hazırda şəhərin cənub-şərq hissəsində qalmaqdadır. Bu abidə xalq arasında “Köhnəqala” adlanır. O iki hissədən – kiçik qala və böyük qaladan ibarətdir. Qeyd edildiyi kimi, şəhərin adı ilk dəfə yunan coğrafiyaşünası K.Ptolemey tərəfindən çəkilmişdir. İlk orta əsrlərə aid mənbələrdə Naxçıvan şəhəri ətrafı möhkəmləndirilmiş qala kimi xarakterizə edilmişdir. Şəhərin böyük qala hissəsində küp qəbirlərin tapılması burada həyatın Antik dövrdən başladığını göstərir. Qalanın müasir dövrdə saxlanmış divarları orta əsrlərə aiddir. Qala divarları daş qarışıq möhrədən inşa edilmiş, yarımdairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Yaşayış binaları əsasən qala divarları boyunca salınmış, bir-birinə bitişik kvadrat şəkilli otaqlardan ibarətdir. Bu binaların üst hissəsindən döyüşçülərin hərəkət etməsi üçün meydan kimi istifadə olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan şəhərinin Narınqalası Muxtar Respublikanın Tunc və Dəmir dövründə salınmış qalaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Oğlanqala, Çalxanqala, Qazançı qala məhz belələrindəndir [8, s. 12].

Böyükdüz (Köhnə) kəndindən cənub-şərqdə, üçtəpələrin başlanğıcında “Yarma” adlanan ərazidə I Böyükdüz nekropolu yerləşir. Bu nekropol da Antik dövrə aiddir. Nekropolun sahəsi 320 kvadratmetrdir. Qəbirlər əsasən daş qutu tiplidir. Onların hamısı daşqın zamanı yuyulub üzə çıxmışdır. Antik Naxçıvan nekropollarından fərqli olaraq burada daş qutu tipli qəbirlər tapılmışdır. Buradan aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri yerli tayfaların o cümlədən

Azərbaycanın son Antik dövrü abidələri arasında özünə geniş analogiya tapır. Bu xüsusilə, şüşə flakonlara, üç pərli ox ucluqlarına, xəncərlərə və gil məmulatına aiddir. Tədqiqat göstərir ki, Böyükdüzün Antik nekropolları üçün kollektiv-qarışıq dəfnlər xarakterikdir. Belə dəfnlər Naxçıvanda e.ə. I minillik boyu mövcud olmuşdur. Onlar Kolanı, Sarıdərə, Muncuqlutəpə, Qızılburun və b. nekropollarda aparılan tədqiqat zamanı aşkar olunmuşdur. Fikrimizcə, Böyükdüz nekropolu yerli tayfalara məxsus olmuşdur. Nekropolu I-III əsrlərə aid etmək olar.

II Böyükdüz nekropolu da Antik dövrün abidəsidir. Bu nekropol orta əsr Böyükdüz yaşayış yerinin yaxınlığında "Vəllum" adlı yerdə, keçmiş sərhəd gözetçi məntəqəsinin yerləşdiyi təpədə aşkar edilmişdir. Nekropol 1991-ci ildə V.B. Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınıb. Maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən II Böyükdüz nekropolunu II-III əsrlərə aid etmək olar.

II Böyükdüz yaşayış yeri də Antik dövrün abidəsi olub köhnə Böyükdüz kəndindən qərbdə, Böyükdüz çaylağının sağ tərəfində yerləşir. Yaşayış yerinin əksər hissəsi yuyularaq dağıdılmışdır. Aparılan arxeoloji işlər zamanı dairəvi formada olan nazik bad qırıqları, kül yığınlarına təsadüf edilmişdi. Yaşayış yeri demək olar ki, tamamilə yuyulduğundan onun sahəsini dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Yerüstü materiallar içərisində çəhrayı və boz rəngli gil qab qalıqlarına, şüşə qabların gövdəsinin parçalarına təsadüf edilirdi. Bəzi yerlərdə dairəvi və dördkünc formalı daş düzümləri qalmışdır. Keramika məmulatına əsasən yaşayış yerini təqribən I-III əsrlərə aid etmək olar. Müşahidələrə əsasən demək olar ki, yaşayış yerində də həyat mövsümü xarakter daşımışdır [8, s. 67].

Məzrə kəndindən şimalda, hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş dağın üzərində Quyuludağ qalası yerləşir. Quyuludağ qalası Antik və Orta əsrlər dövrünün abidəsidir. Qalanın əsas girişi şimal tərəfdən olmuşdur. O qayalardan və sərt yamaclardan keçən dar çıxırdan ibarətdir. Burada qazıntı zamanı çəhrayı və boz rəngli qab qırıqları əldə edildi. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil qablardan, o cümlədən şirli qablardan ibarətdir. Yerüstü materialları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan qabların qırıqları Antik dövrə aiddir. Onlar əsasən kasa və küpə tipli qabların qırıqlarından ibarətdir. Kasalar iki tipə ayrılır. Birinci tip kasaların gövdəsi silindrik, konusvari formada olub, ağzının kənarı düzdür. Hər iki üzdən qırmızı anqobla örtülmüş, xarici səthi cilalanmışdır. İkinci tip kasaların gövdəsi konusvari olub, ağzının kənarı xaricdən köbəlidir. Ağzının kənarı içəridən yastılanaraq qapaq qoymaq üçün əlverişli formaya salınmışdır. Kasa hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Küpə tipli qabların yalnız gövdə hissəsinin qırıqları saxlanılmışdır. Onlar narin qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Bəzi qab qırıqlarının üzərində lentşəkilli, ortada batıq qulpun qırığı qalmışdır [8, s. 79-80].

1989-cu ildə təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən Antik dövrə aid Şıx-mahmud nekropolu aşkar edilmişdir. Nekropol demək olar ki, tamamilə dağı-

dılmışdı. Qazılmış yarıqda kül yığıntıları, bəzən gil qab qırıqlarına təsadüf edilirdi. Yarıqda olan qəbirlərdən biri arxeoloqlar tərəfindən təmizləndi. Oradan 78 ədəd şüşə muncuq aşkar edildi. Onlar tünd mavi rəngdə olub, üzəri diş-diş edilmiş, ortasında kiçik dairəvi deşik açılmışdı. Belə muncuqlara biz II Antik Naxçıvan nekropolunda da rast gəlmişdik. Muncuqlardan əlavə bu qəbirdən heç bir maddi-mədəniyyət qalığı aşkar edilmədi. Şıxmahmud nekropolunda təsərrüfat işləri zamanı dağıdılmış qəbirlərdən bəzisinin materialları toplanaraq Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Onlar dörd ədəd şüşə flakondan ibarətdir. Şüşə qablar kiçik həcmli olub, çəhrayı, göy və yaşıl rəngdədir. Onların divarı olduqca nazikdir. Bəzisinin boğazı ilə gövdəsini birləşdirən lentşəkilli, ortada batıq qulpu vardır. Aşkar edilmiş şüşə qablar Antik dövrün son mərhələsi üçün xarakterikdir. Vaxtilə belə qablar Böyükdüzdən və Naxçıvan şəhərindən aşkar edilmişdir. Tapıntılara əsasən Şıxmahmud nekropolunu I-III əsrlərə aid etmək olar [8, s. 82].

Antik dövrə aid olan digər bir nekropol 1986-cı ildə aşkar edilmişdir. O, Yuxarı Uzunoba kəndindən şimalda, Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən Yuxarı Uzunoba nekropoludur. Dağıntı nəticəsində nekropolda olan küp qəbirlərdən bir aşkar edilmişdi. Küp qəbir torpağın təzyiqindən qırılmışdı. Nekropolun bir hissəsi çayın yatağına düşdüyündən, buradakı qəbirlərin skeletləri pis qalmış və çürümüşdü. Yuxarıda təsvir olunan küp qəbirin içərisindən insan skeletinin qalıqları və xırda buynuzlu heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Küp qəbirin ətrafından bir ədəd küpə tipli qab aşkar edilmişdir. Qab narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xarici səthi yüngülcə cilalanmışdır. Ağzı gen, boğazı qısa və silindirik, gövdəsi qabarıqdı. Ağzının və gövdəsinin bir hissəsi hislənmişdir. Yuxarı Uzunoba nekropolundan aşkar edilmiş keramika nümunələrinə əsasən onu e.ə. III-I əsrlərə aid etmək olar [8, s. 82]⁸.

Qoşa-Dizə nekropolu da Antik dövrə aiddir. O eyni adlı kəndin yaxınlığında yerləşir. Vaxtilə buradan iki küp qəbir aşkar olunmuşdu. Skeletlər küpün eninə qoyulmuş, dizləri çənəsinə sıxılmış vəziyyətdə olmuşdur. Küp qəbirlərdən saxsı və şüşə qab qırıqları, dəmir bıçaq və s. əşyalar aşkar olunmuşdu. Arxeoloji materiallar I-III əsrlər üçün xarakterikdir [8, s. 88].

Oğlanqala. Bu baxımdan, Oğlanqala qədim yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri Naxçıvanın bu dövr tarixini, təsərrüfat həyatını, ticarət əlaqələrini geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir. 50 hektar sahəni əhatə edən Qaratəpə dağı üzərində yerləşən Oğlanqala, Dəmir dövründə Naxçıvanda ən böyük, Cənubi Qafqazda isə böyük qalalardan biri olmuşdur (şəkil 3). Abidənin yerləşdiyi ərazi kənd təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyəti olan və Naxçıvanın ən məhsuldar ərazisi olan, öz başlanğıcını Kiçik Qafqaz dağlarından alan Arpaçayın keçdiyi Şərur düzənliyini nəzarətdə saxlamaq baxımından olduqca əhəmiyyətli [9, s. 106-120]. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, Oğlanqala şəhərində ilk dəfə daha geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılara AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri Vəli Baxşəli-

yev başlayıb. 1988-1989-cu illərdə V.B.Baxşəliyev Oğlanqalada 320 kv.m sahədə qazıntı aparmışdır [9, s. 106-120].

Şəkil 3. Oğlanqala yaşayış yeri.

Tədqiqat zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Oğlanqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış Antik dövr keramika nümunələrinə diqqəti cəlb etmək istərdik. Məsələ burasındadır ki, 2011-ci ilin mövsümü 2008-2011-ci illərin qazıntısında aşkar olunan bütün gil məmulatını öyrənməyə imkan vermişdir. Oğlanqalanın keramikası beş tikinti dövrünə aid olsa da, tikinti işləri zamanı təbəqələr qarışdığından bəzən bir dövrün qablarını digərindən ayırmaq çətin olur. Bu onu göstərir ki, stratigrafiya gil qabların xronologiyasını müəyyən etmək üçün heç də həmişə yaxşı bələdçi deyil. II Dövr (e.ə. 200-b.e. 100-cü ili) Antik dövrün öyrənilməsi baxımından daha əhəmiyyətliyədir. II Dövrün stratigrafiyası olan kontekstləri, xüsusilə sitadeldəki çuxurlardan və binalardan gələn keramika bu dövrün keramikasını tipoloji analiz etməyə imkan verir.

Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından arxeoloji tədqiqatların yeri və rolu çox böyükdür. Yuxarıda adı çəkilən Antik dövr abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və ordan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Antik dövr kənd təsərrüfatı və sənətkarlığını öyrənmək baxımından çox qiymətliyədir.

Bütün bu arxeoloji tədqiqatlar minilliklər ərzində Naxçıvanın qədim əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyəti, dəfn adətləri beynəlxalq əlaqələri tarixinin

öyrənilməsinə böyük töhfələr vermişdir. Naxçıvan abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada həyatın minilliklər ərzində fasiləsiz davam etdiyini və bu ərazinin özünəməxsus ənənələri ilə tarixən formalaşan bir bölgə olduğunu göstərmişdir. Məhz bu baxımdan Naxçıvan abidələri Azərbaycan xalqının tarixi varisliyini inkaredilməz faktlarla sübut edən müstəsna əhəmiyyətə malik mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılzadə Q.S. Arxeologiya və Azərbaycanın mədəni irsi / Azərbaycan Arxeologiyası. 2009, №1, s. 24-29
2. Əliyev V. Naxçıvan-Azərbaycanın tarixi diyarıdır, Bakı, 2002, 320 s.
3. İbrahimli B. Naxçıvanın qədim şəhərləri: Sumbatan-Dizə / Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2012, s. 177-180.
4. Rzayev Z. Qədim Şahtaxtı şəhəri // Simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 235-236.
5. Rəhimova M. Azərbaycanın arxeoloji tədqiqatlarında Naxçıvan abidələrinin yeri // Simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 248.
6. Bədəlov Ə.H., Tahirli A.Y. "Antik Naxçıvan" arxeoloji ekspedisiyasının 2013-cü ildə apardığı çöl-tədqiqat işlərinin qısa hesabatı // Azərbaycanda 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın proqramı. Bakı, 2014, s. 67.
7. Bədəlov Ə. Naxçıvanın Antik dövr emalatxanaları haqqında // Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya Elmlərinin inkişafında Naxçıvan məktəbinin rolu. Elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s. 176.
8. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ., Babayev B.M. Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, 1995, 96 s.
9. Baxşaliev V.B. Arxeologičeskie raskopı na poselennii Oqlankala / Rossiyskə Arxeologiqə, 1994, № 4, c. 106-120.

Айтен Тахирли

ЗНАЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА В ИЗУЧЕНИИ ХОЗЯЙСТВА АНТИЧНОГО ПЕРИОДА

С древнейших истоков истории человечества до наших дней Нахчыван считается одним из главных культурных центров Азербайджана. История античного периода Нахчывана упоминается в работах древнегреческих и римских авторов. Но эта информация очень скудная. Поэтому,

говоря об истории и культуре античной эпохи Нахчывана, мы опираемся на археологические исследования.

В изучении истории античной эпохи Нахчывана (IV век до н.э.-III век н.э.) особое место занимают поселения и погребальные памятники, обнаруженные в результате археологических раскопок на территории Нахчыванской Автономной Республики. При этом следует особо отметить археологические раскопки и разведочные работы в таких археологических памятниках Нахчывана, как Оглангала, Гошатепе, Бабатепе, Мейдантепе, Пусьян, Агвантепе и др. В этом деле особое место занимают исследования археологической экспедиции «Античный Нахчыван» Института археологии и этнографии НАНА.

В античную эпоху территория города Нахчывана значительно расширилась, город превратился в один из основных торговых центров Азербайджана. В результате археологических исследований, проведенных в 1970-1972 годах в некрополе античного периода, расположенном на севере города Нахчыван, были обнаружены кувшинные погребения, относящиеся к IV-III веку до нашей эры. Из погребений были выявлены бронзовые, серебряные украшения (браслеты, ожерелья, серьги, кольца и т.д.), различные керамические изделия, печати, стеклянные бусы и серебряные монеты Александра Македонского. Вокруг города Нахчыван расположено несколько некрополей античного периода. В античную эпоху, наряду с Нахчываном, развивался город Гилан, который считался центром ремесел и торговли. Крепости Оглангала, Гавургала, Газанчи и другие города-крепости античной эпохи сыграли очень важную роль в экономической, политической, культурной жизни древней страны, особенно в защите против иноземных захватчиков. Тем не менее, в результате войн в античную эпоху ряд древних городов-крепостей Нахчывана был разрушен и пришел в упадок. В этот сложный период город Нахчыван сохранил свои позиции и в последующие периоды успешно развивался. Место и роль археологических исследований в изучении сельского хозяйства и ремесла античного Нахчывана очень велика. Материально-культурные образцы, выявленные во время археологических раскопок из упомянутых античных памятников, важны в изучении сельского хозяйства и ремесла античной эпохи Нахчывана.

Ключевые слова: античный период, некрополь, бронза, серебряные украшения, керамические изделия, гончарное дело, орудия труда, хозяйство и быт, мошльники.

Aitan Tahirli

IMPORTANCE OF THE ARCHEOLOGICAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN THE ANTIQUITY ECONOMICS STUDY

From the earliest origins of human history up to now Nakhchivan is one of the main cultural centers of Azerbaijan. The history of ancient period of Nakhchivan is mentioned in the works of ancient Greek and Roman authors. But this information is very scarce. Therefore, speaking about the history and culture of Nakhchivan's antique epoch, we rely on archaeological researches.

A special place in the study of the Nakhchivan's antique epoch history (IV century BC-III century AD) is occupied by settlements and funeral monuments found during archaeological excavations in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. At that archaeological excavations and prospecting works in such archaeological monuments of Nakhchivan as Oghlangala, Goshatepe, Babatepe, Meidantepe, Pusyan, Agvantepe and others should be especially noted. In this case, a special place is occupied by the study of the archaeological expedition "Antique Nakhchivan" carried out by the ANAS Institute of Archaeology and Ethnography.

The territory of the Nakhchivan city expanded considerably in the antique epoch, the city became one of the major trading centers of Azerbaijan. As a result of the archaeological research carried out in 1970-1972 in the necropolis of the antique period, located in the north of the Nakhchivan city, have been discovered jug burials dated from the IV-III century BC. Bronze, silver jewelry (bracelets, necklaces, earrings, rings, etc.), various pottery, seals, glass beads and silver coins of Alexander the Great has been revealed of the burials. Around the city of Nakhchivan are located several cemeteries of the antique period. In the antique epoch, along with Nakhchivan, was developing the city of Gilan, which was considered as the center of crafts and trade. Fortresses of Oghlangala, Gavurgala, Gazanchi and other walled towns of antiquity played a very important role in the economic, political and cultural life of the ancient country, especially in the defense against foreign invaders. However, a number of ancient walled towns of Nakhchivan were destroyed and declined in the antique epoch as a result of wars. In this difficult period, the city of Nakhchivan maintained its position and thereafter developed successfully. The place and role of archaeological research in the study of agriculture and crafts of ancient Nakhchivan is very high. Material-cultural samples discovered during archaeological excavations of these ancient sites are important in the study of agriculture and crafts of the Nakhchivan antique burial grounds

Key words: *antique period, necropolis, bronze, silver jewelry, ceramics, pottery, tools, economy and way of life, tombstones.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

EMİN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emammadov87@hotmail.com

ARPAÇAY VADİSİNİN ENEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsində Naxçıvan abidələri mühüm rol oynayır. Xüsusilə də Arpaçay vadisində aşkar edilmiş Eneolit dövrünə məxsus arxeoloji abidələr bu ərazidə eneolit mədəniyyətinin geniş yayıldığını göstərir. Məqalədə Arpaçay vadisində Eneolit dövrünə aid qədim yaşayış yerləri, keramika nümunələri, əmək alətləri, metal əşyalar və s. araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Arpaçay vadisinin Eneolit mədəniyyəti Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: *Arpaçay, Eneolit dövrü, Ovçulartəpəsi, Yaxın Şərq, keramika, arxeoloji tədqiqat.*

Eramızdan əvvəl VI-IV minillikləri əhatə edən və cəmiyyətin tarixində mis-daş dövrü kimi qəbul edilən Eneolit dövrünün geniş yayılma areallarından biri də Cənubi Qafqaz regionudur. Naxçıvan Muxtar Respublikası isə bu regionda sözü gedən dövrlə bağlı bir neçə zəngin və çoxtəbəqəli abidələrlə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qədim Naxçıvan diyarında tarixin demək olar ki, bütün dövrlərinə aid arxeoloji abidələr və eyni zamanda ən qədim mədəniyyətlər aşkar edilib öyrənilmişdir. Bir neçə əsr bundan əvvəl başlanan arxeoloji tədqiqatlar bu diyarın nə qədər qədim tarixə malik olduğunu və dünya mədəniyyəti tarixindəki unikal mövqeyini sübut etmişdi. Bununla yanaşı müstəqillik dövrünün verdiyi imkanlardan istifadə edərək həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların arxeoloji araşdırmaları nəticəsində ən qədim tariximiz daha dəqiq və sistemli öyrənilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan ən qədim mədəniyyətlərin ilkin yaranma mərkəzlərindən biridir və burada tarixi dövrlər arasında arasıkəsilməz əlaqələr mövcuddur.

Bizə məlumdur ki, ən qədim mədəniyyətlər əsasən çay vadilərində yaranıb formalaşmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da bu tarixi ənənə özünü bir çox vadilərdə göstərmişdir. Belə vadilərdən biri də Arpaçay vadisidir. Arpaçay vadisində son illər Eneolit, Tunc, Dəmir və Antik dövrlərə mənsub zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ilə təmsil olunan arxeoloji abidələrinin aşkar edilməsi və müasir elmin inkişaf etmiş təcrübəsindən istifadə etməklə aparılan

tədqiqat işləri vadinin qədim tarixini daha geniş şəkildə öyrənməyə imkan vermişdir.

Qədim Şərur bölgəsindən keçməklə Araz çayına qovuşan Arpaçay vadisindəki Eneolit dövrü abidələrinin tədqiqi günümüzdə aktual məsələlərdən biridir və bu abidələr ümumilikdə Qafqaz arxeologiyasında mühüm problemlərdən biri sayılan Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsinə öz töhfəsini verməkdədir.

Ötən əsrdən başlayaraq aşkar olunmuş və son zamanlar yenidən arxeoloqlar tərəfindən müraciət edilən Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Xələc, Şortəpə kimi Arpaçay vadisi abidələrində Eneolit mədəniyyətinə aid qədim yaşayış yerləri, zəngin keramika məmulatı və ibtidai cəmiyyətin məşğuliyyətini, dünya görüşünü, dəfn adətlərini, təkmilləşdirilmiş əmək alətlərini öyrənməyə imkan verən uğurlu arxeoloji tədqiqatlar həyata keçirildi və bu proses bugün də davam etməkdədir. Bu abidələrin bəziləri təsadüf nəticəsində aşkar olunsada sonralar ciddi tədqiqatların obyektinə olmuş və xalqımızın uzaq keçmişdən başlayaraq yaratdığı zəngin mədəniyyət nümunələri milli zəmində öyrənilmiş və dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Təsədüfi deyil ki, son illərin ən mötəbər elmi toplantılarında da həm yerli, həm də xarici dövlətlərin alimləri tərəfindən bu abidələr haqqında, onların Qədim Şərq ölkələri ilə əlaqələri və s. məsələlər barəsində edilən çıxışlar bir daha Arpaçay vadisi Eneolit dövrünün dünya tarixindəki mühüm yerini göstərmişdir.

Arpaçay vadisində Eneolit dövrünün geniş şəkildə tədqiq edildiyi və iki böyük dövrün – Eneolit və Tunc dövrlərinin təmsil olunduğu Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılmış araşdırmalar son illərin ən uğurlu tədqiqatlarından biridir. Bu abidə Arpaçayın sol sahilində uzunsov konusvari təpənin üzərində yerləşir. Hələ 1980-ci ildə V.H.Əliyev və A.O.Seyidov tərəfindən burada 6,25 kv metr sahədə kəşfiyyat şurfu qoyulmuşdur. Qazıntı işi 0,8 m dərinliyə qədər aparılmış və Eneolit və Tunc dövrlərinə aid tikinti qalıqları, gil qab hissələri, daş alətlər və s. aşkar edilmişdir [9, s. 4]. Daha sonralar isə – yəni 2001-ci ildə abidədə S.H.Aşurov 5,5 kv metr sahədə araşdırma aparmışdır.

Ümumiyyətlə, Ovçulartəpəsi yaşayış yerində ən geniş və sistemli tədqiqat işləri 2006-2013-cü illərdə Azərbaycan-Fransa birgə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılan böyük zəhmət tələb edən qazıntı işləri nəticəsində qədim sakinlərin minillər əvvəl yaratmış olduqları zəngin mədəniyyətlər – Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri daha geniş və dərinlən öyrənilmişdir. Eyni zamanda Ovçulartəpəsi tədqiqatları Eneolit dövrünün bir sıra mühüm məsələləri ilə bağlı gələcək tədqiqatlara yol açmışdır.

Ovçulartəpəsindən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi yaşayış yerini e.ə V-III minilliklərə aid etməyə imkan verir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı burada bir-birindən tamamilə fərqlənən iki tikinti dövrü aşkar edilmişdir [9, s. 40]. Birinci dövr üçün yarımqazma tipli evlər, ikinci dövr üçün isə dördkünc formalı təkotaqlı və çoxotaqlı evlər xarakterikdir (şəkil 1).

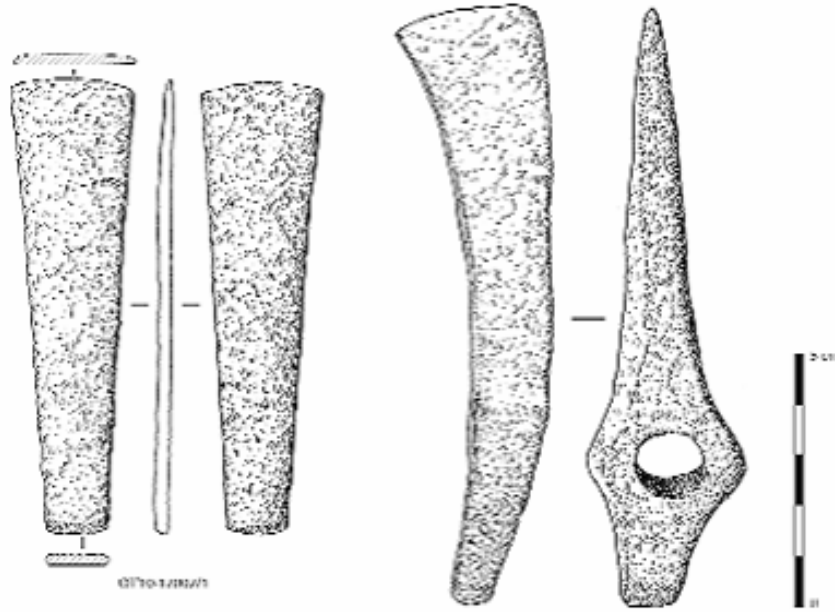
Şəkil 1. Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin arxitektura qalıqları.

Eneolit dövrünün ən böyük nailiyyətlərindən biri misin kəşfi və bununla əlaqədar ilk metal alətlərin istehsalı ilə bağlı olmuşdu. Bu dövrdə Zaqafqaziyanın, o cümlədən Arpaçay vadisinin qədim sakinləri misi əritməyi öyrənmiş və ondan müxtəlif alətlər düzəltməklə öz istehsal fəaliyyətlərini xeyli yüngülləşdirmişdilər.

2010-cu ildə Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar Naxçıvanda Eneolit mədəniyyətinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərini göstərdi. Həmin araşdırmalar zamanı bu sahədə aşkar edilən ən mühüm tapıntılar torpağa basdırılmış təsərrüfat küpləri idi. Bu küplərin biri təmizlənərkən onun küp qəbir olduğu aydınlaşdırıldı. Bu küpün içərisindən üç balta aşkar olundu. Onların ikisi yastı uzunsov və tiyəşəkilli, biri isə dəşikli idi. Onların hər üçü yaxşı saxlanmışdı (şəkil 2).

Ovçulartəpəsindən aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarət olmuşdur. Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı başlıca olaraq sarı, qırmızı az miqdarda isə qara rəngli qabların parçalarından ibarət idi. Keramika məmulatının əksəriyyəti saman qarışıq gildən hazırlanmışdı. Keramika məmulatı arasında ağzının kənarı dəşikli, ağzının kənarı içəriyə batıq keramika nümunələri də aşkar olunmuşdur [5, s. 11]. Samanlı keramika, daraqvari alətlə naxışlama, məməcikşəkilli ornament, üzəri kəsmə

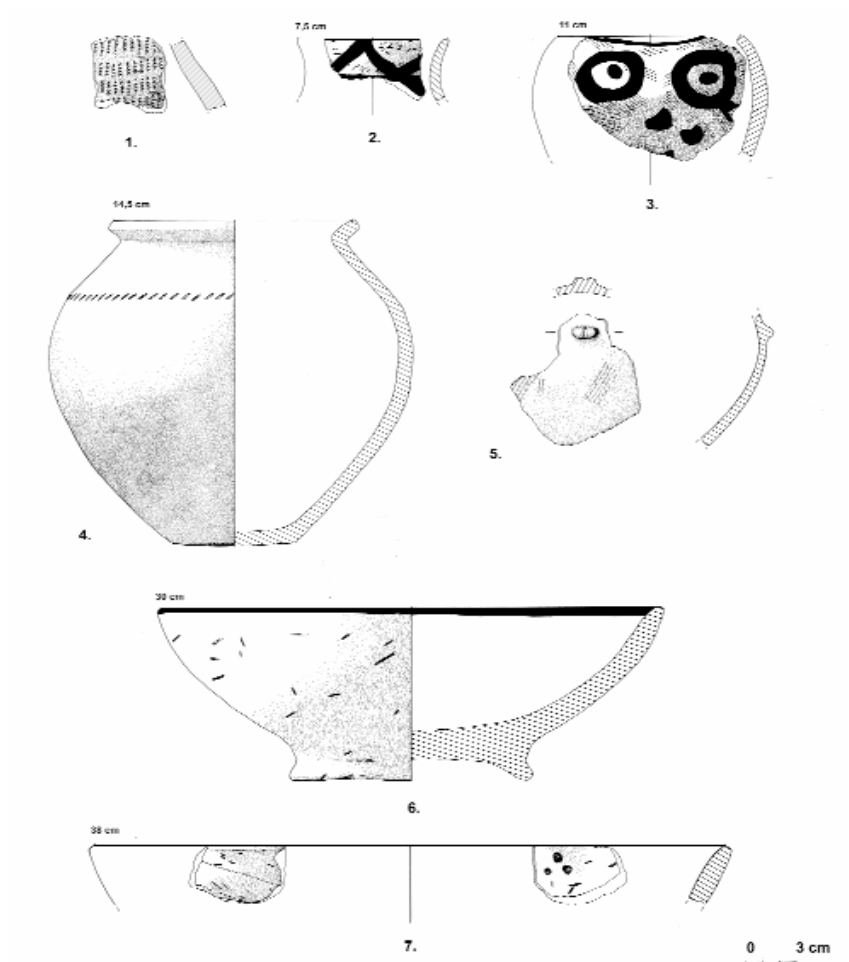
xətlərlə naxışlanmış relyef ornamentlər Ovçulartəsi yaşayış yerinin xarakterik keramika məmulatıdır (şəkil 3).

Şəkil 2. Ovçulartəpəsində küp qəbirdən aşkar edilmiş mis və tunc baltalar.

Arpaçay vadisinin Eneolit mədəniyyətinə aid Xalac [12, s. 23-92], Ərəb-yengicə [11, s. 12-62], Şortəpə [14, s. 7-19] abidələrində də arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Keramika məmulatlarının öyrənilməsi Eneolit dövründə vadinin Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrinin olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Uzun illər Arpaçay vadisində aparılmış həm yerli, həm də xarici arxeoloji ekspedisiyalar nəticəsində Arpaçay vadisinin Eneolit dövrü insanların məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, dini inanclarını, dəfn adətlərini əks etdirən zəngin tapıntılar əldə edilmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Eneolit dövrü mədəniyyəti Azərbaycanda geniş ərazidə yayılmışdır və bu bölgə dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Eyni zamanda Azərbaycanın, eləcə də Cənubi Qafqazın Eneolit dövrünün tədqiqində Arpaçay vadisi arxeoloji abidələri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şəkil 3. Ovçulartəpəsindən aşkar edilmiş Eneolit keramikası.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
2. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 238 s.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 302 s.
4. Bakhchaliyev V., Marro C., The Archaeology of Nakhchivan: Ten years of new discoveries. Istanbul: Ege, 2009, 120 p.
5. Bakhchaliyev V., Marro C. Ashurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
6. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Naxçıvanda Arxeoloji Tədqiqatlar (II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 120 s.
7. Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. Ovçular Tepesi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.

8. Naxçıvan abidələr ensiklopediyası. İstanbul, 2008, 522 s.
9. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı: Elm, 2012, 466 s.
10. Seyidov A.Q., Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003.
11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Ərəbyengicə. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
12. Seyidov A., Baxşəliyev V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
13. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərk. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
14. Seyidov A.Q., Baxşəliyev. Şortəpə. Bakı: Təhsil, 2013, 200 s.

Эмин Мамедов

ЭНЕОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА АРПАЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ

Памятники Нахчывана играют особую роль в изучении энеолитической культуры Азербайджана и Южного Кавказа. В особенности археологические памятники, относящиеся к Энеолитическому периоду, выявленные в Арпачайской долине, свидетельствуют, о широком распространении энеолитической культуры на этой территории. В статье обобщены сведения об энеолитических поселениях Арпачайской долины, а также привлечены к исследованию керамические изделия, орудия труда, металлические изделия, обнаруженные в этих поселениях. Исследования показывают, что энеолитическая культура Арпачайской долины развивалась в тесном контакте с ближневосточными странами.

Ключевые слова: *Арпачай, энеолитический период, Овчулар тепеси, Ближний Восток, керамика, археологические исследования.*

Emin Mammadov

ENEOLITHIC CULTURE OF THE ARPACHAY VALLEY

The monuments of Nakhchivan are of particular importance in the study of the Chalcolithic culture of Azerbaijan and the South Caucasus. In particular, archaeological sites dated from the Chalcolithic period, and identified in the Arpachay Valley are the evidence of the Chalcolithic culture wide spread occurrence in this area. The paper summarizes information on the Chalcolithic settlements of the Arpachay Valley, and pottery, tools, metal wares found in these settlements are brought to the study. Studies show that the Chalcolithic culture of the Arpachay Valley was developing in close cooperation with the Middle Eastern countries.

Key words: *Arpachay, Chalcolithic period, Ovchular Tepesi, Middle East, pottery, archaeological research.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ГАНИРА ПИРГУЛИЕВА

Бакинский Государственный Университет

E-mail: p_qanira@hotmail.com

НЕКОТОРЫЕ ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ МОНЕТНОГО ДВОРА ШАМКИРА

Имеются некоторые научные версии относительно локализации монетного двора Арран на месте этого городища, местонахождения монетного двора и периода работы этого важного атрибута восточных городов. В статье впервые в нумизматической науке Азербайджана на примере нумизматических материалов, найденных в Шамкире, классическом городе периода средневековья, иконографическим методом уточняются некоторые немаловажные проблемы, связанные с хронологическими рамками, торговыми отношениями, экономическими взаимоотношениями населения с другими городами и государствами. Путем сравнительного анализа некоторых элементов оформления монет выясняется политическое место города Шамкира среди других городов страны в указанные столетия.

Ключевые слова: Шамкир, монетный двор, элементы образа оружия и власти, византийские монеты, экономические связи.

Город Шамкир по многолетним исследованиям ученых-археологов относится к числу средних по размеру городов Азербайджана периода средневековья. Впервые более подробно об этом городе сообщили арабские источники. Периодом экономического, культурного и политического расцвета города является II половина IX и весь X век, когда арабы переселили хазаров, принявших ислам, из прикаспийских областей и несколько десятков семейств торговцев из города Барда [8, с. 13-14]. Шамкир являлся одним из центральных городов при Азербайджанском государстве Шеддадидов (X) и Атабеков-Эльдегизидов (XII век).

Развалины городища Шамкира находятся на левобережье одноименной реки, на высоте 316,3 м над уровнем моря, к северу от современного села Мухтарийя. Шахристан – городище Шамкира – охватывает площадь около 28 га. Цитадель в восточной части от него занимает площадь 1 га. Археологами вскрыты часть шахристана и наринкала, крепостные стены, некоторые кварталы рабада. На месте цитадели и местами в шахристане

толщина культурных слоев достигает 6 метров. Крепостные стены со всеми характерными элементами фортификации окружали города с VIII века. Обнаружены все элементы городской инфраструктуры. Следует отметить, что последние археологические раскопки на VI раскопчном участке доказывают, что на этом месте находилось поселение и кладбище, относящиеся учеными археологами к I тыс. до н. э. – периоду железного века. Точнее, раскопки, проведенные в 2006-2011 гг. доказывают, что жизнь на месте городища Шамкир начинается в это время, продолжается в поздней античности и раннем средневековье, а расцвет города относится к VIII-нач. XIII века [2, с. 87].

На месте городища были найдены древнейшие средства обмена – каури, одна серебряная тетрадрахма, отчеканенная от имени Александра Македонского. В результате изучения монетных материалов, обнаруженных за последние 7 лет на месте археологических раскопок, нами установлена датировка самых ранних монет из культурных слоев – II половина VII века, самые поздние датируются XIX столетием. Интересно, что обнаружен кошелек из твердой ткани с 13 монетами. Среди этих монет имеются дирхемы Шеддадида Фазла ибн Мухаммеда. Иностранные монетные единицы относятся в основном к Византийской империи ранних периодов, в том числе широко использовались золотые скефатные монеты, чеканившиеся от имени Константина Дука, Маврикия Тиберия I, различные Монеты Сельджукидов Малой Азии, грузинской царицы Русуданы, Ширваншаха Менучехра II и другие [6, с. 90-98].

Наши исследования, связанные с нумизматическими находками, опубликованы в различных научных изданиях [4; 5; 6]. В этих статьях мы предполагали существование и функционирование собственного монетного двора в городе Шамкир в определенные столетия. Так, на территории городища среди найденных нумизматических материалов из культурных слоев самые ранние монеты, как отметили выше, относятся ко II пол. VII-началу VIII веков, самые поздние российские монеты – гривенники XIX столетия. Среди ранних монетных номиналов преобладают медные фулу-сы Омейядов, с указанием монетного двора «Арран». В нумизматической науке существует мнение о том, что этот монетный двор находился в Берде или Бейлакане. Возможно, в некоторые периоды монетный двор Арран или Аран находился также в Шамкире. В результате стационарных раскопок в Шамкире пока не установлено место монетного двора. Однако найденные монеты, относящиеся к различным периодам истории с указанием названия монетного двора, некоторые металлические и стеклянные изделия позволяют нам предполагать, что в Шамкире находился собственный монетный двор. Возможно, монетный двор находился в западной части наринкала – цитадели, где пока не велись раскопки повсеместно. Это всего лишь предположение. Основанием для такого предположения

являются некоторые находки именно из раскопочных участков в указанном направлении.

На сегодняшний день ранний чекан монетного двора относится к Омейядам, когда еще время и место чеканки не ставили на монетах, и в науке эти материалы называются «анонимными». Статистический анализ всех найденных нумизматических материалов на городище доказывает, что огромное количество монет относится именно к вышеуказанным столетиям – точнее, к X-нач. XIII вв. Иконографические особенности этих нумизматических памятников заключаются в нижеследующих формах:

1. Основным «опознавательным знаком» этих монет является указание имени правителя без титулатуры и с изображением двузубца, концы которого направлены вверх; как бы символ власти, воинственности. В нумизматической науке существуют некоторые гипотезы о том, что форма двузубца, как вида наступательного оружия, в зависимости от направления относится к различным государствам и историческим периодам. Так, например, тип двузубца, направленного в правую сторону, относится к Ширваншахам при монгольском государстве Хулакидов, также Атабеки-Эльдегизиды в своей столице – городе Нахичевани – чеканили монеты с данными изображением, с концами, направленными в правую сторону. При Атабеке Кызыл Арслане на монетах концы двузубца направлены вверх, при Абу-Бекре – в правую сторону. В количественном соотношении из посеребренных, медных билоновых дирхемов с местом чеканки Шамкир преобладают монеты, отчеканенные от имени Атабека Абу Бекра. Они зафиксированы в основном из III раскопочного участка (инв. № 226, 232, 279, 289, 319, 392, 445) и несколько единиц из 5 раскопочного участка (инв. № 492, 493, 582, 583, 586, 901, 908, 909). А по поводу образа оружия в целом и его направленности в мировой нумизматической науке существует мнение, что как портреты, так и некоторые знаки власти, направленные в правую сторону, имеют значение централизованной власти, узаконенности и независимости от какого-либо государства. А направленные в левую сторону означали в основном юридическую зависимость от какого-либо государства, фактическое признание верховной власти. Такая форма, как двузубец, направленный вверх, возможно, означала готовность к борьбе, к войне или воинственность тех правителей, чьи имена чеканили на этих монетах. Так, слово «Шамкур» чеканилось на монетах периода Омейядов без каких-либо ошибок, с диакритическими точками, шрифтом сульс с некоторыми элементами насха. В слове гласные «а» и «у» отчеканены достаточно ясно, что не характерно для других времен.

Важным научным топографическим фактом для монетных находок из III раскопочного участка является то, что наряду с монетами Атабеков найдены также медные фулусы, отчеканенные от имени грузинской правительницы Русуданы. Имеются некоторые монеты, относящиеся к этому

периоду, которые отличаются от однотипных регалий из других городов государства. Так из V участка (инв. № 901) в 2009 году на одном угловой билонной монете ясно определяется образ быка, за которым видна форма трезубца. В мировой мифологии этот образ быка означает силу, власть; а трезубец, направленный вверх может означать владение тремя частями света.

В качестве следующей иконографической особенности монетного двора Шамкира следует отметить тип шрифта арабского алфавита на легендах. При внимательном осмотре всех найденных материалов этого монетного двора становится ясно, что в основном был использован шрифт сульс со всеми деталями изящества, тонкости; особенно на аверсе, где определяется имя правителя, место и дата чеканки. Ободки отсутствуют; вместо них – круговая надпись, содержащая титулы правителей в виде элементов оформления.

2. Среди нумизматических находок имеются некоторые интересные медные номиналы, отчеканенные от имени сельджукского султана Махмуда (III раскопанный участок, инв. № 184). Вес монеты 4 грамма, диаметр 20-25 мм. на аверсе определяется место чеканки – Шемкур и дата цифрами. Возможно, указанный сельджукский правитель разрешал некоторое время чеканить фулусы от своего имени в таких городах, как Шамкир. Но этот факт пока единственный случай такого рода [6, с. 102-115].

Наши ранние исследования доказали интересный факт о возникновении и продолжительности работы монетного двора в Шамкире (5, с. 90-98). Хронологически это время Омейядов до конца Хулакидов, точнее – VIII-XIV века, почти 600 лет. Это довольно внушительный период для такого среднего по своим размерам города. За это время здесь были выпущены монеты различного достоинства, от имени Омейядов, Аббасидов, некоторых Сельджуков, почти всех Атабеков-Эльдегизидов, некоторых ранних Хулакидов. Найденная продукция монетного двора Шамкира имеет еще одну иконографическую особенность – это высокая степень стертости. Одна из причин заключается в длительном употреблении этих монет в торговых сделках. Детально изучив заново все находки монетного двора Шамкирского чекана, мы выяснили, что по сравнению с лицевой стороной, надписи и другие детали на оборотной стороне стерлись. Главные данные ясно определяются, это имя правителя, место чеканки и элементы государственного герба – символизированная голова быка с двумя глазами. Полностью без элементов стертости читается слово Аллах.

На монетах, отчеканенных от имени грузинской правительницы Русуданы (1223-1245) достаточно ясно определяется вся легенда. Надписи на арабском языке. Текст легенды на лицевой стороне 4-х строчный, где указаны ее титулы, полное имя матери, царицы Тамары, и последняя строка с именем пророка Иисуса на арабском языке – Месих аездзаллаху

ансариху, в переводе на русский язык – «Воскрешенный Месих, лицо Аллаха». На оборотной стороне внутри геометрического круга – имя Русудана грузинским алфавитом. Место чеканки – чекан Шемкура – на этих монетах указано в центральной части поля, внутри геометрических однотипных обрамлений. При ранних Хулакидах монеты в Шамкире чеканились от имени Менку каана (1325-1335).

В заключение следует отметить, что в зависимости от местонахождения, размеров, количества населения монетные дворы в некоторых средневековых городах Азербайджана – Баку, Гяндже, Барде и других – функционировали в течение 1000-1500 лет с перерывами. Эти города, по мнению некоторых ученых, относятся к числу средних городов. А в Шамкире монетный двор функционировал около 700 лет. По нашему предположению, среди причин таких отличий можно назвать тот факт, что Шамкир неоднократно подвергался нападениям и несколько раз разрушался до конца периода развитого средневековья. Именно на основе монетных материалов можно предполагать, что Шамкир также являлся крупным и важным городом на Кавказе. Иконографический анализ подтверждает данное предположение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусейнов Р.А. Из истории денежного обращения в Передней Азии в XI-XII вв. / Нумизматика и Эпиграфика. Т. IX, Москва, 1971, с. 21-43.
2. Dostiyev T.M. 2006-2007-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılmış tədqiqatlar / Şəmkir. Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı: Birinci Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2008, с. 4-15.
3. Пахомов Е.А. Монеты из раскопок городища Орен-Кала / Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции. Т. I: 1953-1955 гг., Москва-Ленинград, 1959, с. 54-67.
4. Пиргулиева Г.А. О медных монетах, найденных из раскопок Шамкира в 2007 году / Материалы I Республиканской научно-практической конференции, посвященной археологическому наследию, истории и архитектуре Шамкира. Баку, 2008, с. 78-89.
5. Pirquliyeva Q.Ə. 2011-ci ildə Şəmkirdən tapılan sikkələrin numizmatik təsviri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 2, Bakı: Nafta Press, 2012, s. 90-99.
6. Pirquliyeva Q.Ə. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış sikkələrin kataloquna dair (2007-2008-ci illər) // Azərbaycan arxeologiyası, № 2, Bakı: Khazar Universiteti, 2009, s. 105-112.
7. Толстой И.И. Монеты Тиберия Константина и Маврия Тивера. СПб., 1913, 218 с.
8. Şəmkir. Arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çarşıoğlu, 2013, 510 s.

Qənirə Pirquliyeva

ŞƏMKİR ZƏRBXANASININ NUMİZMATİK MATERIALLARININ BƏZİ İKONOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arran zərbxanasının bu şəhər yerində yerləşməsi, bu zərbxananın yeri və şərq şəhərlərinin bu mühüm atributunun fəaliyyət dövrü ilə bağlı bir çox elmi ehtimallar mövcuddur. Məqalədə Azərbaycan numizmatika elmində ilk dəfə olaraq klassik orta əsr şəhərlərinin numizmatik materiallarının ikonoqrafik tədqiqi əsasında xronologiya, ticarət əlaqələri əhalinin digər şəhərlərlə iqtisadi əlaqələrinə dair mühüm məsələlər dəqiqləşdirilmişdir. Sikkə formalarının bəzi elementlərinin müqayisəli analizi yolu ilə Şəmkir şəhərinin göstərilən əsrlərdə ölkənin digər şəhərləri arasındakı siyasi yeri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *Şəmkir, zərbxana, hakimiyyət və silah obrazının elementləri, bizans sikkələri, iqtisadi əlaqələr.*

Ganira Pirguliyeva

SOME ICONOGRAPHIC FEATURES OF NUMISMATIC MATERIALS OF THE SHAMKIR MINT

There are some scientific hypotheses concerning the localization of the Arran mint in place of this ancient settlement, the location of the mint and the operation period of this important attribute of eastern cities. In the paper for the first time in the Azerbaijan numismatic science, by the example of numismatic materials found in Shamkir, the classic city of the Middle Ages, by the iconographical method are specified some important problems related to chronological framework, trade ties, economical relationship between the population and the other cities and states. Through a comparative analysis of some design elements of coins we ascertain political place of the Shamkir city among the other cities of the country in these centuries.

Key words: *Shamkir, mint, power and weapon image elements, Byzantine coins, economic ties.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

BOSTANÇILIQ TƏSƏRRÜFATI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik olan Naxçıvan bölgəsində bostançılıq təsərrüfatında ənənəvilik tədqiqatına cəlb edilmişdir. Araşdırmalar zamanı Naxçıvan bölgəsinə xas olan "Tutmaqovun" adı ilə bilinən qovun növü olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qovunun "tutma" üsulu ilə becərilməsi ilə əlaqədar olaraq xalq arasında ona "Tutmaqovun" dediyi öyrənilmişdir.

Bundan əlavə ərazidə "Xunu", "Çillə", "Vayxır", "Pürçüvar" adı ilə bilinən xüsusi qarpız növləri yetişdirildiyi də qeydə alınmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, ənənə, kənd təsərrüfatı, bostançılıq, qarpız, qovun.*

Qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik olan Naxçıvan bölgəsi özünün bostan məhsulları ilə də məşhur olmuşdur. Tarix və etnoqrafik materialların təhlilində bostançılıq Naxçıvanda çox qədim və geniş yayılmış təsərrüfat sahələrin biri kimi göstərilir. Bu təsərrüfat sahələri o qədər geniş yayılmışdır ki, yay və payız aylarında əhalinin qida rasionunda bostan bitkiləri mühüm yer tutmuş və bu gündə də tutmaqdadır. Bostan məhsullarının becərilməsində xalqımız uzunmüddətli müşahidələr aparmış, ənənəvi təsərrüfatla bağlı təqvim də yaratmışdır. Bostançılıq təsərrüfatında "bostançının kar dövrü", "qovunun tutma vaxtı", "peşara dövrü" və s. kimi xalq arasında dövr, vaxt anlayışı mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, Naxçıvanda əhali arasında bostan dedikdə daha çox qovun, qarpız, şamama becərilən yer nəzərdə tutulur.

Bostançılıq təsərrüfatında əsas işlərdən biri bostan bitkilərinin ilin hansı dövründə əkilməsidir. Söyləyicilərin verdiyi məlumata görə, bostan bitkisi olan qovunu yazın 40-ı çıxandan sonra əkərlər. Digər bir məlumata görə, giləs yetişməmiş bostan əkininə çıxarlar. Ordubad bölgəsinin bəzi kəndlərində isə Aşıq-süddüyən dağının qarı gedəndə bostan əkərlər. Bütün bunlar göstərir ki, bostançılarımız yerli iqlim və təbii coğrafi şəraiti heç vaxt unutmamışlar. Əlverişli iqlim, münbit torpaq, ta qədim zamanlardan bu ərazilərdə neçə-neçə qarpız və yemiş növlərinin yetişdirilməsinə imkan vermişdir.

Naxçıvanda olmuş səyyahlardan E.Çələbi yazır ki, onların (naxçıvanlıların) bostanında çoxlu sayda sulu, dadlı qovun və qarpız olur [2, s. 44]. Tədqiq-

qatçı V.Qriqoriyev XIX əsrə aid tədqiqatlarında qeyd edir ki, Naxçıvan şəhərində, Əlinəcəy, Naxçıvan və Dəstə mahallarında bostan sahələri daha çox idi. Təkcə Naxçıvan şəhərində əhaliyə məxsus 20 xalvarlıq bostan sahələri var idi. Yarımca, Şıxmahmud, Tumbul, Xəlilli, Culfa, Saltaq, Noraşen, Nehrəm, Əbrə-qunus və s. kəndləri özünün bostan məhsulları ilə məşhur idi. 1828-ci ildə ancaq Naxçıvan dairəsində 50 xalvar sahəni əhatə edən bostanlardan yarım milyon ədəd qarpız və yemiş yığılmışdır [5, s. 90].

Ərazidə bostançılıq məhsulları içərisində qovunun “Ağcanabad”, “Ağnabatı”, “Əliabad”, “Tutmaqovun”, “Şineyvaz”, “Məltəmi”, “Əylisi”, “Şahtaxtı” və s. kimi növləri yayılmışdı. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, “Əylisi”, “Şahtaxtı” qovun növləri keçmişdə nəinki Azərbaycanda, hətta qonşu ölkələrin bazarlarına belə satışa göndərilmiş. Bu qovun növlərinin xüsusi üsulla becərilməsi geniş yayılmışdır.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, qovunun becərmə üsullarından biri “tutma” üsulu ilə becərilməsidir. Qovunun “tutma” üsulu ilə becərilməsi ilə əlaqədar olaraq xalq arasında “Tutmaqovun” adı ilə bilinən qovun növü yetişdirilmişdir. Ərazidə “Tutmaqovun”un yaylıq və qışlıq sortları da mövcud olmuşdur. Bu üsul Naxçıvan ərazisində Şahtaxtı və Nehrəm kəndlərində xüsusi ilə geniş yayılmışdır. Etnoqrafik materiallara görə, bu üsul ilə daha çox şirin qovun “tutarlar”. Bəhs etdiyimiz üsula görə, qovunun toxumunu torpağa salar (qoymaq), müəyyən vaxt keçdikdə qovun çiçək açıb, sonra qıra tökər (çiçək qovunun “burnunda” olardı), bu dövrdən sonra onu isladıb torpaqlayar, yarpağına büküb basdırırlar. Bostançılıq təsərrüfatı ilə məşğul olanların verdiyi məlumatlara görə, 10 qol saxlayar, 11-ci yarpaqdan sonra açılan gülü basdırırlar. Ona 40 gün su verməzlər və 20 gündən bir açıb qovunu günə verərlər. Qovun yavaş-yavaş böyüyür qıtmıt (bərkimək) olur. Bundan sonra onu taxtın üstünə sərilər [6, s. 161]. Bu qovun növü ilə əlaqəli İ.Şopen yazır ki, bu yemiş bütün Cənubi Qafqazda yetişdirilən ən dadlı və böyük qovun hesab edilir [7, s. 742]. Bostan-bitkiləri üç yarpaq olduqda seyrəldilir. Lazım gəldikdə isə əlaq edilərək dibləri doldurulur və vaxtaşırı suvarılırdı. Əgər adi qayda ilə becərilən yemiş bostanının hər hektarından 200 sentner məhsul alınırıdısa, tutma üsulu ilə yetişdirilən qovun sahəsində məhsuldarlıq 250 sentnerə çatırdı. T.Babayev XIX əsrə aid bir mənbəyə əsaslanaraq yazır ki, Əliabad kəndinin əhalisi ildə becərdiyi 2000 pud tutma qovundan 400 gümüş manat (1 pud 25 – qəpikdən) qazanırdı [1, s. 171].

Onu da qeyd edək ki, yemişin tutma üsulu ilə yetişdirilməsi Naxçıvan ərazisi üçün səciyyəvidir. Bostançılarımız qeyd edir ki, qovunun yetişdirilməsinin bir üsulu da odur ki, qovunu səhəngin içərisində yetişdirərdilər. Bu zaman günəş istisi ona az toxunur, yəni qovunu günəş istisi yetişdirmirdi. Belə olduqda qovun həm dadlı olardı, həm də qurdlanmazdı. Qovunun “Şineyvaz” və “Ağcanabad” növlərini qış üçün tədarük də görərdilər. Bunun üçün qovunu tağlı qırmaq məqsədə uyğun hesab edilirdi. Bundan əlavə milağ üsulu və qax halına salınmış vəziyyətdə də qovunu qışa saxlamaq mümkün olmuşdur.

Suvarma sisteminə gəldikdə isə bostan bitkilərinə verilən su “bel ağzı suyu” adlanır. Bu onunla bağlıdır ki, belin ağzı enliyində su ilə bostan suvarmaq olar. Əgər su çox olarsa, onda bostanın tağlarını yuyub aparar, bu el arasında “selləmə” adlanır. Bostanın suvarılmasındakı ilk suya “vər” suyu deyilir. İkinci su “gül” suyu, üçüncü su isə “məhsul” suyu adlanır. Ordubad rayonunun Gənzə kəndində informatorların verdiyi məlumata görə, burada qovuna verilən birinci su “qarışqa” suyu, iki yarpaq olanda verilən ikinci suya “qaravul” suyu, üçüncü suya isə “qıra” suyu deyilir. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvanın bəzi yerlərində bostana verilən sular müxtəlif adlarla bilinməkdədir. Ömrünü-gününü əkinçiliyə bağlayan ağsaqqallarımız söyləyirlər ki, bostan bitkiləri günün istisində suvarılsa, bu halda bitkilər öz dadını itirər, bəzən acı da dadar. Ona görə də bostan gün qızanadək suvarılmalıdır. Təcrübəli bostançılar suvarma işinə xüsusi diqqət verir, bostan suvararkən iqlim şəraitini də hökmən nəzərə alırdılar. Bununla əlaqəli tədqiqatçı Ş.Həsənov yazır ki, bostançılar arasında nə yağışdan əvvəl nə də yağışdan sonra bostanın suvarılması məqbul sayılmazdı. Adətən yağıntı həm bostan xəstəliklərinin (çor, şir) artmasına, həm də alağ otlarının dirçəlməsinə şərait yaradırdı (3, s. 101).

Xalq arasından topladığımız materiallardan aydın olur ki, bölgədə bostan məhsulları içərisində xüsusi yer tutanlardan biri də qarpızdır. Qarpızı əkmək üçün ilk növbədə torpağı şumlayar, sonra toxum əkməmişdən (salmamışdan – A.O) qabaq “arat” suyu verilir, o, bu zaman keşə gəlir, sonra toxumu torpağa salardılar. Bu vaxt deyərlər ki, toxum qaysağa düşür. Bundan sonra vər qoyulur. Xalq arasında bununla əlaqədar belə deyim var ki, “bostanı vər, arvadı ər saxlayar”. Qarpız bitkisindən toxumluq qarpız əldə etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir. Toxum tutmaq üçün tağın uc tərəfindəki qarpızı (bicəyinə olduğu üçün ondan toxum çıxmaz) qırır, ondan sonrakı qarpızı isə toxumluq saxlayırlar. Xalq arasında buna “həqqi” deyirlər. Bu cür qarpızlar bostanın “bəhərə” düşdüyü dövrdən ciddi qorunur, səy edilir ki, onların toxumu əldən çıxmasın. Ərazidə “Xunu”, “Çillə”, “Vayxır”, “Pürəcuvar” adı ilə bilinən xüsusi qarpız növləri yetişdirilmişdir. Bu qarpız növləri bir-birindən dadına, ölçüsünə, keyfiyyətinə, çəkisinə, saxlanma müddətinə görə fərqlənirdilər. Bu gündə qədim zamanlardan bəri mövcud olan bir el deyimi xalq arasında işlədilir: “Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı!”.

Naxçıvandan toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına görə, Naxçıvan bostançıları “Çillə qarpızı”nı xüsusi diqqət yetirmişlər. “Çillə qarpızı”nı tam yetişməyə qoymaz, “sütül qoparardılar”, yəni bir az tez qıradılar. Çünki, tez yetişəndə “içi düşür”, onu saxlamaq olmur. Dəri saxlayarkən bu qarpızı hər 10 gündən bir o üz, bu üz çevirərdilər. “Çillə qarpızı” xalqın adətlərində, mənəvi dünyasında özünəməxsus yer tuturdu [3, s. 101]. “Çillə qarpızı” nişanlı qızların Çillə bayramında xonçalarının bəzəyi, olmazsa-olmazı olurdu. Çillə gecəsi hər bir evin süfrəsini bəzəyərdi.

Bostan bitkilərini ərkən əsas məsələlərdən biri də onu müəyyən ziyan vericilərdən və xəstəliklərdən qorunması olmuşdur. Xalq arasından toplanmış etnoqrafik məlumatlara görə bostanı ziyan vericilərdən və xəstəliklərdən qorumaq üçün pendir suyunu, sabunla yuyulmuş paltar suyunu (ərovu) götürüb əl ilə və yaxud süpürgə ilə bostandakı tağların üzərinə çiləyərtilər və yaxud külü götürüb tağların üzərinə səpərdilər. Bununla da bostan bitkilərinin ziyan vericilərdən asanlıqla qorunması mümkün olurdu.

Əkinçiliklə məşğul olan söyləyicilər qeyd edir ki, elə ki, bostanda məhsullar yetişdi (iyul, avqust ayı) bundan sonrakı dövr bostançılıq təsərrüfatında “bostançının kar dövrü” adlanır. El arasında bu onunla izah edilir ki, məhsul artıq yetişdiyi üçün bostançı özünü karlığa, eşitməməzliyə vurardı ki, birdən onu çağıraraq qovun, qarpız istəyərlər.

Bostançılıq təsərrüfatına uyğun olaraq xalq təqvimində sentyabr ayı “bostanın pozulması dövrü” adlanır. Bostan pozulan vaxtı qohumlara, qonşulara pay verərdilər. Seyidlərə isə xüsusi pay tutardılar. Belə bir deyim var ki, hər şeyin ağı, yaxşısı seydiləridir. Xalq arasında bostan payı verməyənlər haqda belə bir deyim də mövcuddur.

Gedər bostan qırası,
Qalar üzün qarası.

Yəni bostan pozulub qurtarar, pislik insanın özünə qalar.

Bostan pozularkən qarpızın və yemişin balacalarına, tam yetişməmişlərinə dəyməzdilər. Nəzərdən qaçıb kolların arasında qalanlarda olurdu. Bostançı bostanını pozub oradan çıxandan sonra uşaqlar gedib qalanları, gözdən yayımanları yığardılar. Bu “peşara” adlanırdı. Deyərdilər ki, peşaranın dadı özgədir [4, s. 75].

Bostan pozulan zaman qovun, qarpızın balacalarını seçib şoraba (şorava), (turşu A.O) qoyardılar.

Onu da qeyd etmək ki, bostançılıq təsərrüfatında ənənəvi qovun və qarpızlarımız aradan çıxmış, yaşlı nəsillərin yaddaşlarında yalnız adları qalmışdır. Bunun qarşısını almaq üçün ənənəvi üsulları qoruyub saxlamalı, xalq seleksiyasına diqqət yetirməliyik.

Bostan-tərəvəz məhsullarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ərazidə xiyar, lobya, turp, kök və s. bitkilər də xüsusi yer tutmuşdur. Bu bitkilərin də becərilməsində, suvarılmasında, yığılmasında xalqımız uzunmüddətli müşahidələr aparmış, xalq təqvimi əsasında bu təsərrüfat sahələrini qurmuşlar.

Yuxarıda sadaladıqlarımızdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xalqımız qədim dövrlərdən başlayaraq günümüzədək təsərrüfat sahələrini inkişaf etdirmək, səmərəli məhsul əldə etmək üçün xalq təqvimindən yararlanmış və bununla bağlı xüsusi mərasimlər təşkil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev T. Naxçıvan: ənənəvi əkinçilik və müasirlik / Naxçıvan bu gün isla-

- hatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s. 163-173.
2. Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
 3. Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomendir. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 224 s.
 4. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
 5. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
 6. Orucov A. Xalq təqvimi: adətlər, inanclar, mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 200 s.
 7. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, 1231 с.

Асеф Оруджев

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О БАХЧЕВОМ ХОЗЯЙСТВЕ (на основе материалов Нахчывана)

В статье привлечены к исследованию традиционные вопросы ведения бахчевого хозяйства в обладающем древней земледельческой культурой Нахчыванском регионе. Во время исследования был выявлен распространенный в Нахчыванском регионе сорт дыни «Тутма говун». Выявлено, что такое название было дано сорту народом из-за того, что эти дыни выращивались особым способом – «тутма».

Кроме того, также были зарегистрированы распространенные в Нахчыванском регионе сорта арбузов «Хуну», «Чилля», «Вайхыр», «Пюрджувар».

Ключевые слова: *Нахчыван, традиция, сельское хозяйство, бахчеводство, арбуз, дыня.*

Asaf Orujov

SOME NOTES ON MELON-GROWING (on the basis of the Nakhchivan materials)

The traditional issues of watermelon cultivating in the Nakhchivan region possessing ancient agricultural culture are brought to the study in this paper. During the study has been identified the melon variety "Tutma govun", common in the Nakhchivan region. It is revealed that the name has been given

to the variety by the people because of the fact that these melons are grown by a special “tutma” method.

In addition, also have been registered watermelon varieties of “Khunu”, “Chilla”, “Vaykhyr”, “Pyrjuvar” common in the Nakhchivan region.

Key words: *Nakhchivan, tradition, agriculture, melon-growing, watermelon, cantaloupe.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Qadir Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinrzayev@gmail.com

NAXÇIVANLILARIN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ ZƏNGİ TÜRKLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan ərazisində yaşadıqları Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən indiyə qədər araşdırılmamış Zəngi boylarından bəhs olunur. Bu yazıda qədim Naxçıvan və ümumtürk arealının coğrafi adlar sistemində öz izlərini yaşadan Zəngi türkləri ilə bağlı yer adları etimoloji yöndən izah olunur. Bu adlarda dil ünsürləri onların tarixi səhnəsinə çıxdıqları dövr və mənsub olduqları ərazilər də geniş tədqiq edilir. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında "Zanq" köklü məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: *Zəngi, Sanqi, Zanqli, Skif, Sak, etnoykonim.*

Bir çox qaynaq məlumatlarında Naxçıvan ərazilərində məskunlaşması tarixi m.ö. I minilliyin əvvəllərinə aid olub, antik tarixçilərin əsərlərində yer alan və bu ərazidə əhalisinin etnogenezinə əsaslı yeri olan tayfalardan biri də, Zəngi tayfaları olmuşdur. İlk dəfə tarixi, ərazisi, Naxçıvanla bağlılığı, sistemli şəkildə tərəfimizdən tədqiq olunan bu tayfalar bəzi tədqiqat materiallarında ayrıca bir türk boyu olduğu göstərilərsə də, onların Naxçıvanla bağlılığı məsələsi tam tədqiq edilməmiş, zəngilərin adı ilə bağlı oykonimlər üzərində elmi semantik struktur təhlillər aparılmamışdır. Halbuki, tarixi məlumatlarda bu tayfaların Araz axarları, Urmiya hövzəsi və Göyçə, Van gölləri arasında məskun olduqlarına dair xeyli tarixi məlumatlar mövcuddur. Biz bundan öncəki yazılarımızda da tarixi faktlara istinadən göstərilən coğrafi məkanın qədim Naxər torpağı olduğunu söyləmiş və bu ölkənin m.ö. III minilliyə dair xəritəsini tarixi faktlara istinadən tərtib etmişik [19, s. 108].

Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində xüsusi yeri olan Q.Qeybullayev təhrif edilmiş tariximizə və etnogenezimizə dair xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Qeyd edək ki, sovet ideoloji siyasətində türklərə qarşı "gəlmə", "irandilli" konsepsiyalarına ilk elmi təkziblər məhz ona aid olmuşdur. Buna baxmayaraq nədənsə onun yazılarında Zəngi tayfalarının adı

çəkilməmişdir. O, xeyli sayda prototürk tayfaları ilə bağlı məsələlərə toxunaraq öz monoqrafiyalarında Zəngəzur, Zəndqdağ, Zunud etnotoponimlərinin adını çəksə də, bu adların Zəngi tayfalarına aid olduğu haqda heç nə yazmamışdır [13, s. 98, 141, 473].

Toponimikaya dair yazılarda da biz bu istiqamətdə hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Yalnız Azərbaycan alimlərindən F.Ağasioğlu, Y.Yusifovun tədqiqatlarında bu tayfalarla bağlı məlumatlara rast gəlirik. Qeyd edək ki, Zəngi tayfa adının mənası və mənşəyinə də diqqət yetirilməmiş sözün mənası açıqlanmamışdır. Lakin tayfa adının tarixi proseslərdəki ittifaqda olduğu tayfa birliklərini və adın quruluşunu təhlil edərək biz bu tayfaların Sak türklərinin varisləri olub, adlarını da Sak türk tayfa adından götürdüklerini düşünürük. Biz adın -nq qoşa samit birləşməsində Sanqi-Zəngi şəklində işləndiyini görürük. T.Əhmədov -ng/nq birləşik səsini ən ilkin səslərdən hesab edir və buna dair nümunələr göstərir [6, s. 261]. Tarixi məlumatlarda Zəngi boyları Saklarla bərabər göstərilir və onlar ərazicə eyni arealda məskundurlar. Biz qədim tayfaların adlanma ənənəsində mifik dünyagörüşün, tanrı adları ilə adlanmanın – nominasiyanın əsas amil olduğunu görürük [19, s. 19]. Sak tayfa adının da Kas tanrısı Sax adından gəldiyini yuxarıda qeyd etdik və qaynaqlarda bu tanrı kaslara aid olaraq göstərilir [11, s. 62]. Əgər diqqət etsək, -nq qovuşuq samiti olmazsa, Zəngi tayfa adında da Sax adının qaldığını görürük. Qədim türklərdə isə sax/saq/saç sözü “ışığı verən”, “nur saçan” mənasını daşımaqla işıqla bağlı idi [4, s. 479]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dilimizdəki “ışığı” sözü də saq-sıq sözünün əvvəlinə -i saiti artırılmaqla yarana bilər.

Bəs bu tayfa adı tarixi qaynaqlarda, eləcə də tədqiqat əsərlərində hansı ərazilərdə, hansı xalqa məxsus tayfalar kimi verilmişdir? Bu problemlə bağlı mənbələrə diqqət etdikdə maraqlı faktlarla qarşılaşırıq.

Tarixin “atası” sayılan Herodot öz məlumatlarında Zəngi tayfalarını “Zanqlı” kimi göstərməklə, onların Siciliya adasında yaşayan gəlmə tayfalar olduqlarını yazır. Bu tayfaların Zanqlı şəhəri olub, o şəhərdə (müasir Messin) yaşadıklarını yazan müəllif, zəngilərin Daranın təzyiqi ilə Siciliya adalarına köçdüklərini orada skiflərin atası çar Skif tərəfindən işğal olunaraq ağır vəziyyətə düşdüklerini, Hippokratın onlara yardımını və s. təsvir edir. Məlumatda zəngiləri öz təsiri altına alan Skifin Daranın adamı olduğu, onun yanına gəlib ondan samosların əlindən qurtulmaq üçün kömək istədiyi kimi məlumatlar da qeyd olunur [10, VI 22-24].

Azərbaycan xalqının tayfalarını əsasən “iranmənşəli” kimi verən İ.M.Dyakonovun yazılarında Zəngi tayfaları Herodotun göstərdiyi tarixi proseslərdən də əvvəl, m.ö. VIII əsrdə Urmiya ətrafında məskun olan xalqlar kimi təqdim olunur [5, s. 197-201]. Bildiyimiz kimi m.ö. VI əsrin sonu (556) və V əsrin əvvəllərində Kir və Daranın hakimiyyət dövrləri olmuşdur [25, s. 21, 26]. Zəngi tayfalarının bir qisminin Siciliya adasına köçməsi məcburiyyəti isə mənbələrdə Assur çarı Tiqlatpalasarin siyasi dönəminə (m.ö. 735-ci ildə) təsadüf

edir. Assur qoşunları Urmiya gölü hövzəsini işğal etdikdən sonra Tiqlatpalasar bu əraziyə başqa ölkələrdən əhali köçürməklə bərabər bu ərazidəki kuti, budi, illili, sangilli-Zəngi və s. tayfaların bir qismini başqa ərazilərə qovur [26, s. 256]. Herodotun Siciliya adasındakı proseslərdə Zəngilər haqqındakı məlumatları bu siyasi hadisə ilə tamamilə üst-üstə düşür (F.R).

Bu tayfa adı ilə bağlı məlumatlara diqqət etdikdə biz tədqiqatlarda onların yalnız xaç yürüşləri ilə bağlı tarixi proseslərdə xatırlandıklarını görürük. Bununla yanaşı Qafqazda X-XIX əsr hadisələrini şərh zamanı Abxaziyada Ubıx tayfaları haqqındakı tarixi məlumatlarda da biz Zəngi tayfalarının adına təsadüf edirik.

Bu cür yazılar Y.Potoski, İ.Quldenştet, V.İ.Voroşilov kimi tədqiqatçıların yazılarında qeyd alınır. Onlar Zəngi boylarının alanlar içərisində Ubıx, Tubi tayfaları ilə yanaşı Qara dəniz ətrafında Axın çayı vadisində göstərilir. Burada ubıxlar (abxazlar) zəngilərlə bərabər şərq Bolqar tayfalarına aid olan tayfalar kimi verilir və bunların adını daşıyan toponimlər göstərilir [23, s. 19-22].

“Böyük Sovet Ensiklopediyası” kitabının məlumatları da bu istiqamətdən xeyli əhəmiyyətlidir. Kitabın “Tamirranın qeydləri” bölməsində Qafqazın cənubundan Kamışlara qədər olan ərazinin Zəngi adlandırıldığı və onların bir Saka (kitabda Şaxa) tayfası olduğu haqda məlumat verilir [2, s. 113]. XIX əsrin ortalarında Ş.B.Naqmov tərəfindən yazılan “Adıgey xalqının tarixi” kitabında isə Yunan və İtaliyan mənbələrinə istinad olunmaqla Zəngi (kitabda Zanxi-Zexi) tayfalarının eləmlərlə qonşu olduğu, Dön çayından Azov dənizinə qədər olan ərazilərdə məskunlaşdıqları göstərilir [18, s. 19-25]. Əgər bu məlumatlara diqqət etsək, burada tayfanın adı yalnız hər hansı bir tarixi proseslə bağlı qeyd olunur ki, bu da məlumat xarakteri daşıyır və tayfaların dili, hansı mənşədən gəlməsi və ərazisi haqqında tam məlumat vermir.

Biz m.ö. V-II minilliklərdəki tayfalardan məlumat verərkən bu istiqamətdə F.Ağasioğlunun xüsusi xidmətlərindən də bəhs etdik. Məhz bu problemə, bu siyasi dövrə ayrıca məqalə həsr edən görkəmli tədqiqatçı xeyli sayda mənbələrə diqqət edərək, Assur yazılarında Zəngi tayfalarının Arazdan aşağı Urmiya gölündən qərbdə “Sanqbuti” adda ayrıca ölkəsinin olduğunu, bu göldən aşağıda da bu boyların yaşadığını qeyd edir. Bundan sonra müəllif, bu tayfa adları ilə Makunun güneyi və İrəvan yaxınlığından axan Zəngi-Mur və Zəngi çaylarının adlarını göstərməklə bu axarlar boyu Zəngi boylarının məskun olduqlarını yazır. Digər mənbə məlumatlarına da diqqət edən F.Ağasioğlu, m.ö. VIII əsrdə (738-ci il) Tiqlatpalasarın yazılarında Sanqilli-Zəngi tayfalarının adının çəkildiyini göstərir [3, s. 68-69].

Biz Urartu dövləti haqqındakı məlumatlarda Araz çayının bir qolu olub duzlu Göyçə gölünə (kitabda Sevan) tökülən Zəngi çayı adı ilə qarşılaşırıq. Rus siyasəti ilə bu ad kitabda Zəngi sözündən sonra Razdan çayı kimi verilir. Burada Urartu çarı II Rusa dövründə onun bu çaydan Ararat vadisinə kanal açdığı göstərilir. Təbii ki, çayın adı bu hövzədə yaşayan Zəngi tayfalarının adını daşı-

yırdı və bu m.ö.VII əsrə əhatə edirdi. Bu mənbə eyni zamanda Sakariyanın qədim adının da Sanqri kimi göstərir ki, bu da “Zəngi əri” mənasındadır. Bu ərazidən pitekanthrop dövrünə aid arxeoloji nümunələrin aşkar edildiyi də göstərilir [24, s. 22, 513, 523].

Bundan əvvəlki bir sıra yazılarımızda istər tayfalarımız, istərsə də yer adlarımıza qarşı ermənilərin apardığı “tarixi düzəlişləri” – təhrif və saxtakarlıqları haqqında məlumat vermişik. Bu siyasi tarix oyunu qədim Alban-türk tarixçilərinin əsərlərinin tərcümələrində də davam etdirilmişdir. Alban tarixçisi K.Gəncəlinin “Alban tarixi” kitabındakı (Rus işğalından sonra bu kitab “Erməni tarixi” kimi təqdim olunur – F.R.) XI-əsr səlcuqların Azərbaycana yürüşü ilə bağlı məlumatlarda qədim İrəvan xanlığı ərazilərinin bu işğal altında qaldığına dair məlumat verilir və Zəngəzur bölgəsində Ərdiş (kitabda Ədas) ərazilərinin hələ də Zəngi tayfalarının nəzarəti altında olduğu göstərilir. Qeyd edək ki, bu mənbədə ərazinin Naxçıvana məxsus (kitabda Vaspurakan), Ərgəz, Muş, Əlincə, Zəngəzur və s. bölgələrində də Zəngi tayfalarının yaşadığı qeyd olunur. Burada Zəngilan (kitabda Zəngian) böyük şəhər kimi, Zəngi Tenqri-Tanrı abidəsi isə Sanain yazılışında təhrif olunmaqla təqdim olunur [9, s. 27, 80, 215, 224]. Alban tarixinə dair kitablarda biz ermənilər tərəfindən türk adlarının bu cür təhriflərinə rast gəlirik. “Alban xronikası” əsərinin müəllifi M.Qoş Albanit-yada XII əsr siyasi hadisələrini təsvir edərkən burada xeyli miqdarda toponimik adlarla yanaşı Naxçıvana aid Araz, Xalınjakar (Əlincə) və zəngi tayfa adını daşıyan Zəngan şəhərinin də adını göstərir [15, s. 247].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, V.A.Parsamyan XIX əsrə dair siyasi hadisələri şərh edərək növbəti dəfə tarixi təhrif edib yazılarında 1805-ci ildə Qarabağın Zəngəzur, Qafan, Meğri daxil olmaqla Rusiyaya birləşdirildiyini, yeni gələn ermənilərin daha çox Zəngəzur, Zəngibasar ərazilərində yerləşdirildiyi haqqında məlumat verir [20, s. 23, 51].

Azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı olmuş bir qrup tayfalarla yanaşı Zəngi tayfaları İ.Əliyevin yazılarında da yer alır. O, xalqımızın bu qədim mədəniyyətinin ilk inkişaf dövrü və formalaşması mərhələsini əski prototürklərlə bağlayaraq Azərbaycan türklərinin ümumtürk arealında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrin mərkəzində olduğunu, ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynadığını yazır. Azərbaycan türklərinin ümumtürk tarixində əsaslı şəkildə iştirakını və gücünü qeyd edən müəllif, ərazidə avtoxton sakinlər (yerli sakinlər) olmuş prototürk etnosları subartu, lulu, quti, turuk, kuman, az, kəngər, kassi, sak və s. tayfalarla yanaşı Zəngi tayfalarının da adını çəkir, onların m.ö. minilliklərdə yaşadıklarını qeyd etsə də, dəqiq tarix göstərmir [1, s. 86].

Bəzi qaynaqlarda qərb və cənub qərb Urmiya sahillərində m.ö. III minillikdə Quti tayfa ittifaqından məlumat verilir. III minilliyin II yarısında bu ittifaq dövlət kimi formalaşır, şumerlərlə ittifaqa qoşulur və akkadların işğalı əleyhinə birləşdikləri göstərilir. Burada Quti dövlətində ittifaqda olan subarti,

türükki, kuman, bars, böri qarqar, asər-azər tayfaları ilə yanaşı zəngi tayfalarının da adı çəkilir. Quti dövlətinin 91 il 40 gün yaşadığı paytaxtının isə Kərkük olduğu göstərilir [27].

Bütün bu tarixi məlumatlara və tədqiqatların nəticələrinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Zəngi tayfaları III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən tarix səhnəsində olmuş protoazərbaycanlılar idi və onların ana yurdu Urmiya sahilləri Araz boyu axarlar olmuşdur. Daha sonra onlar da digər türklər kimi şimala doğru yayılaraq Kiçik Asiya-Anadolu, Don çayı, Qara dəniz və Qafqaz dağlarına qədərki ərazilərdə müəyyən qruplar kimi məskunlaşmış, toponimik adlarda öz izlərini qoymuşlar. Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində Zəngi tayfalarıyla bağlı məntəqə qəsəbə adlarına biz XI-XIV əsrlər K.Gəncəli, H.Qəzvinli, F.Xuncu və b. yazılarında Zəncian-Zəngilan, Zənciyan, Zəncan [6, s. 21-25], digər mənbələrdə Bütöv Azərbaycan ərazisində Zəncan, Zəngilan, Zəngəzur, Zəngələ, Zəngənə, Zəngibasar, Zəngişanı kimi xeyli sayda təkcə məntəqə adları bu tayfa adının izlərini daşımaqdadır (Az. SSR QT lüğəti, 47-48). Qeyd edək ki, Zəngilan şəhəri ətrafında arxeoloji nümunələr m.ö. II minilliyin əvvəllərinə aid edilir [16, s. 389].

Naxçıvan ərazisindəki bu adlarla bağlı etnoykonimlərdəki qədim türk dili elementləri də bu tayfaların göstərilən tayfalarla ittifaqda eyni mifik təfəkkürə və adət-ənənəyə mənsub olduqlarını sübut edir.

Zəngi. Birbaşa Zəngi tayfasının adından yaranan bu məntəqə adına 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisi tərkibində olan İrəvan qəzasının, İrəvan nahiyəsində rast gəlik [7, s. 159].

Zəngiyan. Xanlıqlar dövrü sənədlərə düşsə də, 1590-1728-ci illərin sənədlərində qeydə alınmayan bu məntəqə, Şərur və Sürməli mahallarının birgə verilmiş 40 məntəqəsindən birinin adı olaraq göstərilirdi [12, s. 70]. “Zəngi” adı ilə eyni quruluşda olan bu adda yalnız -an mənsubluq şəkilçisi və -y bitişdirici samiti əlavə olunub. Ad “Zəngilərə məxsus” kənd mənasında açıqlanır.

Zənəbi. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində göstərilir [7, s. 169]. Adda türk dillərinə xas olan -nq qovuşuq samitini və i~ə, p~b səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, bu ad Zəngi+pi şəklində bərpa olunur. Belə adlanma üslubu isə türk tayfaları arasında pi – “bəy” qədim türk sözü ilə Su+bi – “Şu bəyi”, Kas+pi – “Kas bəyi”, Sil+bi – “Sul bəyi” kimi prototürk boylarının adlanma üslubunu təkrar edir. Məntəqə adı göstərilən adların semantik quruluşuna uyğun “Zəngi bəyi” mənasında izah olunur.

Zəncirli. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində qeydə alınır [7, s. 172]. Təbii ki, “Zəncir” sözü ilə heç bir kənd adı adlanmır. Burada biz ümumtürk arealında zəncir-gingir, çincir kimi sözlərdəki kimi türk dilləri üçün xarakterik g~c səsəvəzlənməsini izləyirik [8, s. 1018-1019] və məntəqə adı bu şəkildə təhrif olunmuşdur. Biz adın “Zəngi əri”

mənasında olub sonradan “Kəngərli” adı kimi “Zəngərli” kimi formalaşdığını düşünürük.

Sənqovit. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ad Zəngi tayfa adı, olub **g̃zq** səsəvəzlənməsi və vit/bat – “ölkə yurd məkan yer”, mənalı qədim türk sözü ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdəki “Sanqibuti” adını olduğu kimi təkrarlayır [21, s. 221, 284]. Məntəqə adı xaraba kənd kimi 1590-cı ildə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində rast gəlinir [7, s. 161]. Ad “Zəngi yurdu” mənasında izah olunur.

Səng. Zəngi tayfa adından -i samitinin düşümü, **z̃s** səsəvəzlənməsi ilə qeydə alınan bu məntəqə adı, 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsində qeydə alınır [7, s. 166]. Məntəqə adı birbaşa tayfa adını daşımaqla etnooykonim kimi formalaşmışdır. Xələc, Sak, Xəzər, Oğuz tayfa adları ilə sabit şəkildə yaranan məntəqə adları ilə eyni quruluşdadır.

Zəngibasar. Bu məntəqə adı 1590-1728-ci illərin sənədlərinə düşməmiş 1820-ci ildən başlayaraq əraziyə ermənilər köçürülməklə Naxçıvana aid Vedi nahiyəsində yerləşmiş, sonralar rayon olsa da, 1953-cü ildə adı dəyişdirilib “Masis rayonu” adlandırılmışdır [22, s. 42]. Zəngi tayfa adı və **bas** – “baş” [14, s. 72], ər – “igid” sözlərindən yaranan bu ad “Baş Zəngi ərleri” mənasını daşıyır.

Zəngilər. Zəngibasar rayonundakı qaynaqlara düşməyən bu kənd adı da kəndlər siyahısında olmaqla eyni tarixi prosesin qurbanı olmuş, adı “Zorak” şəklində dəyişdirməklə tarixi kökümüzdən uzaqlaşdırılmışlar. Qeyd edək ki, 1820-1991-ci ilə qədər qədim Naxçıvan ərazisi olan İrəvan nahiyəsində 668 kəndin adı dəyişdirilmiş, 254 kənd tamamilə məhv edilmişdir [22, s. 7-42, 43-54]. Təbii ki, ermənilər bu adları əmələ gətirən qədim tayfa adlarımızı və dil elementlərimizi də tarixdən silməyə çalışmışlar. Lakin bu adlar qədim qaynaqlarda qalmaqdadır.

Zəncan. Bu məntəqə adı 1724-cü ilin sənədlərinə aid məlumatlarda Naxçıvan ərazisinə daxil olan Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Məscidiyan və Yumrudaş kəndləri arasında qeydə alınır [7, s. 40]. Bu məntəqə adı -i saitinin düşümü ilə Zəngi tayfa adı və -an mənsubluq şəkilçisindən formalaşmaqla, “Zəngilərə mənsub” yurd, məntəqə mənasında izah olunur.

Zəngər. Bir adı da Sənkər olan bu məntəqə adı 1727-ci ilin məlumatlarında Naxçıvan sancağına tabe olan Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyəsində Pul və Ərikli kəndləri arasında qeydə alınır [17, s. 33]. Bu adda -i saiti düşmüş və məntəqə adı Zəngi tayfa adı ilə ər – “igid, kişi, ər” sözlərindən yaranmaqla “Zəngi əri” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Tərəfimizdən ilk dəfə verilən bu adların etimoloji izahında tayfa adlarını formalaşdıran **pi**-“bəy”, **vit/bat** – “ölkə, yurd”, **uru/uri** – “övlad, oğul”, **ər** – “igid, kişi” prototürk dil elementləri asər, kuti, lulubəy, türükki, subarti və s. tayfaların şəxs və toponimik adlarında da təkrarlanır. Qeyd edək ki, **i̇zə**, **p̃z̃b**, **g̃z̃z**, **g̃z̃q**, **z̃s** kimi türk dillərinə məxsus səsəvəzlənmələr **-an** “mənsubluq”

şəkilçisi, **-nq** qovuşuq samiti, bu tayfaların eyni dilə və mənşəyə mənsub olduğunu bir daha sübut edir.

Bütün bu qaynaq, mənbə məlumatlarını, tədqiqatlardan və müqayisəli təhlillərdən ortaya çıxan nəticələri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Zəngi tayfaları m.ö. III-I minillikdə kassi, subartu, kuman, as, lulubəy, kuti, türük, kəngər, sak, budi prototürkləri dövründə tarix səhnəsində olmuşdur;

2. Bütöv Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmaları Araz boyu və Urmiya hövzəsindən m.ö. I minillikdəki siyasi proseslərlə bağlı tarixi köçləri ilə olmuşdur;

3. Bu türk-Azərbaycan tayfa adı kasların Sax tanrısı adından gəlməklə türk dillərinə xas **ng** qovuşuq samiti ilə “Sang-Zəngi” kimi formalaşmışdır.

4. Qədim Naxçıvan ərazisində də bu tayfalar məskunlaşmaqla, məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев, И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
2. Большая советская энциклопедия Москва: Советская энциклопедия, 1977, 624 с.
3. Cəlilov F.A. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э., Москва: Наука, 1956, 485 с.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1991, 312 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
9. Киракос Гандзакечи. История Армении–Албании. Пер. и комментарий Л.А.Ханларяна. Москва: Наука, 1976, 357 с.
10. Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
11. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
12. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
13. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.
14. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, Ankara: Basım-evi, 1985, 887 s.
15. Moisey Kalankatuklu. Alban tarixi, Mixtar Qoş Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
16. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri, Bakı: Nurlar, 2013, 400 s.
17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
18. Ногимов Ш.Б. История Адыгейского народа. Москва: Москва Изд-во В. Секачев, 2012, 328 с.

19. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı., 2013, 529 s.
20. Парсамян В.А. История армянского народа. Ереван: Айастан, 1972, 398 с.
21. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. II, Москва: Наука, 1978, 349 с.
22. Tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı: Təhsil, 2006, 91 s.
23. Ворошилов, В.И. История убыхов: Очерки по истории и этнографии. Майкоп: ОАО “Афиша”, 2006, 371 с.
24. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
25. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.
26. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ ЗАНГИ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНЦЕВ

В статье говорится о племенах Занги, проживавших на территории Нахчывана, которые до сих пор не были изучены азербайджанскими и тюркскими учеными. Здесь с этимологической точки зрения объясняются топонимы, связанные с тюркскими племенами Занги, оставившими свой следы в системе географических названий древнего Нахчывана и всего общетюркского ареала. Подробно исследуются языковые элементы в этих названиях, период их появления на сцене истории и принадлежащие им территории. В ходе исследования на основе источников и научных фактов доказывается, что в Нахчыванской, а также в общетюркской географии компонент, формирующий названия населенных пунктов с корнем «Занг» – это название одного прототюркского племени.

Ключевые слова: *Занги, Санги, Зангли, скиф, сак, этноойконим.*

Firudin Rzayev

ZANGI TURKIS IN THE ETHNOGENY OF THE NAKHCHIVAN PEOPLE

The paper tells about the Zangi tribes who lived in the territory of Nakhchivan in antiquity; these tribes have not yet been studied by Azerbaijani and Turkic scientists. Here, from an etymological point of view are explained the place names associated with the Turkic tribes Zangi who has left their mark on the toponymical system of the ancient Nakhchivan and the whole Turkic area. Language elements in these names, the period of their appearance on the history stage of and belonging territories are studied thoroughly. In the course of this

study, based on sources and scientific facts, it is proven that in Nakhchivan, as well as in the general Turkic geography, the component forming names of settlements with the root “Zang” is the name of a proto-Turkic tribe.

Key words: *Zangi, Sangi, Zangli, Scythian, Sak, etnooikonym.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naliyeva22@mail.ru

ATALAR SÖZLƏRİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN BİR NÖVÜ KİMİ (Naxçıvan dialektinin materialları əsasında)

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində işlənən frazeoloji vahidlər – atalar sözləri geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Atalar sözləri və məsəllər aid olduğu xalqın milli xüsusiyyətlərini, məşguliyyətini, təsərrüfat formalarını, adət-ənənələrini özündə əks etdirən zəngin dil materialı verir. Tədqiqat işində qeyd olunur ki, bəzən ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxmış, arxaiklaşmış frazeoloji birləşmələr dialekt və şivələrin leksikasında qorunub saxlanılır və Naxçıvan dialektinin özünəməxsus, onu ədəbi dildən fərqləndirən frazeologiyası Azərbaycan dilinin zənginləşməsində də mühüm bir mənbədir.

Açar sözlər: *ədəbi dil, dialekt və şivələr, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri.*

Frazeoloji vahidlər uzun zamandan bəri xalq içərisində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Bu dil materialından həm ədəbi dilin yazılı qolunda, həm də şifahi qolunda həmişə geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Frazeoloji vahidlərdən təkcə bədii üslubda yazılan əsərlərin dilində yox, eyni zamanda elmi üslubda yazılan əsərlərin dilində də geniş şəkildə və yaradıcılıqla istifadə edilmişdir.

Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir [6, s. 88].

Frazeologiya dilçiliyin gənc elm sahələrindən sayılır. Onun tədqiqi tarixi o qədər də qədimlərə gedib çıxmır. Dildəki sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsinin əsası fransız dilçisi Ş.Balli tərəfindən qoyulsa da, onun istər nəzəri, istərsə də praktik istiqamətdə sonrakı inkişafı rus dilçiliyi ilə bağlıdır. Bu da danılmaz faktdır ki, türk dilləri frazeologiyasının tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısı nəzəri cəhətdən rus dilçiliyinə əsaslanmışlar [9, s. 35].

Bir çox dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də sərbəst birləşmələrin – frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüş-

dür. Belə ki, bir çox söz sənətkarlarımızın yaratdığı frazeoloji vahidlər haqqında ayrılıqda danışılmış, qrammatika kitablarında frazeoloji birləşmələrin elmi əsasları verilmişdir.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən, ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqli olan frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi sahəsində də ilk addımlar atılmışdır, lakin bu sahədə görülməli işlər hələ də çoxdur. Naxçıvan dialekt və şivələrinin də frazeologiyasının öyrənilməsi bu baxımdan maraqlı və lazımlıdır.

Frazeologiya sözü həm dildə olan məcazi mənə daşıyan sözlərin məcmu-sunu, həm də bu qrup sözlərin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edən dilçilik elminin bir sahəsini ifadə edir.

S.Cəfərov yazır: frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiq obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr hələ də frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır [6, s. 88].

Frazeoloji vahidləri başqa qrup sözlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər haqqında da mülahizələr söylənilmişdir. Onların əsas xüsusiyyətləri haqqında söylənilmiş mülahizə, yürüdülmüş fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: Frazeoloji vahidlərin çox böyük əksəriyyəti üçün onu təşkil edən sözlərdən birinin və ya hamısının öz leksik mənasından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşması, mənə cəhətdən müstəqilliyini itirib, bir-birinə bağlanmış şəkllə düşməsi əsasdır.

Frazeoloji birləşmələr yüz illər boyu tədricən sərbəst birləşmə modelləri əsasında əmələ gəlir. Bu proses hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də davam etməkdədir. Frazeoloji vahidlər söz, birləşmə, cümlə tipli olduğu üçün onların əmələgəlmə prosesi də müxtəlif yollarla gedir. Məcazlaşma bütün səviyyəli frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətidir. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin yaranması haqqında dilçilikdə çox ətraflı danışılıb. Sərbəst söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər frazeologizmləşmə prosesində ilk nominativ mənasını itirib metaforik mənə qazanır və frazeoloji vahidə çevrilir. Cümlə tipli frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər və hikmətli sözlərin böyük rolu olmuşdur. Tam əminliklə demək olar ki, onların hamısı (məcazi mənə kəsb etməyən çox cüzi hissəsi istisna olmaqla) frazeologiyaya aid edilməlidir. Ona görə də biz ilk dəfə olaraq burada Naxçıvan dialektində işlənən atalar sözlərini frazeoloji birləşmə kimi tədqiqata cəlb etmişik.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu bir qədər mübahisəlidir. Lakin bütün bu mübahisələrə baxmayaraq bütün türk dillərində cümlə tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və istər ədəbi, istərsə də canlı danışığ dilində belə frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə edilir ki, bu vahidlərin böyük əksəriyyətini də atalar sözləri təşkil edir. Bu baxımdan dilimizdə olan frazeoloji birləşmələrin bir növü də atalar sözü və zərbi-məsəllərdir. “Atalar sözü xalq müdrikliyinin, xalq zəka və düşüncəsinin, xalqın həyatı

təcrübələrinin nəticələri, onun həyat fəlsəfəsinin xülasəsi olan qısa və dolğun, yığcam və mənalı aforistik ifadələrdir” [5, s. 5]. Qədim Göytürk abidələrində atalar sözləri sab/sav termini ilə adlandırılmışdır. Sonralar bu söz məsəl/makal, pənd şəklində işlənmişdir.

Müasir dövrdə də bir sıra türk dillərində (başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uygur) atalar sözü əvəzinə makal termini işlənir [7, s. 33]. Atalar sözləri qəlibləşmiş, yığcam, lakin dərin məna daşıyan, daha çox bir və ya iki cümlədən ibarət ifadələrdir. Şifahi danışığda atalar sözünə daha çox təsadüf edilir. Atalar sözləri istər folklorun, istərsə də dilin ən qədim layında, ən dərin qatında olan ifadələrdir. Bu mənada Naxçıvan dialektində də atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Buradakı atalar sözü və zərbi-məsəllərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənir. Lakin dialektə işlənən atalar sözləri ilə ədəbi dildə işlənənlər arasında fonetik fərqlər vardır. Bəzi atalar sözlərinin isə ədəbi dildən fərqlənən dialekt variantı işlənir. Bəzən Naxçıvan dialektində işlənən atalar sözlərində obyekt daha dəqiq olur. Ədəbi dildə isə daha ümumi olur. Məsələn: ədəbi dildə çox tez-tez belə bir atalar sözünə rast gəlirik: Hər kəs közü öz qabağına eşər. Naxçıvan dialektində isə bu atalar sözü belə işlənir: Ana ilə bala oturur, hərə közü öz qabağına çəkər.

Ümumxalq dilinin frazeologiyası müxtəlif ictimai-iqtisadi amillərin meydana çıxmasını aydın şəkildə əks etdirir. Frazeoloji vahidlər, o cümlədən atalar sözləri tərkibcə sabit və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğundan onlar dildə əsrlər boyu öz mənasını itirmədən yaşaya bilir. Ədəbi dilimizdə frazeologiya dilçiliyimizin bir sahəsi kimi müəyyən qədər öyrənilsə də, dialekt və şivələrimizin frazeologiyasının hələ də ciddi tədqiqata ehtiyacı var. Onu da nəzərə alsaq ki, bu cür şivə xarakterli sabit söz birləşmələri əsasən yaşlı nəslin nitqində qorunub saxlanılır, onların toplanıb tədqiq olunması bu gün olduqca əhəmiyyətlidir. Ədəbi dildə, digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialektinin də lüğət tərkibi atalar sözləri ilə zəngindir. Atalar sözləri öz quruluşuna görə də digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin növləri olan idiomlar, ibarələr söz birləşməsidir. Lakin atalar sözləri cümlədir. Bu cümlələr sadə və mürəkkəb ola bilərlər. Frazeoloji birləşmələrdən danışanda biz qeyd etmişdik ki, onlar məcazi məna ifadə edən birləşmələrdir və onları həqiqi mənalı sözlə əvəz etmək olur. Lakin hər hansı frazeoloji vahidin quruluşu genişləndikcə, yəni, o çoxüzvlük kəsb etdikdə onun bir sözlə əvəz edilmək ehtimalı azalır. Bu zaman onun ifadə etdiyi mənanı cümlə ilə izah etmək lazım gəlir. Buradakı sözləri yerindən oynatmaq, onların sırasını dəyişmək də həmin atalar sözünün təsir gücünü azaldır, mənaya xələl gətirir. Çünki bu cür birləşmələr milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmişdir. Atalar sözləri uzun əsrlərin məhsulu olub, təcrübədən çıxmış, çox böyük məna daşıyan, xalqımızın keçmiş həyatı, dünyagörüşü haqqında məlumat mənbəyidir. Onlar öz daxilində qoruyub saxladığı arxaizmlər və dialektizmlərlə xalq dilinin, dialekt və şivələrin ən güclü daşıyıcıları olaraq,

milli dil və təfəkkürümüzün yad təsirlərdən qorunub saxlanması da qiymətli mənbədir. Naxçıvanda işlənən atalar sözləri ədəbi dildəki atalar sözlərindən bəzən tərkibindəki cümlələrə görə fərqlənir. Məsələn: Ədəbi dildə belə bir atalar sözü var: Yarımadım odundan, kor oldum tüstüsündən. Naxçıvan dialektində bu atalar sözü: “İsinmədix' isdisinə, kor oldux tüsdüsünə” şəklində işlənir. Yaxud, ədəbi dildə: “Qız ağacı, qoz ağacı, sındırarsan yox əlacı”, Naxçıvanda isə: “Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir selbə atar” şəklində işlənir.

Ədəbi dildə: Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü.

Naxçıvan dialektində: Analı qızın işi görünər, anasızın dişi.

Ədəbi dildə: Ulamasını bilməyən köpək sürüyə qurd gətirər.

Naxçıvan dialektində: Hürüşünü bilməyən it özünə qurt gətirər.

Ədəbi dildə: Anası çıxan ağacı balası budaq-budaq gəzər.

Naxçıvan dialektində: Ağaca çıxan keçinin putağa baxan oğlağı olar.

Ədəbi dildə: Könülsüz köpəyin sürüyə xeyri olmaz.

Naxçıvan dialektində: Zorla gedən köpək qoyuna fayda verməz.

Ümumiyyətlə, atalar sözlərində rast gəldiyimiz bu fərqlər onların ifadə etdiyi mənaya xələl gətirmir. Ədəbi dildə müəyyən tarixi dövrdə yaranan frazeoloji vahidlər, o cümlədən, atalar sözləri bəzən istifadədən qalır, komponentləri arxaikləşir və dilin passiv fonduna keçir. Bu isə daha çox xalqın inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, köhnə adət-ənənəyə qarşı insanların münasibətinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Lakin onlar xalqın həyat və məişətində öz əhəmiyyətini saxladığı üçün ədəbi dildən fərqli olaraq, dialekt və şivələrin lüğət tərkibində mühafizə olunur.

Xalq dilində işlənən frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olur. Bu vahidləri təşkil edən sözlər kortəbii işlənir. Onların arxasında ifadənin mənsub olduğu xalqın, dil daşıyıcılarının mifik dünyagörüşü, mənsub olduğu dini inanclar, folkloru dayanır. Buna görə də onların əksəriyyəti başqa dillərə eynilə tərcümə edilmir. Belə hallarda izahlı tərcümədən və yaxud kalka yolu ilə tərcümədən istifadə olunur. Bu vahidlər başqa dilə tərcümə edilərkən onun qarşılığı-ekvivalenti və ya uyğun gələnə olmadıqda o dildə frazeoloji vahidin mənasını doğru və düzgün əks etdirə bilən söz və ya ifadə axtarılıb tapılır. Belə ifadəni axtarılıb tapmaq üçün, əsasən, iki başlıca cəhətə (məna və üslubi xüsusiyyətə) daha çox fikir verilir: 1) frazeoloji vahidin tərcümə olunduğu dildə mənasına görə sinonimi olan ifadə tapılır; 2) bunun üslubi xüsusiyyətlərinə müvafiq olan oxşar və ya çox yaxın ifadə seçilir [8, s. 359].

Frazeoloji vahidlər uzun və tarixi bir inkişaf yolu keçmişdir. Çoxəsrlik zaman məsafəsi qət etməsi onları əmələ gətirən komponentlərin ilkin mənalarının tam və ya qismən itməsinə səbəb olmuş, eyni zamanda onlar bütövlükdə müstəqil məna qazanaraq sabitləşmişlər. Bildiyimiz kimi, bütün türk dillərində ən çox işlənən frazeoloji vahidlər birləşmə tipli olanlardır. Fikrimizcə, buna səbəb frazeoloji vahidlərin məhz söz birləşməsindən əmələ gəlməsidir. Dildə ilk dəfə sözlərin nominativ mənaları yaranmışdır. Bu nominativ mənalı sözlərdən

sərbəst birləşmələr əmələ gəlmişdir. Sonralar sözlər məcazi mənalar kəsb etmiş və məcazi mənalı sözlərdən isə frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Frazeoloji vahidlər öz inkişafını davam etdirərək dilin müəyyən mərhələsində mürəkkəb sözə çevrilir.

Hər hansı bir dilə mükəmməl yiyələnməyin əsas faktoru o dilin frazeologiyasını dərinlən bilməkdir. Frazeologiya dildə ən çətin mənimsənilən laydır. Dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması, nəticədə, həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Naxçıvan dialektinin frazeologiyasını araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, burada da sabit birləşmələr geniş şəkildə işlənir. Bu birləşmələr həm ədəbi dildə, həm də başqa dialekt və şivələrimizdə işlənən birləşmələrdən müəyyən cəhətdən fərqlənir. Bu fərqlər adət-ənənə ilə, yerli şəraitlə (istər təbii, istərsə də ictimai şəraitlə), həmin yerdə yaşayan adamların məşğuliyyəti ilə, təsərrüfat formaları ilə, müəyyən ərazi yaxınlığı ilə bağlıdır. Naxçıvan dialektində işlənən frazeoloji vahidlər çox zəngin və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Buradakı yüksək milli koloritə malik sabit birləşmələr, dərin mənalı atalar sözləri, müdrik məsəllər, gözəl ibarələr Azərbaycan dilinin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin son dərəcə zəngin bədii və obrazlı fondunu təşkil edir. Nitqdə bunların hər biri bu və ya başqa şəkildə müəyyən üslubi vəzifə daşıyır. Eyni zamanda belə ifadələrdə çox yüksək obrazlılıq və emosionallıq da vardır. Elə buna görə də nitqdə məharətlə işlənən frazeoloji vahidlər çox hallarda danışığı daha ifadəli edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
4. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
5. Atalar sözü. Toplayanı Ə.Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1981, 336 s.
6. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğü II. Kültür bakanlığı, Ankara, 1991, 1183 s.
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 452 s.
9. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II c., "Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası", Bakı: Nurlan, 2009, 284 s.

Нурай Алиева

**ПОСЛОВИЦЫ КАК ОДИН ИЗ ТИПОВ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
(на основе материалов Нахчыванского диалекта)**

В статье подробно исследованы пословицы как фразеологические единицы, употребляющиеся в Нахчыванском диалекте Азербайджанского языка. Указывается, что пословицы и поговорки являются богатым языковым материалом, который объединил в себе национальные особенности народа и отражает род занятий, формы хозяйствования, традиции и обычаи населения региона. В исследовательской работе отмечено, что иногда архаизированные фразеологические единства, вышедшие из словарного состава литературного языка, сохраняются в лексике диалектов и говоров, и нахчыванский диалект обладает своеобразной фразеологией, которая отличает его от литературного языка, что играет важную роль в обогащении азербайджанского литературного языка.

Ключевые слова: *литературный язык, диалекты и говоры, фразеологические единства, пословицы.*

Nuray Aliyeva

**PROVERBS AS ONE OF PHRASEOLOGICAL UNIT TYPES
(on the basis of the Nakhchivan dialect materials)**

Proverbs as phraseological units, used in the Nakhchivan dialect of the Azerbaijani language are thoroughly studied in the paper. It is stated that proverbs and sayings are a rich language material, which combines the national features of the people and reflects occupations, economical forms, traditions and customs of the region's population. The research points out that sometimes the archaic phraseological units, which are out of the literary language vocabulary, remain in the lexicon of dialects and patois; the Nakhchivan dialect has its original phraseology, which distinguishes it from the literary language that plays an important role in the enrichment of the Azerbaijani literary language.

Key words: *literary language, dialects and patois, phraseological units, proverbs.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAĞDƏLİ ZAMANOV
Azərbaycan Tibb Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ FEİLİN ŞƏKİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, nitq, nitq mədəniyyəti, feillər, feilin şəkilləri (əmr, şərt, vacib, lazım).*

Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi yeri olan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin nitqlərinin üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi günün vacib məsələlərindəndir [2, 3].

Üslubi morfologiya müxtəlif nitq hissələrinin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə edilməsi yolu ilə əldə edilən ekspressivlik, ifadəlilik məsələlərini öyrənir. Zənginliyi ilə seçilən feil nitq hissəsinin Heydər Əliyevin nitqində araşdırılması bu baxımdan maraqlı xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Məqalədə məqsədimiz böyük natiqin nitqlərində feil şəkillərinin araşdırılmasıdır. Bütövlükdə feil şəkilləri subyektin hərəkətin icra olunub-olunmamasına müxtəlif münasibətini əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik ifadə vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı feil şəkilləri bu modallığın təzahür xüsusiyyəti (subyektin hərəkətin icrasında iştirakı haqqında məlumatın gerçəkliyi nə dərəcədə əks etdirməsi, hərəkətin icrasının zəruriliyi, labüdlüyü, arzu olunması, müəyyən şərtlə bağlılığı və s.) kimi meydana çıxır [4].

Heydər Əliyevin nitqlərində işin icrasının əsasən gələcək zamanda vacib olduğunu göstərən feilin vacib şəkli işlənir. Feilin bu şəkli nitqdə təkrarlanaraq auditoriyanı gələcək günlərə hazırlayır, qətiyyətlilik ovqatı yaradır: “Ona görə də siz özünüz son illərdə sizin orqanlarda gedən prosesləri obyektiv, düzgün təhlil *etməlisiniz*, sizi ləkələyən, işinizə maneçilik törədən, peşə sahənizə zərər vuran bütün hallardan xilas *olmalısınız*, onları *kənarlaşdırmalısınız*. Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində, birinci növbədə rəhbər işçilərin fəaliyyətində mənəvi dəyərləri *möhkəmləndirməlisiniz*, inkişaf *etdirməlisiniz* və beləliklə də, Daxili İşlər Nazirliyinin bütün sistemlərində, yuxarıdan aşağıya qədər – nazirliyin rəhbərliyindən polis nəfərinə qədər sağlam əhval-ruhiyyə, sağlam mənəviyyət *yaratmalısınız*” [1, I c., s. 143].

Bir sıra hallarda böyük natiqin nitqləri feilin vacib şəkli ilə başlayaraq həmin feillərlə də qurtarır: “*Bilməlisiniz* ki, *əgər* kimsə bu tələblər səviyyəsində

deyilsə, o, şəxsiyyətindən, keçmiş xidmətindən asılı olmayaraq, kənara **çəkilməlidir**. Yenə də deyirik: biz polis orqanlarında, Daxili İşlər Nazirliyində xüsusi peşə hazırlığı olan, bilikli, təcrübəli, təhsilli, eyni zamanda yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik adamlara güvənirik. **Əgər** kimsə bu keyfiyyətlər səviyyəsinə qalxa *bilmirsə*, bu tələblərə cavab verə *bilmirsə*, **şübhəsiz ki**, onlar kənara **çəkilməlidir** və rəhbərlik onları öz sıralarından **çıxarmalıdır**” [I c., s. 146]. Yuxarıdakı üç cümlədən ibarət bu nitq parçası feilin vacib şəkli (“bilməlisiniz”, “çəkilməlidir”, “çıxarmalıdır”), şərt bağlayıcısı (“əgər”), feilin inkar şərt şəkli (“bilmirsə”), gerçəkliyə münasibətdə qəti təsdiq bildirən modal sözlə (“şübhəsiz ki”) çulğalasaq auditoriyanı qətiyyətə səsləyən dövlət başçısı nitqi yaradır.

Heydər Əliyevin qətiyyətli çıxışlarında feilin vacib şəkli ilə qəti gələcək zaman çox vaxt birgə təsadüf olunur: “Biz başqa ölkələrin, xüsusən də Ermənistanın bir qarış da olsun torpağını istəmirik, ancaq öz torpaqlarımızın hamısını geri **qaytarmalıyıq**. Bu, bizim müqəddəs vəzifəmizdir və bu yolla axıra qədər **gedəcəyik**” [1, II c., s. 43].

Feilin əmr şəkli əmr, buyruq, sərəncam, xahiş, nəsihət, məsləhət, təklif, yalvarış və s. bildirir. Böyük natiq öz dili ilə buraya-bu tərifə arzu və istəyi də qoşur: “Mən həmin məqsədlərə çatmaq üçün bu müqəddəs yerlərdə dua etdim, öz arzularımı bildirdim. O müqəddəs yerlərdə arzularımdan biri də bu oldu ki, vətən, torpaq yolunda, Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda şəhid olanlara Allah bir daha rəhmət *elasın* (Yerdən səslər: Amin). Bir arzum da bu oldu ki, şəhidlərin ailələrinə, qohum-əqrəbasına Allah səbir *versin*, onlara bundan sonra da edəcəyimiz köməyin daha çox olmasına şərait *yaratsın* (Yerdən səslər: Amin). Mən o müqəddəs yerlərdə Allah-təaladan arzu etdim ki, Azərbaycan xalqını hifz etsin, xalqımızın bundan sonra heç vaxt heç bir bəlaya düşər olmasına yol *verməsin* (Yerdən səslər: Amin). Azərbaycan xalqı öz ölkəsində, öz müstəqil dövlətində daim şən və fırvan yaşaya *bilsin* (Yerdən səslər: Amin)” [1, II c., s. 83].

Feilin əmr şəkli bəzən xahiş formasında böyük natiqin dilində səslənir: “Mən istəyirəm, burada danışıqlar ümumi *olmasın* – bunu eləmək, onu eləmək lazımdır. Danışan hər bir adam təcrübə varsa, təcrübədən *danişsın*. Bir də konkret təkliflər *versin* ki, görək nə etmək lazımdır. Danışıqlarınız konkret *olsun*, ümumi *olmasın*” [1, I c., s. 493].

Feilin şərt şəkli Heydər Əliyevin nitqində daha çox qəti gələcək zamanla birgə təsadüf edir. Qəti gələcək zaman sanki öncədən qoyulan şərtlərin ödənilməsinə təmin edir: “Biz nə qədər bir *olsaq*, bir-birimizin əllərindən nə qədər möhkəm *tutsaq*, bir-birimizə nə qədər yaxın *olsaq*, müstəqil Azərbaycanın yaşamasına o qədər çox *nail olacaq*, xalqımız onun başına gələn bugünkü bəlalardan *xilas olacaq*, torpaqlarımız Ermənistanın işğalından *azad olacaq*, Azərbaycanda əsrlərdən-əslərə keçmiş milli, mənəvi dəyərlərimiz *möhkəmlənəcək*, daha dərin *kök salacaq*, *inkişaf edəcək* və Azərbaycan xalqı dünya xalqları içərisində ləyaqətli səviyyəyə *qalxacaqdır*” [1, II c., s. 85]. Üç yerdə feilin şərt

şekli işlənmişdir ki, bu şərtlərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə yeddi yerdə qəti gələcək zamanla auditoriyada inam yaradılır.

Feilin vacib şəklinə dilçi alimlərimizin verdiyi tərif, feilin vacib şəklində hərəkətin icrasının zəruriliyi ifadə olunur – kifayət edər ki, Heydər Əliyevin nitqlərində bu şəkllə çox yer verildiyi aydın olar. Feilin vacib şəkli böyük natiqin dilində həyatımızın bütün sahələrində, çıxışlarının bütün üslublarında tez-tez səslənir. Mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlı feilin vacib şəkli mədəniyyət sahəsi işçilərini səfərbər edir: “Biz bütün bunları nəzərə alaraq Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinə hazırlıq işlərini layiqincə aparmalı və yüksək səviyyədə **keçirməliyik**. Yubiley Komissiyasının vəzifəsi bundan ibarətdir. Güman edirəm ki, komissiyanın hər bir üzvü bu vəzifəni həvəslə yerinə yetirəcəkdir. Bayaq dediyim kimi, biz bu gün hazırlanmış tədbirləri **müzakirə etməli**, onların həyata keçirilməsi üçün lazımı **tədbirlər görməli** və bundan sonra aparılan işlərin planını və vaxtını müəyyən **etməliyik**” [1, II c. s. 91].

Böyük natiqin dilində feilin şərt şəkli qəti gələcək zamanla və feilin əmr şəkli ilə çulğalasaq qətiyyətli dövlət başçısının – Heydər Əliyevin nitqini yaradır: “Başqa sahələrdə də işlərimiz çoxdur. Ona görə də kim bizə mane olmaq **istəyirsə**, Azərbaycanın belə ağır vəziyyətində kimlərsə yenə öz şəxsi mənafeyi naminə hər hansı çirkin yolu tutmağa **çalışırsa**, onların qarşısı **alınacaqdır**. Odur ki, qoy heç kəs cürbəcür şayiələrə, Azərbaycanın əleyhinə olan hər cür məqalələrə **fikir verməsin**” [1, II c. s. 111].

Başqa bir nitq məqamında feilin şərt, əmr şəkilləri bir-birini əvəzləyir: “Ona görə də, onlara bir daha sülh yolu, doğru yol göstərirəm, məsləhət verir və tələb edirəm ki, yaranmış bu ağır vəziyyətdə özlərinin vətənpərvərliyini, vətəndaşlığını başa **düşünsünlər**. Əgər onlar, doğrudan da, müstəqil Azərbaycan uğrunda çalışmaq **istəyirlərsə**, düz yola **gəlsinlər**. Mən bunu təklif edirəm və onlardan bunu tələb edirəm. Çünki indi yaranmış vəziyyət məni, Azərbaycan dövlətinin başçısını buna vadar edir” [1, I c. s. 358].

Vacib şəkil çox vaxt feilin əmr şəkli ilə harmonik bir formada auditoriyaları səfərbər edir. Bu cür çulğalaşmalardan Heydər Əliyev xüsusilə müstəqilliklə, dövlətçiliklə bağlı çıxışlarında müvəffəqiyyətlə istifadə edir: “Bu ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətində olmuş proseslərdən hamımız ibrət dərsi **götürməliyik**. Hamımız. Çünki o, bizim üçün çox əyani bir ibrət dərsidir və biz bunu mütləq **etməliyik**. Azərbaycan müstəqilliyini təmin etmək üçün gərək öz daxili imkanlarını **möhkəmləndirsin**. Gərək Azərbaycan xalqı daha da sıx **birləşsin**, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik hissi **yüksəlsin**. Vətənin müdafiə etmək, Vətən yolunda şəhid olmaq, Vətən naminə özünü fəda etmək duyğuları, hissləri indi bütün Azərbaycanda hökm **sürməlidir**” [1, II c., s. 11]. Yuxarıda “ibrət dərsi götürməliyik”, “etməliyik”, “hökm sürməlidir” feilin vacib şəkli “möhkəmləndirsin”, “birləşsin”, “yüksəlsin” şəklində əmr şəkli ilə harmoniya yaradır.

Feilin vacib şəkli – feilin bu şəkli böyük natiqin müxtəlif çeşidli auditoriyalarda ən çox istifadə etdiyi şəkillərdəndir. Dövlətçiliklə bağlı felin vacib şəkli özünü tez-tez göstərir: “Yəni Azərbaycanda demokratiya prinsipləri bərqərar **olmalı**, hər yerdə insan azadlığı təmin **edilməli**, insan haqları **qorunmalı**, vicdan azadlığı, dil azadlığı təmin **olunmalıdır**. Dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar **qorunmalıdırlar**” [1, II c., s. 9].

Heydər Əliyevin nitqində qəti gələcək zamanın reallaşması felin şərt şəklindən keçir. Bu təfəkkür insanı olan Heydər Əliyevin nitqləri üçün xarakterikdir: “Mənim idrakım var, iradəm var və xalq mənə ümid **bəsləyirsə**, xalq mənə bu səlahiyyəti **vermişdirsə**, xalqı bu ağır vəziyyətdən çıxarmağı öhdəmə **götürmüşəmsə**, **güman edirəm ki**, xalq məni müdafiə **edəcəkdir**” [1, I c. s. 98]. “Güman edirəm ki” modal sözü ilə qəti gələcək zamana – “müdafiə edəcəkdir” yönələn fikir şərt şəkillərindən keçir. Feilin vacib şəklində hərəkətin icrasının zəruriliyi ifadə olunur. Feilin vacib şəkli xüsusi əlamətlə *-malı (-məli)* şəkilçisi ilə düzəlir.

Heydər Əliyev nitqində feilin vacib şəkli müstəqilliyin ilk dövrlərində, ölkə iqtisadiyyatının ağır, böhranlı anlarında daha çox istifadə olunur. “Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün şübhəsiz ki, birinci növbədə müharibəyə son **qoyulmalıdır**. Bilirsiniz ki, bu sahədə biz ciddi addımlar atmışıq. Ancaq bunlar hələ nəticə verməyib, müharibə davam edir. Biz bundan sonra da lazımı tədbirlər görmək əzmindəyik. Müharibə nə qədər davam **etsə**, respublikanın iqtisadiyyatında olan bu vəziyyəti normal hala salmaq çox çətin olacaq” [1, I c., s. 445].

Feilin vacib şəkli çox vaxt “şübhəsiz ki” modal sözü ilə müştərək işlənir. Vacib şəklinin köməyi ilə irəliyə sürülən qətiyyətli ifadələr bu modal söz ilə şübhəyə yer qoymur: “Yenə də qeyd edirəm, vəziyyət ağırdır, çətinidir. Bu da xalqın həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır, əhalinin kasıblaşmasına səbəb olmuşdur. Ancaq respublikamızın daxili potensialı böyükdür. Bu potensialdan səmərəli istifadə **olunsa**, vəziyyət tədricən **yaxşılaşa bilər** və **yaxşılaşmalıdır**. Azərbaycan bu vəziyyətdən tədricən **çıxa bilər** və **çıxmalıdır**” [1, I c., s. 445]. Azərbaycanın iqtisadi çətin vəziyyətdən çıxması “çıxmalıdır” feilin vacib şəkli ilə ortaya qoyulur. Vacib şəklindən öncə gərəkliklik və arzu şəkli işə düşür. “Çıxa bilər”, “yaxşılaşa bilər” bunlardan da qabaq “ancaq” bağlayıcısının köməyi ilə ölkənin potensialı araşdırılır. Bu potensialdan şərt şəkli olan “istifadə olunsa” ortaya qoyulur onun ardınca vacib şəklində qətiyyətli ifadələr gəlir.

Heydər Əliyevin ölkə problemləri ilə bağlı keçirdiyi müşavirələrdə çatışmazlıqlar və nöqsanların yaranma şərtlərini feilin şərt şəkli vasitəsilə ortaya qoyur, sonda isə feilin əmr şəkilləri ilə vəziyyətdən çıxmağın yollarını göstərir: “Hər halda, bu son üç ilin təcrübəsi onu göstərir ki, Nazirlər Kabinetinin işi yaxşı **qurulsa**, biz iqtisadiyyatda çox şeylər əldə edə bilərik. Əgər biz bütün obyektiv səbəblərlə yanaşı, iqtisadiyyatda bir çox məsələləri həll edə, vəzifələri

yerinə yetirə **bilməmişiksə** və bəzi nöqsanları, gerilikləri aradan qaldıra **bilməmişiksə** bunun əsas səbəblərindən biri də Nazirlər Kabinetinin işində olan zəiflik, buraxılan qüsurlar və xüsusən Nazirlər Kabinetinin rəhbərliyinin işi indiyədək lazımi səviyyədə təşkil edə bilməməsidir. Ona görə də siz indi çalışmalısınız ki, Nazirlər Kabinetinin işi yaxşı təşkil **edilsin**, ahəngdar, operativ **olsun**” [VIII c. s. 78].

Feilin əmr, vacib şəkilləri və qəti təsdiq modal sözlərlə Heydər Əliyevin nitqlərində qətiyyətlik təmin olunur: “**Şübhəsiz ki**, tarix deyəndə həm dünyanın tarixi, həm başqa ölkələrin tarixi tədris **olunmalıdır**. Amma Azərbaycan tarixi gərək orta məktəblərimizdə gənclərimizə yaxşı **aşılansın**. Gənclərimiz öz tarixi köklərini və öz keçmişini gərək yaxşı **bilsinlər**. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bununla bağlıdır” [I, I c., s. 173].

İşin icrasında gərəklik, arzu məzmunu bildirən feilin arzu şəkli feildən əvvəl **gərək, barı, təki** ədatları da əlavə edildikdə arzu məzmunu daha da güclənir: “Ona görə də birinci növbədə Nazirlər kabinetinin işinin təşkilində **gərək** ciddi dəyişikliklər əmələ **gəlsin**” [VIII c., s. 78].

Heydər Əliyev nitqlərinin üslubi morfologiya baxımından tədqiqi maraq doğuran məsələlərdəndir. Üslubi morfologiya müxtəlif nitq hissələrinin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə edilməsi yolu ilə əldə edilən ekspressivlik, ifadəlilik məsələlərini öyrənir. Zənginliyi ilə seçilən feil nitq hissəsinin Heydər Əliyevin nitqində araşdırılması bu baxımdan maraqlı xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir. “Əvvəla, bir müstəqil dövlət kimi Azərbaycan heç vaxt öz müstəqilliyini bir daha əldən verib başqa ittifaqa **girməyəcəkdir**. Bu qətidir, buna şəkk-şübhə **olmasın**” [I, II c., s. 115]. “Başqa ittifaqa girməyəcəkdir” qəti gələcək zamana aiddir ki, elə bu özü “bu qətidir” ifadəsi ilə birbaşa anlaşılr. Növbəti cümləyə fikir versək feilin vacib şəkil şəkilçiləri olan – *malı, məli* aydınca görünür: “Təsadüfi deyildi ki, 1980-85-ci illərdə yeni yollar axtarmağa başladılar. Bu da yeganə bir yola gətirib çıxardı: iqtisadi islahatlar **aparmalı**, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə **getməli**, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini tətbiq **etməli**” [I, II c., s. 115].

Heydər Əliyevin nitqləri araşdırılarkən onun dövlət başçısı olması faktı həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məhz buna görə də feilin əmr və vacib şəkilləri əksər hallarda onun nitqində birgə təsadüf edərək tapşırıqları yerinə yetirməli olan şəxsləri səfərbər edir: “Burada bir mərkəz var. Mən Prezident Aparatının müvafiq şöbəsini nəzərdə tuturam. Onun müdiri Fatma Abdullazadədir. Bütün məsələlərin əlaqələndirilməsini mən Fatma xanıma tapşırır və tələb edirəm ki, hamı ona tabe olsun. Fatma xanım bu məsələlərlə ciddi məşğul **olmalı** və bütün təşkilatların fəaliyyətini **əlaqələndirməlidir**” [I, II c., s. 106].

Heydər Əliyev nitqlərini araşdırarkən məlum olur ki, bu nitqə şərh vermək çətinidir. Çətinlik nədən ibarətdir? Bu onunla izah olunur ki, böyük natiq şərhləri yeri gəldikcə auditoriyalara özü verir: “İqtisadiyyatda vəziyyəti yax-

şılaşdırmaq üçün isə son vaxtlar verilmiş fərmanlar ardıcıl surətdə icra **olunmalıdır**" [1, II c., s. 119].

Gəlin felin vacib şəklinin tərifinə diqqət yetirək: Felin vacib şəklində hərəkətin icrasının zəruriliyi ifadə olunur. Və qayıdaq Heydər Əliyev nitqinə "fərmanlar ardıcıl surətdə icra olunmalıdır". Məhz buna görə də Heydər Əliyev nitqlərinə şərh vermək çətindir. Bu izahedici nitqə şərh vermək çətindir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin nitqlərində feilin şəkilləri haqqında bir məqalə ilə fikir yürütmək çətindir. Düşünürük ki, bu məqalə Heydər Əliyev nitqlərinin üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yolunda tədqiqatçılar üçün mühüm vəsait olacaq.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə nitq mədəniyyətimizin inkişafında böyük rolu olan Heydər Əliyevin çıxışları əsasında feil nitq hissəsinin şəkillərinin araşdırılmasına həsr olunub.

Məqalənin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq siyasi nətiqlik təcrübəsində Heydər Əliyevin çıxışlarında feil şəkillərinin nitqə ekspressivlik verməsi öyrənilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə Azərbaycan ali məktəblərində nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində müəllim-tələbə heyəti üçün dəyərli vəsaitdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XL cildlər.
2. Axundov A., Məmmədov M., Mahmudov M.. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm, 1998, s. 198.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 1997.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

Нагдали Заманов

ИЗУЧЕНИЕ НАКЛОНЕНИЯ ГЛАГОЛА В РЕЧАХ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье проведено комплексное исследование использования наклонения глагола в речах великого оратора Гейдара Алиева. Автор обращает внимание на то, что в первые годы обретения независимости Азербайджаном и в трудные периоды экономики страны Гейдар Алиев в своих выступлениях часто использовал повелительное наклонение глагола. Показано также, что вслед за глаголом в условном наклонении великий оратор, как правило, использовал обязательное будущее время.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, речь, культура речи, глаголы, наклонения глагола (изъявительное, повелительное, условное).*

Nagdali Zamanov

STUDY OF VERB MOOD IN SPEECHES OF HEYDAR ALIYEV

A comprehensive study on the verb mood use in speeches of the great orator Heydar Aliyev is carried out in the paper. The author draws attention to the fact that Heydar Aliyev in his speeches often used the imperative mood in the first years of Azerbaijan's independence, in the difficult periods of economy. It is also shown that the great orator, as a rule, used the imperative future after the verb in the conditional mood.

Key words: *Heydar Aliyev, speech, culture of speech, verbs, verb moods (indicative, imperative, conditional).*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏHRUZ MAHMUDOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-mail: emahmudova @yahoo.com

SƏRRACLIQ SƏNƏTİ, NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ATÇILIQ LƏVAZIMATLARI İLƏ BAĞLI İŞLƏDİLƏN BƏZİ TERMINLƏR

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində sərracların hazırladıqları ləvazimatların adlarını bildirən bəzi terminlər Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri, eyni zamanda qədim yazılı abidələrin dilində işlənmiş leksemlərlə müqayisəli şəkildə izah olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində sərraclıq terminləri bu gün də belə işləkliyini itirməmişdir.

Açar sözlər: *sərraclıq sənəti, yüyən, yəhər xalçası, dialekt və şivə.*

Atçılıq minilliklər boyu Azərbaycan xalqının məişət həyatında mühüm rol oynamışdır. Atına yaxşı qulluq göstərən, onu isti soyuqdan qoruyan, yaraşığına fikir verən insanlar atlarına yun, pambıq və ya ipəkdən çul, yəhər, nəfis naxışlı yəhər xalçası, yüyən, cilov, üzəngi, quşqun, boğazaltı, yəhəraltı, quyruqaltı, qayış, xalta, qırmanc, tərlik, təkaltı, tapqır, gümüş və bürüncrlə bəzədilmiş sinəbəndi və s. əşyalar hazırlatdırırdılar. Sərraclıq sənətinin inkişafı da atın əhliləşdirilməsi, ondan ən qiymətli ev heyvanı, nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edildiyi dövrdən başlayır. Ta qədim zamanlardan bu günümüzə qədər sərraclıq sənətinə həmişə ehtiyac olmuşdur. Sərraclar həm minik, həm də yük atlarına ləvazimatlar hazırlayırdılar. H.Əsgərov yazır: “Azərbaycan arxeoloqları atın əhliləşdirilməsinin ilkin əlamətlərinin eneolit dövründə izləndiyini qeyd etsələr də, minik ləvazimatı istehsalına nisbətən gec başlanmışdır. Burada süvari qoşun növünün meydana gəlməsinin sərraclıq sənətinin inkişafı üçün önəmini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qədim türklər döyüşçü, əsgər anlayışlarını atdan təcrid olunmuş şəkildə qavramırdılar. Əsgər anlayışı altında məhz atlı döyüşçü nəzərdə tutulurdu. Məlumdur ki, sonuncu minilliyin ortalarına qədər türklərin piyada döyüşçüləri yox idi və bu qədim türklərin bənzərsiz həyat tərzilə şərtlənirdi. Altaydan tapılan bozqurd qaya təsvirlərində də əsgər at üzərində təsvir olunmuşdur. Bu təsvirdə yəhər və yüyən ləvazimatı aydın şəkildə görünür” [10, s. 175].

Müasir dövrdə də Azərbaycanın bir çox dağlıq rayonlarında bu sənətə ehtiyac duyulur. Öz sənətini nəsildən-nəslə ötürən el sənətkarları bu sahə ilə bağlı

gözəl sənət nümunələrini hazırlayırlar.

Müasir dövrümüzdən fərqli olaraq keçmişdə əhalinin məişət həyatında əsas nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunan arabalar, faytonlar atların köməyi ilə hərəkət edir, insanlara xidmət edirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayonlarında bu məqsədlə fermalarda atlar saxlayır, məişətdə, təsərrüfatda istifadə edirdilər. Hal-hazırda da respublikanın əsasən dağlıq ərazilərində atdan həm qoşqu, həm də minik vasitəsi kimi istifadə olunmaqdadır. Müasir elmi-texniki tərəqqinin, döyüş texnikalarının yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi əsrdə belə müharibə şəraitində olan ölkəmizdə dağlıq zonalardakı sərhədlərdə, döyüş mövqeyində olan hərbi hissələrdə atdan istifadə etməyə ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən indinin özündə də Naxçıvan dialekt və şivələrində atçılıqla, at ləvazimatları ilə bağlı çoxlu terminlər işlənir və bu gün də işləkliyini itirməmişdir. Məsələn:

Yüyən//dəhnəçilov//gəm – At ləvazimatı içərisində yüyənin öz yeri var.

Naxçıvan dialekt və şivələrində termin *yüyən* [3, s. 93], *dəhnəçilov* [11, s. 33] formasında işlədilir. Leksemə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *çilbər//cılbur* [19, s. 320-321] (*Atının çilbərin yenə biləginə keçürdi*) [19, s. 150], “Oğuznamə”də *uyan* [17, s. 210], “İraq-Türkmən ləhcəsi” ndə *gəm//rəşmə* [15, s. 363-369], qazax tədqiqatçısı M.Beysenovaya istinadən *yetqen//çetqen (yü-qen)* [7, s. 85] variantında təsadüf olunur. Bu termin Cəlilabad, Zəngilan şivələrində *dəhnə* [1, s. 123], Qazax dialektində və Ağdam şivəsində *kəm* [1, s. 249], Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində *gəm* [6, s. 157] Şəmkir şivələrində *o:ğani* [1, s. 379] fonetik variantlarında işlədilir. Müasir dövr ədəbi əsərlərin dilində də termin geniş şəkildə işlənməkdədir: *Cahandar ağa nə qədər çalışdısa da, yüyəni nə qədər boşaltdısa da, hiss etdi ki, kazak onu haqlayır* [16, s. 393].

Yüyən iki hissədən ibarət olur: cilov və gəm.

Cilov – qoşqu ləvazimatının ağızlığı (gəmə) bənd edilmiş uzun hissəsi, qayıqdan (ya ipdən) ibarət olan və qoşulmuş atı idarə etməyə xidmət edir [2, s. 420]. Terminə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında *buqağ//cilavı* şəklində [19, s. 318-320] rast gəlinir. Məsələn: *Bəkil at cilavısını yenimədi, bilə uçdu* [19, s. 137]. *Bəkil atın cilovunu saxlaya bilməyib, keyiklə bərabər uçdu*. Cilov sözü Şərur, Kəngərli və Şahbuz rayon şivələrində *cilo//cilov* formasında işlənir: *Bı bizim atın cilodu* (Təzəkənd, Kəngərli). İmişli rayon şivələrində isə *kəlləlig* (cilovun atın başına keçirilən hissəsi) [1, s. 248] leksemi işlənir.

Gəm – yüyənin atın ağzına keçirilən hissəsi. Termin Naxçıvan dialekt və şivələrində *gəm*, Cəbrayıl şivələrində *çərhləqə* (Yüyənin çərhləqəsi yoxdu.) [1, s. 97] şəklində işlənməkdədir. Bu söz dilimizin dialekt və şivələrində omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq müxtəlif mənalar da bildirir. Məsələn: *gəm* – oğlağın, quzunun anasını əmməməsi üçün ağzına keçirilən balaca nazik ağac mənasında, başqa bir dialektə “vəl” (əllə taxıl təmizləyən zaman istifadə olunan alət) mənasında [6, s. 157], həmçinin Quba dialektində “xəlbir”, Qax şivəsində “toyuq

hini”, “tövlənin bir küncündə körpə buzov saxlamaq üçün düzəldilən yer” [1, s. 177] mənasında işlədilir.

Yə:r//yähər//yihər - üstündə oturmaq üçün qayışlarla atın belinə bağlanan oturacaq. *Çər dəymiş daylax üsdündə yihəri yoxuşa götürüldü* (Keçili, Şahbuz).

Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında terminə *yapuq//əyər* formasında rast gəlinir: *Uru durdı, tavladan bir şahbaz at çıxartdı, əyərlədi, geyimin* geydi [19, s. 148], Bu termin qədim türk abidəsi olan “Oğuznamə” də *əyər* [17, s. 200], İbni-Mühənnanın lüğətində *eger* [14, s. 47], “Divani-lüğət-it türk” əsərində *ed-her* [13, s. 167] şəklində işlənmişdir. Termin Şərqi Anadolu şivələrində tərəkəmə tayfalarının dilində *yeher* [8, s. 286], Karapapah tayfalarının dilində isə *eye* [8, s. 246], Malatya, Elazığ, Tunceli şivələrində *eyyer* [9, s. 277] şəklində işlədilir. Terminə Naxçıvanın Ordubad dialektində və Şahbuz şivəsində söz kökündə ə-i sait əvəzlənməsi ilə *yihər*, uzun ə saitinin söz ortasında q, h samitlərinin düşməsi nəticəsində isə *yə:r* [12, s. 15-38] kimi rast gəlinir.

Minik atlarına çox vaxt “*Ərəb yähəri*” deyilən yəhərlər vurulurdu. Yerli sərraclər tərəfindən hazırlanan belə yəhər bir neçə əsas hissədən ibarət olur. Yəhərin əsasını təşkil edən ağac hissəsinin hər iki ucunda ağac qaşları (başlıqları) olur. Bəzən varlılara məxsus yəhərlərin qaşları müxtəlif naxışlar – sümük, şirmayı və əlvan metalla bəzədilirdi [4, s. 283]. *Yəhərqaş* adlanan bu hissənin qaşındakı nazik qayışlar Qazax dialektində *qancıbağı*, Qazax, Kürdəmir, Tovuz dialektlərində isə *qancığa* [1, s. 277], Van, Bitlis şivələrində *ğaş* (eyerin ön kısmındakı uc) [8, s. 242], “Divani-lüğət-it türk” əsərində yəhərin ön və arxa tərəfləri, ucu *ömzüük* [13, s. 458] adlandırılmışdır.

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində at ləvazimatı, xüsusilə yəhər haqqında xeyli məlumatlara rast gəlirik.

Cins ərəb atları yähəri qızıl,

Xata qulamları kəməri qızıl [20, s. 160].

Xalq yazıçısı İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında at ləvazimatlarının adını bildirən terminlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Məsələn: *Bu neçə gündə arpa yeyib kökələn at yüyənini çeynəyir, həndəvərinə hərlənən adamları dişləyib gəmirmək istəyirdi. Allahyar kəhərin qoltuqaltısını yoxladı, qarın qayışını çəkib bərkətdi. Sonra gümüş döşlüyünü sahmana saldı. Ayağını üzəngiyə qoyub, atın belinə qalxmazdan əvvəl mehtərin haqqını verdi* [16, s. 43].

Atın həybəsi – Naxçıvan dialekt və şirələrində yəhərin qaşına keçirilən ikigözlü ipək heybə, Zaqatala şirələrində *Qaşeyvə* [1, s. 285] leksemi ilə ifadə olunur.

Qaltax – Şahbuz şivələrində *qaltax* (yəhərin daha primitiv forması) (Nursu k., Şahbuz) termini də işlənmişdir.

Yəhər xalçası – xalça toxuyan ustalar yəhərin yastığına uyğun formada xalçalar toxuyurdular. Bu xalçalara nəfis naxışlar vurulurdu və yəhərə xüsusi yaraşlıq verirdi. Ümumiyyətlə, yerli sərracların düzəltmələri yəhərlər bir çox alim, səyyah və yazıçıların diqqətini çəkmişdir və onlar öz yazılarında bunu

heyranlıqla təsvir edirdilər. XIX əsrdə Azərbaycana səyahət edən Aleksandr Düma yazırdı: “Mən Şəkidən üstü tikməli bir yəhər aldım. Bu cür yəhəri heç bir ölkədə, hətta Fransada da tapa bilmədim” [4, s. 284].

Tərrix’//tərrig – Yəhər altından atın belinə qoyulan keçə parçası. *Cəmil təriyi qaşqanın üsdünə atdı, onu hayatdan çıxatdı.* (Yuxarı Yayı, Şəhur)

Quruluşca düzəltmə olan sözün kökü ədəbi dilimizdə işlənən *tər* mənası verən isimə dörd variantlı, müxtəlif mənalı atributiv və substantiv isimlər düzəldən *-lig, -lik, -niğ, -riğ, -rig*⁴ [21, s. 69] şəkilçisinin fonetik variantı (*-lix*) artırmaqla əmələ gəlmişdir.

Bu termin “Divani-lüğət-it türk” əsərində *terlik* [13, s. 603], Naxçıvan dialekt və şivələrində *tərrix* [11, s. 81], Şəhur şivələrində *tərrig* [3, s. 82] kimi işlənir. Başqa dialekt və şivələrlə müqayisədə söz eyni və ya müxtəlif fonetik tərkibdə işlənəməkdədir. Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində *tərrix* [6, s. 371], Ağdam, Füzuli şivələrində *dərrix* [1, s. 127], Cəbrayıl şivələrində *alux*, Kürdəmir, Salyan şivələrində *alığ* [1, s. 21], Ağdam, Quba, Şəki zonalarında *təkaltı* [1, s. 488], Quba dialektində *nəmər* [1, s. 371], Daşkəsən şivələrində *çilix* [1, s. 102] şəklində işlənir.

Tapqır’//tafqır’//təng – atın belində yəhəri saxlamaq üçün döşünün altından keçirilən enli qayış. *Oğlan atdan tüşdü, yüyənin gəmini atın ağzınan çıxarıb, tafqırını boşatdı, otdamağa bıraxdı* (Yuxarı Yayı, Şəhur). Bu termin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *qolan* [19, s. 346], İbni-Mühənnanın lüğətində *kulan* [14, s. 105-47], Divani-lüğət-it türk əsərində *kök* – yəhər bağı, *kökded* [13, s. 356-357], Malatya, Elazığ şivələrində *qolan* – atın qarnından keçən eger qayıışı [9, s. 283], Şəhur şivələrində *tapqır* [11, s. 33], Ordubad dialektində *təng* [1, s. 256], Cəlilabad şivələrində *təkbir* [1, s. 488], Çəmbərək şivələrində *tafqır*, *çəki* şəklində [6, s. 99] rast gəlmək olar.

Çul’//can köynəyi’//at köynəyi – yun, pambıq və bəzən də ipəkdən hazırlanan, xüsusi naxışlarla bəzədilən çul dördbucaqlı formada olur, yanları isə saçaqlı qotazlarla hörülürdü. Soyuq havalarda atı soyuqdan qoruyurdu, isti havalarda isə istifadə edilmir. *Həmi də atı çullamax onnan yana yaxçıdı ki, onu soyuxdan saxlıyar* (Təzəkənd k., Kəngərli). Bu terminə “Divani-lüğət-it türk” əsərində *adhrım* – yəhərin altında hər iki yana qoyulan keçə [13, s. 8] və ya *içlik*, *yonak* [13, s. 223-801], Qars, Ərzurum, Çoruh şivələrində *tərəkəmə* tayfalarının dilində *gecer-ipekli at çulu* [8, s. 249], Ordubad dialekti və Şahbuz şivələrində *can köynəyi’// at köynəyi* –atın tərini qurudan örtük, çul [3, s. 12], Çəmbərək şivələrində *alix*, *çul* [6, s. 43-111] şəklində rast gəlinir. Bakı, Quba Cəbrayıl, Göyçay, Şamaxı dialekt və şivələrində *navar* (yəhər və ya palanın altından qoyulan keçə və ya otla doldurulmuş döşəkcə) [1, s. 368] leksemi işlənir.

Atçılıq ləvazimatları ilə bağlı Azərbaycan dastanlarında da çoxlu sözlər işlənir. Məsələn:

Koroğluyam güman belə,
Deməyinən gəlməz dilə,

Məni çıxart Çənlibelə,
Qotaz düzdürrəm çuluna [5, s. 176].

Örkən – minik heyvanlarının çulunu sarıyıb bərkitmək üçün başında doğanaq olan xüsusi şəkildə toxunan ləvazimat, uzun ip, çatı [2, s. 553]. Örkən atın belindən keçirilərək qarnının altında möhkəmlənir, quşqun və döşlüyündə çarpazlaşdırılırdı. Şamaxı regionunda isə *paldım* (minik heyvanlarında palanın irəli gəlməməsi üçün quşğuna köməkçi qayış) [1, s. 392] leksemi işlənməkdədir.

Yəhəraltı//döşbağı//təuz – Naxçıvan dialekt və şirələrində yəhəri atın belinə bərkidən qayış [11, s. 35-70]. Termin Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə rast gəlinişi kimi Şamaxı, Şuşa [1, s. 143] bölgələrində də işlən-məkdədir.

Tədqiqat zamanı Naxçıvan dialekt və şirələrində sərracları atlar üçün hazırladığı və istifadə edilmiş ləvazimatlarla bağlı çoxlu terminlər işləndiyinin şahidi olduq. Zaman keçdikcə, elm və texnika sürətlə inkişaf etmiş, müasir minik vasitələri həyatımıza daxil olmuşdur. Vaxtilə əhalinin fəal lüğət fondunda işlənən bu sözlər passiv fonda keçməkdədir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən bu terminlərin unudulmaması baxımından araşdırmaların aparılması aktualıq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 740 s.
3. Amanoğlu E.Q. Nahçıvan ağızları söz varlığı. Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2010, 96 s.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
5. Azərbaycan dastanları. IV cild, Bakı: Lider, 2005, 465 s.
6. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
7. Бейсенова М.М. Кашкари сөздигіндегі төрт тулік атауларының қазіргі қазақ тилинде көрініс табуы. Шымкент, 2005, 305 s.
8. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar (Qars, Erzurum, Çoruh). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 418 s.
9. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Qaziantep, Maraş). Ankara: Ankara Uversitesi Basıevi, 1995. 318 s.
10. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.
11. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2001, 120 s.
12. Əliyeva N. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
13. Mahmud K. Divanü-lüğat-it türk (Çevirəni: Besim Atalay). 4 Baskı, IV cild, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 885 s.

14. İbni-Mühenna lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 105 s.
15. İraq-Türkmən ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
16. İsmayıl Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
17. Oğuznamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
18. Oabusnamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
19. Kitabı Dədə Qorqud (Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004. 376 s.
20. Nizami G. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 432 s.
21. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001. 167s.

Ахруз Махмудова

НЕКОТОРЫЕ ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРИНАДЛЕЖНОСТЯМИ КОНЕВОДСТВА И ШОРНИЧЕСТВОМ В ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА

В статье разъясняются некоторые термины Нахчыванской группы диалектов и говоров азербайджанского языка, обозначающие названия принадлежностей, изготовленных шорниками, в форме сравнения с другими диалектами и говорами азербайджанского языка, а также с лексемами, употребленными в языке древних письменных памятников. Выяснено, что термины шорничества до сих пор употребляются в Нахчыванских диалектах и говорах.

Ключевые слова: *шорничество, уздечка, седло, седельный коврик, диалект и говор.*

Ahruz Mahmudova

SOME TERMS CONCERNED WITH HORSE BREEDING AND SADDLE-MAKING ATTRIBUTES IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS AND PATOIS

This paper explains some terms of the Nakhchivan dialects and patois group of the Azerbaijani language, meaning the names of accessories made by saddlers, in the form of a comparison with the other dialects of the Azerbaijani language, as well as with lexemes used in the language of ancient written monuments. It has been found that saddlers' terms are still used in the Nakhchivan dialects and patois.

Key words: *saddle-making, bridle, saddle, saddle pad, dialect and patois.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Adil Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

FƏRMAN XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

HÜSEYN RAZİNİN YARADICILIĞININ BİRİNCİ MƏRHƏLƏSİNƏ AİD ƏDƏBİ İRSİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən və Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi kimi məşhurlaşan şair Hüseyn Razinin (1924-1998) yaradıcılığının birinci mərhələsinə (1940-1960) aid ədəbi irsinin dəyərləndirilməsi araşdırılır.

Müəllif konkret faktlara və ədəbi-bədii materiallara əsaslanaraq belə qənaətdə gəlir ki, H.Razinin yaradıcılığının birinci mərhələsində yazdığı şeirlərə dair fikir və mülahizələr ümumi, tənqidi və tövsiyə xarakteri daşımış və şairin yaradıcılıq istiqamətinə, əsərlərinin mövzu, məzmun və ideyasının müəyyənləşdirilməsinə güclü təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Hüseyn Razi, Naxçıvan ədəbi mühiti, poeziya, ədəbi tənqid, kommunist ideologiyası.*

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi H.Razinin (1924-1998) yaradıcılığı həm sağlığında, həm də vəfatından sonra ədəbi tənqidin və müasirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. İndiyədək onun çoxşaxəli yaradıcılığına kiçik qəzet məqaləsindən başlamış xeyli elmi oçerklər, diplom işləri, dissertasiya və monoqrafiya həsr olunmuşdur. Bu araşdırmalar işlərində H.Razinin ədəbi-ictimai fəaliyyəti, həmçinin bədii-publisistik əsərlərinin elmi qiyməti verilmişdir. Həmin araşdırma materiallarının keyfiyyəti və kəmiyyəti bu gün şairin ədəbi irsinin dəyərləndirilməsi və öyrənilməsi istiqamətində görülən işlərdən söz açmağa imkan verir. Bu məsələ ilk dəfə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru N.İsmayılovun diqqətini cəlb etmiş və o, H.Raziyə həsr etdiyi monoqrafiyasında bu barədə çox yığcam şəkildə öz mülahizələrini bildirmişdir [4, s. 21-23]. İkicə səhifəyə sığışdırılan həmin mülahizələr cəmi dörd müəllifin (S.Kərimova, M.Nəsirli, A.Qasımov və A.Əliyev) məqalələrinə əsaslanılaraq söylənildiyindən H.Razinin ədəbi irsinin dəyərləndirilmə vəziyyətinin ümumi mənzərəsini tam şəkildə əks etdirmir. Halbuki H.Razinin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılıq yolu və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilmə və dəyərləndirilməsinə aid xeyli yazılı mənbə mövcuddur. Onları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Həyat yolu, ədəbi-ictimai fəaliyyəti və əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalə və oçerklər.

2. Çap olunan kitabları və pyeslərinin tamaşası haqqında rəylər.

3. Azərbaycan yazıçılarının qurultayları, plenum və müşavirələrində H.Razinin yaradıcılığına aid dəyərləndirmələr.

4. Qələm dostları və pərəstişkarlarının xatirə və təəssüratları.

N.İsmayılov H.Razinin yaradıcılığını üç mərhələ üzrə belə qruplaşdırmışdır:

I mərhələ: 1950-1960-cı illər – axtarışlar dövrü.

II mərhələ: 1960-1980-cı illər – özünü təsdiq və yetkinlik dövrü.

III mərhələ: 1980-1990-cı illər – kamillik dövrü [4, s. 28-31, 50].

Tədqiqat göstərir ki, H.Razi bədii yaradıcılığa çox gənc yaşlarından başlamış, ilk şeirləri 1941 və 1942-ci ildə Naxçıvanda çıxan “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş, 1942-ci ilin payızından 1946-cı ilədək hərbi xidmətdə olduğu üçün isə müəyyən fasilədən sonra imzası yenidən mətbuat səhifələrində görünməyə başlamışdır [3, s. 56]. Araşdırmalardan o da aydın olmuşdur ki, H.Razi 1942-1945-ci illərdə II Pribaltika cəbhəsində hərbi xidmətdə olarkən də boş vaxtlarında şeirlər yazmış. Naxçıvan Dövlət Arxivində H.Razinin şəxsi fondunda qorunan bir dəftərdə şairin 1943-1945-ci illərdə öz xətti ilə yazdığı doqquz şeiri vardır. Dəftərdə onun 1946-cı ildə Ordubadda ilk qələm təcrübələri kimi yazdığı şeirlər də öz əksini tapmışdır [8, v. 1-44].

Şairin qızı Firuzə Rzayevanın şəxsi arxivində də atasına məxsus bir dəftər saxlanılır. Həmin dəftərdə isə H.Razinin xətti ilə “Afət” adlı bir poeması yazılmışdır.

Bu faktlara əsaslanaraq qətiyyətlə belə qənaətə gəlmək olar ki, H.Razi yaradıcılığının “axtarışlar dövrü” adlandırılan birinci mərhələsi N.İsmayılovun göstərdiyi kimi 1950-1960-cı yox, 1940-1960-cı illəri əhatə edir.

Şairin yaradıcılığının hər üç mərhələsi ictimaiyyətin və ədəbi tənqidin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Biz bu məqaləmizdə onun yaradıcılığının birinci mərhələsinə dair fikir və mülahizələrin üzərində dayanmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

H.Razi yaradıcılığının həmin mərhələsinə aid ilk yazılı materiallardan biri keçən əsrin 50-ci illərində Naxçıvanda yaşayan, sonralar isə Tataristana köçərək orada xalq şairi səviyyəsində yüksələn Rəhman Minskinin məqaləsidir. Məqalədə qeyd olunur ki, Naxçıvan muxtar respublikasının “rayon, kənd və şəhərlərində 25 nəfərə qədər gənc şair və yazıçılardan biri kimi H.Razi də “Zvezda” və “Leninqrad” məcmuələri haqqında” ÜİK(b)P MK-nın, habelə “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq haqqında” Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarlarını rəhbər tutaraq müasir mövzularda bədii əsərlər üzərində işləyir” [7, s. 3].

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 1949-cu il 26 may tarixli nömrəsində çap olunan “Naxçıvanın gənc yazıçıları” sərlövhəli yazıda isə oxuculara məlumat verilir ki,

gənc şair “H.Razi bir sıra təzə şeirlərlə bərabər, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, adlı-sanlı pambıqçı Tamam Əliyeva haqqında da bir şeir yazmışdır”. O, “bu şeirində yaradıcı əməyi tərənnüm etmişdir”.

Təxminən iki il yarımından sonra həmin qəzetdə yenidən H.Razinin yaradıcılığına diqqət yetirilmiş, onun “Danışır Moskva” və “Ömrümüzün illəri” adlı şeirləri haqqında müsbət rəy bildirilmiş, bu şeirlərdə “Moskvanın səmimi bir dillə tərənnüm olunması” və “sovet adamlarını vətənin nəhəng tikintilərini başa çatdırmağa çağırması” vurğulanmışdır [12, s. 4].

H.Razinin müasiri və qələm dostu şair Məşkur Əkbərin “İlk təşəbbüs” adlı məqaləsində artıq onun ayrı-ayrı şeirləri barəsində yox, “Kəndimizin səhəri” adlı ilk kitabı haqqında oxuculara məlumat verilir: “Kitabçadakı “Danışır Moskva”, “Xoş gəlir”, “Kəndimizin səhəri”, “Yeni il gəlir”, “Yaylaqda” və başqa bir sıra şeirlər diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərdə vətənimizin paytaxtı Moskva, sülh, əmək, yeni il duyğuları və s. tərənnüm olunur [6, s. 3].

1958-ci ilin may ayında Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin Naxçıvanda keçirilən səyyar plenumunda digər sənətkarlar kimi artıq imzası yavaş-yavaş xalq içərisində məşhurlaşan H.Razinin də əsərləri haqqında rəsmi tribunadan fikirlər səsləndirilir. Bu plenumdan iki il sonra xalq şairi adına layiq görülən R.Rza məruzəsində deyir: “H.Razinin “Yaylaq” adlı şeiri, ümumiyyətlə, pis şeir deyildir. Burada vətənin təbii gözəlliklərinə səmimi bir məhəbbət ifadə olunur. Onun yaylaqlara: “Qələmlə, kağızla gəlib gəzirəm bu yerləri dağların sahibi tək”, - deməsi yerində və yaxşıdır” [11, s. 32].

Başqa bir çıxışçı – Naxçıvanda yaşayan şair Əliheydər Qəmbərov: “H.Razinin şeirlərində forma müxtəlifliyi ilə yanaşı olaraq bir yenilik nəzərə çarpır. O, öz şeirlərini konkret ümumiləşdirmələr əsasında qurmaqla getdikcə təkmilləşməyə və yeni sözlər deməyə çalışır [2, s. 3].

Plenumda H.Razinin bəzi şeirləri haqqında tənqidi fikirlər də söylənilmişdir. Elə götürək R.Rzanın təriflədiyi “Yaylaq” şeirinə aid fikrini: “H.Razi “Elə bil ki, böyüyür mənim sinəmdə ürək”, - deyə şeirini bitirir. Məlumdur ki, ürəyin böyüməsi heç də yaxşı bir məna ifadə etmir” [11, s. 32]. Bizcə, bu tənqidi fikir kəsərli deyil.

Yaxud müəllim M.Bektaş qeyd edir: Şairlərimiz bəzən sənətkarlıq məsələsini unudaraq sözcülüyə qapılır, ritorik təsvir yolu ilə gedirlər. Bu xüsusiyyət... H.Razinin yaradıcılığında da vardır. O, “Ana məhəbbəti” adlı şerini yazarkən öz işinə tələbkarlıqla yanaşsa da, “Şaxtaçılar” şeirində bunu nəzərə almamışdır. Buna görə də “Şaxtaçılar” şeiri quru və cansız çıxmışdır” [2, s. 3].

Naxçıvanda keçirilən səyyar plenumda söylənilən bu tənqidlər yaradıcılıq axtarırları mərhələsini keçən gənc şair üçün faydalı hesab edilə bilər. Lakin H.Razinin yaradıcılığının bu mərhələsilə bağlı bəzi tənqidi fikir və tövsiyələr haqqında münasibətimiz fərqlidir. Əvvəlcə onları nəzərdən keçirək.

26 may 1949 cu il, “Ədəbiyyat qəzeti”: “...H.Razi və başqalarının yazılarında yar, dildar, sevdai-eşq, kaman, qaş, mahcamal, əlif qədd, qəmi-hicran və

s. kimi köhnəlmiş ifadələrə, sözlərə rast gəlmək olur ki, bu da onların yazılarının dili üzərində az işlədiklərini göstərir”.

14 may 1958-ci il, “Şərq qapısı” qəzeti: “Gənc şair H.Razi... “Məhəbbət” adlı şeirində sovet adamlarının məhəbbətini və əməyini konkret zaman və məkan daxilində təsvir etmək əvəzinə, əmək və məhəbbət haqqında “hakimanə” sözlər deməyə həvəs göstərir... irəli sürülən hökmlər sovet adamlarının məhəbbət və əmək haqqındakı anlayışları ilə bir araya sığmayan yanlış, dumanlı və mücərrəd fikirlərin ifadəsindən başqa bir şey deyildir”.

H.Razi 15-16 yaşlarında poeziya aləminə qədəm qoyanda mükəmməl təhsil almamışdı. Ordubad Pedaqoji Texnikumunun tələbəsi idi. Oranı bitirəndən sonra qısa müddət ərzində kənd məktəbində müəllimlik etmiş, 1942-ci ilin sentyabr ayında isə hərbi xidmətə çağırılaraq Böyük Vətən müharibəsi adlandırılan müharibənin son gününədək döyüşlərdə iştirak etmişdi. Onun 1941-1946-cı illərdə qələmə aldığı mətbu və qeyri-mətbu əsərləri ilə tanışlıqdan aydın olur ki, “Partizanın andı”, “Şəlalə” (bu şeirlər 1941-1942-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilib), “Lida”, “Valentina”, “Volqa sonası”, “Şaulyay”, “Yadıma düşdü”, “Son döyüş” (bu şeirləri 1943-1945-ci illərdə II Pribaltika cəbhəsində yazmışdır), “Leyla”, “Mənim zərim”, “Səni sevən bəxtiyardır”, “Yenə qəmlisən”, “İlk bahar”, “Lalə”, “Hikmətli sevgi”, “Məhəbbət dəqiqələri” “Nə mənası var” adlı şeirlərində (bu şeirləri 1946-cı ildə Ordubadda yazmışdır) müəllifin intim duyğuları daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Lakin bununla yanaşı, həmin şeirlərdə onun vətənə məhəbbət, müharibəyə və düşməyə nifrət, keçdiyi döyüş yolundan fəxarət hissləri də açıq-aşkar görünür. O dövrdə yazdığı müxtəlif şeirlərindən nümunə gətirdiyimiz aşağıdakı misralar fikrimizi əsaslandırmaq üçün kifayətdir.

16 iyun 1942-ci il, Naxçıvan:

Ey Hitler! Yaranan qan dənizləri,

Boğacaq əlilə siz haqsızları.

İntiqam hökmünü verir bu ellər,

Qocalar, cavanlar, dilsiz körpələr [10, s. 4].

3 mart 1943-cü il, İkinci Pribaltika cəbhəsi:

Gecə səmalarda göz atır ölkər,

Axışır alnımdan isti-isti tər.

Yağanda başıma odlu güllələr,

O gözləri xumar yadıma düşdü [8, v. 40].

23 dekabr 1944-cü il:

Ver öpüm xurmayı dodaqlarımdan,

Öpüşün şairə bir ilqar olsun.

Bizim sevgimizin saf hikməti, yar,

Əgər ayrılacaq da, intizar olsun [8, v. 15].

8 avqust 1945-ci il:

Qanlı döyüşlərin şahidiyəm mən,

Ölümü yüz dəfə qucaqlamışam.
Dilimdə məhəbbət, qəlbimdə vətən,
Quşqonmaz dağların başın aşmışam [8, v. 21].
1 aprel 1946-cı il:
Zər kimi alisən, ülviyyətin var,
Cənnət hurisisən, çox himmətin var.
Qönçə dodaqlara sataşdı gözüüm,
Qaranlıq gecəyə döndü gündüzüm...

Yusif sevmədi başqa hurilər,
Çünki Yusif hüsnün Züleyxa bilər.
Mənim də qəlbimə sən verilmişən,
İlahi xilqətdən bəxş edilmişən [8, v. 9-10].

Bu dövrdə yazılan bütün şeirlərindən aydın olur ki, hələlik qələmi tam püxtələşməsə də, H.Razi mövzu seçməkdə və onu istədiyi formada ifadə etməkdə tam sərbəstdir, azaddır. Həmin şeirlərdə həm klassik ədəbi ənənələrə bağlılıq, həm də fikirlərin xalq deyim tərzilə ifadəsi özünü bariz şəkildə göstərir. Çünki şair o vaxt hələ yaşadığı dövrün dəbdə olan təbiri ilə desək, partiya və hökumətin sovet yazıçılarının qarşısına qoyduğu vəzifələrdən əməlli-başlı xəbərdar deyildi. Fikirləri kommunist ideologiyasının qəliblərinə salınmamışdı. Necə deyirlər, qəfəsdən uzaqlarda yaşayan azad bir quş kimi öz nəğmələrini oxuyurdu. Hərbi xidmətdən qayıdıb yaradıcılığını davam etdirmək istərkən isə özünü o vaxt sovet yazıçılarından tələb olunan “yeni yaradıcılıq vəzifələri” qarşısında gördü. Həmin vaxt sənətkarlara “təlqin edilirdi ki, onlar yeni əsərlərində sovet adamlarının cəbhədəki rəşadətini, kolxoz kəndində işlərin yenidən qurulması üçün atılan addımları, neftçilərin qəhrəmanlığını, ziyalıların yaradıcı əməyini ön plana çəksinlər” [1, s. 5]. Bu tələb sovet cəmiyyətində insanların fəhlə, kəndli və ziyalı kateqoriyaları altında qruplaşdırılması ilə bağlı idi. H.Razi mənəvi azadlığını buxovlayan həmin tələblərə asanlıqla uyğunlaşa bilmirdi. Lakin çox güman ki, sosializm və kommunizmin fütuhəti haqqında yağlı vədlərə inandığı üçün hakim ideologiyanın istəyinə cavab verən mövzu, məzmun və formalarda şeirlər yazmağa çalışırdı. İlhamını cilovlayan bir işə girişdiyi üçün isə şeirləri müəllim M.Bektaşî demişkən “quru və cansız” çıxırdı, “Şərq qapısı”nda yazıldığı kimi “yanlış, dumanlı və mücərrəd fikirlərin ifadəsi” idi, “Ədəbiyyat qəzeti”nin iddiasına görə şeirlərində “köhnəlmis ifadələrə və sözlərə rast gəlinirdi”. (Yeri gəlmişkən, H.Razinin yaradıcılığının bu mərhələsini “aldanış, uyğunlaşma və axtarış dövrü” adlandırmaq daha doğru olar).

H.Razinin ilk şeirləri ilə bağlı bu irad və tənqidlər (1. Sovet adamlarının məziyyətlərini və sovet gerçəkliklərini reallıqla əks etdirməməsi; 2. Şeirlərinin dili üzərində az işləməsi) zahirən haqlı görünsə də, əslində onların kökündə tamamilə məkrli niyyətlər dayanırdı: kommunist ideologiyasının tələblərinə

uyğun olan mövzularda yazmağa və milli ədəbi ənənələrdən, klassik poeziya dilinin bütün örnəklərindən imtinaya təhrik!

Təəssüf ki, zaman öz işini gördü. H.Razi də digər müasirləri kimi İ.V.Stalin rejiminin diktatura şəraitində kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq yaşayıb-yaratmağa məcbur oldu. Çünki “gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etmək mümkün olmadığı kimi bolşevik-sovet rejimində yaşayıb mövcud ideologiyadan yaxa qurtarmaq imkansız idi” [5, s. 45].

Beləliklə, deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, H.Razinin yaradıcılığının birinci mərhələsində yazdığı şeirlərə aid söylənilən fikir və mülahizələr ümumi, tənqidi və tövsiyə xarakteri daşımış və şairin yaradıcılıq istiqamətinə, əsərlərinin mövzu, məzmun və ideyasının müəyyənləşdirilməsinə güclü təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə. II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1967, 503 s.
2. Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin plenumu. Ə.Qəmbərov və M.Bektaşinin nitqi // “Şərq qapısı” qəz., 1958, 20 may.
3. Razi Hüseyn. Biblioqrafiya. Tərtib edən F.Xəlilov. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 420 s.
4. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
5. Kərimli X. Etiraf insanın ucalığıdır / Xatirələr işığında. Tərtib edən R.Oday. Bakı: Nurlan, 2004, s. 45-49.
6. Məşkur Ə. İlk təşəbbüs // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1958, 13 noyabr.
7. Minski R. Naxçıvan yazıçıları nə üzərində işləyirlər // “Şərq qapısı” qəz., 1948, 19 sentyabr.
8. Naxçıvan MRDA, Hüseyn Razinin şəxsi fondu № 700, siy. 2, iş 15.
9. Partizanın andı (şeir) // “Şərq qapısı” qəz., 1941, 10 oktyabr.
10. Razi H. Şəlalə (şeir) // “Şərq qapısı” qəz., 1942, 16 iyun.
11. Rza R. Yeni yaradıcılıq qələbələrində doğru / Mənim fikrimcə. Bakı: Azərbaycan, 1967, 420 s.
12. Yaradıcılığa ciddi tələbkarlıqla yanaşmalı // “Ədəbiyyat” qəz., 1951, 6 oktyabr.

Фарман Халилов

ОЦЕНКА ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА ГУСЕЙНА РАЗИ

В статье исследуется оценка литературного наследия, относящегося к раннему творчеству (1940-1960) представителя Нахчыванской литера-

турной среды второй половины XX века, известного поэта Азербайджана Гусейна Рazi (1924-1998).

Автор, опираясь на конкретные факты и литературный материал, приходит к выводу, что оценки раннего творчества Гусейна Рazi носили общий, критический и рекомендательный характер, оказав сильное влияние на определение тем, содержания и идей произведений Гусейна Рazi.

Ключевые слова: *Гусейн Рazi, Нахчыванская литературная среда, поэзия, литературная критика, коммунистическая идеология.*

Farman Khalilov

APPRECIATION OF THE LITERARY HERITAGE RELATING TO HUSSEIN RAZI'S EARLY WORKS

Appreciation of the literary heritage relating to the early (1940-1960) works of the famous Azerbaijan poet Hussein Razi (1924-1998), one of representatives of the Nakhchivan literary environment in the twentieth century second half, is considered in the paper.

The author, guided by the specific facts and literary material, comes to the conclusion that assessments of the early works of Hussein Razi were general, critical and advisory in character, and had a strong influence on the topic choice, content and ideas of Hussein Razi's works.

Key words: *Hussein Razi, Nakhchivan literary environment, poetry, literary criticism, Communist ideology.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun1982@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ ERMƏNİ-MÜSƏLMAN DAVASI HAQQINDA

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün növ və janrlarında erməni amili türk xalqlarının əzəli düşməni kimi dəyərləndirilmiş və lənətlənmişdir. Azərbaycanın ilk satira jurnalı “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı ildə nəşrə başlayanda 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri, insan adına sığmayan qəddarlıqları xatırlatmaya bilməzdi. Gülgü jurnalı olmağına baxmayaraq, baş redaktor bu hadisələrin unudulmaması üçün həm karikaturalar, həm satirik şeirlər, həm də atalar sözləri, tapmacalar, xəbərlər və poçt qutusu janrları ilə daima bu mövzuya toxunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə erməni-müsəlman ədavətini bu iki qonşu xalqın tarixində “qara səhifələr və qanlı bir yadigar” adlandırmışdır.

Açar sözlər: soyqırım, günahsız insanlar, erməni, müsəlman, qonşu.

XX əsrdə çox zəngin ədəbi və redaktorluq fəaliyyəti ilə, böyük siyasi səriştəsilə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında silinməz izlər qoyan novator ədib, publisist, dramaturq, nasir, “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün növ və janrlarında erməni amili türk xalqlarının əzəli düşməni kimi dəyərləndirilmiş və lənətlənmişdir.

Azərbaycanın ilk satira jurnalı “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı ildə nəşrə başlayanda 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri, insan adına sığmayan qəddarlıqları xatırlatmaya, bu hadisələri tarixin ədəbibədii yaddaşına da həkk etməyə bilməzdi. Gülgü jurnalı olmağına baxmayaraq, baş redaktor bu hadisələrin unudulmaması üçün həm karikaturalar, həm satirik şeirlər, həm də atalar sözləri, tapmacalar, xəbərlər və poçt qutusu satirik-publisistik janrlar ilə sanki xalqa maddi olaraq alınmayan intiqamın mənəvi təskinliyini vermək istəyirdi. Çünki 1905-ci ildə ermənilərin silahlandığı, müsəlmanların işə əliyalın olduğu bu ədalətsiz, qeyri-bərabər qarşıdurmadakı ölüm həyəcanını Tiflisdə ermənilərin yaşadığı məhəllədə yerləşən redaksiyada yaşayıb fəaliyyət göstərən ədib özü də şəxsən yaşamışdı. İntiqam hissi ilə alışıb-yanan bir xalqın buna nail ola bilməməsinin, öz hisslərini cilovlamağa, daha doğrusu içində boğmağa çalışmasının nə qədər çətin olduğunu istedadlı sənətkar hamıdan yaxşı

duyur və bu halda təsəlli verməyin nə qədər mənasız olduğunu anlayırdı. Məhz bu hiss idi “Kamança” əsərini yazmağa Mirzə Cəlili məcbur edən...

Böyük ədib “Xatiratım” memuarında, çox doğru olaraq, xalq danışiq dilində olduğu kimi silahlı toqquşma, qarşıdurma və ya müharibə mənası verən “erməni-müsəlman davası”ndan, onun yaranma səbəblərindən və nəticələrindən ətraflı bəhs etmişdir. Həm də ədib bu qeydlərinin Azərbaycan tarixi və müvərrixlər, yəni tarixi yazanlar üçün “xeyli lüzumlu bir material ola biləcəyini” [3, s. 60] düşünərək gələcək nəsillər üçün qələmə almışdır: “Bu vaxtlar rus-yapon davası axıra yetişdi. ...Az qalırdı ki, əhalinin qulağı müharibənin top və tüfəng söhbətlərindən və tökülən minlərcə qanların müsibətindən xilas olsun. Bu heyndə erməni-müsəlman davası başlandı. Dünya yenə bir-birinə dəydi və ələlxusus ki, biz. Çünki mətbəəmiz, məktəbimiz və mənzilimiz erməni məhəlləsində idi, xeyli rahatsızlıq çəkdik” [3, s. 59]. Bu zaman ədib hətta şagirdləri və qadınları köçürtmüş, özü də mətbəəni tərk etməli olmuşdur. Mətbəə ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Burada ədib onları mühafizə edən və mətbəələrini azad edib qaytaran iki erməni gəncini təşəkkürlə yad etmişdir.

Erməni-müsəlman ədavətini bu iki qonşu xalqın tarixində “qara səhifələr və qanlı bir yadigar” hesab edən ədib qeyd edir ki, bu məsələyə o, həm xalq arasında, həm də mətbuat vasitəsilə öz münasibətini bildirmişdir. Burada istedadlı sənətkar elə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsindəcə bu mövzuda verilmiş karikaturanı xatırladır: “... sənə min doqquz yüz altıncı ildə aprel ayının altısında erməni-müsəlman davasının qızğın vaxtlarında biz belə bir şəkil çəkmişik: bir müsəlman kəndlisi öz inəyini bir rus soldatına təklif edir və əvəzində onun tüfəngini istəyir. Buradaca bir erməni kişisi yenə haman tüfəngli soldatı bir paçka əskinas pul təklif edir və onun tüfəngini istəyir. Bu şəkil özü bu il tayfanın bu davaya hazırlaşmaq həvəsini eyni mizanda göstərir” [3, s. 61]. Münaqişənin səbəbkarı və əsl müqəssiri məsələsinə gəlincə, Mirzə Cəlil bu fikirdə olmuşdur ki, rus-yapon müharibəsində zəif düşmüş çar hökuməti Qafqazın bu iki güclü millətini belə bir münaqişəyə qızıqdırırdı ki, onlar öz içəri dərdlərinə mübtəla olsunlar və Rusiyanın siyasətinə qarışmağa vaxt tapa bilməsinlər. Qeyd edirəm ki, bu qənaət Cəlil Məmmədquluzadənin təkcə subyektiv fikri deyildi, müəllifin zamanında əldə olunan elmi nəticələri əks etdirirdi: “Erməni-müsəlman davasının tarixini oxuyanlar və yıxılmış Nikolay arxivini qurda layıb oradan gizli və sirli materiallar tapanlar elə bir sənədlərə rast gəldilər ki, o sənədlər aşkar bir dəlillərlə sübuta yetirdi ki, erməniləri müsəlmanların, müsəlmanları ermənilərin üstünə qaldıran tək bircə Rusiya hökuməti idi. ...arada hökumətfərma olan gizli şeytənət və provokasiyanın bəreketindən bu zəhirmar ədavət uzun illər müddətində davam etdi və minlərcə günahsız zəhmətkeşlərin müsibətinə səbəb bir nəgəhan bəla oldu” [3, s. 61]. Bu əsərdə, fikrimcə, ən əhəmiyyətli və indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətini o qədər də cəlb etməyən bir məqam vurğulanmışdır ki, bu da Mirzə Cəlili məcmuə çıxarmağa və xalqa öz ürəyindəkiləri çatdırmağa vadar edən səbəblərdən birincisi və ən vacibi

məhz erməni-müsəlman davası olmuşdur. Bu barədə ədib yazmışdır: “Zəmanə gəldikcə qarışırdı. Bir tərəfdən erməni-müsəlman davası bizi camaat işinə qarışmağa və iki millətin ədavətini söndürmək yolunda əlləşməyə məşğul edirdi, bir tərəfdən də Rusiya hökumətinin yapon müharibəsindən zəif düşdüyünü fürsət sayıb əzilmiş millətlər baş qaldırmağa başlamışdılar və hərə öz tələbatını ortalığa qoyub hökumətə ariz olmuşdu” [3, s. 61]. Baxmayaraq ki, Mirzə Cəlil jurnalın birinci nömrəsində bu məsələ ilə bağlı bir karikaturanı qeyd edir, amma əslində, burada həm “Atalar sözləri”ndə (At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr. Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq olsun), həm “Bilməli xəbərlər”də (Bu nə sirrdir ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla olundular ki, təbiblər onların çölə çıxmağını rəva görmürdülər?), həm də “Lisan bəlası” felyetonu və eyniadlı satirik şeirində də bu məsələdən bəhs etmişdir. Böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin “Müsəlman və erməni qardaşlarımıza” (1905), Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” (1920), “Lisan bəlası” (1906), “Oyanmadım” (1906) əsərlərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi bu kütləvi qırğınlarda çar hökumətinin əsas rol oynamağı və ermənilərin tərəfini saxlamağı bir tarixi həqiqət kimi əks olunmuşdur. Fikrimizi təsdiq məqsədilə “Lisan bəlası” və “Dərədə yatmış idim” xalq mahnısına perfraz olan “Oyanmadım” satirik şeirlərindən bəndlər təqdim edirəm:

“Lisan bəlası” şeirindən:

Qoy qonşuların alsın ələ cümlə silahı,
Salsın səni dəvayə əgər xah nəxahı,
Sən dinmə və tərپəşmə, qəbul etmə günahı
Lənət elə qəlbində, ürəkdən götür ahı,
Bizlər nəçiyik, qoy özü hökm etsin ilahı [1, s. 611].

“Oyanmadım” şeirindən:

Qarışdı aralıqlar, qopdu məhşər qiyaməti,
Müsəlmanlar bir-birin qırdı unudub qeyrəti,
Hər gələn alim olub çapdı, taladı milləti,
Mən yuxuda ol zaman çəkirdim rahat ləzzəti,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım [1, s. 625].

Hər iki şeirdə XX əsr Azərbaycanın həyatında baş verən mühüm ictimai hadisələr öz bədii əksini tapmışdır. Bu hadisələrin içində Mirzə Cəlili daha çox düşündürən və narahat edən ədibin məhşər qiyamətinin qopmasına bənzətdiyi “müsəlmanların bir-birini qırması”dır. Vaxtilə AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyevin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, bu ifadə ilə böyük satirik, əslində, ermənilərin müsəlmanları qırmasını nəzərdə tutmuşdur. Baş verən bu hadisələrə, axıdılan qanlara, ermənilərin günahsız insanların qanlarını tökməsinə və utanmadan hələ özlərini məzlum, yazıq, günahsız kimi göstərməklərinə Mirzə Cəlil öz kəskin münasibətini bildirməyi bir vətəndaş kimi özünün borcu hesab

etmişdir. Ermənilərin özbaşınalıqları, cinayətlərinin miqyası o dərəcədə genişdir ki, istedadlı sənətkar bu hadisəni dünyanın yerlə-yeksan olacağı və bütün ölümlərin dirilib haqq-hesab olunacaqları qiyamət günü ilə müqayisə etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında istər karikaturalar, istər felyeton və məqalələr, istərsə də satirik şeirlərində, bədii yaradıcılığında da tez-tez bu mövzuya toxunması, erməniləri də ruslar qədər günahkar hesab etməsi dahi sənətkarın hadisələrə böyük siyasi uzaqgörənliklə ayıq münasibət bildirdiyini göstərməkdədir. “Yoldaş” (1907) məqaləsində dahi ədib yazmışdır: “Bunu uşaq da bilir ki, erməninin düşməni müsəlmandır və müsəlmanın düşməni ermənidir. Allah erməni və müsəlman davasına bərəkət versin. Əgər erməni-müsəlman davası olmasaydı, ermənilər Qarabağda Xankəndini dağıdıb müsəlmanın var-yoxuna sahib ola bilməzdilər” [3, s. 162]. “Qarnıyoğunlar” (1906) felyetonunda Mirzə Cəlil bu barədəki fikirlərini daha kəskin ifadə etmişdir: “Erməni ləfzi bizlərdə söyüş kimi bir sözdür, bir müsəlmana erməni demək onu bihörmət eləmək kimidir” [2, s. 111].

Xatirələrində dahi ədib yazmışdır ki, uşaqlıq vaxtı şaban ayının son gecələrindən birində yüz rikət namaz qılıb səhərə qədər yatmamaq lazım olduğu halda, bir neçə rikət namazdan sonra onu yuxu apardıqda dayısı bərk qəzəblənərək anasına demişdir: “Bu erməni oğlu erməniyi gəl buradan apar, gözümdən itilib getsin!” [3, s. 44]. Bu sözün xalq arasında təhqiredici mənaya malik olmasının özü də xalqın ermənilərə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Usta Zeynal” (1905) hekayəsində erməninin küpəsində su gətirərək aləmi murdarlayan Qurbanı ustanın bağışlaya bilməməsi, “Kişmiş oyunu”nda (1904) tarixin müxtəlif dövrlərində onların etdiklərinin bir növ əvəzini çıxmaq, dərslərini verərək yerlərində oturtmaq arzusunun ifadəsi, “Kamança”da (1920) isə erməninin mahir çalğıçısından öz intiqamını ala bilməyərək onu bağışlayan Qəhrəman yüzbaşının humanizmi bu əsərlərin müəllifinin bu iki xalqın xüsusiyyətlərini, hətta erməni dilini çox dərindən bildiyini sübut edir. Jurnalın birinci ilinin ilk nömrəsində: “Düşmən səni daş ilə, sən düşməni bozbaş ilə”, “At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr”, “Qonşun pisdir, vur öldür” kimi satirik atalar sözlərində də düşmən, namərd qonşu kimi ifadələrlə Mirzə Cəlil elə erməniləri və rusları nəzərdə tutmuşdur.

Jurnalın birinci nömrəsində “Molla Nəsrəddin”in Telegramlarında da bu mövzuya toxunulmuşdur: “Naxçıvan: 30 mart. Kazaklar general qubernatordan təvəqqə edirlər ki, onlara patron əvəzinə çoxluca işpiçka göndərilsin” [6, s. 19]. Bu telegramın mənasını əsərdə böyük ədib belə izah etmişdir: “Bunun mənası budur ki, o vədə erməni-müsəlman davasında iki ...qonşu bir-birini qırmaqda ikən rus kazakları da bir tərəfdən şəhəri yandırmağa mübaşir olurluşlar” [3, s. 83].

Bu əsərdəki qeydlər bugün tədqiqatçılar üçün bir də ona görə dəyərlidir ki, onlar, adətən, erməni soyqırımlarından bəhs edərkən Azərbaycan daxilində və Şərqi Anadoludakı hadisələri araşdırmışlar, ancaq bu əsərdən aydın olur ki, Tiflisdə o zaman erməni azgınlıqları o dərəcəyə çatıbmış ki, müsəlmanlar hətta

öz ev-eşiklərini tərk etməyə məcbur olmuşlar. Həm də Mirzə Cəlil bu hadisədən təkcə erməni-azərbaycanlı qarşıdurması kimi yox, daha geniş miqyas almış erməni-müsəlman davası kimi bəhs etmişdir.

Bundan başqa “Xatiratım” əsərində diqqəti cəlb edən digər bir məqam da Tiflis senzura komitəsinin iki sensorunun ikisinin də erməni olması və Tiflisin rəsmi “Qafqaz” qəzetindən sonra ikinci qəzet olan “Tiflisski listok” (1886-1916) qəzetinin 1888-ci il 45-ci sayından sonra nəşiri və redaktoru X.Q.Xaçaturov adlı erməninin fəaliyyəti nəticəsində türklərin qəzet çıxarmaqlarına müxtəlif bəhanələrlə icazə verilmir, türk mətbuatı əleyhinə ardıcıl və açıq-aşkar kompaniya aparılırdı. Onlar Rusiya hökumətini inandırmışdılar ki, Qafqazın bütün ədib və jurnalistləri pantürkist, panislamistdirlər, xalqı islam bayrağı altında birləşməyə çağırır və bu bayrağın da Osmanlı sultanının əlində olmasını arzu edirlər. (Bu tarixi həqiqət Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dramında da öz bədii əksini tapmışdır. Qardaşların evinə təftiş üçün göndərilmiş Sensorun nitqinə diqqət yetirək: “Sizin bir para bədxahlarınız sizi belə qələmə veriblər ki, siz üç qardaş və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla, Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib ittihadi-müslimin cəmiyyətinə iştirak edəsiniz. Saniyə, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-vətən və Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını ... bir-birinə ilhaq edib müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz”) [1, s. 462]. “Xatiratım”da bu barədə Mirzə Cəlil yazmışdır: “Qəzet (“Tiflisski listok” qəzeti A.O.) hərçənd rus dilində nəşr olunurdu, amma onun ikicə məsləki var idi: biri öz cibinə qulluq eləmək idi, digəri də erməni millətinin mənafeyini müdafiə etmək idi. Və insaf-la danışsaq, qəzetin sahibi bu iki məqsədin ikisinə də canı-dildən qulluq edirdi. ...erməni-müsəlman ədavəti ortalığa düşəndən sonra qəzet bu yolda çox həvəslə meydan sulamağa başladı” [3, s. 65].

Mətbuat tarixindən məlumdur ki, 1918-1920-ci illərdə jurnal Azərbaycanda fəaliyyətini dayandırmışdır. Mirzə Cəlil Kəhrizli kəndində təsərrüfat işləri ilə məşğul olmuş, ədəbi fəaliyyətini davam etdirmiş, “Anamın kitabı” və “Kamança” pyeslərini burada tamamlamışdır. Qeyd edək ki, hər iki əsər 1918-20-ci illərdə Azərbaycanın tarixi reallıqlarını əks etdirir, müəllifin şəxsi müşahidələri ilə qələmə alınmışdır. “Milli birlik və müstəqillik, soykökə dərin bağlılıq, ziyalıların Rusiya, İran və Osmanlı meyllərinin Azərbaycanı parçalanmağa, məhvə doğru apardığı, milli ideal və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı” əsərinin mövzusunı və qayəsini təşkil edir” [4, s. 21]. Bu əsərdə ayrı-ayrı məsləyə sahib olan ziyalıların vətənin mənafeyi üçün bir yumruq kimi birləşməsinin zəruriliyi nəzərə çatdırılmışdır. Mirzə Cəlil üçün bu meyllərin hər biri eyni dərəcədə zərərli, onun seçdiyi əqidə milli soykökə bağlı olan Gülbaharın, sadə xalqın nümunəsi olan çobanların vətən məhəbbəti və qardaşlığa vəfəliyi, ehtiyacı olanlara göstərdikləri maddi və mənəvi dəstəyi yoldur.

Qulam Məmmədli “Molla Nəsrəddin” salnaməsində 1920-ci il 10 mart tarixi barədə yazmışdır: “Ağdamda əhali arasında milli ədalət üstə toqquşma olduğu xəbəri Kəhrizliyə çatır. Mirzə Cəlil doğru xəbəri bilmək məqsədilə Ağdama gedir” [5, s. 343]. “Kamança” əsəri məhz bu səbəbdən Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş birinci bədii əsər hesab olunmuşdur. Mirzə Cəlil bu döyüşlərdə şəxsən iştirak etmiş, silahlı mübarizəyə qoşulmuşdur. Ürəyi ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş həmvətənlərinin intiqamını almaq hisslərilə aşib-daşdığı bir vaxtda əsir götürülən erməni çalğıçısını öldürə bilməməsi Qəhrəman yüzbaşının ən yüksək insani keyfiyyətlərinin – humanizminin və incəsənətə hörmətinin nəticəsidir.

1920-ci ildə Təbrizdə Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan dilində çıxarılması ilə razılaşmayan qüvvələrə öz sözünü qətiyyətlə demiş və jurnalın farsca yox, azərbaycanca çıxarılması üçün israr etmişdir. Böyük azərbaycançı ədib əsas gətirmişdir ki, İranda yalnız ziyalı təbəqə fars dilində danışır, “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə xalqın bütün təbəqələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qədim Azərbaycan torpağı olan Təbriz şəhərində ermənilərə dörd adda qəzetin çapına icazə verildiyi halda, Azərbaycan dilində bir mətbuat orqanının nəşrinə icazə verilməməsi redaktoru hiddətləndirmişdir. 1921-ci ilin fevral ayından “Molla Nəsrəddin” jurnalı Təbrizdə nəşr olunmağa başlamışdır. XX əsrin 20-ci illərində İranda Azərbaycan dilində satira jurnalı çıxarmaq və kəskin tənqidi yazılarla çıxış etmək ancaq Mirzə Cəlilə məxsus olan cəsarətli bir addım idi.

Beləliklə, böyük vətənpərvər ədib Cəlil Məmmədquluzadənin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərləri həm ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətləri araşdırmaq və bir çox yeni məqamları ortaya qoymaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, həm də ədibin necə çətin bir tarixi dövrdə və ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycan üçün çalışdığını təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
2. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, II c. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
3. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
4. Məmmədquluzadə C.M. (Bibliografiya) (Tərtib edəni İsa Həbibbəyli). Bakı: Elm, 2005, 160 s.
5. Məmmədli Q. “Molla Nəsrəddin” (salnamə). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 518 s.
6. Molla Nəsrəddin. 12 cildə, I c. (Tərtib edəni Əziz Mirəhmədov və Turan Həsənzadə). Bakı: Elm, 1988, 720 s.

Айгюн Оруджева

**ДЖАЛИЛ МАМЕДКУЛИЗАДЕ ОБ
АРМЯНО-МУСУЛЬМАНСКОЙ ВОЙНЕ**

Джалил Мамедкулизаде во всех видах и жанрах своего творчества расценивал армянский фактор как сугубо негативный, как вечного врага тюркских народов. Журнал «Молла Насреддин», первые сатирический журнал Азербайджана, начал издаваться в 1906 году, поэтому в нем не могли не упоминаться все зверства, творимые армянами в 1905-1906 гг., и их бесчеловечная жестокость. Несмотря на то, что это был сатирический журнал, главный редактор в память об этих событиях постоянно упоминал их, используя как жанр карикатуры, так и жанры сатирической поэзии, пословиц, загадок, новостей и «писем в редакцию». Джалил Мамедкулизаде называл армяно-мусульманскую вражду «черной страницей и кровавым памятником» в истории этих двух соседних народов.

Ключевые слова: *геноцид, невинные жертвы, армяне, мусульманский, сосед.*

Aygun Orujova

**JALIL MAMMADGULUZADEH CONCERNING
THE ARMENIAN-MUSLIM WAR**

Jalil Mammadguluzadeh in all kinds and genres of his works regarded the Armenian factor as purely negative for the Turkic peoples, as their eternal enemy. The magazine "Molla Nasreddin", the first Azerbaijan's satirical magazine, began publication in 1906, so all the atrocities committed by Armenians in 1905-1906 and their inhuman cruelty could not be unstated there. Despite the fact that it was a satirical magazine, its editor-in-chief in commemoration of these events referred to them using all genres: the cartoons and the genres of satirical poetry, proverbs, riddles, news, and "mailbox". Jalil Mammadguluzadeh called Armenian-Muslim hostility "black page and bloody landmark" in the history of the two neighboring nations.

Key words: *genocide, innocent victims, Armenians, Muslim, neighbor.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN TARİXİ ROMAN YARADICILIĞI ("Dumanlı Təbriz" və "Qılnc və Qələm" əsərləri əsasında)

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, görkəmli yazıçı M.S.Ordubadinin tarixi roman yaradıcılığından bəhs olunur. Məqalədə göstərilir ki, görkəmli yazıçı M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsası qoyulmuşdur. Yazıçının "Qılnc və Qələm", "Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı" və digər əsərlərində Azərbaycan xalqının tarixi taleyi, onun azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi və mədəni inkişafı kimi məsələlər əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *M.S.Ordubadi, tarixi roman janrının banisi, tarixi tale.*

Ədəbiyyatda yenilikçi bir mövqeyə sahib olmaq istedadlı və cəsarətli qələm sahiblərinə müyəssər olan bir işdir. Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli poema janrı və xəmsə yaradıcılığı Nizaminin, dram nümunələri və povest Mirzə Fətəli Axundzadənin, tənqidi realizm Cəlil Məmmədquluzadənin və b. adı ilə bağlıdır. Bu baxımdan Məmməd Səid Ordubadi də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi kimi şöhrət qazanıb.

Görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950) ədəbiyyatımızda tarixi roman janrı istiqamətində böyük sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Onun 1933-cü ildə qələmə aldığı dörd kitabdan ibarət "Dumanlı Təbriz" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsası qoyulmuşdur. Ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Dumanlı Təbriz", "Qılnc və Qələm", "Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı" və b. əsərləri ilə tarixi romanın ən sanballı nümunələri meydana gəlmişdir. Bu əsərlərində müxtəlif məsələləri mövzu etsə də, bu görkəmli ədib Azərbaycan xalqının ümummilli taleyi ilə bağlı məsələləri ədəbiyyata gətirmişdir. Sovet hakimiyyətilə yeni işğalçılıq dönməsinin yaşandığı bir zamanda M.S.Ordubadi böyük sənətkarlıq cəsarətilə işğalçılıq niyyəti əleyhinə kifayət qədər məzmunlu və sanballı əsərlər yazmışdır. Adıçəkilən tarixi romanları ilə məhz Azərbaycan xalqının mübarizə tarixini yaratmışdır. Məmməd Səid Ordubadi xüsusilə "Dumanlı Təbriz" (1933), "Qılnc və Qələm" (1946) kimi irihəcmli əsərlərində Azərbaycan xalqının milli mübarizə, milli düşüncə, döv-

lətçilik və sair məsələlərini geniş planda təsvir etmişdir. Ordubadi “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və Qələm”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər” və sair əsərlər yaratmaqla xalqının mübarizə qüdrəti və mücadilə əzminin tarixini yazmışdır.

Görkəmli ədib, sanballı tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadinin 1930-1940-cı illərdə yazdığı “Dumanlı Təbriz” əsəri Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini təsvir edən şah əsərlərdəndir. Bu dörd kitabdan ibarət irihəcmli əsərdə 1906-1911-ci illər Cənubi Azərbaycan inqilabı mövzuya alınıb. Amma Təbrizin bir inqilab, mücadilə beşiyi, milli dəyərləri, bütün keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə təsvir olunmasını, uzun müddət Azərbaycan dövlətinin paytaxtı olan bu şəhərin simvolizə edilməsini nəzərə almaqla demək olar ki, “Dumanlı Təbriz”in əsas qəhrəmanı Təbriz özüdür” [8, s. 492]. Ədib Təbrizi bütün etnoqrafik, siyasi, ictimai halı ilə təsvir edərək bir ölkənin və xalqın taleyini əks etdirir. Səttarxanın başçılıq etdiyi bu mübarizə qüdrətini təsvir edən əsər müəllifinə də böyük şöhrət gətirir. Belə ki, bu əsərdə müəllifin qələmə aldığı tarixi hadisələr Azərbaycan xalqının dövlətçilik təfəkkürünün bədii əksi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Milli azadlıq və tarixi bütövlük ideali daşıyan bu əsər 30-40-cı illərdə Sovet Rusiyasının repressiyasına da tutarlı bir cavab kimi də əhəmiyyətli idi. Bu addım Azərbaycan xalqının başbələn ziyalıların 37-ci illərdə bəhanə ilə repressiyaya uğradıldığı bir zamanda böyük cəsarətin ifadəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. “Azərbaycan xalqının başda gedən ziyalıları məhv edilsə də, mübarizə təfəkkürü ölməzdir” fikri sanki bu əsərin əsas qayəsi idi. Çünki müəllif təkcə 1906-1911-ci illərdə baş vermiş Səttarxanın rəhbərliyi altında inqilabi hərəkəti tarixi cəhətdən əks etdirməklə yekunlaşmır, əksinə, Azərbaycan xalqının min illərlə ölçülən tarixindən bir məqamı təsvir etməklə xalqın bütöv ictimai, siyasi, coğrafi-regional taleyinə çevirir. Sanki ədib ikiyə bölünmüş Azərbaycanın gələcəyini şübhə altına salmağa çalışan, onun əsas siyasi mərkəzi olan Azərbaycanı işğal altına almaqla assimilyasiya etmək haqqında düşünüən xain siyasi qüvvələrə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi və azadlıq sevgisini göstərmiş olur. Çünki bu görkəmli ədib sovet dövrü fəaliyyəti və yaradıcılığına qədər mükəmməl şəxsiyyət olaraq yetişmişdi. Məmməd Səid Ordubadi məlum olduğu kimi, Fəqir Ordubadi kimi bir ədibin ailəsində doğulmuş, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi görkəmli ziyalı-pedaqoqun fəaliyyət göstərdiyi bir mühitdə tərbiyə tapmış, “Hümmət” təşkilatının fəal üzvlərindən biri olmuş və gizli fəaliyyətlərdə olmuş, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli ədiblərlə birgə azərbaycançılıq ideologiyası yönündə ciddi siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərmiş, milli mövqe və amala sahib olmuş bir şəxsiyyət idi [2, 9, 10]. Bu baxımdan ədibin sovet dövründə bu kimi qiymətli əsərlər yazması, bircə, əvvəlki fəaliyyət və amalını nəzərə alsaq, başa düşülən idi. Ədib sanki yazdığı bu əsərlə xalqının tarixinə xor baxan, onu siyasi və mənəvi müstəqillikdən məhrum etməyə çalışan, boynuna hər cür minnət yükü qoyan bolşevik hökumətinə qarşı birbaşa olmasa da, ədəbi qatda, fikir zəminində ibrət verməyə səy göstərirdi. Çox zaman yazırlar ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid kimi ədiblər

sovet dövrü ideologiyasına uyğun əsər yazmamışlar. Fikrimizcə, birmənalı olaraq belə düşünmək doğru olmaz. Hüseyn Cavid məhz sovet dövründə yazdığı “Xəyyam”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş” və s. kimi əsərlərini məhz şura hökumətinə öz məsləhətlərini vermək məqsədilə qələmə almışdı. Ədib yeni cəmiyyət qurmağa, yeni ictimai-iqtisadi formasiya yaratmağa, xalqa ədalət və rifah vəd edən hökumətə öz Peyğəmbəri, Teymuru, Səyavuşu, Xəyyamı ilə cəmiyyət qurma və idarəçilik yaratma, qanun qoyma ənənələrini təqdim edirdi. Köhnə azərbaycançı və müəyyənləşmiş yaradıcılıq qayəsi olan Məmməd Səid Ordubadi də bilavasitə bolşevik hökuməti əleyhinə getmir. Amma bir millətin oğlu və onun yazıçısı kimi tövsiyələrini də verməyi unutmur. Belə ki, görkəmli ədib özü də bu barədə yazırdı ki, “Şərq haqqında yazanlar cahangir dövlətlərdən aldıkları maaşın hesabına yazırlar” [3, s. 31]. Ədib “Dumanlı Təbriz” əsərində bu qənaəti ifadə edirdi ki, “Amerikalı və avropalılar Şərqə ancaq pul qazanmaq, müstəmləkə zəminləri hazırlamaq, torpaq, bazar əldə etmək üçün gəlirlər. Cahangirlər Şərqi müstəmləkə qayırmaq üçün onu vəhşi, mədəniyyət düşməni, ictimai, tərbiyəsiz göstərməlidirlər, bu da onlara “mədəni avropalıları” və Şərqdə yaşayan “mədəni millətləri” müdafiə bəhanəsilə Şərqin işğal olunması imkanı verir” [4, s. 267-268]. Göründüyü kimi, görkəmli ədib adının fərqi olmadan Şərqə, onun bir parçası olan Azərbaycana müstəmləkəçi maraqla baxan bütün qüvvələrə dövründə heç kimdə olmayacaq böyük cəsarətlə azərbaycanlı müdrikliyi və uzaqgörənliyi ilə cavab verirdi, müstəmləkəçi Rusiyanın planlarını da tənqid etmiş olurdu. Buna görə də Şərq xalqları içərisində özünəməxsus siyasi çəkiyə malik olan Azərbaycan xalqının “əsərət zəncirindən qurtulmaq üçün öz etirazını bildirdiyini” də müəllif əsərlərində göstərmək məqsədini daşıyırdı. Azərbaycan xalqının tarixi etnik və ərazi bütövlüyünü ədəbiyyatın mövzuna çevirməklə siyasi proseslərə sanki yön vermək istəyir. Məsələn, “Dumanlı Təbriz” əsərində ədib Əbülhəsənin dilindən deyir: “Fars dili şeir-ədəbiyyat dili olsa da, yenə də farslar üçündür, çünki türklərin geniş kütləsi də bu ədəbiyyatı öz ədəbiyyatı kimi mənimsəyə bilməyir. Bir tərəfdən türk mək-təbi olmayan və farslaşma siyasəti aparılan, bir ölkədə türk ədəbiyyatına qiymət verilməməsi, digər tərəfdən türk ədib və şairlərinin saray içərisinə buraxılmaması, hətta türkcə yazılan əsərlərin təb edilməməsi İrandakı türklərin farsca yazmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də İranda daim farslaşdırma, hətta fars-türk mübarizəsi yaratmaq siyasəti aparılırdı” [3, s. 177]. Əslində aydın görünür ki, eyni siyasəti aparmaq istəyən bolşevik-rus hökumətinə qarşı ədib haqlı tənqidi münasibət ifadə edir. İllərcə türk-azərbaycanlı millətinin yaxşı başa düşdüyü bu siyasəti ədib İran dövlətinin təmsalında rus-sovet dövlətinə də şamil edərək qəti etiraz ifadə edir. Başqa bir yerdə isə daha qəti və konkret olaraq Azərbaycan xalqının milli və ərazi bütövlüyü məsələsi ətrafında rus istilaçılığı və ayırıcılığına qarşı kəskin fikir bildirir: “Əbülhəsən: Bəs ruslar Təbrizə nə bəhanə və nə haqq ilə girmişlər? Onlar öz inqilabı uğrunda ölməyə hazır olanların vətəninə nə üçün işğal etmişlər? İngilislər və ruslar “Təbrizdəki xaricilərin malı, canı təh-

lükə altındadır” – deyə “canavarlar vətəni” olan Təbrizi “xilas etmək üçün gəlmiş” və bütün Azərbaycanı çar xəfiyələri ilə doldurmuşlar... Təbriz xalqının əxlaqı ilə hədd xaricində gördüyün çar zabitlərinin əxlaqını müqayisə edib, Şərq xalqını vəhşi və mədəniyyətsiz hesab edənləri tənqid etməyə haqqımız varmı?” [3, s. 292]. Qeyd edək ki, köhnə molla nəsrəddinçi olan böyük ədib M.S.Ordubadi bununla mədəniyyəti, xalqı və mentaliteti qətiyyənlə uyğun olmayan kəlmələrlə - istər fars, istər ingilis, istər rus olsun, yerli Azərbaycan xalqını müxtəlif formalarda aşağılamalarına qarşı kəskin etiraz ifadə edirdi. Digər tərəfdən Azərbaycan xalqını maarifləndirmək, elmə, mədəniyyətə daxil etmək adı altında xalqın mental dəyərlərini korlayan, assimilyasiyaya uğratmağa cəhd göstərən işğalçılara xalqın bilikli, ədəbli və yüksək dəyərlərlə zəngin olduğunu bildirməklə onların siyasi məqsədlərini ifşa edirdi. Təsədüfi deyildi ki, ədibin görkəmli tədqiqatçılarından olan professor Yavuz Axundlu yazırdı: “Tarixi romanın ən böyük məziyyəti, fikrimizcə, onun müasirliyi. “Dumanlı Təbriz”də qaldırılan problemlər imperiализmə qarşı mübarizə, milli azadlıq hərəkatı, xalqlar dostluğu bu məqsədə xidmət edir” [2, s. 233]. Qeyd edək ki, bu cür tənqid və ifşa üslubu görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin “Lənət”, “Yığıncaq”, “Dəli yığıncağı”, “Ər” və başqa əsərlərində də yer tapır. Bu mənada bolşevik təbliğatı bu cür əsərlərin təsiri altında öz əhəmiyyətini itirir, əks həmlə ilə öz yetərli cavabını almış olurdu.

Görkəmli ədib öz tarixi romanlarında xalqın milli düşüncə və mücadilə təfəkkürünü ifadə baxımından cəhdlərini davam və inkişaf etdirir. Ədibin “Qılınc və Qələm” əsəri də əslində Nizami Gəncəvinin mühiti və müasirləri ilə bağlı əsər idisə də, özündə Azərbaycan milli dövlətçiliyinin nailiyyətləri ifadə tapırdı. Azərbaycan xalqını avam yerinə qoyan sovet ideologiyasına Şərqə böyük intibah yaşadan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tarixi nailiyyətlərini əks etdirmək cəsarətli bir cavab idi. Bolşevik ideologiyası Azərbaycan xalqına elm, maarif öyrətdiyi haqqında fikir yedirtmək istərkən XII əsrdə dünya ədəbiyyatı korifeyinin Azərbaycanda yazıb-yaradan təsvir olunması tutarlı bir münasibət ifadə edirdi. Məmməd Səid Ordubadi nəhəng yazıçılıq qüdrətilə Azərbaycan xalqının tarixi taleyi, dövlətçilik tarixi, mübarizə əzmi barəsində sanballı əsərlər yaradırdı. Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi və mədəniyyət imkanlarına nəzər diqqəti cəlb edən müəllif əsərdə məqsədli olaraq Fəxrəddin şahın dilindən yazır: “Azərbaycanlılar hələ islamiyyətdən daha əvvəl azadlıq sevən bir xalq olmuş, öz azadlıq yollarında bitən maneələri məhv etməkdə məşhur olmuşdur... Azərbaycan xalqı öz mədəni və milli tarixini heç bir kəsə və heç bir qüvvəyə təslim etməmiş, yenə də etməyəcəkdir” [6, s. 70]. Və yaxud Azərbaycan xalqını müxtəlif əsaslarla parçalamaq və hakimiyyət sürmək istəyən hər cür işğalçılara qarşı Qızıl Arslanın dilindən belə deyir: “Xalqın milli simasını dəyişdirə biləcək hər bir təşəbbüsə qarşı amansız mübarizə açmalısən. Buna görə də Azərbaycan xalqını vahid bir xalq şəklindən çıxarmaq üçün onları qəbilələr və irqlərə ayıran tarixçilərlə bir düşmən kimi rəftar etmək lazımdır” [6, s. 196]. Vəliəhd Əbu-

bəkrin dilindən: “Xalq bir dil, bir arzu daşıyan bir xalqdır. Kəndlilərindən başlayaraq ziyalılarına qədər bir söz deyir: “Azərbaycanın istiqlaliyyəti məsələsi həyat məsələmizdir”. Xalq düşüncəli və şüurludur” [5, s. 195]. Və yaxud Qızıl Arslanın dilindən dediyi: “...Mən müstəqil Azərbaycan hökuməti təşkil etmək təklifini meydana sürməkdə özümü haqlı hesab edirəm. Məmləkəti öz xalqının əlinə vermək lazımdır. Burada hökuməti idarə edəcək kişilər az deyildir” [5, s. 195] sözləri ilə Azərbaycan xalqının milli azadlıq və idarəçilik müstəqilliyi məsələsini ifadə edir. Bu mənada ədib təsvir etdiyi tarixi məsələlərlə təkcə keçmişim deyil, daha çox müasiri olduğu Azərbaycan tarixinin ictimai, siyasi, mədəni və s. məsələlərini ehtiva etmiş, öz mövqeyini əks etdirmişdir. Nizamini də öz ədəbi məqsədinin sözçüsünə çevirən ədib onun da dili ilə tutarlı, sanballı fikirlər ifadə edir. Hər cür işğalçılığa qarşı Azərbaycan xalqının mətanətlə dayandığını və öz milli qürurunu, mübarizə əzmini qoruduğunu ifadə edən ədib Nizaminin dili ilə sanki ruslara da eyni fikri təlqin etmək istəyir: “Vaxtilə ərəblər və farslar bizdən hər bir şeyi aldılar. Lakin tarixi irsdən ibarət olan milli qüruru və tarixi qəhrəmanlığı bizim əlimizdən ala bilmədilər” [5, s. 336]. Bununla da ədib, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi məsələlərdən daha çox müasir məsələləri ədəbiyyatın mövzusunə çevirmiş, əslində Azərbaycan xalqının milli düşüncə, mücadilə, ərəzi bütövlüyü və milli dövlətçiliyi məsələlərində ənənəvililiyini, yəni keçmişində olduğunu və ona sədaqətini ifadə etmişdir. Bununla da, ədib özü də “milli məniyə sədaqətli olan sənətkar” [11, s. 189] kimi müəyyən olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, ədibin “Qılınc və Qələm” əsərinin əsas qəhrəmanlarından olan Nizami də “çox yerdə XII əsrin deyil, XX əsrin ictimai-siyasi xadimi kimi davranır” [7, s. 189].

Beləliklə, görkəmli ədib Məmməd Səid Ordubadi öz yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixi taleyini mövzu edən tarixi roman janrını yaradır. Bu romanlarında ədib Azərbaycanın xalqının milli düşüncə və həyat tərzini aparıcı mövzuya çevirmiş, xalqının dövlətçilik tarixi və təfəkkürünü əks etdirmiş, milli kimlik məsələsini önə çəkmişdir. Bu baxımdan da öz əsərləri ilə Məmməd Səid Ordubadi böyük hünərlə milli dəyərlərimizi əks etdirmiş, qorumuş, yeni nəsillərə təbliğ istiqamətində böyük xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı: Adil-oğlu, 2005, 550 s.
2. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Sabah, 1997, 352 s.
3. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1985, 374 s.
4. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. II kitab. Bakı: Yazıçı, 1985, 730 s.
5. Ordubadi M.S. Qılınc və Qələm. I hissə. Bakı: Yazıçı, 2005, 344 s.
6. Ordubadi M.S. Qılınc və Qələm. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.

7. Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
8. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 712 s, s. 492.
9. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Elm, 1972, 44 s.
10. Məftun Ə. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Yazıçı, 1987, 135 s.
11. Rzayev Y. Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə. Bakı: Elm, 2010, 296 s.

Рамиз Гасымов

МАМЕД САИД ОРДУБАДИ КАК СОЗДАТЕЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ

(на основании произведений «Туманный Табриз» и «Меч и Перо»)

Статья посвящена творчеству выдающегося писателя М.С.Ордубади, основателя жанра исторического романа в азербайджанской литературе. Отмечается, что с выходом в свет книги «Туманный Табриз» было положено начало историческому роману в азербайджанской литературе. В изданных вслед за этим романах «Меч и Перо», «Борющийся город» автор отражает историческую судьбу азербайджанского народа, его борьбу за свободу и независимость, развитие культуры.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, основатель жанра исторического романа, историческая судьба.*

Ramiz Gasymov

MAMMAD SAYID ORDUBADI AS THE AUTHOR OF HISTORICAL NOVELS

(based on the works of “Foggy Tabriz” and “Sword and Pen”)

The paper is devoted to the works of the outstanding writer M.S.Ordu-badi, the founder of the historical novel genre in the Azerbaijani literature. It is noted that the publication of the book “Foggy Tabriz” has started historical novels in the Azerbaijan literature. In novels “Sword and Pen”, “Fighting city” published after that the author reflects the historical fate of the Azerbaijani people and their struggle for freedom and independence, the development of culture.

Key words: *Mammad Sayid Ordubadi, founder of historical novel genre, historical fate.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tətəfindən təqdim edilmişdir)

SƏRXAN ƏKBƏROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: serxanekberov@yahoo.com

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNİN QÜTBÜN EYNIADLI ƏSƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin, eləcə də bu əsəri ilk dəfə türk dilinə tərcümə edən XIV əsrdə yaşamış Qızıl Ordanın görkəmli şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin müqayisəsi (Azərbaycan dili ilə) haqqında ətraflı məlumat verilir. Eyni zamanda “Xosrov və Şirin” əsərinin dil xüsusiyyətlərindən, leksik sisteminədən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, fonetik xüsusiyyətlər, poema.*

“Xosrov və Şirin” poemasını bir çox qonşu və uzaq xalqların yazıçı və şairləri nəzm və nəsrə tərcümə etmişlər. Əlbəttə, təbiidir ki, bu kimi tərcümələrin meydana çıxması şair və yazıçının təkcə öz şəxsi zövq və istəyi ilə olmamış, bəlkə geniş xalq kütlələrinin də mənəvi ehtiyacları, istək və arzularının nəticəsi və məhsulu olmuşdur.

“Xosrov və Şirin” tərcümələrinin əsasən iki növə bölmək mümkündür.

1. Mənzum tərcümələr;
2. Mənsur tərcümələr.

Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzim (XIV əsr), türk şairi Şeyxi (XIV əsr) və Azərbaycan şairi Rəsul Rzanın (XX əsr) mənzum tərcümələri məlumdur [4, s. 82].

“Xosrov və Şirin” tərcümələrini öyrəndiyimiz zaman bizi aşağıdakı məsələlər maraqlandırır:

1. Tərcüməçinin Nizami mətninə nə dərəcədə sadıq qalması;
2. Tərcümənin bədii keyfiyyətləri;
3. Tərcümənin dil tarixi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti;
4. Tərcüməçilərin Nizami mətninə əlavələri və bunların əhəmiyyəti.

Mənzum tərcümələrdən əlimizdə olan ən qədim nüsxə Xarəzimli Qütbün cığatay özbək dilinə tərcüməsidir. Bu tərcümə haqqında 1921-ci ildə Fransız alimi Jan Deni “Grammaire de la lanque” adlı əsərində ilk dəfə fikir söyləmişdir. Jan Deni bu poemanın Nizami Gəncəvi tərəfindən fars dilində nəzmə çəkilməsi və Qütb Xarəzmi tərəfindən Şərq türkcəsinə (cığatay-özbək dilinə)

çevrilməsindən bəhs etmiş, əsər haqqında yığcam, konkret məlumat vermişdir. 1958-ci ildə Polşa alimi prof. A.Zajançkovski 238 səhifədən ibarət həmin Paris nüsxəsinin foto-surətini Varşavada nəşr etdirmişdir. Prof. A.Zajançkovski həmin əsəri qiymətləndirərək xüsusilə əsərin dilinə çox üstünlük verir. “Bu abidənin çoxdan mövcud olmasına baxmayaraq, hər dəfə onu oxuyanda Qütb dilinin gözəlliyi insanı heyran edir və əlbəttə, bu abidənin uzun müddət naməlum qalması, ancaq əlyazmaları fondlarını zənginləşdirməsi türkologiyanın inkişafı üçün böyük bir itki idi”.

XIII-XIV əsr Qaraxanlı ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Qütb, “Xosrov və Şirin” adlı əsərin müəllifidir. Qütb, yazıçının təxəllüsüdür. Həyatı haqqında məlumat son dərəcə azdır. Yazıçının əsl adı, doğulduğu, öldüyü yer və doğum tarixi haqqında qəti bir məlumat yoxdur. Onun günümüzdə çatan tək əsəri “Xosrov və Şirindir”. Bir sıra alimlər əsərin yazılma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirirlər. Professor G.Tahircanova görə əsər 1337-ci ildə sarayda yazılmağa başlanmış, 1339-cu ilin yazında tamamlanmış və yazıçı həmin il Sınaka getmişdir [6, s. 122].

Ancaq bu foto-surətin orijinalının özü də avtoqraf olmamış, 1383-cü ildə, yəni əsərin Qütb tərəfindən tərcümə olunmasından təxminən 40 il sonra köçürülmüşdür. Xəttat əsərin axırına yüz misralıq bir hissə də əlavə etmişdir ki, orada əsərin köçürülmə səbəbindən, nə vaxt köçürüldüyündən, köçürənin kim olduğundan danışılır.

XIV əsrin ortalarında yaşamış Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzmi təxminən 1341-1342-ci illərdə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini cığatay-özbək dilinə çevirən ilk türk şairidir.

Qütbün tərcüməsi məhz götürdüyümüz orijinalardan kəmiyyət etibarilə çox fərqlənir [3, s. 8].

Tədqiqatlara istinadən, Nizami “Xəmsə”sinin ən qədim variantı Özbəkistan Əlyazmalar Fondundan, Nəvai əsərlərinin ən qədim nüsxələri Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutundan əldə edilmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixi yüzilliklərə gedib çıxır.

Azərbaycan-özbək ədəbi münasibətləri nəinki Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən, hətta ondan da irəliki zamanlardan qol-budaq atmaqdadır. Nizami “Xəmsə”si Özbəkistanın da qiymətli ədəbi xəzinəsi sayılır. Yazıçı-dramaturq Kamil Yaşen yazır ki, böyük şairin vəfatından on illər sonra Orta Asiyanın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllifi “Müftah ül-ədl” adlı bədii əsər yaratmışdı. Bu əsərin əsasını Nizaminin “Şah və iki bayquş” haqqında hekayəti təşkil edirdi. Nizamişünasların qənaətinə görə, özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdı. Məhəmməd Əli “Ecazkar Nizami” araşdırmasında qeyd edir ki, XIV əsrdə, daha dəqiq, 1330-1340-cı illərdə özbək şairi Qütb Xarəzm “Xosrov və Şirin” əsərini ana dilinə çevirərkən poemaya yeni hadisələr daxil etmişdi və buna görə də, Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir. Müasir dövrümüzdə Özbəkistanda dərc

olunmuş beşcildlik “Özbək ədəbiyyatı tarixi” kitabında da Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri xüsusi qeyd edilmişdir.

Bir çox mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Nizami irsi Özbəkistanda Nəvai dövrünə qədər də geniş yayılmışdır, sevilmişdir. Özbək ədəbiyyatının klassiki Nəvainin, dahi Nizaminin təsiri ilə “Xəmsə” yaratması, sonralar da Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarlarının Nəvidən öyrənməsi və başqa bu kimi faktlar ədəbiyyat tariximizdə az deyildir.

Qütbü yazdığı “Xosrov və Şirin” əsərini Nizamidən tərcümə etməsini belə açıqlayır:

Kazan tig kaynayıb uş sevda bişürdüm
Nizami balıdan halva bişürdüm
Hanım atınga uşbu parsi tilni
Çevürdüm tüzdüm üş nazm özre kılını (QXŞ 195)

Burada şair eyni zamanda özünü təsvir edir, sözə Nizami kimi sahib olmaq gərəkliyini deyir:

Evan iy Kutb terkin kiç bolur bil
Ne bilgeyler sini sözletmeseng til
Nizami nazmı yanglığ tüz sözüngni
Anın belgüt hanıngğa bu özüngni
Hanım birle Melike atınga bir

Adətən şair Nizamidəki ruhu qoruyaraq bəzi şəxs isimlərini buraxmış, yerli dil və ifadə vasitələrinə üstünlük vermişdir. Məsələn, Nizami çox zaman özünə xitab edir. Bu yerə Qütb öz adını qoymuşdur.

Nizamidə:

Allah beni sesliyip dedi:
Ey Nizami bu bütlerin fitnesine uyma
Qütbdə:

Bu hayret kim tınglandurdı dinni
İnayet ündedi Kutbı hazinni
Bu munça nengge bakma sen taşıngğa
Kim anlar hod tapunmaz öz başıngğa
Və ya

İlahi Nizaminin (düyün) işini aç (165)

Qütbdə

İlahi Kutb işin aç barça yandin (QXŞ 190)

Eyni zamanda bəzi bənzətmələri Qütb Nizamidən fərqli olaraq istifadə etməməyi tərcih etmişdir. Məsələn,

İlhi Nizaminin (düyün) işin aç

Qütbdə:

İlahi Kutb işin aç barça yandin

Nizamidəki

O Yemen kumaşından əlini çıxarasan (165)

Misrasındakı xüsusi adı Qütb buraxmışdır və ya Nizamidə
Sanki Mısırın Yusufi idi (585)

Qütbdə:

Yüzün körgen bu Yusuf tiyü saknur

Yenə Qütbdə “Şavur Husravka Şirin hikayetin kılqan sürəti” hissəsində Nizamidəki hekayə qısaldılmış, təsvir sadələşdirilmiş, Arran, İsfahan, Bərdə, Muğan, Semira kimi xüsusi adlar buraxılmışdır. Nizamidəki

Qoşun dağıdan büt Şəbdizin belində

Çəld suvarı idi.

Ele ki atı kızıştırdı

İleri geçib ayrı düştü

Kimi iki beyti Qütb qısaldaraq belə vermişdir:

Urup Şəbdizge kamçı ol büt-i çin

Yüz urdu yolğa adrıldı bulardın

Eyni zamanda şair əsərin məzmununu dəyişməməklə, onu olduğu kimi köçürməklə yanaşı Nizamidən fərqli olaraq yerli şəraitlə səsləşən bənzətmələrdən, təsvir vasitələrindən istifadə etməyə çalışmış, türk milli ruhunu göstərən rəngli bir üslubla düşüncələrini ifadə etməyə səy göstərmişdir [8, s. 154].

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri son otuz-qırx ildə bir çox ölkələrdə, həmçinin Varşava, Kazan, Daşkənd və İstanbul kimi böyük və sayca əhalinin daha çox olduğu şəhərlərdə dəfələrlə çap edilmişdir (düyün).

XIV əsrdəki Qızıl Orda dövrü türk ədəbiyyatının ən dəyərli əsərlərindən biri Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Nizami Gəncəvinin əvəzsiz məsnəvisindən sonra bilavasitə onun təsiri ilə bu mövzuda fars və türk ədəbiyyatında altmışa yaxın əsər meydana gəlmişdir. “Xosrov və Şirin” mövzusunda Nizaminin təsirində farsca əsər yazan şairlərin bəziləri aşağıdakılardır. Əmir Xosrov Dəhləvi “Xosrov və Şirin” (XIII əsr), Arif Ərdəbili “Fərhadnamə”(XIII-XIV əsr), Hatifi, Qasimi, Hacı Şihabəddin (XVI əsr) və s. Nizami poeziyası Yaxın və Orta Şərq bədii fikrinin bənzərsiz bir hadisəsidir. Bu hadisə isə islam dünyasında Nizamiyə qədər başlanan, Nizami irsində hər cəhətdən ən kamil ifadəsini tapan mənəvi yüksəlişin bədii təzahürü idi. Din, elm, irfan bu poeziyada birləşərək, eyni ideala xidmət edərək insan ruhunun ən dərin qatlarına enərək ağlasığmaz bir sənət və fikir ümmanı yaratmışdır. Orta Şərqin Nizamidən sonra yaşayıb-yaradan ən qabil sənətkarları Nizami yolu ilə getməyə, onun əsərləri mövzusunda əsərlər yazmağa, onun bəyan etdiyi ideyalar çərçivəsində yeni-yeni əsərlər meydana gətirməyə başlamışlar. Başqa bir yandan isə şairlər onun əsərlərini tərcümə etməyə üz tutmuş, “Sirlər xəzinəsi”nin, “Xosrov və Şirin”in, “Leyli və Məcnun”un, “Yeddi gözəl”in, “İsgəndərnamə”nin dürlü tərcümələri yaradılmışdır. Qütb Xarəzmi, Heydər Xarəzmi, Şeyxi, Əhmədi və digərlərinin artıq XIV əsrdən başladığı bu iş bu gün də davam etdirilir. Dünyanın müxtəlif dillərinə dönə-dönə tərcümə olunan Nizami əsərləri həm də onun mənsub olduğu Azərbaycan türk xalqının dilinə tərcümə edilməkdə da-

vam edir. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması XIV əsrin ortalarında yaşamış Qızıl Orda şairi, xarəzmli olduğu təxmin olunan Qütb təxəllüslü şair tərəfindən qədim özbək dilinə tərcümə edilmişdir. Qütb tərcüməsinin 1383-cü ildə İskəndəriyyədə Bərgə Fəqih adlı qıpçaq bir ziyalı tərəfindən köçürülmüş yeganə əlyazması Paris milli kitabxanasında saxlanılır. 1959-cu ildə həmin əlyazma Polşa alimi Zaynçkovski tərəfindən əsərin foto surəti ilə birlikdə yeni əlifba ilə iki cildə nəşr edilmişdir. İndi artıq elm aləmi üçün maraqlı tədqiqat obyektı olan, Qazanda və Daşkənddə dəfələrlə nəşr olunan bu əlyazma təkcə özbək xalqının deyil, bütün türkdilli xalqların mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində dəyərli bir abidədir.

Poemanın məzmununa gəlincə, onu demək lazımdır ki, tərcümə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının məzmunu ilə demək olar ki, tamamilə eynilik təşkil edir [5, s. 241].

Qədim Türk ədəbiyyatında tərcümə mövzusunun söz açılmışkən bunun iki növünün işləndiyi gözə çarpmaqdadır: 1. Hərfi tərcümə; 2. Sərbəst tərcümə. Hələ VIII-IX əsrlərdə ərəblərdə meydana gələn tərcümə sənətinin inkişafı daha sonrakı zamanlarda şərq müsəlman dünyasında tərcümə sənətinin inkişafı ilə qurtarır. Hərfi tərcümə zamanı əsl mətn olduğu kimi, tam şəkildə tərcümə edilir, hətta onun cümlə quruluşu eynilə saxlanılır. Sərbəst tərcümədə isə əksinə, əsl mətnin özünün tərcümədə sərbəst şəkildə ifadəsinə üstünlük verilirdi. Bu tərcümə formaları çox zaman nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı istifadə edilirdi. Bununla yanaşı Q.Beqdeli Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri mükəmməl poetik və zəngin dil xüsusiyyətlərinə malik bir tərcümə əsəri hesab etmişdir. Bu cür böyük imtiyaza malik olan böyük bir şəxsiyyət olan əsərin müəllifi haqqında isə çox təəssüf ki, heç bir məlumatımız yoxdur [8, s. 150].

“Xosrov və Şirin” haqqında söylənilən yüksək fikirlərdən sonra qeyd etməliyik ki, əsərdə bəzi vəzn xətlərinə də rast gəlirik. Ancaq ehtimal edirik ki, bu səhvlər Qütbə aid deyil. Çünki Nizaminin “Xosrov və Şirin”-ini türkcəyə tərcümə etmək qüdrət və qabiliyyətini özündə görən və ortaya qoyduğu əsərlə bunu sübut edən Qütbün, bir sıra sadə vəzn səhvləri etməsi mümkün deyildir. Fikrimizcə, bu cür xətlərin əsərin üzünə köçürənə aid olduğunu demək daha doğru olar.

Katib tərəfindən kitabın sonuna əlavə edilən qisimdəki vəzn baxımından görünən xətləri göstərməklə, irəli sürdüyümüz fərziyyənin doğruluğunu sübut edə bilərik. Qeyd edək ki, bu qisimdəki xətlər fikrimizi təsdiqləyəcək mahiyyətdədir. Bu gün əlimizdə yeganə nüsxə olan mətn əsərin yazılmasından 42 il sonra 1383-cü ildə Berke Fakih adlı bir Qıpçaq tərəfindən İsgəndəriyyədə tapılmışdır. Hal-hazırda əlimizdə olan əsər Altın Boğa tərəfindən yazıya alınmış əsərin Berke Fakih tərəfindən üzü köçürülmüş variantdır.

Əsərin sonunda müstənhiz tərəfindən əlavə olunan və 66 beyt tutan bu əlavənin dili, əsas etibarı ilə, əsl mətnin dilindən fərqlənmir. Bu göstərir ki, əsərin yazıldığı mühit ilə üzünün köçürüldüyü çevrə, daha doğrusu müəllifi ilə

üzünü köçürəninin mənsub olduğu çevrə eyni mühit və yazı dili çevrəsidir. Bu əlavə hissəsində daha bir məsələni öyrənirik: O da katibin tez-tez vəzn xətlərinə yol verməsi, oxucu tərəfindən bunun müşahidə olunmasıdır. Qızıl Orda ərazisində yazıldığı söylənilən eyni adlı əraziyə məxsus ilk ədəbi əsər olan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri türk xalqlarının ədəbiyyatında türkcəyə yazıya alınan “Xosrov və Şirin” və ya “Fərhad və Şirin” məsnəvilərindən ilki, birincisidir [1, s. 154].

XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Ordada və Misirdə yazılmış əsərlər daha çox lüğətçilik mahiyyəti daşımış və ya da bu əsərlər dini mövzuları əhatə etmişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri isə, həm Nizami Gəncəvinin məşhur bir məsnəvisini türk dilinə çevirməsi, həm də adət halını almış mövzulardan kənara çıxaraq hissi və eşqi tərənnüm edən əsəri işləməsi baxımından çox mühümdür. O, fars dilində yazıb-yaradan Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində çox dəqiqliklə işlənmiş eşq mövzusunun türk dilində ifadə etmək və o dövrdə türk dilinin bütün imkanlarını ortaya qoyaraq bu dilin xəzinəsində olub hələ yazı dilinə keçməmiş bir çox türk sözlərini ədəbi dilə gətirmək vəzifəsinin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

Həqiqətən də Nizaminin məsnəvisini yüzdə səksən nisbətində türk dilli kəlmələrlə əvəz edən Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri zəngin bir lüğətə sahibdir. Normal şəkildə olan türk dilli əsərlərin heç biri tək başına Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərini qarşılayacaq şəkildə deyildir. Əsərdə bu vəziyyət sadə şəkildə görünməkdədir [7, s. 368].

Qütbün bu əsərini türk şivələrinin hansına daxil etmək lazım olduğu haqqında fərqli görüşlər vardır. XIII və XIV əsrlər türk dilinin yeni-yeni qurulan müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri ətrafında birləşərək, formalaşdığı türk dilinin ədəbi şivələri şəklində təşəkkül etməyə başladığı keçid dövrləridir. Bu əsrlərdə gerek Misir, gerekse Qızıl Orda qıpçaqlarının hələ mükəmməl və dəqiqləşmiş yazı dili adətləri yox idi. Türk dillərinin qədim və zəngin qrammatikasının formalaşması Orxan və Yenisey yazılı abidələrindən müasir dövrümüze qədər tarixi bir yol keçərək daha təkmilləşmişdir. Bu inkişafı müxtəlif mərhələlərə böldükdə Qaraxanlı ədəbiyyatının dilçilik baxımından zəngin bir xəzinə rolunu oynadığının şahidi oluruq. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin dili öz dövrünün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən zəngin mənbədir.

Türk dilli xalqlar üçün çox qiymətli olan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri dil xüsusiyyəti baxımından da əvəzsiz ədəbi mənbədir. Əsərin dil xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif ölkələrdə yaşayan tanınmış türkoloqlar yazılar və qeydlər aparmışlar. Bu alimlərin içərisində Türkiyədə yazıb yaratmış Prof. dr. M.Necmettin Hacıeminoğlunun fəaliyyətinin daha yüksək olduğunu qeyd etmək lazımdır. Onun “Kutbun Husrev-ü Şirin”i ve dil hususiyyetleri” adlı əsəri hal-hazırda yazılan ən mükəmməl kitabdır. Kitabda əsər fonetik, leksik və morfoloji baxımdan ümumi olaraq tədqiq edilmiş, hətta əsərin vəzn xətləri də bütün səhifələrdə göstərilmişdir. Amma buna baxmayaraq, Qütbün yeganə əsəri olan

“Xosrov və Şirin” əsərinin dilinin müxtəlif aspektlərdə işlənməsinə zəruri ehtiyac vardır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu əsər haqqında demək olar çox az məlumat vardır.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin ən böyük dəyəri ondan ibarətdir ki, bu əsər orta əsrlərdə fars dilinin hökmran olduğu bir dövrdə türk dilində yazılıb. Əsərdə əksər sözlərin heç bir dəyişikliyə uğramadan bu gün də türk dillərində işlənməsi türk dilinin keçmişindən və zənginliyindən xəbər verməkdədir. Eyni zamanda bu sözlərin arxaikləşməsi, ortaq türk dillərində ümumi şəkildə işlənməsi, ondan xəbər verir ki, elə o dövrdə də, yəni XIV əsrdə də türk dili mükəmməl danışıq dili idi və bu dil ədəbi dil səviyyəsində idi [2, s. 186].

Tez bir zamanda təkcə Azərbaycan dilində böyük ədəbi nümunələr yaranan İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, türk ədəbiyyatında Yünis İmrə, özbək ədəbiyyatında Əlişir Nəvai kimi böyük şəxsiyyətlər təbii ki, birdən-birə ortaya çıxa bilməzdilər. Bunun üçün təbii ki, milli dil xüsusiyyətləri və inkişaf etmiş ədəbi dil normaları olmalı idi. Deməli o dövrdə ortaq türk dilləri dərin kökə malik olmaqla bərabər ən yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Məhz bu cür dil xüsusiyyətlərinə malik türk dilləri böyük ədəbi nümunələr yarada bilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Necmettin M. Hacıeminoğlu. “Kütbün Husrev-i Şirini və dil xüsusiyyətləri”, Ankara: Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 s.
2. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə). Bakı: Elm, 2001, 192 s
3. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı: ADU, 1980, 96 s
4. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”. Bakı: Elm, 1970, 366 s.
5. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
6. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
7. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1950, 305 s.
8. Quliyev Ə.A. Nizami “Xosrov və Şirin”inin Türkcəyə ilk tərcüməsi (XIV əsr) və əsərin bəzi dil xüsusiyyətləri. Xəbərlər № 1, Naxçıvan: Tusi, 2009.

Серхан Акперов

СРАВНЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН» С ОДНОИМЕННЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЕМ ГЮТБА

В статье даны подробные сведения о сравнении произведения «Хосров и Ширин» выдающегося азербайджанского поэта Низами Гянджеви с одноименным трудом (на азербайджанском языке) известного поэта Золо-

той Орды Гютба, жившего в XIV веке, который также в то время впервые перевел произведение Низами на турецкий язык. Одновременно рассмотрены языковые особенности и лексическая система произведения «Хосров и Ширин».

Ключевые слова: *Гютб, «Хосров и Ширин», лексика, фонетические особенности, поэма.*

Sarhan Akbarov

COMPARISON OF NIZAMI'S WORK "KHOSROV AND SHIRIN" WITH GUTB'S WORK OF THE SAME NAME

The paper provides detailed information on the comparison of the work "Khosrov and Shirin" of prominent Azerbaijani poet Nizami Ganjavi with the work of the same name (in Azeri), belonging to Gutb, the famous poet of the Golden Horde, who lived in the XIV century, and translated the work of Nizami into the Turkish language for the first time. At the same time linguistic features and lexical system of the work "Khosrov and Shirin" have been considered.

Key words: *Gutb, "Khosrov and Shirin", vocabulary, phonetic features, poem.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naziraasgerova@yahoo.com

SEHRLİ NAĞILLARDA CİLDDƏYİŞMƏ FUNKSİYASI

Məqalədə sehrli nağıllarda cilddəyişmə funksiyası, qəhrəman obrazlarının səciyyəviliyi araşdırılmışdır. Qəhrəman obrazlarının mübarizəsinin sehrli qüvvələrlə bağlılığı məsələsi at, div, zümrüd quşu kimi canlılar, dərviş, nurani qoca kimi obrazların mifik, poetik özünəməxsusluğu istiqamətində tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *mif, folklor, sehrli qüvvə, at, div.*

Nağıllarda həyati problemlər, bəşəri arzu və istəklər janrın imkanları daxilində ifadə olunur. Nağıllarda xalqın həyatı, məişəti, dünyagörüşü parlaq əksini tapır. Bu zəngin xalq yaradıcılığı nümunələri ilkin görüşləri, etiqadları, adət-ənənələri öyrənmək üçün də zəngin material verir. Həm də nağıl, hər şeydən əvvəl, xalqın arzu və ümidlərinin bədii ifadəsindən ibarətdir.

Nağılın ənənə hadisəsi olmasının ən üzdə olan, ilk baxışdan gözə dəyən tərəfi mətnin strukturundadır. Məhz bu struktur ənənə hadisəsini həm də mətn hadisəsi kimi gerçəkləşdirir. Məsələyə mətnin ayrı-ayrı parçalarından yanaşanda səciyyəvi formul və üsullar nağılları digər epik janrlardan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri kimi daha aydın görünür [5, s. 230].

Nağıl repertuarında sehrli nağıllar böyük yer tutur. Fikrimizcə, bu, ilk növbədə, janrın potensial imkanları ilə əlaqəlidir. Çünki bu tip nağıllar qeyri-adi hadisələrlə, fantastik qəhrəmanlarla, möcüzəli əşyalarla zəngin olur. Mürəkkəb quruluşa malik olan sehrli nağıllarda insanların qədim mifik təsəvvürləri özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Mifoloji düşüncə obraz, hadisə, element səviyyələrində epik şüurun qaynağına çevrilir. Sehrli nağılların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, süjet əfsanəvi məkan və zaman daxilində inkişaf edir. Əfsanəvi bədii nağıl məkanı real məkandan ayrılır, bu məkan xüsusi semantikaya malik olur. Hadisələr xəyali səltənət və ölkələrdə cərəyan edir. Nağıllar üçün ənənəvi başlanğıclardan biri belədir. Sizə haradan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, hürməyən itlərdən, ulaşmayan çaqqallardan, çox danışanlardan, dilli arvadlardan. Bu başlanğıcdakı bədii informasiya iki əks qütbü aktuallaşdırır:

1. Az danışanlar, qaradınməzlər, hürməyən itlər, ulaşmayan çaqqallar.
2. Çox danışanlar, dilli arvadlar. Əks qütblər (az danışan, qaradınməz – çox danışan, dilli, hürməyən – çox hürən, ulaşmayan – çox ulaşan) kəskin zidiyyətlərə, gərgin konfliktə zəmin tutur [3, s. 6]. Göründüyü kimi, başlanğıc formullarında əks qütbləri reallaşdırmaqla həm də əsas mətndəki gərgin konfliktə stimül yaradılır. Final formulları üçün isə göydən üç alma düşmək və arzu-murada yetmək informasiyaları daha işlək və səciyyəvidir.

Nağıl strukturunda oxşar motiv və sehrli hərəkətlər də mühüm yer tutur. Oxşar motiv və sehrli hərəkətlər istər sayca, istərsə də roluna görə müxtəlifdir.

Sehrli nağıllarda ənənəvi səciyyələr üzrə hərəkət edən müəyyən surətlər qrupu baş qəhrəman da daxil olmaqla mühüm yer tutur. Onların dostlara və düşmənlərə münasibəti nağılın ideya məzmununun açılmasına zəmin yaradır. Nağıllarda qəhrəmanların doğuluşu, onların çətin anlarında yardımçısına çevrilən sehrli qüvvələrdən biri də dərviş obrazıdır. Digər nağıl qəhrəmanlarında ilahi varlıqlara bağlılığı ilə seçilən dərvişlər əksər nağıllarımızda müqəddəs, savab niyyətləri ilə çıxış edir [7, s. 140]. Onların nağıllarda gözlənilmədən peyda olmaları, öz sehlərini insanlara, dara düşənlərə öz xeyirxahlıqlarını göstərirlər.

“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” və s. nağıllarda dərvişlər övlad arzusunda olan padşahlara sirli alma bağışlamaqla onların dərdinə çarə qılır, doğulacaq qəhrəmanların gələcəkdə qazanacaqları qeyri-adi qabiliyyətlərinin ilk təsiredici qüvvəsinə çevrilirlər. Nağılda qəhrəman ata dərvişin qalaçasında rast gəlinir. Burda at tək deyil, aslanla Zümrüd quşu da onunladır. Deməli, nağıl strukturunda onlara da yer ayrılıb. Dərvişin qalaçasında onlar kömək üçün qəhrəmana öz balalarını verirlər. Burda onlar qeyri-fəal iştirakçılar, Gül ilə Sənavərin əhvalatını öyrənmək zamanı gələndə vəziyyət dəyişir. Məlik Məhəmməd çıxıb tükü oda tutdu, at, quş və aslan üçü də hazır oldular. At dedi:

– Bu yol çox əziyyətli, qorxulu, tilsimli yoldu. Mən səni qırx günə aparıb gətirə bilərəm. Yaxşısı budu, qoy səni Zümrüd quşu aparsın” [2, s. 151]. Göründüyü kimi, burda da obrazlar arasında bölüşmə, paylaşma var. Digər nağıllardan fərqli olaraq atların gördüyü işi bu dəfə at boynuna götürür, qorxulu, tilsimli yolu Zümrüd quşuna həvalə edir.

Sehrli nağılların bir bölümündə nağıl qəhrəmanı müəyyən müddət keçəl cildində gizlənir. O, səfərə yola düşəndə öz paltarını yolda bir çobanla dəyişir, keçəl cildində sevgilisinin yaşadığı yerə gəlib çıxır, öz gələcək qayınatasının sürüsünü otarır. Adaxlı müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında hərəkət edir, onu əhatə edənlərdən həqiqi sifətini gizlədir.

Bu motiv “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılında da öz əksini tapmışdır. Çətin sınaqlardan çıxan qəhrəman axırda gəlib özgə bir şəhərə çatır. Yerdəyişmə epizodu da nağıllarda mühüm yer tutur. Qəhrəmanın bir məkandan başqa məkana yerdəyişməsi nağıl hərəkətinin inkişafı üçün başlanğıc olur, qəhrəmanın məqsədinə xidmət edir [6, s. 98].

Yolda o, bir çobandan qoyun alıb kəsərək qoyunun qarnını tərsinə çevirib başına keçirir və keçəl cildində şəhərə daxil olur, burada şahın bağbanına kömək etməyə başlayır. Şahın kiçik qızı onu görüb sevir. Bundan qəzəblənən şah onu Məlik Cümşüdə qoşub saraydan çıxartdırır. Köhnə bir daxmaya köçürür. Yad bir şah bu şəhərə hücum edərkən hər şey aydın olur. Şahın böyük kürəkənləri düşmənlə döyüşdə məğlub olur. Məlik Cümşüd isə sehrli köməkçilərin yardımı ilə döyüş meydanına daxil olur və onun igidliyi sayəsində düşmən qoşunu məğlubiyyətə uğrayır. Bundan sonra şah və onun adamlarına aydın olur ki, Məlik Cümşüd əsl igid imiş. Ona görə də şah böyük kürəkənlərini samanlığa qovub, Məlik Cümşüdlə kiçik qızı yanına köçürür. Bu nağılda folklor poetikasının ən mühüm cəhəti – müəyyən işləri həyata keçirmək üçün paltar dəyişmək (bir cildən digərinə keçmə) aktının vacibliyi öz əksini tapmışdır [5, s. 222].

Bu məsələyə folklorumuzun digər janrlarında da rast gəlinməkdədir. Məsələn, “Kitabi Dədə Qorqud”da Beyrəyin Oğuz elinə qayıdarkən, “Koroğlu” dastanında Koroğlunun çətin səfərlərdə olanda geyimlərinin dəyişməsi qəhrəmanların vacib atributiv əlamətləri kimi diqqəti cəlb edir. Nağıllarımızda bu funksionu keçəl yerinə yetirir. Haqqında danışdığımız nağılda da qəhrəman məhz cildini dəyişməklə öz məqsədinə çatır. Bu nağılda Keçəl-adaxlı obrazının meydana çıxması motivi əks olunmuşdur. Məlik Cümşüd qoyun dərisində öz düşmənlərindən gizlənir, qəsdən bu sifətdə hərəkət edir. O, müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında hərəkət edir, öz həqiqi sifətini gizlədir.

Bu nağılda qız və oğlan seçmə ilə bağlı maraqlı və öyrənilməsi gərəkli olan nümunələrə təsadüf olunur. Bəzən qızlar öz istəklərini üstüörtülü şəkildə müəyyən işarələrlə bildirirlər. Ərlik vaxtları çatmış şah qızları atalarına üç qovun göndərilir. Böyük qız göndərdiyi qovunla demək istəyir ki, “axı mənim vaxtım keçdi, məni nə vaxt ərə verəcəksən”. Ortancıl qız da demək istəyir ki, “axı mənim də vaxtım keçdi”. Kiçik qız isə demək istəyir ki, “ata lap yetişmişəm, eləyəm ki, şax-şax şaqıldayıram, çırtma vurma dağıllam”. Vəzirin məsləhətilə şah qızlarının kimə meyli olduğunu öyrənmək üçün şəhərdə olan bütün oğlanların sarayın qarşısından keçməsinə əmr edir. O, bununla qızların niyyətini bilmək istəyir.

“Təbillər çalındı, adamlar başladı pəncərənin qabağından bərabər keçməyə. Böyük qız almanı atdı vəzirin oğluna, ortancıl qız atdı vəkilin oğluna. Kiçik qız heç kəsin dalınca atmadı. Padşah qaldı məəttəl ki, görəsən bu qız kimə getmək istəyir. Çar-naçar əmr elədi, gedib quşqovanı, yəni Məlik Cümşüdü çağırırlar. Məlik Cümşüd elə gəlib, əynində yırtıq paltar pəncərənin qabağından keçəndə qız almanı yallah küpədi onun dalınca. Padşah bunu görcək dəli kimi qalxdı ayağa. Ancaq iş-işdən keçmişdi” [2, s. 274].

Deməli, nağıl mətnlərinə görə alma kimə atılıbsa, onunla evlənmək qaçılmazdı, hətta şahzadələr də bu addımı atıbsa, daha onu pozmaq, qərarı dəyişmək mümkün olmamış, buna qarşı çıxmaq adət-ənənəyə qarşı çıxmaq kimi qiymət-

ləndirilərmis. Bu nağılda göründüyü kimi şah kiçik qızının qərarından qəzəblənsə də, heç cür qızının istəyinə qarşı çıxmır [8, s. 32].

“Qırx Qönçə xanım” nağılında da şərə düşmüş qızın övladları və yel atı var, ana şər düşəndən sonra onun bu övladlarını böyüdən dəyirmançı ilə arvadı da ölürlər. “Bir bacı, bir qardaş qaldılar. Bir gün qardaş yuxuda gördü ki, bir at qapıda dayanıb. Buna deyir ki, gəl mənə gedək, axırın xoşbəxtlikdir. Oğlan yuxudan oyanıb gördü ki, doğrudan da eşikdə bir at dayanıb. At dilə gəlib dedi:

– Ay oğlan, min belimə, bərabər gedək, səni elə bir yerə aparacağam ki, orda xoşbəxt olacaqsan” [1, s. 123]. Atın mediativ funksiyası üzə çıxır. O, qəhrəmanı elə bir yerə aparacaq ki, orda xoşbəxt olsun. Deməli, qəhrəman burada xoşbəxt deyil. At xoşbəxt etməyən dünya ilə xoşbəxt edən dünyaların arasındakı yolun yolçusudur. Bu yolu ancaq o tanıyır. Tanımaq hələ əsas deyil. Qəhrəmanı bu yolla ancaq yel atı apara bilər [3, s. 72]. Bu məqamda atlar olmasaydı, qəhrəmanlar tək, köməksiz, kimsəsiz, müdafiəsiz qalardılar. Qəhrəmanlara heç kəs qarşıda onları gözləyən təhlükə barədə xəbər verə bilməzdi. Onlar təkbaşına çətin səfərlərin öhdəsindən gələ bilməzdilər. Deməli, övladların hifz olunub-qorunması əslində “şərə düşmüş qızların” şərdən təmizlənməsi, haqqın öz yerini tapması üçündür. Bu qəhrəmanlar bacılarının xahişi ilə gedər-gəlməz yolun yolçusu olur, atların yardımı ilə onları arzularına qovuşdururlar. Atların bu zamankı vasitəçiliyi obrazın mediativ funksiyasına daxildir.

Müxtəlif hadisələrlə bağlı olaraq qəhrəmanın yerdəyişməsi süjetin inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, öz şəhərinin kənarında qəhrəman onun düşüncəsini, istəyini, bütün dərdlərini duya bilən, ona doğru yol göstərən, ona sehrli vasitələr və köməkçilər əldə etməkdə kömək edən qoca ilə qarşılaşır. Yolda, kimsəsiz çöldə nağıl qəhrəmanları gələcək yol yoldaşları ilə, yaxud düşmən qoşunu ilə qarşılaşır. “Çalib-çağıran ağac” nağılında Məlik Cümşüd qocanın yanına gəlir, salam verir. Qoca salamı alıb deyir: “Pah, sənsən Məlik Cümşüd, mən böyük bir tilsim idim, sən məni sındırdın, nə niyyətə gedirsən get bundan belə yolu tək sənə göstərəcəyəm” [1, s. 150]. Bu nağılda ağac və daş süjet hadisəsi kimi çox əhəmiyyətli məqamların aşkarlanmasında mühüm rol oynayır. “Gedərsən, yolun qurtaracağında qarşına bir dağ çıxacaq. Dağı bir zülmünən çıxarsan, atı da elə bir yerdə bağlarsan ki, bir ins-cins bilməz. Kənardan durub qulaq verərsən, işdi, daş mışıldasa keçməzsən, mışıldamasa keçərsən. Daşın üstündən keçib o tərəfdə durarsan, ondan o tərəfə yolu sənə daş göstərəcək. Bu dəfə də Məlik Cümşüd əjdahaların dediyi kimi eləyib, daşın o biri üzünə keçir. Daş dil açıb deyir: “Məlik Cümşüd mən böyük bir tilsim idim, sən məni sındırdın. Get, nə niyyətlə gedirsən, niyyətin hasil olsun” [1, s. 78].

Ümumiyyətlə, nağıl süjetindəki motivlərdə dağ, daş, su mühüm yer tutur. Məhz daşın göstərdiyi yolla Məlik Cümşüd axtardığı çalib-çağıran ağacı tapır. Nağılın əvvəlində isə suyun köməyi ilə qəhrəman əjdahaların yanından keçib dağın himayəsinə sığınmışdı. Göründüyü kimi hər çətin mərhələnin keçilməsi zamanı kultlar (su, dağ, daş, ağac) kömək göstərir, qoruyur, hifz edir [4, s. 64].

Nağılların poetik özünəməxsusluğundan çıxış edən bu obrazlar bütün hallarda xalq təfəkkürü, inancı, dünyagörüşünü, ən əski inamları özündə birləşdirir. Dünyanın yaradılışı, mübarizə aparan əbədi xeyir və şər mübarizəsi, insan zəkası, ağılının gücü aparıcı məqama bağlanır. Xalq qəhrəmanlarının bu varlıqlarla birliyi, mübarizəsi, itkisi, qələbəsi kimi ilkin təsəvvürlərdə olan xeyir və şər dünyaları, onların mübarizəsinin varlığı timsalında davam edən əbədi motiv olaraq qorunub saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 377 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. Bakı: Yazıçı, 1985, 197 s.
3. Babayev R. Janrın iddiası və imkanları. Bakı: ADPU, 2014, 135 s.
4. Babayev R. Naxçıvan folkloru: bəşərlik, türklük, regionallıq. Bakı: Elm, 2008, 144 s.
5. Əliyev O. Nağıllar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I c., Bakı: Elm, 2004, s. 217-240.
6. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının struktur xüsusiyyətlərinə və poetik dili / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX, Bakı: Səda, 2000, s. 95-129.
7. Əbilova N. Bahadırlıq nağıllarında qəhrəman obrazı və sehrli qüvvələr / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər XXXVIII, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 139-150.
8. Əliyev O. Nağılda qız və ya oğlanseçmə motivi / XVI, Bakı: Səda, 2005, s. 30-46.

Назира Аскерова

ФУНКЦИЯ СМЕНЫ ОБЛИКА В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

В статье исследована функция смены облика в волшебных сказках, характерные особенности образов героев. К исследованию привлечен вопрос связанности борьбы образов героев с волшебными силами, образы живых существ, таких, как конь, див, птица Феникс, дервиш, мудрый старец, изучены с точки зрения их мифического, поэтического своеобразия.

Ключевые слова: миф, фольклоре волшебная сила, конь, див.

Nazira Asgarova

FUNCTION OF SEMBLANCE CHANGING IN FAIRY TALES

Function of semblance changing and characteristic features of hero images in fairy tales are studied in the paper. The issue of relation of hero images' fight to the fairy powers has been involved into the research; images of living creatures such as a horse, an ogre, the Phoenix, a dervish, a wise elder have been studied in respect to their mythic, poetic originality.

Key words: *myth, folklore, fairy power, horse, ogre.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLƏKBƏR QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elekberqasimov@mail.ru

“CAVİD” POEZİYA TEATRI

Məqalədə 1982-1989-cu illərdə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərmiş “Cavid” Poeziya Teatrının yaradılmasından, formalaşmasından, tərəqqisindən və uğurlarından söhbət açılır. Eyni zamanda bu teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuş əsərlər sadalanmaqla onların rejissorları, rəssam və bəstəkarları, tamaşalardakı mahnıların və rolların ifaçıları barədə məlumat verilir. Burada həmçinin teatrın bütün tamaşaları ayrı-ayrılıqda təhlil olunur və bu sənət ocağının bərpa edilərək yenidən fəaliyyət göstərməsi arzu olunur.

Açar sözlər: *poeziya teatri, tamaşa, müəllif, rejissor, aktyor, musiqi.*

“Cavid” Poeziya Teatrının təsis olunması, təşəkkülü və təntənəli açılışı dahi sənətkarın 100 illiyi ərəfəsində olan dövrdə həyata keçirilmişdir. 1981-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın Hüseyn Cavidin 100 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd olunması haqqında qərarında Naxçıvan Teatrının ikinci səhnəsi kimi “Cavid” Poeziya Teatrının da yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

Həmin teatr 1982-ci ildə yaradıldı və açılış münasibətilə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının ədəbi hissə müdiri, şair-dramaturq Kəmalə Ağayevanın (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdçüsü) məhz bu teatr üçün yenidən yazdığı “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” adlı mənzum pyesi əsasında eyniadlı tamaşanın məşqlərinə başlandı. Əsərdə Hüseyn Cavidin gənclik illərindən sürgün günlərində keçdiyi həyat yolu onun yaradıcılığından ən gözəl nümunələrlə həmahəng şəkildə, poetik təsvirdə paralel cərəyan edir. Tamaşada müəllifin Cavidə həsr etdiyi şeirlərin də yerli-yerində səslənməsi onun təsir qüvvəsini daha da artırır.

Son məşqlərin getdiyi günlərdə – 1982-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda olan respublika rəhbəri Heydər Əliyev oğlu İlham Əliyevlə birlikdə “Cavid” Poeziya Teatrını da ziyarət etmiş, yaradıcı heyətlə görüşərək yeni teatrın yaranması münasibətilə onları təbrik etmişdir.

H.Cavidin Sibirdən gətirilmiş nəşinin doğma Naxçıvanda torpağa tapşırıldığı gün – noyabr ayının 3-də, axşam “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşasının premýerası ilə “Cavid” Poeziya Teatrının təntənəli açılışı oldu. Tamaşanın ilk baxışında muxtar respublikanın rəhbərliyi, Cavidin qızı Turan xanım, dahi Vətən oğlunun nəşini uzaq Sibir meşəsindən doğma yurduna qədər qədər çiyinlərində gətirənlər, Bakıdan gəlmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri və digər rəsmi qonaqlar, yerli ziyalılar iştirak etmişlər. Baxışdan sonra belə bir yekdil fikir ifadə olundu ki, bu gün səhər böyük Cavidlə cismani ayrılıq mərasimindən sonra bu tamaşa onu yenidən bizlərə qovuşdurdu.

Həmin gün görkəmli sənətkar, uzun illər Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının baş rejissoru olmuş, Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi Baxşı Qələndərli öz təəssüratını belə bölüşmüşdü: “Mənim 80 yaşı var, onun 60 ilini səhnədə keçirmişəm... 1964-cü ildən Naxçıvan Teatrında işləyirəm. Böyük və əzəmətli Cavid çox görmüşəm, dadlı və duzlu söhbətlərini çox eşitmişəm. Bakı Teatr Texnikumunda mənə 3 il dərs deyib. Hələ tələbə ikən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında onun əsərlərində epizodik rollar oynamışam. Cavidin əsərlərinin müzakirələrində iştirak etmişəm, onun necə səbirli, dəyanətli insan olduğunun dəfələrlə şahidi olmuşam. Böyük ustadın sağlığında Yerevan (İrəvan – Ə.Q.) Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında “Şeyx Sənan” faciəsini tamaşaya qoymuşam. Hüseyn Cavid bu münasibətlə özü də Yerevana (İrəvana) gəlib tamaşaya baxıb.

...Ölmədim, Cavidin Poeziya Teatrını gördüm. Bu, mənim üçün böyük bayramdır. Sevinirəm ki, bu teatrda həmişə Cavid görünəcək, Cavid qəhrəmanlarının səsi eşidiləcək. İnanıram ki, Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Cavid” Poeziya Teatrının ömrü uzun olacaqdır, Cavid əsərləri kimi” [12, s. 43].

“Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşasının quruluşçu rejissoru Azərbaycan SSR əməkdar artisti (hazırda xalq artisti) Vaqif Əsədov, quruluşçu rəssamı Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasimov, bəstəkarı isə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (sonralar xalq artisti) Rəmiş Mirişli olmuşdur.

K.Ağayeva "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir"
tamaşasından səhnə – 1982-ci il.

“Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” bu teatrın ilk tamaşası olmaqla yanaşı, həm də Cavid obrazını səhnədə ilk dəfə təcəssüm etdirən tamaşa olmuşdur. Bu, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrı tarixində də ilk və hələ ki, yeganə nümunədir. Noyabr ayının 6-da isə “Cavid” Poeziya Teatrının birinci mövsümünün açılışı münasibətilə geniş tamaşaçı kütləsinin də tanış olduğu bu ilk və uğurlu tamaşa binanın, xüsusən də zəif və kiçik, dairəvi səhnənin forması nəzərə alınmaqla “meydan teatrı” üslubunda hazırlanmışdı. Aktyorlar həm səhnədə, həm də tamaşa zalının müxtəlif yerlərində hərəkət edərək rollarını ifa edirdilər.

Cavid obrazını Vaqif Əsədov özü, həm də Naxçıvan DMD Teatrının quruluşçu rejissoru Əliqismət Lalayev (sonralar Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi) canlandırırdılar. Tamaşada iştirak edən Naxçıvan Teatrının aktyorları demək olar ki, hərəyə 3-4 rol ifa edirdilər. Müəllifin sözlərini çatdıran Şairə rolunda Azərbaycan SSR əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Zəfəra Əliyeva, digər rollarda Azərbaycan SSR əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Aydın

Şahsuvarov, gənc aktyorlar Rövşən Hüseynov, Həsən Ağayev (sonradan Ağasoy), Yasəmən Ramazanova, Kamran Quluyev, Şirzad Abutalıbov (sonralar xalq artistləri), Əli Əliyev, Bəhruz Haqverdiyev (sonralar respublikanın əməkdar artistləri), Tofiq Seyidov, Sürəyya Lətifova (sonradan Ağayeva), İbrahim Səfiyev, Minayə Məhərrəmovə və Müseyib Novruzov çıxış etmişlər [10].

Tamaşanın fonoqramında eyni zamanda görkəmli aktyorlar (sonralar xalq artistləri) Həsən Turabovun və Rasim Balayevin, müğənnilər Akif İslamzadənin, Laləzar Abbasovanın, Hüseyn Bakılının və İlqar Muradovun (sonralar respublikanın əməkdar artisti) səslərindən istifadə olunmuşdu. O zaman Naxçıvan DMD Teatrının səhnəsində yeni tamaşanın quruluşu ilə məşğul olan tanınmış rejissor, respublikanın əməkdar incəsənət xadimi (sonralar xalq artisti) Ağakşi Kazımovun “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşasının böyük müvəffəqiyyət qazanmasında danılmaz xidməti olmuşdur.

Zəngin və sanballı mənzum məzmununa, maraqlı səhnə quruluşuna, göz oxşayan tərtibatına və geyimlərinə, zövq oxşayan mahnılarına və musiqisinə, rəngarəng və yaddaqalan aktyor oyununa görə bu tamaşanın şöhrəti qısa bir zamanda muxtar respublika hüdudlarını aşdı. Tamaşa bütövlüklə Azərbaycan Televiziyası tərəfindən lentə alındı. Buradakı mahnılar tanınmış müğənnilərin, o cümlədən SSRİ xalq artisti Zeynəb Xanlarovanın, Yaşar Səfərovun (sonralar xalq artisti), Kəmalə Rəhimlinin (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti), Akif İslamzadənin və digərlərinin ifasında efirdən və konsert salonlarından da səslənməyə başladı.

“Cavid” Poeziya Teatrının ilk və uğurlu tamaşası kimi “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” 1983-cü il üçün Respublika Dövlət Mükafatına təqdim olundu. Laureatlığa namizədlər siyahısında tamaşanın əsas yaradıcı heyəti – müəllif, quruluşçu rejissor, quruluşçu rəssam, bəstəkar və baş rolun ifaçısı olsa da o zaman möhtərəm Heydər Əliyevin artıq Moskvada işə başlaması ilə əlaqədar respublikada olmaması səbəbindən və yeni rəhbərliyin laqeyd və ögey münasibəti ucbatından bu məsələ gerçəkləşmədi.

Buna baxmayaraq, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” “Cavid” Poeziya Teatrının ilk və ən gözəl tamaşası kimi ədəbi və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək dəfələrlə respublikanın televiziya və radiosunda, dövrü və elmi mətbuatında geniş işıqlandırıldı. Bunun nəticəsi olaraq təxminən bir il sonra ümumilikdə “Cavid” Poeziya Teatrı Respublika Lenin Komsomolu Mükafatına layiq görüldü.

1983-cü il sentyabrın 29-da “Cavid” Poeziya Teatrı özünün ikinci mövsümünü açdı. İkinci mövsüm elə teatrın ikinci tamaşası ilə – Hüseyn Cavidin “Ana” faciəsilə açıldı. Müəllifin dramaturgiyada ilk addımı sayılan bu əsərin səhnə quruluşunu Əliqismət Lalayev vermişdi. Rejissor baş qəhrəman Səlmə obrazını iki ifaçıya – xalq artistləri Sofya Hüseynova və Zemfira Əliyevaya həvalə etmişdi. Hər iki aktrisa bu mürəkkəb obrazın daxili aləmini – hiss və həyəcanını, sevinc və kədərini, səbir və təmkinini özlərinəməxsus əlvan boyə-

larla tamaşaçıya çatdıra bilirdilər. Bununla belə Sofya xanımın ifasında müdrik ana obrazı daha təsirli idi.

Tamaşada digər rollarda əsasən gənc aktyorlar – Yasəmən Ramazanova, Kamran Quluyev, Həsən Ağayev (Ağasoy), Əli Əliyev, Bəhrüz Haqverdiyev və Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Tofiq Mövləvi (hazırda xalq artisti) çıxış edirdilər.

Səhnənin sadə və yığcam tərtibatı Mircəlil Seyidova (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı) məxsus idi. Bəstəkar Ramiz Mirişlinin musiqisi və müğənni İlhamə Quliyevanın (sonralar xalq artisti) ifasında səslənən gözəl mahnı tamaşanın ana xəttinə xidmət edirdi. H.Cavidin sözlərinə bəstələnmiş “Səfalıdır bizim ellər” mahnısı bu gün də İlhamə xanımın, həmçinin gənc müğənnilərimizin ifasında vaxtaşırı efirdən səslənməkdədir.

“Ana” faciəsinə daxili baxışdan sonra. Ayaqda dayananlar (soldan): aktyorlar İ.Bənəniyarlı, T.Mövləvi, Naxçıvan DMD Teatrının direktoru N.Həmzəyev, quruluşçu rejissor Ə.Lalayev, bəstəkar M.Ələkbərov, aktrisa S.Hüseynova, görkəmli teatrşünas C.Səfərov, aktrisa Y.Ramazanova, ədəbi hissə müdiri K.Ağayeva, Muxtar Respublika Mədəniyyət Nazirliyinin teatr-konsert müəssisələri üzrə inspektoru Ə.Qasimov, görkəmli rejissor B.Qələndərli, aktrisa Z.Əliyeva, teatrşünas C.Vəzirov, aktyor-rejissor V.Əsədov. Oturanlar sağdan: aktyorlar Ə.Əliyev, E.Şeyxov, H.Ağayev (Ağasoy), K.Quliyev, quruluş hissə müdiri C.Şeyxov və başqaları.

1983-cü ilin sonunda – dekabr ayının 10-da “Cavid” Poeziya Teatrının daha bir uğurlu tamaşasının premyerası oldu. Bu da böyük dramaturqun öz yaradıcılıq məhsulu olan, eyniadlı poeması əsasında səhnəyə qoyulan “Azər” ta-

maşası idi. Poemanın səhnə variantını quruluşçu rejissor Vaqif Əsədov özü işləmişdi. Demək olar ki, əsərdəki bütün ən mühüm hadisələr səhnədə cərəyan edirdi.

“Azər” poeması “...Cavid yaradıcılığında bir inqilab kimi dəyərləndirilməlidir. Yeni dövrün yeni uğurlarının təsiri ilə parlaq fikirlər, yüksək ideyalar təlqin edən sənətkar işıqlı duyğularını nümayiş etdirirən böyük siyasi, ictimai və inqilabi mövzularla yanaşı real həyatda rast gəldiyi, ilk baxışda çox adi görünən mətləblərə də müraciət edir.

... “Azər” poeması orijinal ruhu, işıqlı romantikası ilə bərabər, parlaq realizmlə də seçilir. Bütünlükdə əsərin dilisə dedikcə sadə və anlaşılandır” [13, s. 35; 40].

“Cavid” Poeziya Teatrının ilk tamaşasında olduğu kimi bu yeni quruluşda da yaradıcı heyətin əsas üçlüyü – rejissor, rəssam və bəstəkar yenidən bir araya gəlmişdi. Məmməd Qasimovun dövrəuyğun dekorasiya, rekvizit, geyim və qrimləri, Ramiz Mirişlinin hadisələrin gedişilə səsləşən musiqisi və respublikanın əməkdar artisti Elmira Rəhimovanın, gənc xanəndə Alim Qasimovun (sonralar xalq artistləri) yadda qalan və bu gün də efirdən ara-sıra səslənən gözəl mahnıları tamaşanın bütövlüyünə və sanballılığına xidmət edirdi.

“Azər”də baş rolu Vaqif Əsədov, əsas rolları Zemfira Əliyeva, Sofya Hüseynova, Aydın Şahsuvarov, Rövşən Hüseynov, Kamran Quluyev, Həsən Ağayev (Ağasoy), Əli Əliyev, Əsgər Əsgərov (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi), Yasəmən Ramazanova, digər rolları Şirzad Abutalıbov, Nəzakət Xuduyeva (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti), Sürəyya Ağayeva (Ağasoy), Minayə Məhərrəmov, Atlaz Əsgərova və Yusif Zeynalov ifa edirdilər.

1984-cü il ərzində repertuarındakı mövcud üç tamaşa ilə sənətsevərlərə mədəni xidmətini davam etdirən “Cavid” Poeziya Teatrı həmin ilin lap sonunda, dekabrın 30-da özünün yeni töhfəsilə tamaşaçılarını sevindirdi. Bu, böyük rus şairi A.S.Puşkinin “Qaraçılar” poeması əsasında V.Əsədovun səhnələşdirməsində hazırlanmış eyniadlı tamaşa idi.

Quruluşçu rejissoru Azərbaycan SSR əməkdar artisti Vəli Babayev, rejissoru Tahir Mirzəyev, quruluşçu rəssamı Əli Səfərov, (indi MR əməkdar rəssamı) bəstəkarı Oqtay Kazımov (sonralar xalq artisti O.Kazımi) olan bu tamaşada əsas rollarda Həsən Ağayev (Ağasoy) və Əli Əliyev (Aleko), Yasəmən Ramazanova (Zemfira), Azərbaycan SSR xalq artisti Məmməd Quluyev və Azərbaycan SSR əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Əkbər Qardaşbəyov (İxtiyar), Azərbaycan SSR əməkdar artisti Sona Mirzəyeva (uşaqlı qadın) çıxış edirdilər. Digər qaraçılar isə Flora Hüseynovanın, Yusif Allahverdiyevin (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti), Bəhrüz Haqverdiyevin, Sədov Qəribovun və İdris Osmanovun ifasında təqdim olunmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Qaraçılar” tamaşası “Cavid” Poeziya Teatrında səhnəyə qoyulan

ilk və yeganə tərcümə əsəri olmuşdur. Əsərin tərcüməsi böyük şairimiz Mikayıl Müşfiqə məxsusdur.

«Qaraçılar», Aleksandr Puşkin. Tamaşadan səhnə.
1984-cü il

1985-ci ilin əvvəlindən rejissor Vəli Babayev Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına müraciət edərək bu teatrın səhnəsində dahi dramaturqun “Çay dəstgahı” alleqorik pyesinin məşqlərinə başladı. Poeziya teatrındakı quruluş ümumiyyətlə bu əsərə peşəkar səhnədə ilk müraciət idi.

Aktyorların hansı personaja mənsub olduğu başlarındakı taclardan aydın olurdu. Əsas rollarda Yusif Allahverdiyev (Samovar), Sürəyya Ağayeva (sonradan Ağasoy – Padnos), Nəzakət Xuduyeva (Çaynik), Rza Quluyev (İstəkan), Atlaz Əsgərova (Qasıq), Sədov Qəribov (Nəlbəki), Bəhrüz Haqverdiyev (Truba), Şirzad Abutalıbov (Maşa), İbrahim Səfiyev (Nökər Əli) iştirak etmişlər.

Tamaşanın rəssamı Əli Səfərov, məsləhətçisi filologiya elmləri namizədi (sonralar akademik) İsa Həbibbəyli olmuşdur. Həmin tamaşanın rejissor və rəssam işində xeyli fərqli cəhətlər gözə çarpırdı. Bu tamaşada M.Ə.Sabirin şeirlərindən də istifadə edilmişdi. “Çay dəstgahı” tamaşasının həmin il mart ayının 27-də Beynəlxalq Teatr Günündə uğurlu premyerası oldu. Böyük rəğ-bətlə qarşılanan bu tamaşa teatrın repertuarında özünəməxsus yer tutmuşdu.

Elə həmin ilin may ayından “Cavid” Poeziya Teatrı şair Teymur Elçinin “Osvensim” poeması əsasında eyniadlı tamaşa üzərində yaradıcılıq işinə başlamış və oktyabrın 29-da onun premyerası olmuşdur. Tamaşanın quruluşu və musiqi tərtibatı Vəli Babayevə, səhnə tərtibatı isə Əli Səfərova məxsus idi.

Əsas rolları Vaqif Əsədov və Həsən Ağayev (Ağasoy – müəllim), İbrahim Səfiyev və Rza Quluyev (Məmməd), Kamran Quluyev (Roma), Tahir Mirzəyev və Ələvsət Mövsümov (Oleq), Elşad Allahverdiyev (İvan), Bəhrüz Haqverdi-

yev (kor), Zemfira Əliyeva (Xumar və əsir ana), Nəzakət Xuduyeva (Nina), Sona Mirzəyeva (Sarimo və Vlast), Naibə Allahverdiyeva (Vina və Marinin nə-nəsi), digər rolları Atlaz Əsgərova (Lyudmila), Zinyət Əsədova (Mari), Rövşən Hüseynov və Əli Əliyev (Fürer və birinci alman), Yusif Allahverdiyev (şef və ikinci alman), Vaqif Əhmədov (zabit və üçüncü alman), Şirzad Abutalıbov (əsgər və dördüncü alman) ifa etmişdilər [11].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Vaqif Əhmədov sonralar Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun (indiki ADMİU-nin) rejissorluq fakültəsinə daxil olmuş, Qarabağ müharibəsi zamanı könüllü olaraq cəbhəyə getmiş və Ağdərə uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur.

1986-cı il ərzində də “Cavid” Poeziya Teatrı iki yeni tamaşa hazırlamağa nail olmuşdur. Bunlardan birincisi Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poeması və digər şeirləri əsasında hazırlanmış “Azərbaycan – dünyam mənim!” adlı tamaşası olmuşdur.

Tamaşanın quruluşçu rejissoru Vaqif Əsədov, rəssamı Əli Səfərov, musiqi tərtibçisi Fazil Əsədov, rejissor assistenti Tofiq Seyidov idi.

Rollarda Əkbər Qardaşbəyov (İnfil), Azərbaycan SSR əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Roza Cəfərxanova (Mahmud qızı), Naibə Allahverdiyeva (Gülsüm), Kamran Quluyev (Camal kişi), Yusif Allahverdiyev (Sumbat kişi), Əli Əliyev (şair və birinci aktyor), Oqtay Əsədov (şairin uşaqlığı), Həsən Ağayev (Ağasoy – müxbir və ikinci aktyor), Tofiq Seyidov (üçüncü aktyor), Elşad Allahverdiyev (dördüncü aktyor), Vaqif Əhmədov (musiqiçi və beşinci aktyor), Gülxar Məmmədova (qonşu qız) uğurlu çıxış nümayiş etdirmişlər [5].

Tamaşanın premýerası oktyabr ayının 14-də olmuşdur.

Həmin ilin ikinci tamaşası isə Hüseyn Cavidin “Uçurum” əsəri olmuşdur. Bir neçə illik fasilədən sonra yenidən kollektivin dahi dramaturqun adını daşıyan teatrda onun yaradıcılığına müraciət etməsi əlbəttə ki, qanunauyğun bir hal idi.

Akademik Məmməd Cəfər “Uçurum” barədə belə yazmışdır: “Əsər 1917-ci ildə yazılsa da, hər halda bu faciədə Cavid vaxtilə (1905-1909) İstanbulda oxuduğu zaman yaxından tanış ola bildiyi müxtəlif məsləkli gənc türk zadəganlarının həyatını, onların əxlaqını, məişətini və özünün bu zadəganlar mühitinə olan münasibətini göstərmək istəmişdir” [2, s. 110].

“Uçurum” Azərbaycan teatrları tarixində ilk dəfə 1922-ci il iyun ayının 2-də Bakıda, dövlət teatrının səhnəsində Abbasmirzə Şərifzadənin benefisində oynanılmışdır [4, s. 128].

Bu əsərə səhnə quruluşunu Əliqismət Lalayev, səhnə tərtibatını isə Əli Səfərov vermişdi. Tamaşanın bəstəkarı Elza İbrahimova (sonralar Azərbaycan və Dağıstan respublikalarının xalq artisti), rejissor assistenti Rövşən Hüseynov, məsləhətçisi filologiya elmləri namizədi Rafael Hüseynov (hazırda akademik) olmuşdur.

Baş rolları Aydın Əliyev (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti) və Oqtay Quluyev (Cəlal), Yasəmən Ramazanova və Atlaz Əsgərova (Göyərçin), əsas rolları Kamran Quluyev və Yusif Allahverdiyev (Uluq bəy), Rövşən Hüseynov və Tofiq Seyidov (Yıldırım), Vaqif Əhmədov və Elşad Allahverdiyev (Aydəmir), digər rolları Həsən Ağayev (Ağasoy) və Zöhrab İmanquluyev (Əkrəm), Zemfira Əliyeva və Naibə Allahverdiyeva (Anjel), Tofiq Mövləvi (Edlmon) ifa etmişlər.

“Uçurum”un ilk tamaşası dekabr ayının 27-də olmuşdur.

1987-ci ildə Poeziya Teatrında Rəsul Rzanın “Bir gün də insan ömrüdür” və “Etiraf” poemaları əsasında yeni tamaşa hazırlandı. Tofiq Abdinin səhnələşdirdiyi bu tamaşanın quruluşçu rejissoru və bədii tərtibçisi Vəli Babayev, musiqi tərtibçisi Şəmsəddin Qasimov (sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi) olmuşdur.

Tamaşada baş rolda Tofiq Seyidov və Əliqismət Lalayev (Rəsul Rza), əsas rollarda Vaqif Əhmədov və Rza Quluyev (Memar və ikinci kölgə), Zöhrab İmanquluyev və Rza Xuduyev (katib), Yasəmən Ramazanova (katibin arvadı), digər rollarda isə Tofiq Mövləvi (birinci səs və üçüncü kölgə), Kamran Quluyev (ikinci səs), Zinyət Əsədova (Günəlin səsi), Nicat Babayev (uşaq), Sədov Qəribov (birinci kölgə və iclasda danışan adam), Həsən Ağayev (Ağasoy – həkim), Aydın Əliyev (radiodan səs), Gülxar Məmmədova (katibin anası) çıxış etmişlər.

Tamaşanın əvvəlində və sonunda Rəsul Rzanın öz səsinə də istifadə olunan “Bir gün də insan ömrüdür”ün premyerası noyabr ayının 26-da olmuşdur.

1988-ci ilin sonunda “Cavid” Poeziya Teatrının da son tamaşası hazırlanmışdır.

Bu, Mikayıl Müşfiq yaradıcılığının ən gözəl nümunələri əsasında Vaqif Əsədovun səhnələşdirməsində və quruluşunda təqdim olunan “Yenə o bağ olaydı” tamaşası idi. Tamaşanın rəssamı Mircəlil Seyidov, musiqi tərtibçisi Ələkbər Ələkbərov idi. Rejissor assistenti Əsgər Əsgərov həm də baş rolu – Mikayıl Müşfiqi canlandırırdı.

Tamaşada əsas rolları Zemfira Əliyeva və Afət Aslanova (Dilbər), Vaqif Əsədov (Hüseyn Cavid), Əli Əliyev (Xəyyam), Rövşən Hüseynov və Zöhrab İmanquluyev (birinci yarasa, xəfiyyə, birinci şahid, İskəndər, birinci aktyor), Həsən Ağayev (Ağasoy) və Tofiq Seyidov (ikinci yarasa, xəfiyyə, ikinci şahid, ikinci aktyor, Sabir), İbrahim Səfiyev və Əbülfəz İmanov (üçüncü yarasa, xəfiyyə, üçüncü şahid, üçüncü aktyor), digər rollarda Nəzakət Xuduyeva (birinci qadın), Zeynəb Həsənova (ikinci qadın), Aydın Əliyev və Kamran Quluyev (və-təndəş, müstəntiq), Oqtay Əsədov və Xəlil Xuduyev (Müşfiqin uşaqlığı) iştirak etmişlər.

“Tamaşanın ovqatında Müşfiq ölməzliyi, Müşfiq böyüklüyü, Müşfiq əzəməti bütün çalarları ilə əks olunurdu. Əsgər Əsgərovun məharətlə yaratdığı Mikayıl Müşfiq obrazı onun səhnə ömrünə yeni bir əlvanlıq və cazibədarlıq gətirdi.

“Yenə o bağ olaydı” tamaşası ürəklərdə belə bir nikbinlik oyadırdı ki, Müşfiq həmişə qəlblərdədir. Heç bir qüvvə onun poetik deyimlərini xalqının əlindən ala bilməz” [6, s. 407].

“Yenə o bağ olaydı” tamaşasının premýerası oktyabr ayının 16-da olmuşdur.

“...1988-1989-cu illərdən sonra Naxçıvan Teatrına (o cümlədən “Cavid” Poeziya Teatrına – Ə.Q.) qayğının azalması danılmazdır... Bu illərdən sonra Naxçıvan Teatrında aktyor və rejissor nəslinin dəyişmə qanunauyğunluğu pozulmuş, nəsillər arasında qarşılıqlı əlaqə və canlı ənənəni qayğıkeşliklə öyrənmək prosesi müəyyən qədər zəifləmişdir” [7, s. 18].

“1988-ci ilin fevral ayından Qarabağ (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti – Ə.Q.) ətrafında siyasi hadisələr gərginləşməyə başladı. Get-gedə hadisələr daha kəskin vəziyyət alırdı, respublikada, o cümlədən Ermənistanla sərhəd olan Naxçıvanda həyatın bütün sahələrində sabitlik ritmi pozulurdu. Bütün bunların nəticəsində “Yenə o bağ olaydı” tamaşasından sonra “Cavid” Poeziya Teatrı fəaliyyətini dayandırmaq vəziyyətinə düşdü. Təəssüflər olsun ki, kollektiv sabitlik dövründə həmin teatrın fəaliyyətini bərpa etməyə cəhd göstərməyib. Göstərsə də cəhdi səmərə verməyib [8, s. 291].

“Cavid” Poeziya Teatrının binası.

Bütün bunlara baxmayaraq “Cavid” Poeziya Teatrı mövcud olduğu müddətdə özünün gözəl – məzmunlu, zövqoxşayan, tərbiyəvi əhəmiyyətli, yaddaşlardan uzun illər silinməyəcək tamaşaları ilə Azərbaycan teatır tarixinə əbədi həkk olunmuşdur. Bunun əsasında isə düzgün repertuar seçimi və səmərəli yaradıcı fəaliyyət durur. Çünki “...teatrı şöhrətləndirən, ona ümumxalq məhəbbəti qazandıran – ilk növbədə – yaxşı repertuardır. Teatrın simasını da onun repertuarı müəyyən edir...

Yeni pyes – yeni insan xarakteri, eləcə də yeni rejissor və aktyor sənətinin nümayişi deməkdir. Xüsusən gənc aktyor nəslinin inkişafı üçün yeni pyeslər su və hava kimi lazımdır. Gənclərə inanmaq və onlara məsul vəzifələr tapşırmaq – hər bir teatrın, rejissorun əsas qayğılarından olmalıdır. Lakin burda bir cəhəti unutmaq olmaz ki, sənət aləmində heç kəsə xüsusi imtiyaz verilmir. İstər yaşlı olsun, istər cavan – sənətkarda hər şeydən əvvəl istedad olmalıdır.

Təəssüf ki, bəzən biz bunun əksini görürük. Aktyorluqda uğursuzluğa uğrayan adamlar rejissorluq eləyir, rəssamlığın başqa sahələrində müvəffəq ola bilməyənlər teatr tərtibatı işi ilə məşğul olurlar. Belə hallar isə həqiqi sənətə nəinki xeyir verir, əksinə, tamaşaçılarımızın teatra olan marağını azaldır.

Yeri gəlmişkən radio (o cümlədən televiziya – Ə.Q.) və mətbuat səhifələrində bəzən belə gənclər haqqında verilən gurultulu təriflərin də yersiz olduğunu demək istəyirik. Biz hərgah doğrudan da istedadlı aktyor nəslini yetişdirmək istəyiriksə, səhnəyə gələn gənclərə böyük tələbkarlıqla yanaşmalı, səbirlə işləməli, onları teatrımızın zəngin ənənələri əsasında tərbiyə etməliyik. Teatr sənətinin bütün sahələri kimi rejissor və aktyor yaradıcılığının inkişafını da hər şeydən əvvəl yüksək ideya-bədii səviyyəli repertuar təmin edir” [9, s. 7].

“Cavid” Poeziya Teatrının yaxın zamanlarda bərpa olunacağını və yəni-dən öz tamaşaçılarını maraqlı repertuarı ilə sevindirəcəyini bütün teatrsevərlər arzulayırlar.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, zəngin sənət ənənələrinə malik olan Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının nəzdində 1982-ci ildən fəaliyyətə başlayan “Cavid” Poeziya Teatrı mövcud olduğu 7 il ərzində öz repertuarında dahi dramaturq Hüseyn Cavidin ölməz əsərlərlə yanaşı həmçinin Azərbaycanın klassik və müasir şairlərinin, dramaturqlarının yaradıcılığından nümunələri də müvəffəqiyyətlə səhnəyə qoymuşdur. Bu teatrın tərcümə əsərinə, konkret olaraq rus ədəbiyyatının günəşi sayılan Puşkin poeziyasına müraciət etməsi də təqdirəlayiq haldır. Burada yerli müəlliflərin səhnələşdirmələri də böyük uğur qazanmışdır.

“Cavid” Poeziya Teatrı 1982-1989-cu illər ərzində Naxçıvan şəhərində ikinci peşəkar teatr kimi tanınıb şöhrət qazanmışdı. O, həm də Azərbaycan teatrlar tarixinə ikinci poeziya teatrları kimi daxil oldu.

1988-ci ilin ortalarından Azərbaycanda, o cümlədən muxtar respublikada gedən ictimai-siyasi proseslər, sonradan mütəmadi izdihamlı mitinqlərlə müşayiət olunan hadisələr bütün sahələr kimi mədəniyyət müəssisələrinə də öz mənfi təsirini göstərir, onların səmərəli fəaliyyətinə imkan vermirdi... 1989-cu ildə “Cavid” Poeziya Teatrının heç bir fəaliyyət göstərməməsi bəhanəsilə onun bundan sonra Naxçıvan DMD Teatrının üçüncü mərtəbəsindəki 60 nəfərlik kiçik zalda mövcudluğunun uyğun gəlməsi adı altında teatr köçürdülərək əsas binası boşaldıldı və tamamilə başqa məqsədlər üçün istifadə edildi.

1990-cı ilin yanvar hadisələrisə teatr-konsert müəssisələrinin işini demək olar ki, bir il dayandırdı. Elə həmin vaxtdan lazımi iş şəraiti olmayan “Cavid” Poeziya Teatrı unuduldu və tamamilə ləğv edildi.

Lakin muxtar respublikanın, xüsusən də Naxçıvan şəhərinin yaşlı və orta nəsil teatrsevərlərinin qəlbində bir nisgil – “Cavid” Poeziya Teatrının yenidən bərpası arzusu yaşamaqdadır. Bu arzunun gerçəkləşməsinə və çoxdan vaxtı çatmış məsələnin müsbət həllini iki dahinin – Hüseyn Cavidin və bu teatrının yaradıcısı olan Heydər Əliyevin ruhları da bizlərdən tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavidə xatırlarkən (məqalələr və xatirələr). Bakı: Gənclik, 1982, 392 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960, 261 s.
3. Hüseynov R.B. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1987, 363 s.
4. Məmmədli Q. Cavid – ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi: 1882-1941). Bakı: Yazıçı, 1982, 296 s.
5. Naxçıvan MR DA: F. 50, siy. 2, iş 175, v. 5.
6. Naxçıvan Teatrının Salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 734 s.
7. Qəhrəmanov Ə.K. Naxçıvan Teatrı müstəqillik illərində. Bakı: MBM, 2008, 91 s.
8. Rəhimli İ., Vəzirov C., Naxçıvan Teatrı (salnamə 1883-2008). Bakı: Azpoliqraf, 2008, 352 s.
9. Səfərov C. Teatr və dramaturgiya. Bakı: Yazıçı. 1982, 119 s.
10. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1983, 26 oktyabr.
11. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1985, 3 dekabr.
12. Vəzirov C.H. “Cavid” Poeziya Teatrı. “Azərbaycan” jur., 1983, № 3, s. 42-44.
13. Xəndan R.C. Cavid sənəti. Bakı: Bilik Cəmiyyəti, 1981, 85 s.
14. Караев Я. Гусейн Джавид. Баку: Общество Знание, 1982, 97 с.

Алекбер Гасымов

ТЕАТР ПОЭЗИИ «ДЖАВИД»

В статье рассказывается о создании, формировании, прогрессе и успехах Театра Поэзии «Джавид», действовавшего в 1982-1989 годах в городе Нахчыван. В то же время дается информация о режиссерах, художниках, композиторах, об исполнителях песен и ролей в перечисленных произведениях, которые были поставлены на сцене этого театра. Здесь также поименно анализируются все спектакли театра, и выражается надежда на то, что этот очаг искусства будет восстановлен и возобновит свою деятельность.

Ключевые слова: театр поэзии, спектакль, автор, режиссер, актер, музыка.

Alakbar Gasimov

“JAVID” POETRY THEATRE

The paper describes creation, formation, progress and success of the “Javid” Poetry Theatre which acted in the city of Nakhchivan in 1982-1989. At the same time it provides information on the directors, artists, composers and performers of songs and roles in the mentioned works put on the stage of this theater. Also all the performances of the theater are analyzed name by name, and we hope that this art center will be restored and resume its activities.

Key words: *poetry theater, performance, writer, director, actor, music.*

(Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor İlham Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

QEYRİ-ADİ SİMMETRİYANIN İKİ NÖVÜ, CANLI TƏBİƏTDƏ VƏ SƏLCUQLAR DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA FORMA PROBLEMİ

Bitki və canlı varlıqların, o cümlədən memarlıqda forma probleminin araşdırıcıları ilk növbədə formaəmələgəlmənin mahiyyətini aydınlaşdırmalıdır. Bu baxımdan Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlığında forma prinsipinə baxmaq daha məqsəduyğundur. Bu dövr memarlıq nümunəsi olaraq XII əsr böyük Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvaninin ucaltığı Möminə xatun türbəsi (1186-cı il) üzərində bir naxış nümunəsini seçirik. Təbii canlı varlıq olan almanın və Möminə xatun türbəsinin üzərində həndəsi naxış nümunəsinin quruluşunu nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların hər ikisinin quruluşunda eyni prinsip izlənilir. Məqalədə bu iki formaların riyazi oxşarlıq sübut olunur.

Açar sözlər: *simmetriya, forma, naxış, ornament, mütənasiblik, ekspansiya.*

Bitki və canlı varlıqların, o cümlədən memarlıqda forma probleminin araşdırıcıları ilk növbədə formaəmələgəlmənin mahiyyətini aydınlaşdırmalıdır. Toxumda canlı varlıqların formasının yaranması fəzanın sonsuz kiçik oblastında təşəkkül tapır. Sual olunur: Fəzanın sonsuz kiçik oblastı olan bu kiçik hissə nədir, nədən yaranır? Məsələ ondadır ki, formaəmələgəlmənin başlanğıcı olan bu fəza-varlıq oblastında son dərəcə ciddi, nəhəng proseslər baş verir.

“Ekspansiya” (genişlənmə) anlayışını daxil etməklə canlı obyektin təşəkkül prosesini riyazi cəhətdən abstraktlaşdırmaq olar. Bu zaman qəbul olunur ki, fəza – varlıq xassəsinə malik olan sonsuz kiçik fəza oblastı həqiqi sıfır ölçüsünə malik deyil. Belə model müəyyən genetik tərkibə, müəyyən struktur quruluşa malik istənilən canlı obyektin yaranmasının ümumiləşmiş obrazını verir. Başlanğıc nöqtənin real prototipi valideynin cinsi hüceyrəsidir. Bizim məqsədımız forma problemi olduğu üçün maddi fəza daxilində fiziki-kimyəvi proseslər deyil, yalnız formanın təsviri durur. Bu da canlı materiyanın struktur əsası, genetik şifrəsidir.

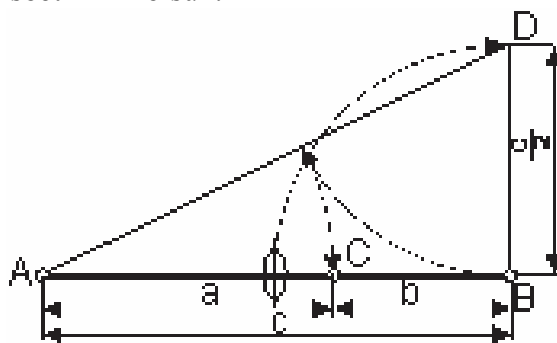
Sonsuz kiçik elementar fəza daxilində molekulun məlum kimyəvi quruluşu canlı obyektin düzgün struktur quruluşunda qorunur. Digər molekul isə hüceyrənin bölünməsinə səbəb olur. Lakin forma problemi açıq qalır. Açıq qalır ona görə ki, canlı təbii obyektin formasının yaranma səbəbi, konfigurasiyası, ümumiyyətlə mahiyyəti bir sirr olaraq qalır.

Maddi nöqtənin özünün inkişaf proqramı var. Bu proqram əsasında canlı tərkibin strukturu yaranır və inkişaf edir. Burada forma sadəcə biokimyəvi proseslərin nəticəsi deyil, canlı tərkib daxilində gedən məqsədyönlü dinamiki proses nəticəsində forma təşəkkül tapır və inkişaf edir. Nəticə etibarlı ilə forma fəza kateqoriyasıdır, həndəsənin tətbiq sahəsidir. Son nəticədə formanın yaranma proqramı materiyanın mənbəyi olan laxtada (qan laxtası) kodlaşır. Laxta daxilində baş verən hadisələr nəticəsində inkişaf vektor həndəsəsi ilə müəyyən olunur. Bu hadisənin mahiyyəti ondadır ki, canlı strukturunun yaranmasını fəza hadisəsi kimi riyazi olaraq təqdim etmək olar ki, bu da həndəsi oxşarlıq prinsipidir. Vahid canlı obyektin yaranma oblası həndəsi çevrilmələrdən ibarətdir. Bu əsasən iki hissəyə ayrılır: formanın genetik proqramı, saxlanma və dağılma dövrü. Təbii ki, bizi ancaq formanın genetik proqramı maraqlandırır.

Formaəmələgəlmə başa çatdıqdan sonra vahid obyekt sonrakı nəsil üçün öz rolunu oynamaqda davam edir. Energetik mahiyyət daşıyan bu dövr başlanğıcların başlanğıcı dövrüdür. Vahid varlığın tamamlanmasına qədər təşəkkül prosesinin proqramı reallaşır. Məsələn, almanın yaranmasında bu ardıcılığı izləyək. Alma toxumundan alma ağacı yaranır və öz meyvəsini verir. Bu zaman yaranmış varlıq həm ağac, həm də meyvə mahiyyətlidir. Sonrakı dövrdə alma toxumundan yenidən alma ağacı yaranır və beləliklə nəslin yeni dövrü başlanır. “Bütün varlıqları əhatə edən bu prosesin idarə olunması, təkrarlanması kainatın fundamental prinsipidir” [4, s. 80].

Bu prosesin həndəsi yolla ifadəsi forma sirrinin açılması yoludur. “Formaəmələgəlmə problemində qıfıl – başlanğıc nöqtədədir” [4, s. 80]. Parçanın həndəsi yolla orta və kənar nisbətdə bölünməsi qarşıya qoyulan problemin həlli üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir (şəkil 1).

Parçanın orta və kənar nisbətdə bölünməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, parçanın ümumi uzunluğunun böyük hissəyə olan nisbəti, böyük hissənin kiçik hissəyə olan nisbəti kimi olsun.

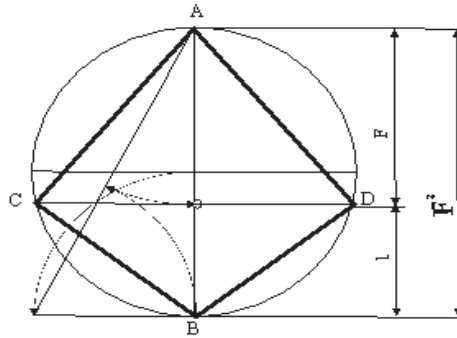
Şəkil 1. Parçanın qızıl bölgü nisbətində bölünməsi [1, s. 9].

Yəni:
$$\frac{c}{a} = \frac{a}{b} = F$$

İsbat etmək olar ki, bu münasibətin ədədi qiyməti

$$F = \frac{1 + \sqrt{5}}{2} = 1,618.. \quad [1, s. 10]$$

Parçanın orta və kənar nisbətdə bölünmə prinsipindən istifadə edərək canlı təbiətdə forma probleminə keçmək olar. Bunun üçün çevrə diametrini qızıl bölgü nisbətində bölüb, bölünmə nöqtəsindən diametrə perpendikulyar çəkmək lazımdır. Çevrə ilə kəsişmə nöqtələrini qeyd edib alınmış C, A, D, B nöqtələrini ardıcıl birləşdirməklə çevrə daxilində bir dördbucaqlı alırıq ki, bu dördbucaqlıya şərti olaraq elementar A rombu deyilir. Elementar A rombu iki cüt bərabər “qızıl bölgü” üçbucağından ibarətdir. Rombun şaquli diametri onu simmetrik, üfüqi diametri isə qeyri simmetrik hissələrə ayırır. Diaqonalların kəsişmə nöqtəsi simmetriklə asimmetrikiyin kəsişmə nöqtəsidir. İnkişaf prosesi bu nöqtədən başlanır. Bu nöqtə başlanğıcların başlanğıcı, “ekspansiya”nın (genişlənmə) yarandığı nöqtədir. Artıq canlı təbii varlığın quruluşuna keçmək olar.

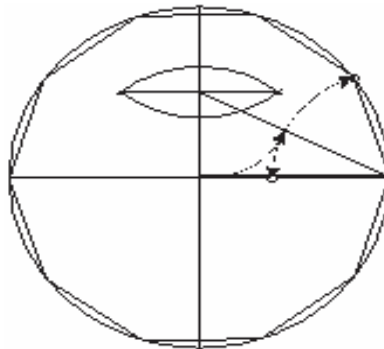
Şəkil 2. Elementar A rombunun həndəsi təsviri [5, s. 47].

Qeyd etmək lazımdır ki, canlı formaları fiziki parametrlər yox, bioloji parametrlər şərtləndirir. İnkişaf prosesi burada bioloji kodla müəyyənləşir. Genetik kod bu proqramın saxlanmasıdır. Forma probleminin xassəsini və əlamətini bu kod müəyyənləşdirir. Vahid “həyat ağacı”nı müəyyənləşdirən bu kod son dərəcə müxtəlif təbii formaların eyni kökdən yaranmasını göstərir. Bu universal əlaqənin yalnız bir məqsədi var: canlı varlığın saxlanması və varlığının davam etdirməsi. Canlı varlığın saxlanması və varlığının davam etdirməsi prinsipinin birinci mahiyyəti “ilk hərəkətverici”dir. “Orta əsr memarlıq və incəsənət əsərlərinin quruluşu bu nizamə uyğunlaşdırılmışdır” [3, s. 269].

Göstərilənlərin həndəsi analogiyasını təbii canlı varlığın elementar forması olan almanın quruluşunda göstərək. Canlı varlığın heyratəmiz strukturu almanı quruluşunda, onun formaəmələgəlmə qanununda əksini tapır. Şəkil 3-də şaquli müstəvi üzrə almanın boyuna kəsiyi göstərilib. Almanın yaranma nöqtəsi elementar A rombunun diaqonallarının kəsişmə nöqtəsinə düşür.

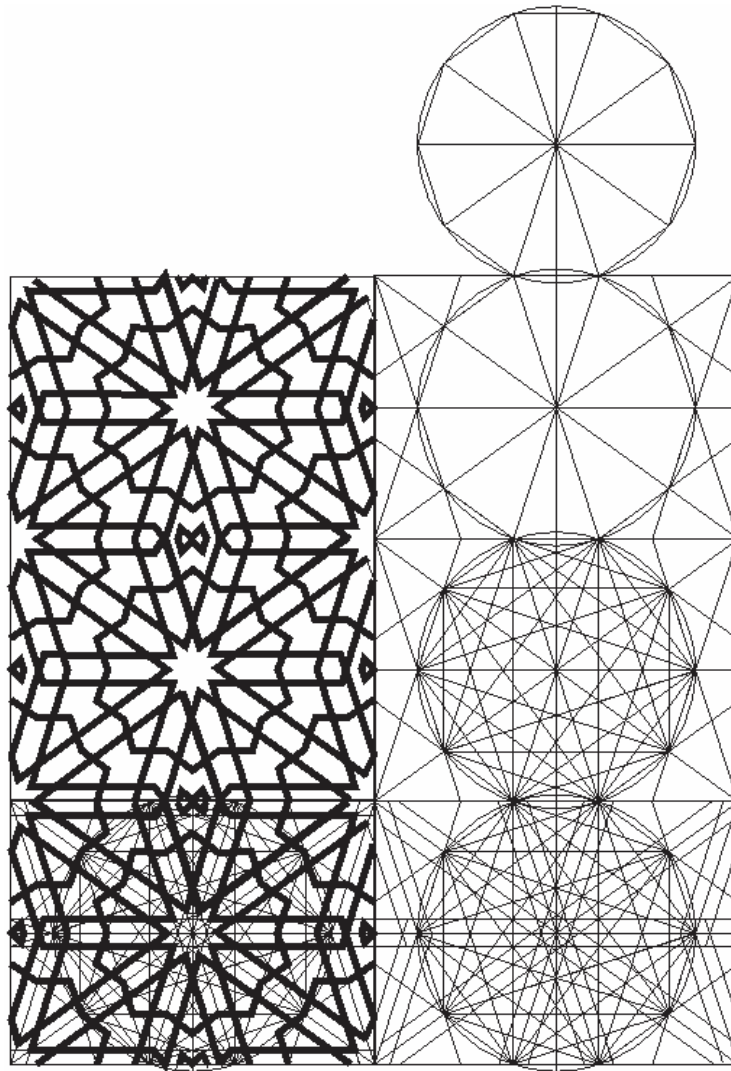
Canlı təbiətdə forma problemi həll olduqdan sonra memarlıqda forma probleminə keçə bilərik. Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlığında forma prinsipinə baxmaq daha məqsədəuyğundur. Bu dövr memarlıq nümunəsi olaraq XII

Bu naxış nümunəsinin qrafiki analizi düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənəsnəblək sisteminə əsaslanır. Düzgün onbucaqlının radiusu və tərəfi arasında olan münasibət “qızıl bölgü” prinsipidir (şəkil 7).

Şəkil 8-də naxış nümunəsinin qrafiki analizi göstərilib. Təbii canlı varlıq olan almanın və Möminə xatun türbəsinin üzərində həndəsi naxış nümunəsinin

quruluşunu nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların hər ikisinin quruluşunda eyni prinsip izlənilir. Beləliklə, almanın quruluşunda hansı qanunlar hökmranlıq edirsə tədqiq olunan memarlıq formasının quruluşunda da həmin qanunlar hökmranlıq edir. Bu fakt Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlıq formalarının quruluşlarında təbii quruluşların tətbiq olunma faktını isbat edir.

Şəkil 8. Naxış nümunəsinin qrafiki analizi [2, s. 150].

ƏDƏBİYYAT

1. Гика М. Эстетика пропорций в природе и искусстве. Москва: Изд-во Всесоюзной Академии Архитектуры, 1936, 308 с.
2. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 150 s.

3. Aliyev K. Başlangıçların Başlangıcı: Nahçıvan-Marağa mimarlık biçimlerinin mahiyeti. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2015, 482 s.
4. Шевелев И.Ш., Муратаев М.А., Шмелев И.Р. Золотое сечение. Москва: Стройиздат, 1990, 343 с.
5. Шевелев И.Ш. Принцип пропорции. Москва: Стройиздат, 1986, с. 200, 340.

Гадир Алиев

ДВА ТИПА НЕОБЫЧНОЙ СИММЕТРИИ: ПРОБЛЕМА ФОРМЫ В ЖИВОЙ ПРИРОДЕ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ ПЕРИОДА СЕЛЬДЖУКОВ

Исследователи проблемы формы живых существ и растений, равно как и архитектурных форм в первую очередь должны изучить сущность формообразования. С этой точки зрения целесообразно рассмотреть принцип формы в азербайджанской архитектуре периода Сельджуков. В качестве архитектурного образца этого периода возьмем образец орнамента на мавзолее Момине хатун (1186 г.), возведенном великим азербайджанским архитектором Аджеми Нахчывани. Рассмотрев строение яблока как создания природы и образца геометрического орнамента на мавзолее Момине хатун, мы увидим, что в их строении прослеживается один и тот же принцип. В статье доказывается математическое сходство этих двух форм.

Ключевые слова: *симметрия, форма, узор, орнамент, пропорциональность, экспансия.*

Gadir Aliyev

TWO TYPES OF UNUSUAL SYMMETRY: FORM PROBLEM IN WILDLIFE AND IN THE SELJUK PERIOD OF THE AZERBAIJANI ARCHITECTURE

Living creature and plant form problem researchers as well as researches of architectural forms, first of all, need to learn the essence of shaping. From this perspective, it is advisable to consider the principle of form in the Azerbaijani architecture of the Seljuk period. As an architectural specimen of this period we take an ornament sample on the Mausoleum of Momina Khatun (1186), constructed of the great Azerbaijani architect Ajami Nakhchivani. Having reviewed the structure of an apple as the creation of nature and geometric ornament sample on the Mausoleum of Momina Khatun, we see that the same principle is traced in their structure. The paper proves the mathematical similarity between these two forms.

Key words: *symmetry, shape, pattern, ornament, proportionality, expansion.*

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNİN İLK QADIN AKTYORLARI

Məqalədə Azərbaycan teatrının təşəkkülü tarixinə qısa nəzər salınmış, teatrın formalaşmasında mühüm xidmətləri olan qadın sənətkarların sənət yolu izlənmişdir. Gövhər Qaziyeva, Firuzə Əlixanova kimi sənətkarların həyat yolu və səhnə fəaliyyəti diqqət mərkəzinə çəkilərək təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: teatr, səhnə, aktyor, Gövhər Qaziyeva, Firuzə Əlixanova.

XIX əsrdə Qafqaz Canişinliyinin də Tiflis şəhərində yerləşməsi Tiflisi həm siyasi, həm iqtisadi, həm də maarif və mədəniyyət baxımından inkişaf etdirmişdir. Tiflisin mədəni mühitinin formalaşmasında Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığının da böyük əhəmiyyəti var idi. Onun əsərlərinin təsir gücü heç bir sərhəd tanımırdı. Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Şuşada, Şamaxıda, Lənkəranda, Azərbaycandan kənarda – İrəvanda, Aşqabadda teatr həvəskarlarının yığcam dəstələrinin yaranmasında Mirzə Fətəlinin komediyalarının güclü təsiri olmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycanın teatr həvəskarları 1870-1900-cü illərdə Novruz, Oruculuq, Qurban bayramlarında, ayrı-ayrı məktəblərin tədbirlərində teatr tamaşaları göstərirdilər. Həmin tamaşaları mütərəqqi fikirli ziyalılar və tələbələr hazırlayırdılar. Tamaşaların fasilələrində klassik Şərq üçlüyünün konsertləri də olurdu. Əlbəttə, bu tamaşalar əyləncə məqsədi daşısa da onun kökündə maarifləndirmə ideyası dayanırdı.

1908-1920-ci illər arasında Hüseyn Ərəblinski, Sidqi Ruhulla, Mirzəğa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski, Əhməd Ağdamski, Əbülfət Vəli kimi şöhrətli aktyorların Bakıdan Tiflisə vaxtaşırı qastrolları burada milli teatr sənətimizin tərəqqisinə təkan verdi. Bu dövrdə Tiflisdə əvvəlcə “Müsəlman teatr artistləri cəmiyyəti”, az sonra “Səadət”, “İttihad” və “İbrət” teatr dəstələri fəaliyyət göstərmişdir. Truppaların ağırlıq mərkəzi Həbib bəy Köçərlinski, Əşrəf Yüzbaşov, Mirseyfəddin Kirmanşahlı, Panfiliya Tanailidi, Rza Təhmasib, Mustafə Mərdanov, Möhsün Sənani, İbrahim İsfahanlı, Əli Qurbanov, Ələkbər Seyfi və başqalarının üzərinə düşüb. 1900-1920-ci illərdə göstərilən tamaşalara Mirzəli

Abbasov, Mirzəxan Quliyev, Məmmədağa Ələsgərov, Mirseyfəddin Kirmanşahlı, Mustafa Mərdanov quruluş vermişdir.

Milli teatrı milli aktrisasız təsəvvür etmək nə qədər çətin olsa da, bu, Azərbaycan teatrlarının acı həqiqətlərindəndir. Azərbaycan teatrlarında qadın rollarını uzun müddət kişilər oynamış, sonra isə qadın rollarını ifa etmək üçün Azərbaycan dilini nisbətən yaxşı bilən digər millətlərin aktrisaləri dəvət edilmişdir. Həmin qadınların Azərbaycan səhnəsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Son zamanlara qədər tədqiqatçılar belə bir qənaətdə idilər ki, Azərbaycan qadını ilk dəfə səhnəyə sovetləşmədən sonra qədəm qoymuşdur. Professional aktyorluq baxımından bu, belədir. Lakin Azərbaycan qadınının ara-sıra səhnəyə çıxması, bəzi hallarda isə uzun müddət səhnə ilə bağlı olması sovetləşmədən əvvəl olmuşdur. İctimai və dini əngəllərə görə Azərbaycan qadınının səhnədə görünməsi əsasən epizodik xarakter daşısa da, çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan qadınlarının səhnəyə gəlməsi həyatda ciddi hadisə idi. Odur ki, ayrı-ayrı hallarda olsa da, azərbaycanlı qadınların səhnədə görünməsi, şübhəsiz, teatr salnaməsinin parlaq səhifələri idi. İrtica qüvvələri bu qadınlara qarşı nə qədər sərt davranırdısa, mütərəqqi qüvvələr səhnədə görünən hər bir azərbaycanlı qadını alqışlayır, onların hər bir addımını mühüm bir addım kimi görürdülər. Göyərçin (Gövhər) xanım, Gülbahar xanım, Mərziyə xanım, Rüksarə xanım və başqaları haqqında mətbuatdakı çoxlu sayda yazılarda bütün bu fikirlər geniş şəkildə ifadə olunmuşdu.

Mətbuatda Azərbaycanın ilk aktrisası haqqında deyilir: “XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan teatr truppalarında səhnənin ilk qadın qaranquşu da görünməyə başladı. 1906-cı ildən Mirzə Əli Abbasovun rəhbərlik etdiyi “Dram cəmiyyəti” və Həbib bəy Köçərlinskinin başçılıq etdiyi “Səadət” truppalarında səhnə fəaliyyətinə başlayan Gövhər Qaziyeva hər iki truppının tamaşalarında uğurla çıxış edirdi. İlk qadın aktyorumuz olan Gövhər Qaziyevanın Tiflis zadəgan teatrında iştirak etdiyi ilk tamaşa Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi idi. 1910-cu il oktyabrın 9-da göstərilmiş bu tamaşa böyük uğurla keçmişdi. Yenə həmin il oktyabrın 30-da “Səadət” dram dəstəsi Şəmsəddin Saminin “Gəvəyi-ahəngər” pyesini tamaşaya qoymuşdu. Tamaşada Gəvə rolunda Sultanov, Fərhad rolunda Mirseyfəddin Kirmanşahlı, Xubçöhr rolunda Gövhər Qaziyeva (Göyərçin, əslində bu onun teatr təxəllüsüdür, əsl adı isə Gövhərdir Ə.Q.) çıxış edirdilər. Göyərçin xanım Azərbaycanın ilk qadın aktrisasıdır” [4, s. 14].

Gövhər Əhməd qızı Qaziyeva 1887-ci ildə Tiflisdə ziyalı ailəsində anadan olub, orada nəci qızlar institutunu bitirib, rus və Azərbaycan dillərində mükəmməl təhsil alıb. Gövhər Qaziyevanın şöhrəti tez bir zamanda bütün Zaqafkaziya yayıldı. Bakıda nəşr olunan qəzetlərdə ona məqalələr həsr edildi. Belə bir vaxtda “Nicat” cəmiyyəti Gövhər xanımı Bakıya dəvət etdi. Gövhər xanımın repertuarı geniş və əhatəli idi. O, Henrix Heynenin “Əlmənsur”, Loxmanovanın “Napoleonun vəfatı”, Namiq Kamalın “Qara bəla” əsərləri ilə yanaşı, Azərbay-

can dramaturqlarının əsərlərinin tamaşalarında da oynamışdır. Azərbaycanlı qızı Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” pyesində Gülcahan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pəri cadu” tamaşasında Hafizə, “Bəxtsiz cavan” faciəsində Mehri xanım, Zülfüqar Hacıbəyovun “Evliyə subay”-ında Pərizad rollarını sənətkarlıqla yaratmışdır. Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” tamaşasında Gülnaz, “Leyli və Məcnun”-da Leyli rollarının ifaçısı olan Gövhər Qazıyeva bu obrazları səhnədə özünəməxsus tərzdə canlandıra bilmişdi.

1911-ci il mayın 26-da və 30-da Tiflisdə Gövhər Qazıyevanın benefisi keçirildi. Bu gecədə ilk dəfə Zülfüqar Hacıbəyovun “On bir yaşlı arvad” pyesi göstərilmişdi. Lakin azərbaycanlı qadının səhnəyə çıxması bəzi adamları narahat edirdi.

Gövhər Qazıyeva Azərbaycan teatr səhnəsinin bir çox görkəmli aktyorları – Hüseyn Ərəblinski, Mirzağa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski, Mirseyfəddin Kirmanşahlı və başqaları ilə birgə çıxış etmişdir. Onun Mirzağa Əliyevlə əməkdaşlığı ilk dəfə Tiflisdə “Əlli yaşında cavan” tamaşasında olmuşdu. İrəvanda onlar daha böyük uğur əldə etmişdilər. Mirzağa Əliyevlə Gövhər Qazıyevanın sənət dostluğu sonralar məhəbbətə çevrildi. 1912-ci ilin mayında onlar evlənib Bakıya köçdülər. Qəribədir ki, evləndəndən sonra Mirzağa Əliyev həyat yoldaşının səhnədə çıxış etməsinə icazə vermir. Reallıq da budur ki, Gövhər Qazıyeva ərə gedəndən (bu, onun ikinci nikahı idi və birinci ərindən onun İsmayıl adlı oğlu vardı) sonra səhnəyə çıxmamışdır. Çar hökuməti orqanlarının fitnəkarlığı nəticəsində Mirzağa Əliyev həmin il Həştərxana sürgün olundu. Mirzağa Əliyevlə Gövhər Qazıyevanın tale yolları ayrıldığı üçün onlar boşanmışdılar. Gövhər Qazıyeva isə 1913-cü ildə Polşaya getdi və Varşavada “Müqəddəs Sofiya” tibb məktəbinə daxil oldu, 1915-ci ildə məmaliq üzrə bu təhsil müəssisəsini bitirib Bakıya qayıtdı. 1915-ci ildə “Bəsirət” qəzeti Gövhər xanım Qazıyevanın tibb bacısı kimi peşə fəaliyyətinə başlaması haqqında bir elan da vermişdi.

Gövhər Qazıyeva görkəmli aktyor və rejissor Mirseyfəddin Kirmanşahlının təhriki ilə 1930-cu ildə İrana gedir və ömrünün axırınadək orada yaşayır. 1937-ci ildə Gövhər Qazıyeva artıq daimi yaşadığı İrandan bir neçə günlüyə Bakıya gəlir. Keçmiş səhnə yoldaşları teatrda onun şərəfinə qəbul düzəldirlər. Keçmiş aktrisa Cəfər Cabbarlının “Almas” pyesinin tamaşasına baxır. Tamaşa və qəbul günü qeyri-adi hadisə baş verir. Gövhər Qazıyeva on beş ildən bəri görmədiyi oğlu İsmayılı tapır. Gövhər Qazıyeva 1960-cı ildə Cənubi Azərbaycanda vəfat edir.

Azərbaycan qadınlarının səhnəyə gəlişi milli teatra olan həvəsin, ümidin və inamın parlaq ifadəsi idi. Bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, teatr ardıcıl olaraq xalqın məişətinə daxil olur, ictimai və mədəni tərəqqi uğrunda mübarizəyə qoşulmasına təsir göstərirdi.

Azərbaycan qadınlarının səhnədə görünməsi nəinki Azərbaycanda, hətta xaricdə, məsələn, Türkiyədə fəvqəladə bir yenilik kimi qarşılanmışdır. Məşhur türk aktyoru və rejissoru Ərtoğrul Möhsün bu barədə eşitdikdə Azərbaycan

səfəratinə gəlmiş və xəbərin doğru olub-olmadığını bilmək istəmişdir. Məsələnin həqiqət olduğunu bildikdə “təəssüflər olsun ki, bizim teatrımız bu halda sizdən geridədir!” – demişdir.

Azərbaycan qadınlarının səhnədə görünməsi, onların teatra maraqlarının artması, mədəni-kütləvi tədbirlərdə fəallığı Naxçıvanda özünü daha parlaq şəkildə göstərir. Bu münasibətlə SSRİ xalq artisti Mirzağa Əliyev öz xatirələrində yazırdı: “... 1911-ci ilin yayında bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovla bir truppaya yığıb İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinə qastrola getdik. Dəstəmin aktyorlarından altısı kişi, dördü qadın idi. Yerli həvəskarlar bizə çox köməklik edirdilər. Naxçıvanda qadınlar üçün 2 dəfə gündüz tamaşa verdik. Mən buna çox sevindim, çünki o zaman Azərbaycanda qadınların kollektiv halda yığılıb teatra gəlmələrini görməmişdim” [5].

XX əsrin ilk onilliyində Naxçıvan məktəblərində müsəlman qızları tərəfindən də tamaşalar hazırlanıb göstərilirdi. 1912-ci ilin fevralında Naxçıvan rus məktəbində müsəlman qızları tərəfindən qadınlar üçün Yevgeni Şvartsın “Qırmızı araçın”, mart ayının əvvəllərində Zülfüqar Hacıbəyovun “Evlikən subay” operettası və Böyükxan Naxçıvanskiyə rəhbərliyi altında Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi, “Kərbəlayi Güzəməli” məzhəkəsi tamaşaya qoyulur.

1917-ci ildə Nazlı xanımın rəhbərliyi ilə Naxçıvanda yalnız qadınlardan ibarət dram dərnəyi təşkil edilir. Bu kimi məsələlər Azərbaycan teatr mühitində Naxçıvanın müstəsna yerinin parlaq sübutu kimi dəyərləndirilməlidir. Bütün aktyorlar və qabaqcıl fikirli ziyalılar dram dərnəyinə kömək edirdilər. Məşqlər həm dram dərnəyində, həm də Nazlı xanımın mənzilində aparılır. Həmin dərnək 1917-ci ilin noyabr ayının 12-də qadınlar üçün Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasını tamaşaya qoyur. Tamaşada Soltan bəyi Süsən Sultanova, Cahan xanəni Gövhər Kəngərli, Süleymanı Asya Məmmədaliyeva, Vəlini Xanım Vəzirova, Gülçöhrəni Dilbər Sultanova, Tellini Fatma Şeyxova ifa edirdilər [2, s. 29].

Qeyd edək ki, Fatma xanım Hacınskaya 1904-cü ildə tamaşaya qoyulan Səkinə xanım Axundzadənin “Elmin mənfəəti” pyesində Sərvər bəy rolunda oynamışdır.

Məlumdur ki, Yaxın Şərqdə ilk teatr məktəbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş, həmin məktəbin yetirdiyi məzunların arasında Özbəkistan, Türkmənistan, Dağıstanın qadın sənətkarları da vardır.

Cazibəli səhnə görkəmi və şirin səsi olan Firuzə Məmmədqulu qızı Əlixanova Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərən qadın sənətkarlardan biridir. O, 9 sentyabr 1917-ci ildə Ordubadda doğulub. Buradakı şəhər səkkizillik məktəbində təhsil alıb və Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna daxil olub. Şəhərin bayram tədbirlərində şən mahnılar oxuyan Firuzənin ifaçılıq istedadı rejissor Səməd Mövləvinin diqqətini cəlb edib. Onun səyi ilə tələbə qız 1932-ci ildə Naxçıvan teatrına aktrisa dəvət olunub. O Naxçıvan teatrının ilkin aktrisələrindəndir. Onun səhnəyə gəlişi hadisəyə çevrilib və bundan sonra daha bir neçə

gənc qız həyatını teatrla bağlayıb. Realist teatr məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Firuzə xanımın təbii oyunu, şirin yumoru, xoşagəlimli səmimiyyəti, gülüşü mənə tutumu ilə səciyyəvi olub. Bu kollektivdə o, şərəfli və şöhrətli yaradıcılıq yolu keçib [3, s. 443-444].

Səhnə xidmətlərinə görə 17 oktyabr 1964-cü ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti və 15 noyabr 1974-cü ildə xalq artisti fəxri adlarına layiq görülüb. Qırx beş il səhnədə fədakarlıqla çalışan aktrisa 1977-ci ildə öz istəyi ilə səhnədən uzaqlaşdı. 23 noyabr 1994-cü ildə Naxçıvanda vəfat edib.

Firuzə Əlixanovanın ifa etdiyi rollar xarakter əlvanlığı ilə də seçilibdir. Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" (Leyli), "Əsli və Kərim" (Əsli), "Ər və arvad" (Minnət xanım), "Məşədi İbad" (Gülnaz), "Arşın mal alan" (Gülçöhrə), Zülfüqar bəy Hacıbəyovun "Aşıq Qərib" (Şahsənəm), Süleyman Rüstəm və Səid Rüstəmovun "Durna" (Lalə), Şıxəli Qurbanov və Süleyman Ələsgərovun "Özümüz bilərik" (Şölə xanım) opera və operettalarında əsas partiyaların mahir ifaçısı olan aktrisa həmçinin qəhrəman və əsasən, xarakterik tiplərə səhnə həyatı verib. O, hərəkət, sifət və danışmaq ifadə vasitələrindən həm ayrılıqda, həm də sintez şəklində məharətlə istifadə edərək yaradıcılıq salnaməsinə çeşidli obrazlar daxil edib [2, s. 205].

Firuzə Əlixanovanın rollar cəbbəxanasında Böyükxanım, Şərəbanı, Mariya Timofeyevna, Kərbəlayı Fatmanisə ("Aydın", "Yaşar", "1905-ci ildə" və "Almaz", Cəfər Cabbarlı), Hafizə ("Pəri cadu", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), Zalxa ("Toy", Sabit Rəhman), Şölə xanım, Tükəz ("Lənkəran xanının vəzirə" və "Hacı Qara", Mirzə Fətəli Axundzadə), Ana ("Odlu diyar", Hüseyn Razi), Cənnət xala ("Qaynana", Məcid Şamxalov), Nina ("Şeyx Sənan", Hüseyn Cavid), Gülnar, Məhmənə banu ("Vaqif" və "Fərhad və Şirin", Səməd Vurğun), Həcər xanım ("Eşq və intiqam", Süleyman Sani Axundov), Şirin xanım ("Yarımçıq şəkil", Adil Babayev), Mənsurə ("Əgər sevirənsə...", Ramiq Muxtar), Kruçinina ("Günahsız müqəssirlər", Aleksandr Ostrovski), Gertruda, Emiliya ("Hamlet" və "Otello", Vilyam Şekspir), Maşa ("Tribunal", Aleksey Makayenok) kimi yaradıcılıq nümunələri var [1, s. 652].

Azərbaycanda teatr təşəkkül tapandan bu günədək yüzlərlə qadın soydaşımız teatrda çalışmış, respublikanın müxtəlif fəxri adlarına layiq görülmüş, orden və medallarla təltif olunmuşlar.

Təsədüfi deyildir ki, teatr hərəkəti bir çox halda bilavasitə fəhlə hərəkəti ilə qovuşur, iri müəssisələrdə, xüsusən Balaxanı mədən və zavodlarında teatra böyük həvəs yaranır, tamaşalar eyni zamanda fəhlə təbliğatı üçün güclü bir vasitəyə çevrilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
2. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: MBM, 2004, 416 s.

3. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 864 s.
4. “Azadlıq” qəz., 16 iyun, 2012, s. 14.
5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 23 iyun, 1949.

Али Гахраманов

ПЕРВЫЕ АКТРИСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЦЕНЫ

В статье сделан краткий обзор истории становления азербайджанского театра, прослежен творческий путь женщин – деятелей искусства, имевших важные заслуги в формировании театра. Здесь особое внимание уделено жизненному пути и деятельности таких мастеров сцены, как Гёвхар Газиева и Фируза Алиханова.

Ключевые слова: *театр, сцена, актёр, Гёвхар Газиева, Фируза Алиханова.*

Ali Gahramanov

THE FIRST ACTRESSES OF THE AZERBAIJANI SCENE

A brief review of the formation history of the Azerbaijani theater is carried out in the paper; creative development of women artists, who had great services in the formation of this theater, is traced. The author focuses on the way of life and work of such stage masters as Gəvhar Gaziyeva and Firuza Alikhanova.

Key words: *theater, stage, actor, Gəvhar Gaziyeva, Firuza Alikhanova.*

(Professor Rafiq Sadıxov tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

MEHDİ BAĞIROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: dr.Mehdi_Bagirov@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI VƏ REGIONAL NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Müasir inkişaf mərhələsi ümumilikdə ölkəmizin – Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının həyatında baş verən sistemli irəliləyişlərlə, yeni fəaliyyət sahələri və istiqamətlərinin mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan “Bakı – Tiflis – Axalkalaki – Qars” marşrutunun muxtar respublikaya qədər ucaldılması və vahid sistemə keçidi formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məzmun etibarı ilə görülməli işlərin adlandırılmasında “blokadanın yarılməsi” ifadəsindən istifadə olunması uzun illərdən bəri çoxsaylı məşəqqətlərlə müşayiət olunan yükdaşıma proseslərindəki problemlərin böyük həcmində aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmış olacaqdır.

Digər tərəfdən alternativ marşrut kimi “Şimal – Cənub”un istifadəyə verilməsi istəkləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının da bu magistraldan istifadəsini asanlaşdırır. Bu məsələdə müxtəlif məşə və bazalara malik komponentlərin və elementlərin vahid təməllər baxımından öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ayrıca, kifayət qədər tutumlu araşdırma mövzusu kimi çıxış edə bilər.

Mövzunun öyrənilməsində dəmir yolu xidmətlərindən istifadənin ikinci istiqaməti – sərnişin-daşıma da nəzərdən yayınmamalı, onun sonrakı mərhələlərdə muxtar respublikanın turizm (istirahət) sektoruna, işgüzar mühitinə nə dərəcədə təsir etməsi haqqında fikirlər ümumiləşdirilməli və perspektiv tədqiqatların mövzusunda cəvrləndirilməlidir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, Azərbaycan, regional layihə, nəqliyyat sistemi, logistik imkanlar.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixən iqtisadi fəallığı ilə seçilən, regional və beynəlxalq münasibətlərdə özünəməxsus rol oynayan məkan, kifayət qədər qədim zamanlardan bərqərar olmuş istehsal ənənələri ilə təzahür edən diyardır. Məşhur “İpək yolu” sisteminin qovşaqlarından hesab olunan bu məntəqə beynəlxalq əmtəə mübadiləsində birbaşa və ya dolaylı yolla iştirak etmişdir.

Əhalinin istehsal və ticarət əlaqələrinin formalaşması, regional və beynəlxalq əmtəə mübadiləsində aktiv iştirak etmək istəyi bu ərazidən olan yük-

lərin Avropa və Asiyanın müxtəlif bazarlarına daşınma imkanlarının mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi ehtiyacını yaratmışdır. Zamanın keçməsi bu istiqamətdə mütəmadi formalaşan və təkmilləşməyə məruz qalan nəqliyyat-logistik vasitələrin yenilənməsi tədricən “at-dəvə daşımaçılığı” sistemindən uzaqlaşmanı, elm və texnikanın nailiyyətləri olan dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatından imkanlarından istifadəni şərtləndirmişdir.

Sovet dönməsində müttəfiq respublikaların vahid nəqliyyat sistemində birləşdirilməsi istehsalın təmərküzləşməsi və kooperasiyası, regionların ixtisaslaşdırılması, hasilat və xidmət əməliyyatlarının planlaşdırılmış yerləşdirməyə məruz qalması kimi səbəblərlə əlaqələndirilməlidir. Bu zaman kəsiyinin başa çatması (çox qısa olsa da) bəlli dövrdə ümumilikdə ölkəmizin, o cümlədən onun fərdi inzibati vahidlərinin müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə edilməklə daxili və beynəlxalq yük dövriyyəsində iştirakı məhdudlaşdırılmışdır.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq bu sahədə sistemli işlərin həyata keçirilməsinə start verilmişdir. Haqqında bəhs olunan məsələ Naxçıvan Muxtar Respublikasının da avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə dövriyyəsinin dəfələrlə artmasını şərtləndirdi. İran İslam Respublikasından tranzit keçidin təmin olunması doğma diyarımızın Azərbaycanın digər hissələri ilə sistemli əlaqələrinin bərqərar olmasına təməl yaratdı. Bu yol eyni zamanda muxtar respublikaya xaricdən gələn yüklərin daha sürətlə daşınmasına şərait yaratdı.

Paralel fəaliyyət Türkiyə Cümhuriyyəti istiqamətində həyata keçirilməyə başlandı. Bir tərəfdən yol-infrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun imkanlarının genişləndirilməsi, digər tərəfdən “Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə” vahid lokal (ancaq daxili yükdaşıma hesablanan) şəbəkəsinin formalaşdırılması yükdaşımada yeni mərhələ hesab oluna bilər. Bu marşrut maya dəyəri etibarlı ilə daha tutumlu olsa da, vahid yükdaşıma sisteminin diversifikasiyası baxımından əhəmiyyətlidir.

Sadələndirən məsələlər fonunda Naxçıvanın sonrakı inkişafı özündə hansı mahiyyəti cəmləməlidir? Belə sistemli yanaşma özündə tərkib elementlərin mütləq iştirakını, onların vahid kompleksdə birləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan tərkib hissələri və perspektivləri fərdi bloklar şəklində nəzərdən keçirməyə çalışaq.

İlk növbədə nəqliyyat-logistika müstəvisinin Naxçıvan diyarı üçün yaxşılaşdırılması hazırda fəaliyyətdə olan və İİR ərazisindən keçən tranzit avtomobil yolu ilə yanaşı vahid dairəvi dəmir yolu sisteminin formalaşmasına şərait yaratmalıdır. Bəhs olunan məsələ, fikrimizcə, aşağıdakı tərkib hissələrin məcmusu şəklində ifadə olunmalıdır:

- “Şərqi – Qərbi” dəhlizi (və ya ənənəvi “İpək yolu”) adı ilə bilinən yolun tərkib hissəsini təşkil edən “Bakı – Tiflis – Axalkalaki-Qars” dəmir yolu marşrutunun Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan MR ərazisi ilə sərhədinə qədər çəkilməsi və bu ərazidə (Sədərək rayonu üzrə) olan müvafiq sistemlə birləşdirilməsi. Bu düşüncənin reallığa çevrilməsi Naxçıvan üçün:

- Uzun illərdən bəri blokada şəraitinin “yarılması”;
 - Muxtar respublikadakı istehsal potensialının səviyyəsinin real ixrac ehtiyacları çərçivəsində formalaşması;
 - Regionda istehsal olunan əmtəələrin sərfəli qiymət və rəqabətədaya-nıqlı keyfiyyət siyasəti əsasında reallaşdırma, mübadilə məkanlarının araşdırıl-ması;
 - Yerli şirkətlərin müşahidələri (monitorinqləri) və əldə etdiyi informasi-yalar əsasında onların məhsullarının satışı məqsədilə ilk növbədə dəmir yolu marşrutunun keçdiyi orta və irihəcmli məntəqələrdə özünün fəaliyyət “nöqtə-lərinin” formalaşdırılması (bu vahidlər xalis satış, yaxud təchizatı muxtar respub-likadan həyata keçirilən törəmə (asılı)müəssisə formasında təşkil oluna bilər);
 - Muxtar respublikanın ehtiyacı olan mülki, sənaye, tikinti, kənd təsər-rüfatı, hərbi, ərzaq təminatı və digər məqsədli əmtəələrin və müxtəlif təyinatlı istehlakı ödəyə biləcək obyektlərin (avadanlıqların və s.) sürətli daşınmasının, operativ gətirilmə işlərinin həyata keçirilməsi;
 - Marşrutun keçdiyi yerli iri məskunlaşma məkanlarında yükləmə, bo-şaldılma və saxlanma imkanlarının genişləndirilməsi, onların infrastrukturunun formalaşdırılması və mütəmadi təkmilləşdirilməsi;
 - Rusiyadan gələn (tikinti materialları, istehsal avadanlıqları və s.) və bu ölkəyə göndərilən (əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları və onların sənaye emalı nəticəsində alınan əmtəələr) yüklərin muxtar respublikaya çatdırılması imkanla-rının istər həcm, istərsə də sürət baxımından yüksəldilməsi və s. nəticələrlə yekunlaşa bilər.
 - Muxtar Respublikanın “Şimal – Cənub” dəmir yolundan faydalanma-sı. Tikintisi nəzərdə tutulan “Qəzvin – Rəşt – Astara (İran) – Astara (Azər-baycan)” marşrutunun Azərbaycan dəmir yolları sisteminə birləşdirilməsi Nax-çıvan mənşəli yüklərin Fars Körfəzi və uzaq Hindistana qədər çatdırılmasına, həmçinin bu istiqamətlərdə əldə olunan müxtəlif təyinatlı əmtəələrin regiona çatdırılmasına şərait yaradacaqdır;
 - Muxtar respublikanın diversifikasiya olunmuş dəmir yolu imkanla-rının artırılması. Bu bənd ilk növbədə regiondaxili sistemdə müxtəlif dəmir yolu marşrutlarının istifadəsinə şərait yaradacaqdır. Belə ki, İran İslam Res-publikası daxilində tikintisi nəzərdə tutulan və uzunluğu 380 km həcmində nəzərdə tutulan “Rəşt-Qəzvin-Tehran” dəmir yolunun istifadəyə verilməsi ilə muxtar respublikada istehsal olunan yüklərin ikinci marşrutla daşınması imkan-ları da genişlənir. Hazırda işlək vəziyyətdə olan “Naxçıvan-Təbriz” dəmir yolu xəttinin Tehranla birləşdirilməsi və inşası nəzərdə tutulan “Rəşt-Qəzvin-Teh-ran” marşrutu ilə əlaqələndirilməsi gələcəkdə yük dövriyyəsinin artırılması isti-qamə-tində ilk növbədə ehtiyat yolu kimi də qiymətləndirilə bilər.
- Sadalanan imkanların vahid sistemdə birləşdirilməsi və səmərəli şəkildə istifadə olunması istər Naxçıvan Muxtar Respublikası daxilində kənardan olan

müxtəlif təyinatlı məhsulların bolluğunun yaradılması baxımından, istərsə də regionda istehsal olunan məhsulların ixrac imkanlarının yüksəldilməsi baxımından vacibdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz məsələlər quruluş etibarı ilə ölkələrarası razılaşmaların “məhsulu” kimi çıxış edir və ilk növbədə iştirakçı tərəflərin mənafelərini qorumaq məqsədini güdür. Bu maraqlar iqtisadi, siyasi, texniki, texnoloji bloklarda birləşdirilmək şərt ilə vahid sistemin tərkib hissələri rolunu oynamaqdadır.

Bununla belə daxili əhəmiyyət kəsb edən digər çoxsaylı məsələlərin həlli zəruri şərt kimi ortaya çıxır ki, bunları nümunəvi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək məqsədəuyğun olardı (sxem 1).

Sxem 1

Muxtar Respublikada dəmir yolunu ifadə edəcək nəqliyyat-logistika sisteminin yaradılması üzrə nümunəvi komponentlər
Regionun ölkədaxili və beynəlxalq yük dövriyyəsində iştirakını təmin edəcək və müstəqim istifadəsi nəzərdə tutulan maddi-texniki bazanın mövcudluğu, onun müvafiq istiqamətdəki fəaliyyəti qarşılaya bilmə imkanları
Regionun nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasında istifadə olunan xüsusiyyətlər, ona qarşı irəli sürülən tələblər
Nəqliyyat-logistika sisteminin sabit maliyyə dövriyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə daxili qanunvericiliklə tənzimlənməsi nəzərdə tutulan, həmçinin beynəlxalq təcrübədə artıq bərqərar olmuş forma və mexanizmlərdən istifadə olunması
Kənd təsərrüfatı və digər sahələrə aid məhsulların saxlanması, qorunması, yükləmə-boşaltma, çeşidləmə və digər aidiyyəti əməliyyatlarının tələblərə uyğun səviyyədə həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri avadanlıq, nəqliyyat vasitələri və texnologiyanın əldə olunması və tətbiqi
Haqqında bəhs olunan sistemin tammənəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə zəruri kadr potensialının (görüləcək işlərin həcm və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq) formalaşdırılması və müvafiq sistemləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi
Muxtar respublikanın nəqliyyat-logistika sistemini formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq digər komponentlər

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Sxemdə ifadə olunan hər bir “modul” özü-özlüyündə kifayət qədər tutumlu və təsir qabiliyyətinə malik elementlər dəstini ifadə etməkdədir. Bu baxımdan onların fərdi qaydada nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Regionun ölkədaxili və beynəlxalq yük dövriyyəsində iştirakını təmin edən, birbaşa istifadəsi reallıqlarına uyğun gələn maddi-texniki bazanın yaradılması, onun müvafiq istiqamətlər üzrə təşkil olunacaq fəaliyyətinin səmərəli-

liyinin təmin olunması ilk növbədə bu istiqamətdə təşkil olunacaq maddi “mühitə” əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan fəaliyyətin ixtisaslaşdırılması, daxil-dəki istehsaldan regiondankənar reallaşdırmaya doğru gedən “yolun” düzgün müəyyən edilməsi, daxil olan yüklərin spesifik tələblərinin araşdırılması və ona uyğun zəminin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmanın təşkili zamanı regionun nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasında istifadə olunan xüsusiyyətlər və ona qarşı irəli sürülən tələblər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin komponentin mövcudluğu kifayətə qədər fərqli amillərin (coğrafi yer quruluşu, təbii şərait, sənaye potensialı, aqrar sahənin inkişaf səviyyəsi və s.) mövcudluğu və təsiri ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan sistemli şəkildə formalaşdırılması nəzərdə tutulan və ilk növbədə dəmir yolu nəqliyyatına aidiyyəti ilə seçilən nəqliyyat-logistika sisteminin təşkili daha çevik mexanizmlərə malik olması ilə seçilməli, onun yarana biləcək müxtəlif situasiyalara uyğun fəaliyyəti təmin edilməlidir.

Tədqiqatın həyata keçirilməsi onun maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasını ifadə edən məsələlərə toxunmadan mümkün deyildir. Nəqliyyat-logistika sisteminin sabit maliyyə dövryyəsinin təmin edilməsi məqsədilə ölkə qanunvericiliyi ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulan, həmçinin beynəlxalq təcrübədə bərqərar olmuş forma və mexanizmlərdən istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən təsərrüfat hesablı istiqamətdə olduğu kimi, bu sahədə də özünün quruluş, tərkib və təbəçilik elementlərinin maliyyə təminatının formalaşdırılması, onun fasiləsiz fəaliyyət üçün qənaətedici həcmdə olması bizim baxışımıza əsasən iki istiqamətdə nəzərdən keçirilməlidir:

1. maliyyə-proqnozlaşdırma fəaliyyətinin tələbləri qarşılıyacaq səviyyədə təşkil olunması;

2. nəqliyyat-logistika sisteminin işinin quruluş və digər parametrlərindən asılı olaraq maliyyə daxilolmalarının həcm və miqyasının optimal ölçülərinin müəyyən edilməsi.

Kənd təsərrüfatı və digər sahələrə aid məhsulların saxlanması, qorunması, yükləmə-boşaltma, çeşidləmə və digər aidiyyəti əməliyyatlarının tələblərə uyğun səviyyədə həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri avadanlıq, nəqliyyat vasitələri və texnologiyanın əldə olunması və tətbiqi ilə müşayiət olunmalıdır. İfadənin başlanğıcında aqrar sahəyə müraciət olunması ilk növbədə regionun sahəvi bölgüdə ixtisaslaşması ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı Naxçıvanın son dövrdə kifayət qədər sürətlə inkişaf edən sənaye məhsulları ilə özünə beynəlxalq bazarlarda alıcı tapmaq niyyətindədir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, muxtar respublikada istehsal olunan məhsullar 2015-ci ildə 17 xarici ölkəyə ixrac olunmuşdur. Bəhs olunan vəziyyət mütəmadi təkmilləşdirmə, transformasiya və yenilənmə kimi addımların mövcudluğunu diktə edir.

Haqqında fikir söyləmək istədiyimiz sistemin tammənəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə zəruri kadr potensialının (görüləcək işlərin həcm və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq) formalaşdırılması və müvafiq komplektləşdirmə

işlərinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, nomenklatura ştat cədvəllərinin tələblərinə cavab verə biləcək (öz işinin məsuliyyətini, vəzifə və öhdəlikləri tam mənada anlayan və bu istiqamətdə sistemli icra işlərini yerinə yetirə bilən) işçi heyətinin formalaşdırılması istər birbaşa nəqliyyat fəaliyyətinin, istərsə də onun mütəşəkkil qaydada təşkili üçün zəruri komponentlərdən biri hesab olunur. Baxılan məsələdə muxtar respublika daxilində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də cari dövrdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin öhdəsinə də müəyyən vəzifələr düşür. Belə ki, məkanımız daxilində mövcud olan və mütəmadi təkmilləşdirmələrə məruz qalan nəqliyyat-logistika sistemi istər ixtisaslı mütəxəssislərlə təminat, istərsə də onlardan səmərəli istifadənin səviyyəsi baxımından çoxsaylı tələblərlə üzləşir ki, onların da aradan qaldırılması müvafiq istiqamətdə xeyli sayda irəliləyişlərə səbəb olacaqdır.

Sadələnlərlə yanaşı muxtar respublikanın nəqliyyat-logistika sistemini formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq digər komponentlər də mövcuddur ki, onlar da istər daxili, istərsə də sistemdən kənar amillərdən irəli gəlir. Bu amillər hüquqi, iqtisadi, istehsal, təşkilati, ictimai və sair xarakterə malik olması ilə səciyyələnir.

Digər tərəfdən biz məqalənin gedişatında əsas ağırlığı yük daşımalarına yönəldik, lakin yaddan çıxarmayaq ki, açılacaq dəmir yolu marşrutu sərnəşindəşimada da öz sözünün demiş olacaq. Bu isə öz növbəsində turizm (xüsusilə də onun dini, kənd, işgüzar və sağlamlıq istiqamətləri) və s. bu kimi sahələrin, həmçinin onlara logistik dəstək verəcək mehmanxana, ticarət-iaşə və digər əlaqəli sistemlərin mövcudluğu və inkişafına şərait yaradacaqdır.

Mövzu ilə bağlı fikirlərin ümumiləşdirilməsi və aşağı nəticələrlə səciyyələndirilməsi, fikrimizcə aparılan araşdırmanın əhəmiyyətindən bəhs etməlidir. İlk növbədə:

- Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi olan, lakin ərazi baxımdan ondan aralı düşən Naxçıvan Muxtar Respublikası aktiv yük-nəqliyyat dövryyəsinə cəlb olunmalı, bu istiqamətdə tələblərə cavab verən dəmir yolu sistemi yaradılmalıdır;

- Muxtar respublikanın nəqliyyat-logistika sistemi üzrə hüquqi, quruluş-təşkilati və digər tələblərə cavab verən normativ və digər əlaqəli bazalar hazırlanmalıdır;

- Muxtar respublikanın regional nəqliyyat-logistika sistemindən istifadəsi təkcə idxal xarakteri ilə müşayiət olunmamalı, həmçinin aktiv ixrac imkanlarına malik olmalıdır;

- Diyarımızda nəqliyyat-logistika sisteminin bütün istiqamətlərinə sistemli yanaşma təmin olunmalı, onun optimal yerləşdirmə imkanların müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməlidir;

- Haqqında bəhs olunan sistemin daxili istehsal və ticarət-iaşə sistemləri ilə kifayət qədər əsaslı, biri-digərini tamamlayan qarşılıqlı əlaqələrinin möv-

culduğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman regiona aid olan məhsulların hərəkəti üzrə hər bir mərhələ (yükləmə, ümumi və xüsusi təyinatlı daşıma, saxlama, boşaltma, son ünvana çatdırma və s.) nəzərdən yayınmamalıdır;

- Naxçıvanda işgüzar və istirahət mühitinin formalaşmasında xüsusi rol oynayacaq dəmir yolu vasitəsilə sərnışındaşıma kimi fəaliyyət nizama salınmalı, onu əhatə edən bütün komponentlər üzrə sistemli və kompleks ifadəyə malik işlər həyata keçirilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 216 s.
2. Bağırov M.S. Statistika kursu. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 605 s.
3. Bağırov M.S. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri // ADPU-nun Xəbərləri. Humanitar və pedaqoji elmlər seriyası. 2005, s. 250-253.
4. Bağırov M.S. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı: “Bakı – Tiflis – Ceyhan” faktorı və fiskal siyasətin perspektivləri // NDU-nun Elmi Əsərlər.
5. Bağırov M.S. Azərbaycanın nəqliyyat layihələrində yeni mərhələ: “Qəzvin – Rəşt – Astara” marşrutu // İqdir Universitetinin jurnalı.
6. Nuriyev Ə.X. Regional idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm, 2007, 428 s.
7. Əhmədov N.H. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri. Bakı: Sabah, 2011, 194 s.
8. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001, 450 s.
9. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: ADİU, 2009, 291 s.
10. Şirəliyev A.İ., Mahmudov C.İ. İqtisadi artım və sosial tərəqqi. Naxçıvan: İdeya, 2012, 146 s.
11. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata integrasiyası. Bakı: Adiloğlu, 2008, 428 s.
12. Булатов А.С. Экономика. Москва: Экономикс, 2004, 894 с.
13. Малахова Н.Г. Финансы и кредит. Москва: Дело и сервис, 2010, 544 с.
14. Раджабли А. Теория национальной безопасности. Баку: БСУ, 2005, 224 с.
15. Самедзаде З.А. Этапы большого пути (Экономика Азербайджана за полвека, её реалии и перспективы). Баку: Нурлан, 2004, 334 с.

Мехди Багиров

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТРАНСПОРТНО- ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕГИОНА

Современная стадия развития сопровождается посистемным продвижением вперед, усваиванием новых отраслей и направлений деятельности как в целом по стране – Азербайджанской Республике, так и по считающейся ее неотделимой частью Нахчыванской Автономной Республике. С этой точки зрения продление маршрута «Баку-Тбилиси-Ахалкалаки-Карс» до границ автономной республики и соединение ее с системой региона обладает большой значимостью.

В сущности, использование термина «прорыв блокады» при выражении исследуемой ситуации означает устранение большинства проблем из существующих уже длительное время (оно связано с оккупацией азербайджанских территорий и разрушением железнодорожных путей, проходящих через территорию соседнего государства) и сопровождавшихся закрытием региональных железнодорожных маршрутов, многочисленными другими негативными процессами.

С другой же стороны, желание сдачи альтернативного маршрута «Север-Юг» в эксплуатацию упрощает использование возможностей этой магистрали в Нахчыванской Автономной Республике. В этом вопросе изучение различных компонентов и элементов (относящихся к отличающимся друг от друга по происхождению и базам) на основе общих баз обладает большой значимостью и может выступать довольно-таки объемной индивидуальной темой для целей исследования.

При изучении использования железнодорожного обслуживания необходимо не забывать о втором направлении – пассажиропотоке, так как при следующих стадиях, в особенности по сектору туризма и бизнес-среде автономной республики, должны быть проведены обобщения, и она превратится в тему перспективных исследований.

Ключевые слова: *Нахчыванская Автономная Республика, Азербайджан, региональный проект, транспортная система, логистические возможности.*

Mehdi Bagirov

**THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC
AND USE OF TRANSPORT AND LOGISTICS SYSTEM
POSSIBILITIES IN THE REGION**

Modern development stage is accompanied by systematic moving forward, digestion of new sectors and activity directions both in the whole country – the Republic of Azerbaijan, and in the Nakhchivan Autonomous Republic, considered as its integral part. From this point of view, the extension of “Baku-Tbilisi-Akhalkalaki-Kars” route up to the borders of the autonomous republic and its connection to the region system has great importance.

In fact, the use of the term “blockade breach” at reflection of the studied situation means the elimination of most problems existing for a long time (it is concerned with the occupation of Azerbaijani territories and the destruction of railway lines passing through the territory of the neighboring state), and accompanying by shutdown of regional rail routes, numerous other negative processes.

On the other hand, putting alternative route “North-South” in commission simplifies the use of this highway possibilities in the Nakhchivan Autonomous Republic. In this regard, the study of the various components and elements (related to the different origin and bases) on the basis of common databases has a great importance and can be rather voluminous individual topic for research purposes.

In the study of the train service use, you must not forget the second direction – passenger traffic, because at the next stages, especially in the tourism sector and the business environment of the Autonomous Republic shall be carried out generalizations, and it will turn into a topic of advanced studies.

Key words: *Nakhchivan Autonomous Republic, Azerbaijan, regional project, transport system, logistics capabilities.*

ASƏF QƏRİBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: asafqaribov@yahoo.com

DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə davamlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti və əsas istiqamətləri təhlil edilərək davamlı inkişafın yoxsulluğun azaldılması ilə birbaşa əlaqələndirilməsi göstərilir. Başqa sözlə davamlı iqtisadi inkişaf yoxsulluğun maksimal şəkildə aşağı faizlə ifadə edilməsini təmin edir. Xüsusi ilə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qaydalar, mövcud mexanizmlər və tam hüquqlu tərəfdaş olmanın mərhələləri və Azərbaycanla beynəlxalq təşkilatlar arasında əlaqələrin mövcud vəziyyəti, inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq ticarət, ixrac siyasəti, iqtisadi mexanizmlər, xarici əlaqələr, tranzit.*

Dünya təsərrüfat sistemində ətraf mühit və inkişafa dair Beynəlxalq Komissiya tərəfindən 1987-ci ildən başlayaraq istifadə edilən davamlı inkişaf ideyasının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, bəşəriyyətin dayanıqlı sosial-iqtisadi rifahını, cəmiyyətin davamlı təhlükəsizliyini və inkişafını təmin etmək ideyası antik dövrdən bəri tanınmış mütəfəkkirlər tərəfindən ardıcıl şəkildə əsaslandırılır və müdafiə edilirdi. Davamlı inkişaf müasir dövrdə bəşəriyyətin bütün zəruri tələbatlarının dolğun ödənilməsinə yönəlmişdir. Bu konsepsiyada gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək qabiliyyəti və istəyi ciddi nəzərə alınır. Bu səbəbdən, davamlı inkişaf konsepsiyası qloballaşan müasir dünyada böyük rəğbətlə qarşılanmış və XXI əsrdə bəşəriyyətin mühüm inkişaf prioriteti kimi müəyyənləşdirilmişdir. BMT səviyyəsində geniş müzakirə olunan və qəbul edilən bu konsepsiya indi əksər dünya ölkələrinin inkişaf strategiyasının təməlini təşkil edir.

BMT-nin Rio de Janerio-92 konfransında qəbul edilmiş “XXI əsrin gündəliyi” adlanan sənəd XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri əhatə edən Davamlı İnkişaf konsepsiyasını hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramıdır. Davamlı inkişaf bir-birilə sıx bağlı olan iki mühüm anlayışı özündə əks etdirir.

1) Tələbat anlayışını, o cümlədən əsas tələbat anlayışı (bu isə əhalinin yoxsul təbəqəsinin mövcudluğu üçün olduqca zəruridir).

2) Məhdudlaşdırma anlayışı (bu texnologiyanın vəziyyəti və cəmiyyətin təşkili ilə şərtlənir) ilə ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillərinin tələbatını ödəyə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir.

Davamlı inkişafın əsas vəzifəsi insanın tələbat və istəklərinin ödənilməsi ilə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf bütün insanların bərabər səviyyədə ən zəruri tələbatlarının ödənilməsini tələb edir [1, s. 21]. Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf konsepsiyasına mövcud olan yanaşmanın tarixi Roma klubunun yaranması dövründən, 1968-ildən başlanır. Roma klubunun məruzələrində “dinamik artım” konsepsiyası “üzvi artım” konsepsiyası və “dinamik tarazlıq” konsepsiyaları mühüm yer tutmuşdur. Bu istiqamətdə “Artım həddi” əsəri qlobal ekoloji problemlərə diqqəti artırmaqla daha böyük rezonans yaratmışdır. Qeyd edək ki, nə klassik iqtisad elmində, nə də marksist iqtisadiyyatda iqtisadi inkişafda ekoloji məhdudlaşdırılma məsələlərinə diqqət yetirilməmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ekoloji problemlər kəskin sürətdə gərginləşmiş və nəticədə ona diqqət artmağa başlamışdır. Mahiyyətə davamlı inkişaf konsepsiyası mövcud problemlərə keyfiyyətə yeni yanaşmadır. Tədqiqatçılar R.Kostansa və K.Folke bir-birilə iyerarxik qarşılıqlı əlaqədə olan üç problemi ayırır ki, onların həlli də davamlı inkişaf əlaqədardır.

1) iqtisadiyyatın davamlı inkişaf miqyası həyat təminatının ekoloji sisteminə müvafiq olmalıdır.

2) resursların və imkanların təkcə adamların indiki nəsli üçün deyil, həmçinin indiki və gələcək nəsillər arasında, həmçinin insanla digər bioloji növlər arasında ədalətli bölgüsü (distribution) aparılmalıdır.

3) təbii kapitalı adekvat olaraq nəzərə alan resursların zamanda effektiv bölgüsü (allocation) keçirilməlidir [5, s. 21].

Təhlil göstərir ki, davamlı inkişaf konsepsiyasına münasibət heç də birmənalı deyildir. Bəziləri problemin siyasi həllini, digərləri isə iqtisadi həllini effektiv hesab edirlər. Əslində isə davamlı inkişaf konsepsiyası üç əsas baxışın birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bunlar iqtisadi, sosial və ekoloji baxışlardır. Buna müvafiq olaraq davamlı inkişafın üç əsas məqsədi istiqamətində təhlillər davam etdirilir:

- ekoloji tamlıq
- ekoeffektivlik
- ekoədalətlik.

Davamlı inkişaf konsepsiyası üzərində işlərin, tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq hələ bu günə qədər davamlı inkişaf konsepsiyasının hamı tərəfindən qəbul edilmiş bitkin tipləri belə yoxdur. Xüsusilə davamlı inkişaf konsepsiyasının praktiki tətbiqinin mürəkkəbliyi xüsusi qeyd edilir. Artıq dünyanın əksər ölkələrinin davamlı inkişaf proqramları olsa da bu sahədə işlər davam etdirilməkdədir.

Davamlı inkişaf (sustainable development) mahiyyət etibarı ilə ətraf mühitdə və təbii resurslarda uzunmüddətli dövrdə çirklənmə və tükənmə olmadan

əldə edilən iqtisadi inkişafı ifadə edir. Davamlı inkişafın səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən indikatorlar sistemini bir nümunə kimi nəzərdən keçirək:

1. Davamlı istehlak və istehsal (iqlim dəyişiklikləri və enerji indikatorları daxil olmaqla): istixana qazlarının emissiyası; son istifadəçilərin CO₂ emissiyası; su ehtiyatlarından istifadə; daxili su istehlakı; tullantılar; ev təsərrüfatı tullantıları.

2. Təbii ehtiyatların və ətraf mühitin səmərəli istifadəsi və qorunması: quşların məskunlaşması; torpaqdan istifadə; torpaqdan təkrar istifadə; mənzillə təminat və məskunlaşma intensivliyi; hava çirkləndiricilərinin emissiyası; çay sularının keyfiyyəti; su təzyiqi.

3. Dayanıqlı icmaların və ədalətli mühitin yaradılması: aktiv icma iştirakçılığı; qeydiyyatda düşən cinayətkarlıq; cinayətkarlıq xofu (fear of crime); məşgulluq; işsiz ailələr; iqtisadi aktiv olmayanlar; uşaqlar arasında yoxsulluq; təqaüdçülər arasında yoxsulluq; təhsil xidmətləri; səhiyyə xidmətlərinin bərabərsizliyi; gözlənilən orta ömür müddəti (healthy life expectancy); ölüm səviyyəsi; siqaret çəkilməsi səviyyəsi; uşaqların kökəlməsi səviyyəsi; əhalinin mobilliyi; məktəbə cəlbədləmə səviyyəsi; xidmətlərin əlçatanlığı; yol qəzaları; ekoloji bərabərlik; havanın təmizliyi və səhiyyə; mənzil şəraiti; yanacaq çatışmazlığı şəraitində yaşayan ailələr; evsizlik; lokal ekoloji keyfiyyət; lokal ərazidə qanədicilik; beynəlxalq yardımlar; ümumi rifah.

Digər kontekstual indikatorlar: iqtisadi buraxılış; məhsuldarlıq; investisiya; demoqrafiya; ev təsərrüfatları və mənzillər [2, s. 14].

Qloballaşma şəraitində yaşayan müasir dünyada qarşıda duran vacib problemlərdən biri də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Bu səbəbdən də əksər iqtisadi ədəbiyyatlarda “davamlı inkişaf”, “davamlı iqtisadi inkişaf” anlayışları geniş müzakirə edilir. Hazırda davamlı inkişaf termininə muhtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, bütün yanaşmalarda bir ortaq fikir mövcuddur ki, dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə ehtimal edilən iqtisadi, sosial, ekoloji böhranların qarşısının vaxtında alınması iqtisadi artımın davamlılığından çox asılıdır. Eyni zamanda, davamlı inkişaf anlayışının mahiyyəti haqqında irəli sürülən fikirlərin bir ümumi cəhəti də ondan ibarətdir ki, bütün yanaşmalarda davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas məqsədinin yoxsulluqla mübarizə olduğu vurğulanır. Məsələn, Ümumdünya Ətraf Mühitin Mühafizəsi və İnkişafı komissiyasının fikrincə, davamlı inkişaf dedikdə, gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi imkanlarını azaltmadan, indiki nəslin tələbatının normal ödənilməsi başa düşülür. Davamlı inkişaf anlayışına ilk yanaşmalardan biri olan bu fikir əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının diqqət mərkəzində yoxsulluqla mübarizə dayanır və konsepsiyanın əsas məqsədi insanların normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazım olan resurslarla minimum tələbatların ödənilməsi və bu resursların dünya əhalisi arasında bərabər (ədalətli) bölüşdürülməsidir [2, s. 8]. Ümumilikdə isə davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişaf modelinin də-

yişilməsi məsələləri, sosial siyasətin yaxşılaşdırılması, dünyada demoqrafik vəziyyət dəyişiklikləri və s. ilə əhatə edilmiş çoxaspektli xarakter daşıyır. Təbii ki, davamlı inkişafın səviyyəsini təyin edən əsas amillərdən biri də ətraf mühitin mühafizəsidir. Ona görə ki, davamlı inkişaf anlayışının mahiyyətinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi ekosistemlə, təbii resurslardan istifadə ilə və s. ekoloji amillərlə sıx əlaqədardır. Tədqiqatçılar arasında “davamlı inkişaf” anlayışının izah edilməsinin geniş müzakirəsi aparılır. Bir çox ədəbiyyatlarda davamlı inkişafın daha çox fəlsəfi xarakterə malik olduğu vurğulansa da, onun iqtisadi izahına da rast gəlinir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi izahı daha çox onunla əlaqədardır ki, ümumi kapital azalmadan bir nəsildən digərinə ötürülür.

Davamlı inkişafın belə təyinatı nəsillərarası və bir nəsildə qarşıya qoyulmuş inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün resursların ədalətli bölgüsünü nəzərdə tutur. Eyni zamanda, davamlılıq tələblərinə görə, iqtisadi və davamlı sosial inkişaf tədbirləri iqtisadi fəaliyyətin neqativ təsirlərinin azaldılmasına xidmət etməli və gələcək fəaliyyət üçün heç bir çətinlik yaratmamalıdır. Əgər indiki nəslin fəaliyyəti gələcək nəsə və ya onun fəaliyyətinə hər hansı zərər vurarsa (məsələn, bərpaedilməyən ehtiyatların israfçılıqla istifadə olunması), bu halda zərəri tam kompensasiya etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf haqqında bütün yanaşmalar belə deməyə əsas verir ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının əsasını yoxsulluqla mübarizə, cəmiyyətdə yoxsulluğun azaldılması təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, davamlı inkişaf və yoxsulluğun azaldılması bir-biri ilə əlaqəli, daha dəqiqi, bir-birini tamamlayan problemlərdir. Başqa sözlə desək, davamlı inkişafın təmin edilməsi, elə yoxsulluğun aradan qaldırılması, onun maksimum azaldılması deməkdir.

XXI əsrin ilk illərinə olan məlumata görə, yoxsulluq dünya dövlətlərinin 2/3 hissəsini əhatə edən problem olmuşdur. Ümumilikdə dünyada 1,2 milyarda yaxın insan yoxsulluqdan əziyyət çəkir, təqribən 2 milyard insanın gündəlik gəliri isə bir dollardan aşağıdır. Təbii ki, bütün bunlar dünya ölkələri üzrə gəlirlərin ədalətsiz bölgüsü ilə bağlıdır. Ona görə də, hazırda əksər dünya dövlətlərinin başlıca məqsədi olan davamlı inkişafa keçidin də əsas tələbi, məhz gəlirlərin ədalətli bölgüsünə nail olmaqdır. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, dünya üzrə cəmi gəlirlərin 65 faizi Şimali Amerika, Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyanın payına düşür.

Eyni kontekstdən Azərbaycan Respublikasındakı vəziyyəti nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ümumdaxili məhsulun qeyri-bərabər bölgüsü burada da mövcuddur və bu daha çox ictimai formasiyanın dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində son dərəcə qeyri-sabit, xaotik ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət çoxsaylı problemlərlə məşğul olmağa imkan vermirdi. Məhz bu səbəbdən də, 1991-1994-cü illərdə əhalinin ağır olan həyat səviyyəsi, təqribən 3-4 dəfə aşağı düşdü. Respublikada əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi səviyyəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, həm müxtəlif əhali ka-

teqoriyaları, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə sosial-iqtisadi durum arasında kəskin disproporsiyalar mövcuddur. Bu isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ümumdaxili məhsulun bölgü sisteminin yetkin olmaması ilə şərtlənən qeyri-harmonik (tarazlaşdırılmamış) inkişafın bariz nəticəsi idi. Təbii ki, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycanda belə vəziyyət uzun surə bilməzdi və bütün bunlar təxirəsalınmadan genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlara başlanmasını zərurətə çevirmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1994-cü ildən başlayaraq, ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda əsas məqsədi ölkədə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi olan çoxşaxəli islahatlar həyata keçirilməyə başladı [4, s. 21].

Ümumiyyətlə XX əsrin 90-cı illərindən etibarən yoxsulluq və onun azaldılması dünyada ümumbəşəri bir problemə çevrilməklə, cəmiyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır. Ona görə ki, dünyanın bir çox ölkələrində yoxsulluq həddinin yüksək olması müəyyən yoluxucu xəstəliklərin və cəmiyyətin inkişafına mane olan digər halların yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də, inkişaf etmiş dünya dövlətləri 1992-ci ildə Rio de Janeyro şəhərində ətraf mühit və inkişaf üzrə keçirilən Ümumdünya Sammitində yoxsulluğun azaldılması probleminə xüsusi diqqətlə yanaşaraq, onu davamlı iqtisadi inkişafın həlledici amili və əsas məqsədi hesab etmişlər. Bu isə davamlı inkişafın təmin edilməsi və yoxsulluğun azaldılması problemlərinin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu bir daha sübut edir. Belə ki, Rio Sammitində qəbul edilmiş “XXI ərin Gündəliyi” sənədində sosial, iqtisadi və ekoloji davamlı inkişafa nail olmaq üçün yoxsulluğun azaldılması zərurəti xüsusi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, davamlı inkişafın təmin edilməsi də yoxsulluğun aradan qaldırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda son illərdə davamlı inkişaf sahəsində reallaşdırılan islahatları və qazanılan nailiyyətləri nüfuzlu beynəlxalq reyting institutları yüksək qiymətləndirərək dünyada qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın davam etməsinə baxmayaraq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin düzgün aparıldığını, valyuta ehtiyatlarının xarici borcu dəfələrlə üstələdiyini, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunduğunu xüsusi vurğulamışlar. Həmin qurumların rəyinə əsasən respublikamız ötən il yüksək insan inkişafına malik ölkələr sırasında yerini daha da möhkəmləndirmişdir. Fikrimizcə, əldə olunan uğurlar Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə məntiqi ardıcılıqla aparılan islahatlar əsasında iqtisadiyyatın qlobal çağırışlara yüksək dayanıqlılıq nümayiş etdirməsinin, əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinin və milli, iqtisadi təhlükəsizlik potensialının güclənməsinin əyani sübutudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov C.H., Orucov A.A., İsrailov H.A. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Nurlan, 2007, 726 s.

2. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı. Bakı, 2003-2005.
3. Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı: Azərbaycan, 2003, 78 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri 2011. Bakı, 2012.
5. Hüseynov S.Y. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı, 2003.

Асаф Гарибов

СУТЬ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются борьба с бедностью и пути искоренения бедности в обществе, составляющие основу концепции устойчивого развития. Другим словами, обеспечение устойчивого развития вместе с уменьшением процента бедности означает в итоге максимальное устранение бедности. В особенности анализируются правила, принятые на международном уровне, наличные механизмы и этапы получения статуса полноправного партнера, существующее состояние отношений Азербайджана с международными организациями, перспективы развития.

Ключевые слова: международная торговля, экспортная политика, экономические механизмы, кредит, внешние отношения, транзит.

Asaf Garibov

THE ESSENCE AND MAIN DIRECTIONS OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT CONCEPT

The paper considers the fight against poverty and ways of poverty liquidation in the society, forming the basis of the sustainable development concept. In other words, sustainable development ensuring, together with a decrease in percentage of poverty means as a result the maximum elimination of poverty. In particular, are analyzed the rules adopted at the international level, existing mechanisms and stages of a full partner status receiving, the current state of relations between Azerbaijan and international organizations, development prospects.

Key words: international trade, export policy, economic mechanisms, credit, foreign relations, transit.

(Professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Cavadxan.yusifoglu@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ GÜCLÜ İSTEHSAL POTENSİALININ DAYAĞI KİMİ

Məqalədə ölkəmizdə uğurlu iqtisadi siyasətdən ətraflı bəhs edilmiş, iqtisadi idarəetmənin səmərəli təşkilindən söz açılmışdır. Bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və iqtisadi mahiyyətinə toxunulmuşdur. Bütün regionların, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında istehsal potensialı əsaslandırılmışdır. Sahibkarlığın inkişafında dövlətin hüquqi-iqtisadi tənzimlənmə siyasətindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, iqtisadi idarəetmə, istehsal münasibətləri.*

Bu gün ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasında, müasir dünyanın tələb etdiyi bir iqtisadiyyatın qurulmasında, yenilikçi çağırışların səsinə səs verən iqtisadi siyasətin yeridilməsində əsas iqtisadi idarəetmə modeli olan Sahibkarlıq fəaliyyətinin qurulması və stimullaşdırılması çox zəruri vəzifəyə çevrilmişdir. Sahibkarların təşkilatlanması, dövlət-istehsalçı münasibətlərinin stimullaşdırılması, istehsalın fazalar üzrə səmərəli hərəkət istiqamətlərinin təmin olunması məhz məqsədyönlü iqtisadi siyasətin, eləcə də uğurlu sahibkarlıq fəaliyyətinin təminatından ibarət idi. Bu mənada Azərbaycan Respublikası müasir müstəqillik şəraitində köklü islahatlara getdi və 1995-ci ildən öz iqtisadiyyatını bazar münasibətlərinə əsaslanacaq, bazar qanunları ilə idarə olunacaq, xüsusi mülkiyyət əsasında inkişaf edəcək və bütün bunlarla yanaşı çoxnövli mülkiyyət növləri zəminində iqtisadi istehsal əlaqələrinə meydan açacaq, arxa duracaq iqtisadiyyat qurdu.

Ölkə səviyyəsində əsasları müəyyən olunan sahibkarlıq siyasətinə:

1. makroiqtisadi yüksəliş şərait yaradacaq dəstəyin göstərilməsi;
2. onun ayrılıqda hər bir fərdin, ümumilikdə isə bütün bir xalqın, cəmiyyətin tələbatını ödəyə biləcək səviyyəyə yüksəldilməsi;
3. ölkənin sosial-iqtisadi maraqlarına xidmət edəcək təminatların özünə kök salması;

4. regional inkişaf siyasətinin mərkəz vilayət fərqinin aradan qaldırılması fonunda təkmilləşdirilməsi;

5. çoxşaxəli iqtisadiyyatın təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaradılması;

6. əhali məskunluğunun stimullaşdırılmasına, xüsusən də dağ kəndlərində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə təkan olması;

7. kiçik, orta və iri sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi yolu ilə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi;

8. daxili tələbatın ödənilməsində yerli məhsulların istehsalının stimullaşdırılması və ixrac potensialının artırılması əsasında idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi;

9. sahibkarlığın bir sahədə deyil, iqtisadiyyatın bütün sahələrində möhkəmlənməsinə dəstəyin göstərilməsi və s.

Bu məqsədlə də xalqımızın ümummilli lideri böyük Heydər Əliyev yeni mərhələ üçün iqtisadi prioritetlər arasında sahibkarlığın inkişafını əsas olaraq götürdü. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində ən optimal variant olan sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və stimullaşdırılması məqsədilə ulu öndərin 2002-ci il 27 avqust tarixli, 779 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə” və “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi Qaydaları” təsdiq edildi. Bu siyasətin yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində ölkəmizdə istehsalın daha da davamlılığının təmin olunması, əhəlinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması və bir çox tərəfləri ilə birlikdə dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması mümkün oldu.

Bu gün ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən yüksək təcrübəyə söykənməklə idarə olunan Azərbaycan iqtisadiyyatı özündə sözün həqiqi mənasında güclü təşkilatlanmış sahibkarlar ordusunu təmsil etməkdədir. 11 fevral 2004-cü ildə [3, s. 103] ölkə başçısı tərəfindən təsdiq olunmaqla üç mərhələdə icra edilən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları ilə ölkənin regional siyasətinin tənzimlənməsi ilə yanaşı, eyni zamanda sahibkarların təşkilatlanması və milli iqtisadi inkişaf naminə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əhəmiyyətli vasitəyə çevrildi.

Bunlardan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının, 2011-ci il 28 dekabr tarixli 1947 nömrəli Sərəncamı ilə Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması da bu istiqamətdə həlledici oldu. Qeyd edək ki, həyata keçirilən tədbirlər öz əhatə dairəsini daha da genişləndirmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Milli iqtisadiyyatın sistemli, dayanıqlı, müqavimətli inkişafı istiqamətində məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq 2015-ci il 26 fevral tarixli 1077 nömrəli Sərəncamı ilə Mingəçevir Sənaye Parkının da yaradılmasını göstərə bilərik. Bu gün sahib-

karlara dövlət qayğısının nəticəsidir ki, hər il 25 aprel tarixinin “Azərbaycan sahibkarları günü” kimi qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Qeyd edək ki, Sahibkarlıq təşəbbüsünün stimullaşdırılmasına birbaşa xidmət edəcək tədbirlərin sürətləndirilməsi məqsədini daşıyan “Sənaye parkları haqqında Əsasnamə” 6 iyun 2013-cü il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri tərəfindən də imzalanan Fərmanla təsdiq edilmişdir.

Yenilikçi, təşkilatçı, düşünülmüş, çevik, işlək fəaliyyət tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti ölkəmizdə özəl sektorun inkişafına böyük təsir etməkdədir. Elə təsadüfi deyildir ki, bu yüksələn vəziyyətin təsirləri milli iqtisadi potensiala birbaşa xidmət edə bilmişdir. Nəticədə isə istehsal münasibətlərinin səmərəli təşkili və inkişafında mühüm mərhələyə qədəm qoyulmuşdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 2003-2015-ci illər arasındakı 12 ildə ərzində Azərbaycanda 70 mindən çox müəssisə yaradılmışdır. Ölkə üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 100 minə yaxın olmaqla, makroiqtisadi inkişafa təkan olmaqdadır.

Böyük Heydər Əliyev insan amilinin qayğısına qalması, onun cəmiyyətdəki fəaliyyətinin və mövqeyinin güclü olmasını, xalq və dövlət üçün əhəmiyyətinin yüksəkliyini daima üstün tuturdu. Bu mənada hər bir Azərbaycan vətəndaşının, sahibkarının bu günün deyil, sabahın, gələcəyin təşəbbüsləri ilə çalışmasını, öz ölkəsinin ictimai-siyasi firavanlığı, sosial-iqtisadi inkişafı naminə səy göstərməsini istəyirdi. Və elə Özü də bu ideya istiqamətində fəaliyyət göstərənlərin yanında oldu. Bu məqsədlə də 2002-ci il 17 avqust tarixli 753 sayılı Fərmanla “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı” təsdiq edilərək qəbul edildi. Orada sahibkarlığın innovasiya fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməsinin zəruriliyi nəzərdə tutulurdu [1, s. 20].

Bir faktı da qeyd edək ki, hələ 1997-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı (1997-2000-ci illər) Dövlət Proqramı”, 10 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısı haqqında” və 28 sentyabr 2002-ci il tarixli “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” fərmanlarında Ulu Öndər Heydər Əliyev bu sahədə davamlı dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin, güclü, dayanıqlı sahibkarlıq siyasətinin əsaslarını müəyyən edirdi.

Həmin siyasət müasir dünya gerçəkliyində özünün daha təkmil formasını almaqdadır. Sahibkarların maliyyə təminatının gücləndirilməsi, onlara dövlət qayğısının artırılması, zəhmətkeş-istehsalçı-dövlət birliyinin məcmusu olan sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə son 12 il ərzində sahibkarlara güzəştli şərtlərlə 2 milyard manat kredit verilmişdir [5].

Ölkəmizdə müstəqillik ənənələrinə sadıq olaraq, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi mexanizmlərin işlək və çevik vəziyyətə gətirilməsi, bunun sosial dayanıqlığın təminatına xidmət edəcək istiqamətə yönləndirilməsi

çox vacib məsələ kimi çıxış etməkdədir. İqtisadi-istehsal münasibətlərinin səmərəli təşkili bu istiqamətdə təkanverici qüvvəyə çevrilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarının uğurlu icrası ölkənin iqtisadi rayonlarının istehsal potensiallarının artmasına, zəruri infrastruktur layihələrində regional amilin yüksəkliyinə, bununla da məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

Çox sevindiricidir ki, ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü və uzaq gələcəyə hesablanmış tədbirlərin qazandırdığı uğur və nailiyyətlər onun bütün regionlarında, xüsusən də Naxçıvan Muxtar Respublikasında özünün ən geniş əhatə dairəsini formalaşdırmışdır. Burada sağlam iqtisadi mühitin yaradılması, bütün sahələrlə yanaşı, istehsal potensialının gücləndirilməsi, iqtisadi idarəetmə sahəsində təkmilləşdirilmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, məhsuldar nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmiş siyasətin müəyyən olunması, nəticə etibarlı ilə faydalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili müasir iqtisadi şəraitin təkanverici qüvvəsi olmaq etibarlı ilə daim dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

Mənbələrə diqqət edərəkən aydın olur ki, təkcə 2014-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Sahibkarlığa Kömək Fondundan 18 layihənin maliyyələşdirilməsinə, ümumilikdə 6 milyon 30 min manat vəsait sərf edilmişdir. Bunun 5 milyon 415 min manatı müxtəlif sənaye məhsulu yönümlü 11 layihənin maliyyələşdirilməsinə yönəlib. Həmin vəsaitin 615 min manatı isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına yönəldilən 7 mühüm layihənin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir [2, s. 278].

Xüsusi mülkiyyətin hökmranlığı şəraitində özəl sektorun inkişafı gündəlik diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Belə ki, Sahibkarlığın maliyyə təminatının daha da gücləndirilməsi məqsədilə təkcə 2015-ci il ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən bank və kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlığın inkişafına 38 milyon manatdan çox vəsait verilmişdir. Həmin məbləğin 11 milyon 289 min manatı Sahibkarlığa Kömək Fondunun xətti ilə güzəştli şərtlərlə dövlət maliyyə dəstəyi kimi verilmişdir [4].

Yuxarıda qeyd olunanlar ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sahibkarlığın inkişafı sahəsində də dövlət siyasətinə təkan olduğunu bir daha göstərməkdədir. Bu və ya digər qətiyyətli tədbirlərin yaratdığı səmərəli fəaliyyət mühiti sahibkarlığın inkişafına öz təsirini göstərmiş və nəticədə ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin xüsusi çəkisi 87 faiz təşkil etmişdir. Yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti, stimullaşdırıcı tədbirlərin çevikliyinin təmin edilməsi, yeni istehsal sahələrinin təşviqi və s. kimi amillər muxtar respublikada istehsal həcmının artmasına və səmərəli iqtisadiyyatın qurulmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Hüquqi-iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri iqtisadi rayonda 361 növdə məhsul istehsal olunmasına şərait yaratmışdır. Qeyd edək ki, bunun 107-si ərzaq, 236-sı qeyri-ərzaq olmaqla, 343 növdə məhsula olan tələbatı tamamilə yerli istehsal hesabına təmin edilmişdir [4].

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar sektoru: hasilat-realla-dırma sistemi və marketing prinsipləri. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 344 s.
2. Bağırov E.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı. Bakı: Avropa, 2015, 332 s.
3. Qasimov C.Y. Aqrar sektorda məşğulluq probleminin həlli. Monoqrafiya. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2014, 174 s.
4. www.statistika.nmr.az
5. <http://az.trend.az/business/economy/2485849.html>

Джавадхан Гасимов

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КАК ОСНОВА ВЫСОКОГО ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА

В статье подробно описана успешная экономическая политика нашей страны, упомянута также эффективная организация экономического управления. Затрагивается экономическая сущность и роль предпринимательской деятельности в этой области. Обосновывается роль производственного потенциала в социально-экономическом развитии всех регионов, в том числе и Нахчыванской Автономной Республики. Рассмотрена также политика экономико-правового регулирования в предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, экономическое управление, производственные отношения.*

Javadkhan Gasimov

STATE SUPPORT OF PRIVATE ENTERPRISE IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AS THE BASIS FOR STRONG PRODUCTION CAPACITY

The paper describes in detail the successful economic policy of our country, also the effective organization of economic management is mentioned. The economic nature and role of private enterprise in this area is opened. The role of productive capacities in the social and economic development of all regions, including Nakhchivan Autonomous Republic, is substantiated. We also consider the policy of economic and legal regulation of business activity.

Key words: *entrepreneurship, economic management, relations of production.*

(Professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SEVİNÇ CABBAROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sjabbar@mail.ru

İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN İQTİSADI RAYONUNDA ƏMƏK POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏYƏ TƏSİRİ

Məqalədə innovasiya fəaliyyətinin məzmunundan və onun rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsulların istehsalında və regionda məşğulluq səviyyəsinə təsirindən bəhs edilir. Naxçıvan iqtisadi rayonunda texnopark strukturunun əhalinin işlə təmin olunmasında müsbət rolunu vurğulanır. Xarici təcrübəyə əsasən, innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər irəli sürülür. Innovasiya fəaliyyəti əhalinin məşğulluğu baxımından inkişaf etdirilən regionlardan sayılan Naxçıvan MR-də məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsinə kömək edə bilər.

Açar sözlər: *innovasiya fəaliyyəti, əmək potensialı, texnopark, Naxçıvan sənaye kompleksi.*

İnnovasiya fəaliyyətinin mürəkkəb, kompleks xarakterə malik olması, texniki, istehsal, kommersiya və digər risklərin yüksək səviyyəsi ilə əhatə olunması innovasiya təşkilatlarının müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinə maneçilik göstərə bilər. Bu səbəbdən innovasiya fəaliyyətinin subyektləri üçün əlverişli mühitin yaradılması məqsədəuyğun olardı. İnfrastrukturun hansısa elementinin əskik olması innovasiya layihələrinin həyata keçirildiyi innovasiya mühitinə mənfi təsir göstərir. İnnovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun sahəsi kimi güzəştli biznes formalarını göstərmək olar. Bunlara birinci növbədə texnoparkları aid etmək məqsədəuyğun olardı.

Müasir dünyada rəqabətə tab gətirmək üçün ilk növbədə təhsilə, zəngin biliklərə, informasiya texnologiyalarına, innovasiya iqtisadiyyatına arxalanmaq lazımdır. Ulu öndərin 2003-cü il 17 fevral tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” müasir informasiya texnologiyalarının Azərbaycanda tətbiqi sahəsində strateji vəzifələri müəyyənləşdirmişdir. İlk dəfə olaraq məhz bu sənəddə dövlətin innovativ inkişafında elmin rolu önə çəkilmiş, elmtumlu yeni texnologiyaların inkişafı məsələsi zəruri tələb kimi əksini tapmışdır.

Innovasiya fəaliyyətinin subyektləri hesab edilən və innovasiya proseslərinə kömək və xidmət funksiyalarını yerinə yetirən bir çox təşkilatlar innovasiya infrastrukturunu təşkil edirlər. Başqa sözlə, innovasiya infrastruktur, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradan güzəştli biznes formalarını hesab etmək olar.

Innovasiya infrastruktur – innovasiya proseslərinə kömək və yardım funksiyalarını yerinə yetirən innovasiya fəaliyyəti subyektləridir. Innovasiya fəaliyyətinin müxtəlif elementlərinin köməyi ilə, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün çox vacib məsələlərdən olan informasiya təminatı, innovasiya fəaliyyətinə istehsal – texnologiya və maliyyə dəstəyi, innovasiya məhsulunun sertifikatlaşdırılması və standartlaşdırılması məsələləri, innovasiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və səmərəli reallaşdırılmasını hərəkətə gətirmək, innovasiya layihələrinin və məhsullarının sərgisini təşkil etmək, innovasiya fəaliyyəti üzrə fəaliyyət göstərən kadrlara məsləhətlərin verilməsi, onların hazırlanması, təkmilləşdirilməsi və ixtisaslarının artırılması kimi məsələlər həll olunur.

Nəqliyyat infrastruktur ilə analogiyada innovasiya infrastruktur – informasiya, təşkilati, marketinq, təhsil və digər şəbəkələrin birləşməsidir ki, onların köməyi ilə yeni ideya öz praktiki reallaşmasına nail olur və öz istehlakçısını tapır.

Innovasiya infrastruktur institutları, innovasiya sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edən 4 əsas bazar tipinin: obyekt, intellektual mülkiyyət hesab edilən innovasiya bazarları; innovasiya kapitalı bazarları (innovasiya kapitalı dedikdə, yüksək texnologiyalı kompaniyaların qiymətli kağızlar bazarı və innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olan kapital nəzərdə tutulur); innovasiya məhsulları bazarı; innovasiya fəaliyyətinə dəstək və kömək üzrə xidmətlər bazarı [3, s.156].

Hal-hazırda bir çox ölkələrdə güzəştli biznes formalarını inkişaf etdirmək üçün bir çox aktual tədbirlər həyata keçirilir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- Innovasiya fəaliyyətinin istehsal – texnologiya, informasiya, konsaltinq və təhsil infrastrukturunu inkişaf etdirmək;
- Innovasiya dövrünün hər bir mərhələsində innovasiya layihələrinin fasiləsiz olaraq, maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə maliyyə institutlarının yaradılması;
- Innovasiya sisteminin subyektləri arasında kooperasiya əlaqələrinin inkişafına kömək etmək.

Güzəştli biznes formalarını istehsal-texnoloji, informasiya, ekspert-konsaltinq və təhsil infrastrukturun inkişafında texnopark strukturlar aparıcı rol oynayır.

Hal-hazırda dünyada bir çox sayda müxtəlif növ və formada texnopark strukturları mövcuddur – elmi parklar, texniki tədqiqat parkları, innovasiya-texnologiya və biznes-innovasiya mərkəzləri, texnologiyaların transfer mərkəz-

ləri, biznes inkubatorları və texnologiya inkubatorları, texnopolislər və elmi şəhərciklər və s. Onların bir çoxları öz funksional təyinatına görə, təşkilatı formasının spesifikasiyasına görə prinsipial fərqlərə malikdirlər, digər texnopark strukturları arasında fərq yalnız texnoloji xarakter daşıyır ki, bu da onların aid olduqları ölkənin innovasiya infrastrukturunun inkişaf xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu da müxtəlif texnopark quruluşlarının fərqli cəhətlərinin göstərilməsini, onların təsnifləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi məsələsini aktuallaşdırır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi sənaye məhsullarının daim yeniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Sənaye məhsulu hər 5 ildən bir təqribən 80 faiz yeniləşir. Son 20 il ərzində məhsulun illik yeniləşmə səviyyəsi 4-5 dəfə, daha mütərəqqi sahələr üzrə 6-7 dəfə artmışdır [2, s. 40]. Güzəştli biznes formalarını inkişaf etdirməklə tamamilə yeni rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək və mövcud əmək potensialının səmərəli istifadəsinə nail olmaq olar.

Texnoloji infrastrukturun üç əsas qrupunu göstərmək olar: inkubatorlar; texnoparklar; texnopolislər. Hər bir formanın xarakterik xüsusiyyətlərini və fərqli cəhətlərini ayrı-ayrı ölkələrin misalında araşdıraraq:

1. Texnoparklar – kiçik innovasiya sahibkarlığını həvəsləndirirlər.
2. Biznes – inkubatorlar mənfəət əldə edəcək layihələrin reallaşdırılması ilə məşğul olurlar. Onların patronatı kimi banklar çıxış edir.
3. Bundan əlavə elm, təhsil və istehsalatı birləşdirən texnopolislər də fəaliyyət göstərir və onların əsas vəzifəsi sahələr üzrə yeniliklərin ya xüsusi tədqiqat mərkəzlərində, ya da universitet laboratoriyalarından tutmuş istehsalda mənimsənilməsinə nəzarət və diqqət yetirməkdir.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli, 549 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara almışdır ki: əhalinin məşğulluğu baxımından üstün inkişaf etdirilən regionlar aşağıdakı kimi müəyyən edilsin: işğaldan azad edilmiş regionlar; dəniz səviyyəsindən 1500 m-dən yüksəklikdə yerləşən dağlıq rayonlar; Naxçıvan Muxtar Respublikası; məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərin sıx yerləşdiyi rayonlar (Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Beyləqan, Biləsuvar, İmişli, Saatlı, Sabirabad, Tərtər, Füzuli, Xanlar) və Naftalan şəhəri.

Beləliklə, Naxçıvan MR əmək potensialından istifadə baxımından üstün inkişaf etdirilən regionlardan biri sayılır və burada innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, texnoparkların yaradılması əhalinin məşğulluğunun təmin olmasına zəmin yaradacaq.

Azərbaycanda texnoparkların yaradılmasının qanunvericilik bazası mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti ölkədə qəbul edilmiş bir sıra strateji proqramların və layihələrin reallaşmasında, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsində prioritet vəzifələrin yerinə yetirilməsində xüsusi iqtisadi zonaların (texnoparkların) mühüm rol oynaya biləcəyini qeyd edərək 2007-ci ilin martın 6-da “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların

yaradılması haqqında” fərman imzalanmışdır. 2009-cu il 14 aprel tarixdə qəbul edilmiş “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanun Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların (texnoparkların) yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, həmin zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyən edir.

Azərbaycanda ilk texnopark Sumqayıt şəhəri yaxınlığında yaranıb. Sumqayıt Texnoparkının ərazisi 45 hektardır. Parkdakı zavod korpusunun ərazisi isə 140 min kvadratmetrdir. Sumqayıt Texnoparkında elektroenergetika sənayesi üçün məhsullar hazırlayacaq zavodlar, sexlər və istehsal xətlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Texnoparkın birinci mərhələsi çərçivəsində müəssisələrin tikinti-quraşdırma işlərində 2300 nəfərdən çox işçi çalışmışdır. Müəssisə tam işə düşdükdən sonra burada 3000 nəfər, o cümlədən yüksək ixtisaslı mühəndislər daimi işlə təmin ediləcəkdir.

Hər hansı bir əmək növü insanlara əlavə imkanlar yaradır, onları daha əhəmiyyətli və nəzərəcarpan nəticələr əldə etməyə və cəmiyyətin həyatında daha fəal iştirak etməyə imkan yaradır. İş yerlərinin çatışmazlığı problemi, hətta Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda çox kəskin şəkildə durur. Bu vəziyyətdən çıxış yolu üçün regionun bir çox ölkələri artıq düzgün yanaşma nümayiş etdirir, zəruri islahatlar həyata keçirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2016-cı il 11 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2016-2020-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məşğulluğunun ar-tırılması üzrə Dövlət Proqramı” regionda iqtisadi strategiyanın hazırlanması prosesi üçün faydalı olan addımlardan biri hesab oluna bilər.

Dövlət proqramında qeyd edildiyi kimi daha keyfiyyətli iş yerlərinin yaradılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmək vacib hesab olunur: əmək bazarının səmərəli fəaliyyətini tənzimlənməsinə ehtiyac var. Daxili tənzimləyicilərinin müxtəliflik nəticəsində işçi qüvvəsinin əmək bazarı sosial əhəmiyyəti onun, həmçinin güc olaraq qiymətləndirilmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda keçirilən islahatların məhz məşğulluq sahəsində tənzimləmə belə təsir sisteminin əsas sosial vəzifələrindən biri ola bilər.

Naxçıvan MR-da texnoparkın yaradılması xammal mənbələri ilə sənaye müəssisələrinin bir-birinə yaxın olmasını, lazımi infrastrukturun yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Bu prinsip Naxçıvan Sənaye Kompleksinin tikilməsində nəzərə alınmışdır.

Naxçıvan MR-da Naxçıvan Sənaye Kompleksi innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında qurulmuşdur. Kompleks gips, gips lövhələr, əhəng və məsaməli beton istehsal edən dörd zavod birləşdirməklə geniş bir ərazini əhatə edir. Texnopark strukturu olan bu kompleksdə ildə 40 min ton gips, 2 mln. kvadratmetr gips lövhələri, 36 min ton əhəng, 150 min ton məsaməli beton istehsal ediləcək. Texnopark strukturunun yaradılması mövcud əmək potensialından potensialdan səmərəli istifadəsini təmin edəcək.

İslahatları ardıcıl surətdə aparmaq, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini bərqərar etməkdir. Sənaye müəssisələrimizin işləməsi üçün keçmiş integrasiya əlaqələrindən istifadə etməliyə [1, s. 25, 26].

Beləliklə, texnopark strukturlarının yaranması və formalaşması Azərbaycanda elmi-texniki infrastrukturun modernləşməsinə, elmin, təhsilin və istehsalın integrasiyasının təmin edilməsinə, innovasiya siyasətinin səmərəliliyinin artırılması və iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə və bütövlükdə ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 2008, 480 s.
2. Bayramlı A. Biznesin təşkili və idarəedilməsi. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 464 s.
3. Лапин Н.И. Теория и практика инноватики: Учеб. пособие. Москва: Университетская книга, 2008, 328 с.
4. Ленчук Е.Б., Власкин Г.А. Инвестиционные аспекты инновационного роста. Москва, 2009, 288 с.

Севиндж Джаббарова

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА НАХЧЫВАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

В статье исследуется роль инновационной деятельности в производстве конкурентоспособных промышленных товаров и ее роль в уровне занятости населения. Подчеркивается положительная роль технопарковых структур в обеспечении работой населения Нахчыванского экономического района. На основе зарубежного опыта выдвигается ряд предложений по стимулированию инновационной деятельности. Инновационная деятельность поможет осуществлению стратегии занятости в Нахчыванской АР, считающейся развивающимся регионом по занятости населения.

Ключевые слова: инновационная деятельность, трудовой потенциал, технопарк, Нахчыванский промышленный комплекс.

Sevinj Jabbarova

**INFLUENCE OF INNOVATION ON EFFECTIVE USE OF THE
NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION LABOUR POTENTIAL**

The role of innovation in the production of competitive industrial goods and its role in the level of employment is studied in the paper. The positive role of industrial park structures in ensuring the population of the Nakhchivan economic region with work is emphasized. On the basis of international experience is put forward a number of proposals to stimulate innovation. Innovation activities will help the implementation of the employment strategy in the Nakhchivan Autonomous Republic, considered developing region for employment.

Key words: *innovation, employment potential, industrial park, Nakhchivan industrial complex.*

(Professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELTUN İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: eltunibrahimov@yahoo.combn

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏ TƏMİNATINDA BANK SEKTORUNUN XİDMƏTLƏRİ

Banklar maliyyə sisteminin əsas həlqəsi olmaqla, son dövrlər üçün ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatının başlıca dəstəkçisi kimi çıxış edir. Hal-hazırda neft və tikinti sahələrindən sonra kənd təsərrüfatı üçüncü böyük sahə olmaqla, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafında böyük pay sahibidir. Bu sahənin ciddi maliyyə dəstəyinə ehtiyacı var. Bu ehtiyacın ödənilməsi isə banklar və maliyyə qurumları tərəfindən ayrılmış vəsaitlər hesabına təmin olunur.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, lizinq, fond, kredit, sahibkarlıq, bank.*

Bank sistemi Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrindən hesab olunur. Hətta son dövrlər aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, bank sistemi digər maliyyə vasitələrini daha da üstələmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemi özünün vasitəçilik funksiyasına görə maliyyə vasitələrinin digər maliyyə orqanları və başqa təşkilatlar arasında dövr etməsinə şərait yaradır. Bank sisteminin bütövlüyünü qorumaq üçün siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaq lazımdır. Əgər bu sabitlik pozularsa, bu bankların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Belə ki, bu zaman bankların fəaliyyəti aşağı düşər, iqtisadiyyata uzunmüddətli investisiyaların həcmi məhdudlaşar, kreditləşmə azalar və yaxud da tam dayanar. Bu isə iqtisadiyyatda durğunluğa və iqtisadi qabilliyətlərin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. “Müasir şəraitdə bank sisteminin likvidliyinin tənzimlənməsi, sözün ən geniş mənasında, pul tədavülü və kreditləşmə həcminin artımı üzərində nəzarəti nəzərdə tutur” [6, s. 28].

İqtisadiyyatın digər sektorları kimi bank sistemini tənzimləmək üçün dövlət özü üçün strategiya hazırlayır. Bunun üçün qarşıda duran əsas strategiya ölkənin malik olduğu iqtisadi imkanların və neft qaz resurslarının qeyri neft sektoruna yönəldilməsi üçün maliyyə və bank sisteminin fəaliyyətinin gücləndirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, regionlarda əhəlinin maliyyə və bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması, bu xidmət sahələrində sağlam rəqabət mühitinin təşkil edilməsi, regionlarda iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi və

yoxsulluğun azaldılması istiqamətində bank sektorunun rolunun yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu strateji hədəflərə nail olmaq üçün ən vacib məsələlərdən biri bank sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uzlaşdırmaq, bank fəaliyyətinin qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək, bank və maliyyə sistemində şəffaflığın artırılması və məsləhətçilik xidmətlərinin daha da yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur. Bütün bu islahatların əsasında dövlət dayanmalıdır. Dövlətin iştirakı olmadan hər bir sahədə olduğu kimi, bank sistemində də radikal islahatların keçirilməsi qeyri-mümkündür. Çünki dövlətin əsas məqsədi kommersiya fəaliyyəti deyil, ölkənin iqtisadi qüdrətinin və maliyyə imkanlarının gücləndirilməsidir.

Kommersiya banklarının respublikanın iqtisadi inkişafında rolu böyükdür. Əhəlinin gəlirlərinin yüksəldilməsində, iş yerlərinin açılmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində və dövlətin iqtisadi imkanlarının artırılmasında kommersiya banklarının xidmətləri böyükdür. Bunlardan başqa bank sistemi ölkənin pul bazarının təşkil olumasında, ödəmə sisteminin parlaq şəffaf fəaliyyət göstərməsində də bankların rolu əvəzedilməzdir. Banklar həm də əhalini və kommersiya müəsisələrini istər kredit əməliyyatlarında iştirak baxımından, istərsə də, əmanətlərin banklara yerləşdirilməsi baxımından bütövlükdə ölkənin iqtisadi həyatında iştiraka cəlb edir.

Bildiyimiz kimi, bankların əsas məqsədi öz fəaliyyətlərini kommersiya prinsipi üzərində qurub, mənfəət əldə etməkdir. Yerinə yetirdikləri xidmət növlərinə qısaca nəzər salsaq deyə bilərik ki, banklar pul dövriyyəsinin təşkili, kreditləşmə, maliyyə bazarlarında iştirak, daşınar və daşınmaz əmlak üzrə broker xidmətləri, pul kütləsinə nəzarət etmək, valyuta və qiymətli kağızlar bazarını tənzimləmək, bank fəaliyyəti üçün lazım olan qanunvericilik, normativ hüquqi aktları hazırlamaq (Mərkəzi Banka aiddir), əhalidə olan pulu əmanət şəklində yığmaq, vəsaitləri bir yerdən başqa yerə köçürmək, vasitəçilik əməliyyatları və başqa xidmətləri həyata keçirir.

Bu xidmət növləri həyata keçirildikləri sahələr üzrə fərqlənir və bütövlükdə iqtisadi inkişafa öz töhvələrini verir. Banklar ən mühüm fəaliyyətlərini həm də iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatında həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasındakı banklar kənd təsərrüfatında aşağıdakı istiqamətlərdə xidmət göstərir:

- Kredit əməliyyatları
- Lizing xidmətləri
- Köçürmə-hesablaşma əməliyyatları
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kreditlərinə vasitəçilik

“Azərbaycan üçün bu gün ən mühüm məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq və iqtisadi inkişafın kənd yerlərinə daha çox yayılmasını təmin etməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı neft və tikinti sahələrindən sonra üçüncü ən iri sahə olmaqla iş yerləri ilə təminatda ən böyük pay sahibidir” [3].

Aqrar iqtisadiyyatın həyata keçirdiyi mühüm vəzifələrdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səmərəliliyini yüksəltməklə bərabər, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək və emal sənayesini kənd təsərrüfatı xammalı ilə lazımı qaydada təmin etməkdən ibarətdir. Bu işləri həyata keçirmək üçün aqrar islahatlar vasitəsilə mülkiyyət münasibətlərini dəyişdirmək, təsərrüfatın bütün formalarını inkişaf etdirmək, istehsal potensialının yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə nail olmaq olar [4, s. 5].

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı və sahibkarlıq fəaliyyəti istiqamətində, xüsusilə regionlar üzrə ardıcıl məqsədyönlü dövlət proqramları qəbul olunmuş, mühüm qanunlar imzalanmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı illər üzrə ardıcıl dövlət proqramları və "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər) ölkədə sahibkarlığın inkişafına səmərəli töhfələrini vermişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bütün xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün lazımı miqdarda maliyyə vəsaitləri tələb olunur. Bu vəsaitlər həm dövlət tərəfindən həm də ayrı-ayrı maraqlı qurumlar tərəfindən verilə bilər. Bu vəsaitlərin təmin edilməsində və digər işlərin görülməsində bankların müstəsna əhəmiyyəti vardır. İndi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kənd təsərrüfatının bank xidmətlərini qısaca da olsa təhlil edək.

Kənd təsərrüfatı maliyyə xidmətlərində əsas yeri kreditlər tutur. Banklar və digər kredit qurumları tərəfindən hər il kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli dərəcədə kreditlər ayrılır. Bu kreditlər sərfəli və güzəştli şərtlərlə verilir. Bu kreditlər verilmə miqdarına, istifadə müddətinə və güzəşt formalarına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Kənd təsərrüfatına kreditlərin verilməsilə həm kommersiya bankları, həm bank olmayan kredit təşkilatları, həm də sırf bu sahə üzrə ixtisaslaşmış banklar məşğul olurlar. Kreditlər heyvandarlıq, əkinçilik sahələrindən tutmuş, istixana sisteminin quraşdırılması, soyuducu anbarının quraşdırılması və s. kimi layihələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Ümumi götürdükdə, 1000 manatadək kreditlər – mikrokreditlər, 1000 manatdan 20000 manatadək – kiçikhəcmli kreditlər, 20000 manatdan 50000 manatadək – ortahəcmli kreditlər, 50000 manatdan 200000 manatadək – böyükhəcmli kreditlər kimi qəbul olunur. Kreditlərin istifadə müddəti onların həcminə uyğun olaraq 1 ildən 5 ilədək, güzəşt müddəti 12-24 ayadək, faizləri isə 15-24 % arasında dəyişir.

Lizinq xidmətinin aparılması bankların vasitəçilik əməliyyatlarına aiddir. Vasitəçilik əməliyyatları bankların sonradan meydana çıxmış xidmətlərinə aiddir. Vasitəçilik əməliyyatları zamanı banklar üçüncü şəxs qismində iştirak etməklə müştərilərin və icarədar təşkilatların mühüm maraq dairəsindədir. Bankların apardığı vasitəçilik əməliyyatları aşağıdakılardır.

- Lizinq
- Faktoring
- Trast (agent xidmətləri) [1, s. 298].

Bunlardan ən əsası lizinq xidmətləri kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunur. Lizinq maliyyə əməliyatıdır. Müəyyən bir avadanlığın və ya əsas vəsaitin lizinq firması tərəfindən onları alana uzunmüddətli icarəyə verilməsi və sonda əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətə satılmasıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədilə 2004-cü ildə Aqrolizinq ASC yaradılmışdır. Hal-hazırda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyindədir. Bu cəmiyyət vasitəsilə damazlıq heyvanlar, kənd təsərrüfatı texnikaları, dərman-peraparatlar, toxumlar və s. satınalınıb ölkəyə gətirilir. Banklar bu sahədə lizinq şirkətləri və vətəndaşlar arasında vasitəçi rol oynayır. Aqrolizinq bütün məhsul və xidmətlərini banklar vasitəsilə həyata keçirir. Belə ki, vətəndaşlar bu məhsullardan hər hansı birini və ya damazlıq heyvan, toxum, gübrə və başqa məhsulları əldə etmək üçün kifayət qədər çox vəsaitə malik olmaya bilər. Bank bu istiqamətdə onların işini xeyli asanlaşdırır. Müştərilər müəyyən qayda əsasında hesablanmış ilkin ödənişi lizinq şirkətinin bankda açılmış hesabına ödəməklə, qalan məbləği növbəti illər ərzində hissə-hissə ödəyir. Bu xidmət müştərilərin işini xeyli asanlaşdırmaqla bərabər bankın da gəlir mənbələrini xeyli çoxaldır. Bank bu əməliyyatlara görə hər fiziki və hüquqi müştəridən komissiyon haqqı alır.

Köçürmə-hesablaşma əməliyyatlarında, bankların roluna gəldikdə, ilk öncə onu qeyd etməliyik ki, hüquqi və fiziki şəxslər, müəssisə və əhali, şirkətlər arasında çıxışlıq iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Bankların iqtisadiyyatda məhsul istehsal olunması və mübadilə prosesində müəyyən dərəcədə iştirak edir. Məhsul istehsal olunmasının bütün mərhələlərində pulun hərəkəti baş verir. Bunlar isə pul hesablaşmalarının müxtəlif formalarında banklar tərəfindən həyata keçirilir. Aqrar sahədə pul hesablaşmasının nağdsız formasından istifadə olunur. Banklar bu hesablaşmaları akkreditiv, ödəniş tapşırıqları, inkasso üzrə və inkasso sərəncamları vasitəsilə həyata keçirir. Bu nağdsız ödəmələr lizinq şirkətləri ilə onların müştəriləri arasında, müəyyən növ texnika və ya məhsul istehsal edən müəssisələrin bir-biri ilə apardıqları iqtisadi münasibətlərdə, həmçinin fermerlərlə dövlət və özəl müəssisələr arasında və başqa formalarda təzahür edir. Banklar öz müştərilərinin və digər orqanların göstərişi ilə onların hesablarındakı olan vəsaitlərin göstərilən şəxsə hesabına ödənilməsinə təmin edir.

Regionlarda biznes və sahibkarlıq imkanlarının artırılması istiqamətində bankların rolu onların Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kreditlərinə vasitəçilik etməsində də öz əksini tapır. Fond tərəfindən verilən kreditlər güzəştli xarakter daşıyır. Güzəştli kreditlərin ən çox hissəsi aqrar sektora (təxminən 65-70%), qalanı isə müxtəlif növ sənaye məhsullarının istehsalı və emalı və turizmin inkişaf etdirilməsi üçün verilir (30-35%). Güzəştli kreditlər hesabına ölkə iqtisadiyyatının neft gəlirlərindən asılılığının zəiflədilməsi, qeyri-neft sektoru və aqrar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində fəaliyyət getdikcə genişlənir.

“Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Vəsaitlərinin İstifadəsi Qaydaları”na nəzər saldıqda banklar haqqında müddəalara 1.3 və 1.4 bəndlərdə rast gəlmək olar:

1.3. Fondun vəsaitlərinin sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılması müvəkkil banklar və bank olmayan kredit təşkilatları (bundan sonra – müvəkkil kredit təşkilatları) vasitəsilə onların öz adından və öz riskləri hesabına həyata keçirilir. Müvəkkil kredit təşkilatları ilə fond arasında vəsaitlərin istifadə şərtlərini nəzərdə tutan müqavilə imzalanır. Fond müvəkkil kredit təşkilatı ilə sahibkarlıq subyektləri arasında bağlanacaq müqavilədə məcburi şərtlərin olmasını tələb edə bilər.

1.4. Fondun Müşahidə Şurası tərəfindən müəyyən olunmuş meyarlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank tərəfindən lisenziya verilmiş bütün banklar və bank olmayan kredit təşkilatları müvəkkil kredit təşkilatı kimi güzəştli kreditlərin verilməsində iştirak edə bilər [2].

Nəzərə alsaq ki, son illər ərzində ölkədə regionların inkişafı ilə bağlı mühüm dövlət proqramları qəbul edilmiş, vacib dövlət layihələri həyata keçirilməsi davam etdirilir, bu istiqamət üzrə bankların rolu əvəzedilməzdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar proqramların tərkib hissələlərində kənd təsərrüfatının özünəməxsus yeri var. Belə ki, kənd təsərrüfatı üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlər planına mühüm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, heyvandarlıq, bostançılıq, quşçuluq kimi təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi, cənub iqtisadi rayonlarda çayçılıq, bitkiçilik, bostançılıq, sitrus meyvəçilik, şimal bölgələrdə alma təsərrüfatının və çəyirdəkli meyvəçiliyin daha da inkişaf etdirilməsi, aran regionlarda taxılçılıq, meyvəçilik və digər sahələrin inkişafı daxildir. Bu layihələrin maliyyələşdirilməsi digər maliyyə orqanları ilə yanaşı, bankların və kredit təşkilatların ayırdıqları kredit resursları hesabına da həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi mühüm iqtisadi mexanizmdir. Çünki kredit sistemi vasitəsilə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilir. Bunun üçün kredit sistemi üzrə elə tədbirlər planı işə salınmalıdır ki, sağlam rəqabət mühiti yaransın, düzgün faiz sistemi tətbiq olunsun, dövlət və qeyri-dövlət kredit təşkilatları maliyyə dəstəyinin verilməsində hərtərəfli maraqlı olsun və maliyyə risklərinin baş verməsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınsın.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı: Nurlan, 2003, 511 s.
2. <http://www.anfes.gov.az/>
3. <http://www.azerbaijan.az/>
4. İbrahimov İ. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri. Bakı: SƏDA, 2005, 360 s.
5. İbrahimov İ. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2007, 296 s.
6. Kaşiyeva F.Ş. Pul kredit Banklar. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 153 s.

Элтун Ибрагимов

УСЛУГИ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В ФИНАНСОВОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Банки, будучи основным звеном финансовой системы, в последнее время выступают как главная поддержка сельского хозяйства, являющегося важной отраслью экономики страны. В настоящее время, будучи третьим по величине большим сектором после нефтяного и строительного, сельское хозяйство играет важную роль во всестороннем развитии экономики. Этот сектор нуждается в большей финансовой поддержке. Обеспечение этих потребностей должно выполняться за счет средств, выделенных банками и финансовыми структурами.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, лизинг, фонд, кредит, предпринимательство, банк.*

Eltun Ibrahimov

SERVICES OF BANKING SECTOR IN FINANCIAL SUPPORT OF THE AGRICULTURE

Banks, being the main unit of the financial system serve in recent years as the main support for the agriculture, which is an important sector of the economy. At the present time, being the third large sector after oil and construction, the agriculture plays an important role in the comprehensive development of the economy. This sector needs more financial support. Providing these needs should be carried out at the expense of funds allocated by banks and financial institutions.

Key words: *agriculture, leasing, fund, credit, business undertakings, bank.*

(Professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAFİQ ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı
E-mail: rafik_aliyev@hotmail.com

İSTİLİK TƏCHİZATI SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tədqiqatın əsas məqsədi istilik təchizatı sisteminin formalaşdırılması və onun fəaliyyəti xüsusiyyətlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq istilik təchizatı proseslərinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri, istilik təchizatının formaları, onların üstün və çatışmayan cəhətləri tədqiq edilmiş, bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsi əsasında müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq istilik təchizatı sisteminin müxtəlif elementlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri, onların qarşılıqlı əlaqələri öyrənilmiş, bazar münasibətləri şəraitində istilik təchizatı müəssisəsinə qoyulan tələblər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş nəzəri və praktiki informasiya tələb edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: istilik təchizatı müəssisələrinin iqtisadiyyatı və təşkili sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və nəzəri biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: *istilik təchizatı sistemi, mərkəzləşmiş istilik təchizatı, istilik enerjisi, avtonom istilik təchizatı, istilik mənbəyi, istilik şəbəkəsi.*

Yaracaq-enerji kompleksi hər bir ölkənin milli iqtisadi sisteminin əsas elementlərindən biri kimi mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu kompleksin etibarlı və yüksək keyfiyyətli fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edir. Onun əsas sahələrindən biri olan istilik təchizatı sistemi istilik enerjisinin istehsalı ilə bağlı olub, ölkədə əhalinin rifahının və həyat keyfiyyətinin təmin edilməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir.

İstilik təchizatı sistemi – istilik daşıyıcısının hazırlanması, onun nəqli və bölüşdürülməsi ilə bağlı olan prosesləri həyata keçirən texniki qurğuların, aqreqatların və onların altsistemlərinin məcmusudur [6, s. 63]. Bu sistem yaşayış məntəqələrinin, evlərin, sənaye müəssisələrinin istilik enerjisinə, istiliyə, isti suya olan tələbatını təmin etməklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, ərazinin sanitar-gigiyenik təmizliyinə, ekoloji təhlükəsizliyinə bilavasitə təsir gös-

tərir.

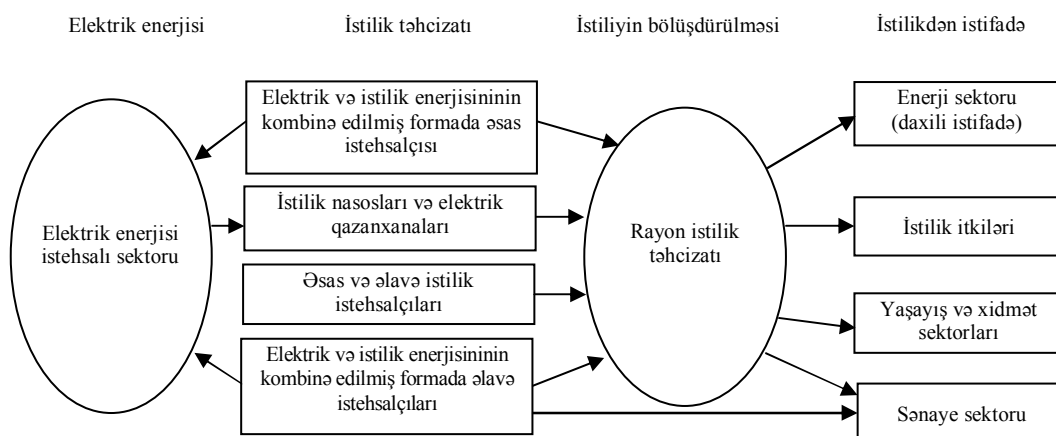
İstilik təchizatı sistemində istiliyin istehsalı, onun nəql olunması, bölüşdürülməsi və istehlakçılara çatdırılması prosesləri bilavasitə istilik təchizatı müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Belə müəssisələr, bir tərəfdən sənaye istehsalının bir sahəsi kimi çıxış edir və istilik enerjisinin istehsalından tutmuş onun istehlakçılara çatdırılmasınadək olan bütün prosesləri özündə birləşdirir. Digər tərəfdən isə, onlar mühüm sosial funksiyanı həyata keçirməklə, əhəlinin istilik enerjisinə olan tələbatının təmin edilməsində, onun istehlakının daha səmərəli təşkil olunmasında birbaşa iştirak edərək, şəhər təsərrüfatı energetikasının və mənzil-kommunal təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi olaraq çıxış edirlər.

İstiliklə təchizat müxtəlif mənbələr hesabına təmin edilə bilər. Bunlara istilik elektrik mərkəzləri, istilik elektrik stansiyaları, rayon və məhəllə qazanxanalarında istehsal edilən enerji, sənaye müəssisələrində yaranan əlavə istilik enerjisi, zibil yandırma zavodlarında yaranan enerji və s. aiddir. Həmçinin, istilik təchizatı ayrı-ayrı müəssisələrin və binaların nəzdindəki istilik təchizatı bölmələri və fərdi şəkildə istilik təchizatı sistemləri vasitəsilə də təmin edilir. Bu baxımdan, istilik təchizatı sisteminin idarəedilməsi onun formasından asılıdır. Belə ki, istehlakçıların istilik təchizatı mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada təmin edilir. Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemləri müxtəlif mənbələr hesabına istehlakçıların istiliklə təchiz edilməsinə imkan verir. Bu halda istilik istehsalı və magistral istilik təchizatı xətləri təchizat müəssisəsinin nəzdində, paylayıcı şəbəkə və daxili sistemlər isə mənzil kommunal təsərrüfatlarının nəzdində olur.

Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatında istilik mənbəyinin yaşayış ərazilərindən kənarda yerləşdirilməsi ətraf mühit baxımından əhəmiyyətli olur. Mərkəzləşdirilmiş formada istilik təchizatı qeyri-mərkəzləşdirilmiş formaya nisbətən səmərəli olsa da, mərkəzləşdirilmiş təchizat müəssisələrinin miqyası bir sıra amillərlə məhdudlaşır. Belə ki, istilik təchizatının iqtisadi cəhətdən məqsədmüvafiq radiusu buxar üçün 3 km, isti su üçün isə 10 km-ə qədərdir (5, s. 7). Bundan başqa, şəbəkə suyunun istilik mənbəyinə geri qaytarılması zəruriliyi, istilik daşıyıcılarının istilik şəbəkələrində hərəkət sürətinin aşağı olması, istilik mənbəyindən istiliyin daha uzaq məsafəyə verilməsi, istilik enerjisinin əlavə itkisi və digər səbəblərdən mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatının miqyasını artırmaq mümkün olmur.

Mərkəzləşdirilmiş qaydada təkcə istilik təchizatı istilik elektrik mərkəzləri və atom istilik elektrik mərkəzləri tərəfindən deyil, həm də müxtəlif güclü qazanxana sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qazanxanalar texnoloji qaydada bir-birləri ilə əlaqələndirilmiş və istilik istehsal edən enerji qurğularından ibarət olan komplekslərdir. Bunlar ayrıca tikililərdə quraşdırılaraq, istilik enerjisinin istehsalını təmin edən suqızdırıcıları, köməkçi avadanlıqlarla təchiz edirlər. İstilik təchizatı obyektlərinin sayından, istilik təchizatının miqyasından asılı ola-

raq qazanxana kompleksləri şəhər və rayon miqyaslı qazanxanalar, məhəllə və yaxud qrup halında yaşayış binalarının, sənaye müəssisələrinin istilik enerjisi təchizatına xidmət edən qazanxanalara ayrılır. Şəhər-rayon miqyaslı qazanxanalar iri şəhərlərin və ya rayonun sakinlərinin, eləcə də sənaye zonalarının istilik enerjisinə tələbatını, məhəllə qazanxanaları bir və ya bir neçə məhəllənin, yaşayış və ictimai binaların, sənaye müəssisələrinə aid qazanxanalar isə sənaye zonası daxilində bir və ya bir neçə müəssisənin, eləcə də onlara yaxın ərazidə olan yaşayış və ictimai binaların istilik təchizatını həyata keçirir. Son illər elmi-texniki inkişaf əlaqədar olaraq fərdi evlərin, o cümlədən yaşayış evlərinin istilik təchizatında daşına bilən blok-modul tipli və evlərin damında quraşdırıla bilən qazanxanalar da tətbiq edilir. Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemində qazanxanalarda istiliyin istehsalı zamanı yanacaq xərclərinin az olması bu sistemin əsas üstünlüklərindən biri hesab olunur. Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sisteminin elementləri aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 1.1. Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sisteminin elementləri [11, s. 46].

Şəkildən göründüyü kimi, mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemi müxtəlif istilik mənbələrindən istifadə etmək imkanına malikdir. Belə hal istilik enerjisinə tələbatın pik dövrlərində mövcud güclərdən səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatından fərqli olaraq, avtonom (qeyri-mərkəzləşmiş) istilik təchizatı sistemi qısa məsafədə, kiçik məkan daxilində həyata keçirilir və bir çox hallarda istilik mənbəyindən istehlakçılara istiliyin ötürülməsi üçün şəbəkə quraşdırılmır. Belə sistem əsasında istilik təchizatı kiçik güclər əsasında, avtonom istilik generatorları və sobaları, daxili istilik şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilir. Avtonom istilik təchizatı sistemi qızdırıcı cihazla əlaqələndirilmiş istilik mənbəyindən yaxud da onunla əlaqələndirilmiş daxili istilik şəbəkəsindən ibarətdir. Böyük yaşayış binaları inkişaf etmiş daxili istilik

şəbəkəsinə malik olur. Bu isitmə sistemi adlanır. Bu mənada yaşayış binalarından ibarət kiçik qrup binaların istilik təchizatı bir yaşayış binasının isitmə sistemindən az fərqlənir.

Avtonom istilik təchizatı sistemləri həm şəhər və kənd yerlərində, həm də kiçik yaşayış məntəqələrində tətbiq olunur. Eyni zamanda hər bir mənzilin ayrı-ayrılıqda istilik enerjisi və isti su ilə təchizatı sistemləri də tətbiq olunur.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz istilik təchizatı sistemləri müxtəlif keyfiyyət göstəricilərinə malik olurlar və onların quraşdırılması zamanı texniki-iqtisadi hesablamalar aparılır, istilik yükünün həddi və təmərküzləşməsi əsas göstərici olaraq diqqətdə saxlanılır.

İstilik təchizatı sistemlərinin tipilərinin seçilməsi zamanı yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü, coğrafi quruluşu, ərazi strukturu, orada yaşayan əhəlinin (abonentlərin) yerləşməsi sıxlığı və istilik yüklənməsinin sıxlığı, istifadə olunan yanacaq növü, sosial və sanitariya-gigiyenik tələblər, əhədanlıq və qurğuların istismarı və fəaliyyətinə qarşı irəli sürülən texniki-iqtisadi tələblərin və s. nəzərə alınması vacibdir. Əks halda sistemin normal fəaliyyəti və sosial-iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi imkanları məhdudlaşır.

Avtonom (qeyri-mərkəzləşmiş) istilik təchizatı sistemlərində çatışmayan cəhətlər aşağıdakılar hesab olunur [6, s. 65].

- sistemə xidmət müddətinin və əmək sərfinin çox olması;
- sanitariya şəraitin səviyyəsinin aşağı olması;
- istiliyi çox olan qızdırıcı sobaların və istilik generatorlarının faydalı iş əmsəlinin aşağı olması;
- çoxmərtəbəli binaların istiliklə təminatının çətin olması və s.

Bunlarla yanaşı, avtonom istilik təchizatı sistemlərinin bir sıra üstün cəhətləri də vardır. Bunlar aşağıdakılardır [6, s. 65]:

1. Mərkəzləşmiş istilik təchizatı sistemlərinə nisbətən onların yaradılması üçün investisiya xərclərinin az olması;
2. Tikinti işlərinin başa çatması ardıcılığına uyğun olaraq əhədanlığın mərhələlərlə işə salınmasının mümkünliyi;
3. Obyektin istilik yüklənməsinin sərbəst olaraq təmin edilməsi və sistemin işinin yerli (lokal) tənzimlənməsinin mümkünliyi;
4. Sistemin ayrı-ayrı hissələrinin (mexanizmlərinin) elektrik ötürücüsü vasitəsilə işə salınmasına ehtiyacın olmaması (istilik daşıyıcısının sistem daxilində sərbəst dövr etməsi və istilik generatorlarının təbii olaraq hərəkətə gətirilməsi);
5. Qazanxanaların evlərin və ya binaların damında quraşdırılmasının mümkünliyi sayəsində yaşayış sahələrinə qənaət imkanlarının artması;
6. Sistemin qurulması üçün şəxsi vəsaitlərin, o cümlədən əhəlidən vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanlarının olması.

Son illər elmi-texniki yeniliklərin, müasir texnika və texnologiyaların istilik təchizatı sistemlərinə geniş tətbiq olunması avtonom istilik sistemlərinin

faydalı iş əmsalını artırır, sanitar-gigiyenik baxımdan istismar xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırır, onlara xidmət müddətinin və əmək sərfinin azalması imkanlarını genişləndirmişdir.

Kiçik yaşayış məntəqələrinin qeyri-mərkəzləşmiş sistem vasitəsilə istilik təchizatı istilik generatoru, vahid istilik şəbəkəsi, binanın daxilində quraşdırılmış yerli (avtonom) istilik istehlakı sistemindən ibarətdir. Bu sistemdə istilik generatorları yaşayış evlərinin daxilində və yaxud da məhəllədaxili istilik təchizatı şəbəkəsi üzrə istilik tələbatını təmin edir və xarici istilik şəbəkəsinin quraşdırılmasına ehtiyac qalmır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə tarixən istilik təchizatının iki modeli inkişaf etmişdir [3, s. 47]. Birinci model Danimarka, Finlandiya, qismən də Almaniya və İsveçdə inkişaf etmişdir. Bu ölkələrdə vahid energetika sisteminə daxil olan istilik elektrik mərkəzləri, istilik elektrik stansiyaları əsasında mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı sistemləri fəaliyyət göstərir. Bu sistemlər istiliyin nəqli sistemləri əsasında sənaye müəssisələrində və zibil yandıran müəssisələrdə yaranan istiliyin istifadəsinə imkan verir. Məsələn, Finlandiyada binaların təqribən yarısı mərkəzi istilik sisteminə qoşulmuşlar [8, s. 6]. Bununla belə, qeyd edilən ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı ilə məşğul olan çoxlu sayda istilik təchizatı müəssisələri vardır. Məsələn, Finlandiyada belə müəssisələrin sayı 150-dən çox, Danimarkada isə 400-ə yaxındır [4, s. 18-23]. Finlandiyada istilik təchizatı müəssisələri kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir, onların üzərində bələdiyyələrin nəzarəti olsa da, hər birinin öz strategiyaları və tarifləri mövcud olur. Danimarkada isə istilik təchizatı müəssisələri mənfəətsiz işləyən müəssisələrdir. Belə hal onların kommersiya təşkilatı olmamaları ilə bağlıdır. Belə ki, burada istilik təchizatı müəssisəsinin sahibləri ya istehlakçılar, ya bələdiyyə, ya da onların hər ikisidir [9, s.17-18]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə istilik təchizatı müəssisələri bir çox hallarda istilik enerjisinin istehsalı ilə deyil, onun istilik elektrik stansiyalarından və zibil yandırma müəssisələrindən alınaraq istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olurlar. Belə halda müəssisənin istifadəsində olan qazanxanalar istilik enerjisindən istifadənin pik dövrlərində istilik enerjisinə olan tələbatı ödəmək üçün istifadə edilir. Həmçinin, istilik təchizatı müəssisəsində əsas qərarların qəbulu bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə qəbul edilir.

İkinci model isə İngiltərə, Hollandiya, İspaniya, Fransada inkişaf etmişdir. Bu ölkələr qazla təmin olunmuşlar və qazla işləyən mini istilik elektrik mərkəzləri əsasında qeyri-mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatına malikdirlər. Fransada, həm bələdiyyə mülkiyyətində olan, həm də xüsusi mülkiyyətdə olan istilik təchizatı müəssisələri mövcuddur.

Mərkəzləşdirilmiş istilik sistemlərinin əsasında rayon istilik sistemi dayanır. Rayon istilik sistemi əsasən şəhərlərdə istilik enerjisinin istehsalı və bölüşdürülməsinin mərkəzləşdirilmiş sistemidir. Son illərdə bir çox ölkələrdə rayon istilik sistemi geniş yayılmışdır və istehlakçıların istiliklə təmin edilməsində

mühüm rol oynayır. Məsələn, 2015-ci ildə Danimarkada ev təsərrüfatlarının təqribən 64 faizinin istiliyə olan tələbatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə rayon istilik sistemi vasitəsilə təmin edilmişdir. Həmçinin, keçmiş SSRİ-nin əksər şəhərlərində istehlakçıların istilik təminatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilmişdir.

Müasir dövrdə keçmiş sovet respublikalarının əksəriyyətində mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatının ən zəif nöqtəsi istehlakçıya lazımı diqqətin yetirilməməsidir. Bu problemin həlli idarəetmənin istehsal modelindən istehlakçıya istiqamətlənən modelə keçidi tələb edir [2, s. 23]. İstehlakçıya istiqamətlənən idarəetmə modeli istilik təchizatı sisteminin texniki tərəfi ilə yanaşı, istehlakçının tələbatlarının tam şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir.

İstilik təchizatı müəssisəsi istilik enerjisinin istehsalı və onun istehlakçılara çatdırılması üçün müəyyən təşkilati strukturlara malik olur. Bu təşkilati strukturlar biznes proseslərinin həyata keçirilməsini təmin edirlər. İstilik təchizatı müəssisəsi istilik enerjisinin qenerasiyasını, istilik enerjisinin istehlakçılara nəqli və bölüşdürülməsini, qəza hallarında təmir və qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasını, maddi-texniki təchizat, binaların istismarı və s. bu kimi əsas fəaliyyətə texniki xidməti, onun təşkilatı təminatını, biznes proseslərin koordinasiyasını həyata keçirirlər. İstilik təchizatı müəssisəsinin əsas fəaliyyəti istilik enerjisinin istehsalı və nəqlidir. Belə şəraitdə müəssisənin heyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri istiliyin təmin edilməsinə nisbətən daha rəqabətqabiliyyətli xidmətlərin göstərilməsinə nail olmaqdır. Müəssisədə hər bir biznes proses idarəetmə üçün obyektidir.

Müasir istilik təchizatı şəbəkələri texniki cəhətdən mürəkkəb sistemlərdir. Bundan başqa, bu şəbəkələr şəhərin mühəndis infrastrukturunun tərkib hissəsi kimi ərazi üzrə yerləşmiş idarəetmə obyektləridir. Belə şəraitdə istilik şəbəkəsinin boru kəmərləri və avadanlıqları müəyyən məkanla bağlı olur. Həmçinin, istilik şəbəkələrində bir neçə mənbədən alınan istilik enerjisi istehlakçılara çatdırıla bilər. İstilik enerjisinin verilmə istiqamətləri, yüklənmə səviyyəsi və digər bu kimi məsələlər istilik təchizatı müəssisəsində istilik axınlarının məkan və zaman baxımından səmərəli təşkilini tələb edir. Bunun üçün isə istilik təchizatı müəssisəsində dispeçer xidməti təşkil edilir. Bütövlükdə, istilik təchizatı müəssisəsində idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsində şəbəkələrin istismarı, dispeçer və texnoloji idarəetmədə elektron sistemin tətbiq edilməsi mühüm rol oynayır. İstilik təchizatının idarə edilməsində elektron sistem həm coğrafi informasiya sistemlərini, həm də dispeçer və texnoloji idarəetməni əhatə edir.

Müasir dövrdə keçmiş sovet respublikalarında istilik təchizatı müəssisələrinin fəaliyyəti istehlakçılara istilik təchizatı üzrə kompleks xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli deyildir. Belə ki, bu müəssisələr əsasən binalara istiliyin çatdırılması ilə məşğul olurlar, enerjiqoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsində maraqlı olurlar. İstehlakçılarla istilik təchizatı sahəsində müqavilə bağlasalar da, onların istehlakçılara kompleks xidmətlər göstərmək üçün tələb olunan

struktur bölmələri yaradılmamış, binaların qurğularla, istilik enerjisinin uçotunu aparan cihazlarla təminatı sahəsində tədbir həyata keçirilmir. Bu baxımdan, istilik təchizatı müəssisəsinin təşkilati strukturu müştərilərə kompleks xidməti nəzərdə tutmalıdır.

İri şəhərlərdə, sənaye mərkəzlərində istilik elektrik mərkəzləri istilik enerjisinin əsas mənbəyini təşkil edir. Bu mərkəzlərdə istilik və elektrik enerjisi kombinə olunmuş şəkildə istehsal olunur və istilik enerjisi ilə təchizat mərkəzləşmiş istilik şəbəkəsi əsasında həyata keçirilir. Bu texnoloji proses teplofikasiya adlanır və işlənmiş buxardan təkrar istifadə olunmasına əsaslanır. Mərkəzləşdirilmiş istilik təchizatı müəyyən uzunluğu olan və şaxələnməmiş istilik şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman istilik şəbəkəsində dövr edən istilik enerjisi daşıyıcısı olan su (bunu şəbəkə suyu da adlandırırlar) elektrik enerjisinin istehsalını təmin edən işlənmiş buxarın istiliyi hesabına qızdırılır. Bu sistem əsasında istilik enerjisinin istehsalı həm yanacağa qənaət imkanlarını artırır, həm də ətraf mühitə istilik tullantılarının atılmasının qarşısının alınmasını təmin edir. Bu üsul elektrik enerjisinin və istiliyin ayrı-ayrılıqda istehsalı üsulu ilə müqayisədə yanacaq sərfi baxımından daha qənaətli olsa da, istilik yüklənməsi 600 MVt-dan çox olan yaşayış məntəqələrinin istilik təchizatı baxımından səmərəli hesab olunur. Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, kombinə edilmiş formada istehsal elektrik enerjisinin və istilik enerjisinin ayrı-ayrılıqda istehsalına nisbətən təqibən 14-40 faiz həcmində enerjiyə qənaətə imkan verir [10, s. 29]. Sanitar-gigiyenik normalar və ətraf mühitin təmizliyi ilə bağlı tələblərdən irəli gələrək istilik elektrik mərkəzlərinin şəhər kənarlarında tikilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur. İqtisadi baxımdan səmərəliliyi təmin edən cəhətlərdən biri də bu obyektlərin yanacaq enerjisi mənbələrinə yaxın ərazilərdə tikilməsidir.

İstilik təchizatı sistemlərinin normal və keyfiyyətli fəaliyyətini təmin edən ən mühüm elementlərdən biri istilik şəbəkəsidir. Bu, özlüyündə mürəkkəb bir qurğu olub, müxtəlif elementlərdən: bir-birləri ilə birləşmiş borular, istilik izolyasiyası, temperatur deformasiyalarına qarşı kompensatorlar, hərəkəti və qeyri-hərəkəti dayaq, bağlayıcı və tənzimləyici artmaturlar, inşaat (tikinti) konstruksiyaları, şaxələnməmiş boru kəmərlərinin qovşaqları (kameralar və quyular), drenaj qurğularından ibarətdir. Nasoslar, drossel stansiyaları, istilik məntəqələri istilik şəbəkəsini tamamlayan mühəndis qurğusu elementləridir.

İstilik təchizatı müəssisələrinin fəaliyyətinin miqyasından, onların təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili prinsiplərindən, eləcə də xidmət etdikləri istehlakçıların sayından asılı olaraq istilik şəbəkələrinin üç tipi fərqlənir [7, s. 151]:

1. Magistral istilik şəbəkələri. Bunlar istilik mənbəyindən istilik enerjisi ilə təchiz olunan rayonların, mikrorayonların və sənaye müəssisələrinin ərazilərinə qədər olan istilik xətləridir.

2. Bölüşdürücü istilik şəbəkələri – magistral istilik şəbəkəsindən mərkəzi istilik məntəqələrinə şaxələnmə qovşaqları və ayrı-ayrı binaların istilik şəbəkə-

lərinə qədər olan xətlərdir.

3. Ayrı-ayrı binalara şaxələnmiş istilik şəbəkələri – bölüşdürücü şəbəkədən yerli sistemin birləşmə qovşağınadək (fərdi istilik məntəqələri) olan xətlərdir.

İstilik şəbəkələrinin belə ayrılması sistemin normal və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinin başlıca amillərdən biri olaraq qiymətləndirir və bu, miqyas baxımından iri və orta ölçülü istilik təchizatı sistemləri üçün vacib hesab edilir.

Mərkəzləşmiş istilik təchizatı sistemlərində istilik mənbəyi istilik şəbəkəsinin boruları vasitəsilə ayrı-ayrı binalarla birləşdirilir və istiliyin nəql olunması bu borular vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tip sistemlərdə istilik təchizatının təşkili onun miqyasından asılı olaraq fərqlənir. Burada kiçik şəhərlərdə mikrorayonlar daxilində qonşu binaların istilik təchizatı, bir neçə mikrorayonlardan ibarət olan yaşayış ərazilərinin, rayonların istilik təchizatı, böyük və daha iri şəhərlərdə bir neçə yaşayış rayonlarının birgə istilik təchizatının təşkili səviyyəsi, bütövlükdə sisteminin fəaliyyəti və onun strukturu fərqlənir. Bu səbəbdən bir sıra hallarda rayonlararası iri istilik təchizatı həyata keçirilir.

Yalnız bir mikrorayon daxilində müəyyən qrup yaşayış və ictimai binaların bir istilik mənbəyindən istiliklə təchiz edilməsi bölüşdürücü istilik şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Rayonlararası istilik təchizatı sisteminin qurulması zamanı isə magistral istilik şəbəkələri mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı rayonlar və ya mikrorayonlar isə bu şəbəkəyə bölüşdürücü şəbəkə vasitəsilə birləşir. Magistral istilik şəbəkələri istilik təchizatı sistemində istiliyin nəql olunması (tranziti) funksiyasını həyata keçirməklə, həm də parametrləri üzrə bölüşdürücü istilik şəbəkələrindən fərqlənirlər. Magistral şəbəkələr yaşayış məntəqələrindən kənarda yerləşmiş istilik mənbələrindən istiliyin bu məntəqələri təmin edən bölüşdürücü sistemlərə çatdırılmasını təmin edir. Bu baxımdan magistral şəbəkə üzrə tranzit xətlərin uzunluğu bir sıra hallarda bir neçə kilometrə qədər çatır. Lakin həmin məsafə uzun olduqca, magistral şəbəkə daxilində istilik daşıyıcılarının texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağı düşə bilər.

Mərkəzləşmiş istilik təchizatı sistemindən fərqli olaraq qeyri-mərkəzləşmiş istilik təchizatı sistemlərində istilik şəbəkəsinin uzunluğu qısa olur və ya xüdə onların qurulmasına ehtiyac qalmır. Qeyd etmək lazımdır ki, istilik şəbəkəsi istilik təchizatı sisteminin bütövlükdə təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinin əsas elementlərindən biridir. Bu baxımdan, istilik şəbəkələri istilik daşıyıcılarının istehlakçılara tələb olunan müddət və parametrlər çərçivəsində çatdırılmasını təmin etməli, həm də ümumilikdə, bu şəbəkə idarə oluna bilən olmalıdır. Şəbəkənin idarə oluna bilmə xüsusiyyətinə malik olması onun bütün elementlərinin iş rejiminə ciddi nəzarət oluna bilməsi, yaranmış problemlərin vaxtında aşkar olunması və onların lokallaşdırılması imkanlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur [1, s. 5].

Ümumiyyətlə, iri və orta miqyaslı istilik təchizatı sistemlərinin qurulması

zamanı onların magistral və bölüşdürücü istilik şəbəkələrinə ayrılması sistemin fəaliyyətinin etibarlığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Belə ki, istilik qovşağı rolunu oynayan mərkəzi istilik məntəqələri, yəni rayon istilik məntəqələrində quraşdırılmış suqızdırıcı qurğular bölüşdürücü istilik şəbəkələrinin magistral şəbəkələrdən təzyiq rejimi baxımından tam ayrılmasına imkan yaradır və sistemin etibarlı, çevik fəaliyyətini təmin edir.

İri istilik təchizatı sistemlərinin qurulması zamanı onun daha etibarlı fəaliyyətini təmin etmək üçün həm istilik mənbələri, həm də magistral istilik boruları (xətləri) sədlər vasitəsilə rezervasiya olunur. İstilik mənbələrinin rezervasiya olunması bu mənbələrdən hər hansı birinin sıradan çıxması və ya təmirə dayandırılması zamanı istilik daşıyıcılarının bir sahədən digər sahəyə axınına imkan yaradır və beləliklə də, qonşu istilik mənbəyindən istehsal olunan istilik hesabına təchizat həyata keçirilir. Magistral istilik şəbəkələrinin rezervasiya olunması isə ötürücü və əks istiqamətli xətlərin birləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilməklə, bütövlükdə qapalı bir şəbəkə formalaşdırır.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, istilik şəbəkələrinin magistral və bölüşdürücü səviyyələrdə ayrılması, yəni onun iyerarxiya prinsipi əsasında qurulması istilik təchizatı sistemlərinin daha optimal və çevik idarə olunmasına imkan verir. Bu da istilik təchizatı müəssisələrinin etibarlı və təhlükəsiz fəaliyyətini şərtləndirir.

İstilik təchizatı müəssisələrinin normal fəaliyyətini şərtləndirən cəhətlərdən biri də istilik şəbəkələrinin layihələndirilməsi zamanı onların istiqamətinin, istilik daşıyıcısının istehlakçıya çatdırılması üçün yolun düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Bu, sistemin təhlükəsizliyi ilə yanaşı, ümumilikdə istilik şəbəkələrinə təhlükəsiz və rahat xidmətin həyata keçirilməsi, baş verən qəzaların vaxtında və tez bir vaxtında aradan qaldırılmasına da imkan verir. İstilik xətlərinin çəkilməsi həm yerüstü, həm də yeraltı qaydada aparılır. Birinci üsul əsas etibarilə yaşayış məntəqələrində, ikinci üsul isə sənaye müəssisələrinin ərazisində həyata keçirilir. Yerüstü tikililərin, qurğuların sıx olduğu yerlərdə, sərt girintili-çıxıntılı yarıq yerlərində və torpaq ərazilərində müxtəlif maneələrin çox olduğu yerlərdə də istilik xətlərinin yerüstü çəkilişi həyata keçirilir. Onu da qeyd edək ki, su əsasında işləyən istilik təchizatı sistemlərinin korroziyaya uğrama ehtimalı çox olur və onların yeraltı çəkilişi zamanı xarici səthlərinin korroziyaya uğraması daha sürətlə baş verə bilər. Məhz bu hal istilik təchizatı sistemlərində, xüsusilə də istilik şəbəkələrində qəzaların baş verməsinin əsas səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu, həm istilik şəbəkələrinin istismar müddətinin vaxtından əvvəl sona çatmasına, həm də onların və ümumilikdə istilik təchizatı sistemlərinin etibarlığının azalmasına gətirib çıxarır. İstilik xətlərində olan bərabərsəviyyəli bütöv korroziya ilə yanaşı, ocaqlar şəklində korroziya yaraları da əmələ gəlir ki, bu da sonradan istilik xətlərinin dəşilməsilə nəticələnir. Rütubətli, turş, duzlu mühitin olması və istilik borularında istilik daşıyıcısının temperatur səviyyəsi bu prosesi daha da sürətləndirir. Belə ki, istilik borularının

səthindəki ocaq şəkilli yaraların böyüməsi il ərzində 1,4-1,8 mm, bərabərsəviyyəli korroziya isə 0,1-0,2 mm həddində ola bilər. Məhz bu proseslərin baş verməməsi, istilik təchizatı müəssisələri tərəfindən istehsal olunmuş istiliyin istehlakçılara lazımı keyfiyyətdə və kəmiyyətdə çatdırılmasını təmin etmək üçün istilik şəbəkəsi borularının xarici səthinin korroziyadan qorunması məqsədilə onların səthinə qoruyucu istilik izolyasiya təbəqəsi çəkilir və digər tədbirlər həyata keçirilir.

Beləliklə, istilik təchizatının məkan və zaman baxımından təşkilinin həm mürəkkəb texniki, həm də iqtisadi aspektləri mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Кравченко Г.М. Спецкурс по теплоснабжению: Учебное пособие. Ростов-на-Дону: Рост. гос. строит. ун-т, 2009, 72 с.
2. От холода к теплу. Политика в сфере теплоснабжения в странах с переходной экономикой. ОЭСЗ/ЭФ. 2004, 304 с.
3. Писарев В.А. Управление процессами адаптации предприятий централизованного теплоснабжения к рыночным условиям: Дис... на соиск. уч. степ... канд. экон. наук. Барнаул, 2004, 166 с.
4. Пузаков В.С. Теплоснабжение по-европейски // «Новости Теплоснабжения», № 8 (96), 2008, с. 18-23.
5. Система теплоснабжения предприятия. Улан-Удэ, Изд-во ВСГТУ, 2005, 20 с.
6. Сотникова О.А. и др. Теплоснабжение: Учебное пособие. Москва: Изд-во Ассоциации строительных вузов, 2009, 296 с.
7. Теплоснабжение: Учебник для вузов / А.А.Ионин и др. Под ред. А.А.Иониной. Москва: Стройиздат, 1982, 336 с.
8. Теплоснабжение: Цепочка качественного обслуживания клиентов. «Суомен Кауколямпё» 31 с.
9. Яровой Ю.В. Об опыте управления системами централизованного теплоснабжения в городах Дании // «Новости Теплоснабжения», № 10, 2006, с. 17-18.
10. Central and Eastern European District Heating Outlook. KPMG, 2009, p. 109.
11. District heating in future Europe: Modelling expansion potentials and mapping heat synergy regions. Urban Person, 2015, p. 46.

Рафик Алиев

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМЫ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ

Основная цель исследования состоит в изучении формирования системы теплоснабжения и характера ее деятельности. В связи с этим были

изучены сущность и особенности процессов теплоснабжения, формы теплоснабжения, их преимущества и недостатки, сделан сравнительный анализ с другими странами.

Исследование выполнено на основе таких методов исследования, как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение.

В результате исследования были определены особенности деятельности различных элементов системы теплоснабжения, изучены их взаимосвязи, определены требования, предъявляемые предприятиям теплоснабжения в условиях рыночных отношений.

Ограничения исследования: требуется более обширная теоретическая и практическая информация.

Практическая значимость исследования: работа может сыграть положительную роль в обогащении научных и теоретических знаний специалистов, ведущих исследования и работающих в сфере экономики и организации предприятий теплоснабжения.

Ключевые слова: *система теплоснабжения, централизованное теплоснабжение, тепловая энергия, автономное теплоснабжение, источник тепла, тепловые сети.*

Rafig Aliyev

FORMATION AND OPERATING CHARACTERISTICS OF A HEAT SUPPLY SYSTEM

The main objective of the research is to study the formation of a heat supply system and its operating character. In this regard the nature and characteristics of heat supply processes, forms of heat supply, their advantages and disadvantages have been studied, a comparative analysis with other countries has been made.

The study has been carried out on the basis of such research methods as scientific abstraction system analysis, and logic generalization.

Features of the activities of various elements of the heat supply system have been determined as a result of this study, their correlations are investigated, requirements for heat supply enterprises in market conditions determined.

Limitations of the research: more extensive theoretical and practical information is required.

The practical importance of the research: the work can play a positive role in enriching the scientific and theoretical knowledge of specialists, conducting research and working in the field of economics and organization of heat supply.

Key words: *heat supply system, district heating, thermal energy, independent heating, heat source, heat network.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Нахчыван как один из центров Азербайджанского Государства Атабеков.....	6
Фахреддин Сафарли. Мосты на реке Алинджачай.....	17
Хавва Мамедова, Назим Мамедов. Необоснованные территориальные претензии Армении на Зангезурский уезд Азербайджана и их тяжелые последствия (1920-1930).....	24
Муса Гулиев. Новые архивные документы о генерал-майоре Эхсан хане Нахчыванском и его сыне генерале Исмаил хане.....	35
Сара Гаджиева. Развитие базаров в Нахчыване в средние века.....	41
Видади Мурадов. Производство кожевенных изделий в Нахчыванском крае (XVIII-начало XX века).....	48
Абдулла Мустафаев. Роль миссионерских школ в росте Армянской агрессии.....	55
Фархад Джаббаров. Наместник Кавказа И.И.Воронцов-Дашков и армяно-азербайджанский конфликт 1905-1906 гг. (по материалам официальной переписки и отчетов).....	69
Мехман Шабанов. Азербайджано-армянский конфликт и позиция великих стран в его урегулировании.....	83
Эльман Джафарли. Национальная политика советской России на Южном Кавказе и вопрос Нахчывана.....	98
Камран Исмаилов. Политическое положение северо-восточного региона Азербайджана в период республики (1918-1920 гг.).....	111
Айдын Мирзаде. Реализация энергетических проектов Азербайджана и Армении.....	120
Эльнур Келбизаде. Деятельность Нахчыванских дипломатов по достижению автономии.....	127
Эйнулла Мадатли. Некоторые вопросы истории Нахчывана в иранской историографии.....	139
Шаиг Алиев. Геополитические интересы великих держав на Южном Кавказе в современный период.....	148
Исмаил Махмудов. Геноцид азербайджанцев армянами в Губинском уезде.....	160

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Новый бытовой погребальный комплекс эпохи средней бронзы на территории Нахчывана.....	167
Зейнаб Гулиева. Орнаментальные особенности неолитической керамики Кюльтепе I (на основе археологических материалов, найденных в 2015 г.).....	174

Тогрул Халилов. Технология изготовления гончарных изделий.....	189
Айтен Тахирли. Значение археологических памятников Нахчывана в изучении хозяйства античного периода.....	197
Эмин Мамедов. Энеолитическая культура Арпачайской долины.....	211
Ганира Пиргулиева. Некоторые иконографические особенности нумизматических материалов монетного двора Шамкира.....	217
Асеф Оруджев. Некоторые заметки о бахчевом хозяйстве (на основе материалов Нахчывана).....	223

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Тюрки занги в истории этногенеза нахчыванцев.....	229
Нурай Алиева. Пословицы как один из типов фразеологических единиц (на основе материалов нахчыванского диалекта).....	238
Нагдали Заманов. Изучение наклонения глагола в речах Гейдара Алиева.....	244
Ахруз Махмудова. Некоторые термины, связанные с принадлежностями коневодства и шорничеством в диалектах и говорах Нахчывана.....	251

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Фарман Халилов. Оценка литературного наследия раннего творчества Гусейна Рази.....	257
Айгюн Оруджева. Джалил Мамедкулизаде об армяно-мусульманской войне.....	264
Рамиз Гасымов. Мамед Саид Ордубади как создатель исторических романов (на основании произведений «Туманный Табриз» и «Меч и перо»).....	271
Сархан Акперов. Сравнение произведения низами гянджеви «Хосров и Ширин» с одноименным произведением гютба.....	277
Назира Аскерова. Функция смены облика в волшебных сказках.....	285

ИСКУССТВО

Алекбер Гасымов. Театр Поэзии «Джавид».....	291
Гадир Алиев. Два типа необычной симметрии: проблема формы в живой природе и в азербайджанской архитектуре периода сельджуков.....	304
Али Гахраманов. первые актрисы азербайджанской сцены.....	310

ЭКОНОМИКА

Мехди Багиров. Нахчыванская Автономная Республика и использо-	
--	--

вание возможностей транспортно-логистической системы региона.....	316
Асаф Гарибов. Суть и основные направления концепции устойчи- вого развития.....	325
Джавадхан Гасымов. Государственная поддержка частного предпри- нимательства в нахчыванской автономной республике как основа высокого производственного потенциала.....	331
Севиндж Джаббарова. Влияние инновационной деятельности на эффективное использование трудового потенциала Нахчыванского экономического района.....	336
Элтун Ибрагимов. Услуги банковского сектора в финансовом обеспечении сельского хозяйства.....	342
Рафик Алиев. Формирование и эксплуатационные характеристики системы теплоснабжения.....	348

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiye v. Nakhchivan as one of the centers of the Azerbaijani Atabey's state.....	6
Fakhraddin Safarli . Bridges on the river Alinjachay.....	17
Havva Mammadova, Nazim Mammadov . Armenia's groundless territorial claims to the Zangezur uyezd of Azerbaijan and their serious consequences (1920-1930).....	24
Musa Guliyev . New archive documents concerning major-general Ehsan Khan Nakhchivani and his son, general Ismayil Khan.....	35
Sara Hajiye va. Development of bazaars in Nakhchivan in the Middle Ages...41	
Vidadi Muradov . Production of leather products in the Nakhchivan region (XVIII-early XX century).....	48
Abdulla Mustafayev . Role of missionary schools in the growth of Armenian aggression.....	55
Farhad Jabbarov . Governor general of the Caucasus I.I. Vorontsov-Dashkov and the Armenian-Azerbaijani conflict in 1905-1906 (based on the official correspondence and reports).....	69
Mehman Shabanov . The Armenian-Azerbaijani conflict and position of great states in its settlement.....	83
Elman Jafarli . National policy of the Soviet Russia in the South Caucasus and Nakhchivan's issue.....	98
Kamran Ismayilov . Political situation in North-Eastern region of Azerbaijan in the republic period (1918-1920).....	111
Aidyn Mirzazadeh . Armenia and realization of Azerbaijan's energy projects...120	
Elnur Kelbizadeh . Activity of Nakhchivan diplomats in reaching the autonomy.....	127
Eynulla Madatli . Some issues of Nakhchivan's history in the Iranian historiography.....	139
Shaig Aliyev . Geopolitical interests of the great powers in the south Caucasus in the modern period.....	148
Ismayil Mahmudov . Genocide of the Azerbaijanis by the Armenians in the Guba uyezd.....	160

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Vali Bakhshaliyev . New household funeral complex of the middle bronze Age in the territory of Nakhchivan.....	167
Zeynab Guliyeva . Ornamental features of the Kultepe I neolithic pottery (on the basis of archaeological materials found in 2015).....	174

Togrul Khalilov. Manufacturing technology of pottery.....	189
Aitan Tahirli. Importance of the archeological monuments of Nakhchivan in the antiquity economics study.....	197
Emin Mammadov. Eneolithic culture of the Arpachay valley.....	211
Ganira Pirguliyeva. Some iconographic features of numismatic materials of the Shamkir mint.....	217
Asaf Orujov. Some notes on melon-growing (on the basis of the Nakhchivan materials).....	223

AZERBAIJAN LANGUAGE

Firudin Rzayev. Zangi turkis in the ethnogeny of the Nakhchivan people....	229
Nuray Aliyeva. Proverbs as one of phraseological unit types (on the basis of the Nakhchivan dialect materials).....	238
Nagdali Zamanov. Study of verb mood in speeches of Heydar Aliyev.....	244
Ahruz Mahmudova. Some terms concerned with horse breeding and saddle-making attributes in the nakhchivan dialects and patois.....	251

LITERATURE AND FOLKLORE

Farman Khalilov. Appreciation of the literary heritage relating to hussein razi's early works.....	257
Aygun Orujova. Jalil Mammadguluzadeh concerning the Armenian-Muslim war.....	264
Ramiz Gasymov. Mammad Sayid Ordubadi as the author of historical novels (based on the works of "Foggy Tabriz" and "Sword and Pen").....	271
Sarhan Akbarov. Comparison of Nizami's work "Khosrov and Shirin" with Gutb's work of the same name.....	277
Nazira Asgarova. Function of semblance changing in fairy tales.....	285

ART

Alakbar Gasimov. "Javid" Poetry Theatre.....	291
Gadir Aliyev. Two types of unusual symmetry: form problem in wildlife and in the seljuk period of the Azerbaijani architecture.....	304
Ali Gahramanov. The first actresses of the Azerbaijani scene.....	310

ECONOMICS

Mehdi Bagirov. The Nakhchivan Autonomous Republic and use of transport and logistics system possibilities in the region.....	316
---	-----

Asaf Garibov. The essence and main directions of the sustainable development concept.....	325
Javadkhan Gasimov. State support of private enterprise in the nakchivan Autonomous Republic as the basis for strong production capacity.....	331
Sevinj Jabbarova. Influence of innovation on effective use of the Nakchivan economic region labour potential.....	336
Eltun Ibrahimov. Services of banking sector in financial support of the agriculture.....	342
Rafiq Aliyev. Formation and operating characteristics of a heat supply system.....	348

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:

Kitablar:

Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (45)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Təhməzova
Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 28.07.2016
Çapa imzalanmışdır: 01.09.2016
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
23 çap vərəqi. 368 səhifə
Sifariş № 97. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru